T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Arkeoloji Anabilim Dalı
Klasik Arkeoloji Bilim Dalı

KLAROS'TA DİONYSOS KÜLTÜ

DOKTORA TEZİ

Cennet PİŞKİN AYVAZOĞLU

Danışman
Prof. Dr. Nuran ŞAHİN

İZMİR-2015

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Arkeoloji Anabilim Dalı
Klasik Arkeoloji Bilim Dalı

KLAROS'TA DİONYSOS KÜLTÜ

DOKTORA TEZİ

Cennet PİŞKİN AYVAZOĞLU

Danışman
Prof. Dr. Nuran ŞAHİN

Jüri Üyeleri
Prof. Dr. Gürcan POLAT
Doç. Dr. Lale DOĞER
Doç. Dr. Aygün EKİN MERİÇ
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin CEVİZOĞLU

İZMİR-2015

YEMİN

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne sunduğum "Klaros'ta Dionysos Kültü" adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Cennet PİŞKİN AYVAZOĞLU

T.C.EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : **CENNET PİŞKİN AYVAZOĞLU**

Numarası : **92090004387**

Anabilim Dalı : **Klasik Arkeoloji**

Tez Başlığı (Türkçe) : **Klaros'da Dionysos Kültü**

Tez Başlığı (İngilizce) : **The Cult of Dionysos at Claros.**

Tez Savunma Tarihi : **20.02.2015**

Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık:

JÜRİ ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. NURAN ŞAHİN
Karar : ● Başarılı O Başarısız O Düzeltme
İmza : .....

Jüri Üyesi (Tez İzleme Komitesi Üyesi)

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. GÜRCAN POLAT
Karar : ● Başarılı O Başarısız O Düzeltme
İmza : .....

Jüri Üyesi (Tez İzleme Komitesi Üyesi)

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. LALE DOĞER
Karar : ● Başarılı O Başarısız O Düzeltme
İmza : .....

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. AYGÜN EKİN MERİÇ
Karar : ● Başarılı O Başarısız O Düzeltme
İmza : .....

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Yrd. Doç. Dr. HÜSEYİN CEVİZOĞLU
Karar : ● Başarılı O Başarısız O Düzeltme
İmza : .....

TEZ HAKKINDA JÜRİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma;

Oybirliğiyle ●
Oy çokluğuyla O

Başarılıdır	Düzeltilmelidir	Başarısızdır
X		

- Bu tutanak üç (3) işgünü içerisinde jüri üyelerinin raporlarıyla beraber Anabilim Dalı Başkanlığı üst yazısıyla Enstitü

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

I. GİRİŞ 1

II. DİONYSOS 5

II.1. MİTOLOJİSİ 5

II.2. KÖKENİ 16

II.3. KİMLİKLERİ 29

II.4. BAYRAMLARI 42

II.4.A. Kır Dionysia 44

II.4.B. Lenaia 46

II.4.C. Anthesteria 48

II.4.D. Kent Dionysia 56

III. HELLENİSTİK DÖNEM'DE DİONYSOS 61

IV. İONİA'DA DİONYSOS 71

IV.1. TEOS 71

IV.2. EPHESOS 73

IV.3. SMYRNA 80

IV.4. ERYTHRAİ 83

IV.5. MAGNESİA (Menderes Havzası'ndaki) 85

IV.6. MİLETOS 88

IV.7. PRİENE 90

IV.8. DİDYMA 92

IV.9. MYUS 93

IV.10. METROPOLİS 93

IV.11. LEBEDOS 94

IV.12. KLAZOMENAİ 94

IV.13. PHOKAİA 94

IV.14. KHİOS 95

IV.15. SAMOS 97

V. DİONYSOS ve APOLLON 99

VI. KLAROS'TA DİONYSOS 111

VI.1. EPİGRAFİK BELGELER 111

VI.1.A. Adak Heykele Ait Kaide 111

VI.1.B. Aigai Dekreti 112

VI.1.C. Smyrnalı Khresmologos Dekreti 113

VI.1.D. Menippos Dekreti 114

VI.1.E. Adak Yazıtlı Güneş Saati 115

VI.2. ARKEOLOJİK BULUNTULAR 116

VI.2.A. Sunu Alanı 116

VI.2.A.a. Khouslar 117

VI.2.A.b. Minyatür Kaseler 124

VI.2.A.c. Oturan Çocuk Figürinleri 126

VI.2.A.d. Kourotrophos Figürinleri 138

VI.2.A.e. Hayvan Kemikleri 147

VI.2.A.f. Tarihlendirme 152

VI.2.B. Dionysiak Masklar 153

VI.2.C. Papposilenos Figürini 156

VI.2.D. Dionysiak Betimli Oinokhoe 158

VI.2.E. Altın Yaldızlı Bronz Kantharos Kulbu 163

VI.2.F. Bronz Sarmaşık Yaprağı 165

VI.2.G. Barbitoslu Figürinler 166

VI.2.H. Phalloslar 173

VI.3. DİONYSOS BAYRAMLARI 177

VI.3.A. Dionysia 177

VI.3.B. Anthesteria 180

VI.3.C. Katagogia 184

VI.4. KLAROS'TA APOLLON ve DİONYSOS 188

VI.4.A. Apollon ve Dionysos Sunağı (?) 188

VI.4.B. Güneş Tanrısı Olarak Apollon ve Dionysos 189

VI.4.C. Sağlık Tanrısı Olarak Apollon ve Dionysos 191

VI.4.D. Asmalarla Kaplı Klaros 193

VI.4.E. Dionysos'un Kehanetteki Rolü 194

VII. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME 196

KISALTMALAR ve KAYNAKÇA 208

KATALOG

LEVHALAR

ÖZGEÇMİŞ

ÖZET

ABSTRACT

ÖNSÖZ

Tanrı algısı ve simgesi insanlık tarihinin en ilkel dönemlerinden itibaren gözlenmektedir. Tanrı algısını oluşturan ilk öğe kuşkusuz yaşadığı dünyayı tanımayan insanoğlunun kendini aciz hissetmesine bağlı olarak korkuydu. Tarımsal üretime geçilmesiyle birlikte insanoğlu fayda gördüğü toprak, bitkiler ve hayvanlara tapınmaya başlamış ve bunları kişileştirmiştir. Doğanın üretkenliği özellikle kadınlarla ilişkilendirilmiş ve Anadolu'nun en eski kültü "ana tanrıça" ortaya çıkmıştır. Eski Yunan dininde bu Anadolulu tanrıçadan türemiş dişi tanrısal varlıklar çok çeşitlidir. Dionysos, hem bu tanrıçalarla sıkı ilişki içinde hem de onlarla ortak özelliklere sahip, kökende doğa tanrısı olan eril bir karakterdir. Karmaşık köklere, geniş bir tapınım alanına ve zengin bir mitolojiye sahip olan Dionysos'un kültü, yorumlaması zor *ritüel*ler içermektedir. "Klaros'ta Dionysos Kültü" başlıklı bu doktora tezi Dionysos'un, antik dünyanın en önemli kutsal alanlarından biri olan Klaros'taki varlığını ortaya koyarak tapınım biçimlerini anlamayı ve yorumlamayı amaçlamakta, kutsal alanın baş tanrısı Apollon ile ilişkisini sorgulamaktadır.

Dionysos gibi geniş yayılım alanına ulaşmış ve karmaşık yapıda bir kült üzerinde uzmanlaşmak ilerideki çalışmalarım için iyi bir zemin oluşturmuştur. Bu nedenle beni bu konuda çalışmaya yönlendiren ve "Klaros'ta Dionysos Kültü" tez konusunu öneren değerli hocam Prof. Dr. Nuran ŞAHİN'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Mitoloji ve İkonografi alanında uzmanlaşırken bana bu alanda çalışma disiplinini kazandırmış olan kendisiyle çalışmış olmaktan onur duyduğumu belirtmek isterim. Ayrıca zaman ve emek harcayarak yaptığı Fransızca kaynakların çevirisi için de kendisine teşekkürü borç bilirim.

Tanımaktan ve birlikte çalışma fırsatı bulmuş olmaktan mutluluk duyduğum, çalışmaları bir danışman ilgisiyle takip etmiş olan Prof. Dr. Pierre DEBORD'a epigrafik belgelerin değerlendirilmesi sırasındaki yardımlarından ve yol gösterici tavrından ötürü içtenlikle teşekkür ederim.

Tez izleme komiteleri çalışmayı yönlendirmede ve tezin biçimlendirilmesinde çok faydalı olmuştur. Bu nedenle tez izleme jüri üyelerinden Prof. Dr. Gürcan POLAT'a sunduğu fikirlerle görüş açımı genişlettiği, cesaret verici yorumlarıyla tezin

olumlu biçimde ilerlemesine katkı sağladığı için çok teşekkür ederim. Tez izleme jüri üyelerinden Doç. Dr. Lale DOĞER'e yapıcı yorumları ve önerileri için teşekkür ederim. Katıldığı tez izlemelerde seramik malzemenin değerlendirilmesi konusundaki kafa karışıklığımı gidermemde yardımcı olan Doç. Dr. Yasemin POLAT'a teşekkürü bir borç bilirim.

Tez konusu kapsamındaki ilk çalışmalarımı uluslararası bir ortamda sunma olanağı sağlayan ve kaynak yardımında bulunan Jean-Charles MORETTİ'ye çok teşekkür ederim.

Değerli vaktini ayırarak hayvan kemikleri ile ilgili gözlemlerde bulunan ve tanımlarını yapan Prof. Dr. Ayşen AÇIKKOL YILDIRIM'a teşekkür ederim.

Efes Müzesi'nde bulunan malzemenin çalışılması konusunda olanak sağlayan müze müdürü Cengiz TOPAL'a, içten yardımlarından ve sağladığı çalışma ortamından ötürü arkeolog Lale PANCAR'a, yardımlarından ötürü arkeolog Veysel DAĞ'a ve Efes müzesi arkeologlarından arkadaşım Doktora öğrencisi Esra BİDECİ'ye çok teşekkür ederim.

Birlikte uyumlu bir çalışma ortamı yakaladığım ve ihtiyacım olduğu her zaman yardımlarını esirgememiş olan Klaros kazı ekibinden arkadaşlarım Yrd. Doç Dr. Elçin DOĞAN GÜRBÜZER, Arş. Gör. Onur ZUNAL ve Doktora öğrencisi Gülşah GÜNATA'ya çok teşekkür ederim. Klaros Kazısı öğrencilerinden Fatma AKGÖZ ve Görkem GÖKOLUK'a yardımlarıyla işlerimi kolaylaştırdıkları için teşekkür ederim.

Bana her zaman samimiyetle dostluk göstermiş olan ve çeşitli konularda yardımlarını gördüğüm arkadaşlarım Arş. Gör. Banu YILMAZ'a ve Doktora öğrencisi Rabia AKTAŞ ÇILDIR'a içtenlikle teşekkür ederim.

Özellikle tez yazma sürecinin son dönemlerinde yardımlarıyla hayatımı kolaylaştıran, her zaman beni destekleyen ve yanımda olduğunu hissettiren sevgili eşim Adnan AYVAZOĞLU'na sonsuz teşekkür ederim. Beni sabır ve emekle bugünlere getiren annem Zeliha PİŞKİN ve babam Selim PİŞKİN'e daima minnettarım.

I. GİRİŞ

Klaros, İzmir ili Menderes ilçesine bağlı Ahmetbeyli Mahallesi sınırları içinde, Cumaovası'nı güneydeki Kuşadası Körfezi'ne bağlayan Ales Vadisi'nin taban düzlüğünde yer almaktadır. Doğuda Gallesion Dağı (Barbandondağ, Kale Boğazı Dağı), batıda Korakion Dağı (Mezarlık Dağ) ile çevrilmiş olup hemen batısından geçen Ales, (Ahmetbeyli Deresi) Ahmetbeyli mahallesinden 500 m uzaklıkta bir eğri çizip güney yönüne dönerek denize ulaşmaktadır. Ahmetbeyli sahilindeki Notion'un 2 km kuzeyinde ve daha içerinde yer alan Kolophon'un ise 13 km güneydoğusunda bir noktada bulunan Klaros (bkz. Lev. I/Harita 1), Apollon'a ait bir kutsal alan olup antik dünyanın en önemli üç kehanet (bilicilik) merkezinden biridir[1].

Klaros'un kehanetle ilgisi, burada Yunan öncesi dönemde yerleşmiş olması kuvvetle muhtemel ana tanrıça kültüne bağlı olarak Apollon'dan önce de söz konusuydu. Ana tanrıça kimliği bulunan Leto'nun, buradaki yerel tanrıçanın yerini aldığı ve daha sonra oğlu Apollon'a devrettiği düşünülmektedir[2].

Klaros'un baş tanrısı *Apollon Klarios*'tur. 2008 yılında dikdörtgen sunağın batısında bulunan kazıma figürlü mermer parçası üzerindeki yazıttan kutsal alanda, Arkaik Dönem'de *Apollon Pythios* kültünün de bulunduğu belirlenmiştir[3]. Klaros'ta Apollon'un yanı sıra başta annesi Leto ve kız kardeşi Artemis olmak üzere *Zeus Klarios*[4], Aphrodite[5], Poseidon[6], *Kharit*ler[7], *Hora*lar[8] da saygı görmekteydi.

---

[1] Klaros ve çevresinin coğrafyası hakkında detaylı bilgi için bkz. Doğan, M., *Ahmetbeyli Vadisinde Fiziki Coğrafya Araştırmaları ve Klaros Üzerine Jeoarkeolojik Değerlendirmeler*, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008.

[2] Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Şahin 2015, 587-592.

[3] Şahin-Debord 2011, 169-204, 169-204.

[4] Şahin 2001, 82.

[5] Şahin 2015, 589.

[6] Robert 1960, 59.

[7] Şahin 2008, 205-212; Şahin 2015, 589.

[8] Gauthier 2003, 31-36.

Klaros'un bir kutsal alan olmasından ötürü buradaki kültlerin çalışılması önem arz etmektedir. Apollon Klarios kültü, D. S. Akar Tanrıver tarafından 2009 yılında tamamlanmış olan "Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar" başlıklı doktora tezinde ele alınmıştır. E. Doğan Gürbüzer, 2012 yılında tamamladığı "Klaros Kazılarında Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültler Açısından Değerlendirilmeleri" başlıklı doktora tezinde adak olarak sunulmuş çok sayıda figürini değerlendirerek bunların kutsal alandaki kültlerle ilişkisini kurmuş ve yeni fikirler öne sürmüştür. Kutsal alandaki Artemis kültü ise G. Günata tarafından doktora tezi olarak "Artemis in Western Anatolia: The Cult of Artemis Klaria" başlığı ile çalışılmaktadır.

Apollon-Leto-Artemis üçlüsünden sonra kutsal alandaki en baskın kült Dionysos'a aittir. L. Robert'in kazı çalışmaları yaptığı 1950'li yıllardan itibaren Klaros'ta Dionysos kültünün varlığı bilinmekteydi. Zira tanrının adı ve bayramları kutsal alanda bulunan epigrafik belgelerde geçmekteydi. İleriki yıllarda sürdürülen kazılarda ortaya çıkarılan arkeolojik buluntularla Dionysos kültünün kutsal alandaki varlığı somut olarak ortaya konmuş ve yorumlamaya uygun hale gelmiştir.

Dionysos kültü tarafımızdan "Klaros'ta Dionysos Kültü" başlığı ile değerlendirilmeye alınmış olup tez kapsamına giren bazı konular çeşitli bilimsel toplantılarda sunulmuştur. Buna göre Dionysos'un *Anthesteria* bayramı ile ilişkilendirdiğimiz sunu alanından gelen malzemeye yönelik ilk gözlemler 13-14.Ocak.2012 tarihlerinde Fransa'nın Lyon şehrindeki *Maison de l'Orient et de la Méditerranée*'da düzenlenen *Le sanctuaire de Claros* kolokyumunda "Dionysos and the Festival of Anthestheria at Claros" başlığı ile sunulmuştur[9]. Arkaik Apollon Sunağı'nda bulunmuş olan *barbitos*lu figürinler E. Doğan Gürbüzer tarafından Dionysos kültü ile ilişkilendirilmiş, bizim de benimsediğimiz bu düşünce birlikte hazırladığımız bir çalışma ile 10-14.Eylül.2014 tarihleri arasında İstanbul'da gerçekleşmiş olan *European Assosciation of Archaeologists 20th Annual Meeting*'de "An Iconographic Analysis on

[9] Bu bildiri yayınlanmıştır. Bkz. Pişkin Ayvazoğlu, C., "Dionysos and the Festival of Anthestheria at Claros" *Le sanctuaire de Claros et son oracle (Actes du colloque international de Lyon, 13-14 janvier 2012), TMO* 65, 2014, s. 99-107.

Relationship between Cult of Dionysos and Terracotta Figürines Carrying Barbitos" başlığı ile sunulmuştur.

Tezin içeriği oluşturulurken kutsal alanın lokalizasyonu, coğrafi konumu, araştırma tarihçesi gibi konular daha önce çok kez ele alındığından burada başlıklar halinde tekrar etmeye gerek duyulmamıştır[10]. Daha ziyade Dionysos üzerinde durularak tanrının kültünü Klaros özelinde yorumlamamıza yardımcı olacak temel konular ele alınmıştır.

İlk olarak Dionysos'un kimliği ve bu kimliği oluşturan etnik öğeler üzerinde durulması uygun görülmüştür. Zira "Klaroslu Dionyos"u tanımlayabilmek için öncelikle "nasıl bir tanrı?" sorusunun cevaplanması gerektiği düşünülmüştür. Bu nedenle "II. Dionysos" bölümü altında tanrının mitolojisi, kökeni ve kimlikleri ele alınmıştır. Aynı bölüm altında tüm İonia'da kutlanan ve Kolophonlular tarafından da kutlandığı bilinen Dionysos'un Attika bayramları alt başlıklar halinde incelenmiştir.

Dionysos kültünün, Eski Yunan tarihi boyunca yükselişe geçtiği zaman dilimi Hellenistik Dönem olup Klaros'taki veriler de yoğunlukla bu döneme aittir. Bu nedenle "III. Hellenistik Dönem'de Dionysos" bölümünün açılması uygun görülmüştür.

Dionysos kültü, Kolophon Ülkesi'ni de içine alan tüm İonia Bölgesi'nde görülmektedir. Dionysos bu kentlerden Teos'un baş tanrısı ve Teos, Hellenistik Dönem'den itibaren uzun bir süre *Dionysos Sanatçıları* olarak bilinen birliğin merkezi konumundadır. Tanrının kültünün diğer İon kentlerinde de önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmakta ve kült uygulamaları bakımından Klaros'tan edinilen verilerle benzerlikler olduğu gözlenmektedir. Gerek Kolophon Ülkesi'ndeki Dionysos kültünü, içinde bulunduğu bölge ile birlikte değerlendirmek gerekse Klaros'un söz konusu kült açısından İonia'daki yerini ve önemini tayin edebilmek için "IV. İonia'da Dionysos" bölümü açılmıştır. İonia kent ve kutsal alanları, bu başlık altında tanrının kentteki önemine bağlı olarak alt başlıklar halinde sıralanmıştır. Sıralamada kültün ele alınan merkezdeki önemi ya da verilerin yoğunluğu esas alınmış, bu nedenle alfabetik yöntem izlenmemiştir.

[10] Çalışma içinde yeri geldikçe bunlara değinilmektedir.

Bir Apollon kutsal alanında Dionysos kültünün de bulunması başta Delphoi olmak üzere iki tanrının birlikte tapınım gördüğü durumları akla getirmektedir. Bu nedenle "V. Dionysos ve Apollon" bölümü açılarak konunun anlaşılır olması amaçlanmıştır.

Bundan sonraki bölüm "VI. Klaros'ta Dionysos" olup tezin esas konusunu oluşturmaktadır. Dionysos kültünü ortaya koyan veriler "VI.1. Epigrafik Belgeler" ve "VI.2. Arkeolojik Buluntular" olmak üzere iki alt bölüm altında incelenmiştir. "Epigrafik Belgeler" başlığı altında tanrının kutsal alandaki varlığı ve bayramlarının Kolophonlular tarafından kutlandığı konusunda kesin kanıt oluşturan yazılı belgeler ele alınmıştır. "Arkeolojik Buluntular" başlığı altında veriler kronolojik olarak en erkenden en geçe doğru sıralanmamış, Dionysos kültü ile doğrudan ilişkilendirilen malzeme grubundan tartışmaya açık olana doğru sıralandırma tercih edilmiştir. Bu bölümde alt başlıklar oluşturulurken malzemenin cinsi ya da tipi temel alınmamış, ikonografik olarak adlandırma uygun görülmüştür. Bu yöntemin seçilmesindeki ana neden tezin ikonografik bir çalışma olmasıdır. Bununla birlikte malzeme sayısının sınırlı olması da bunda etkili olmuştur. Malzeme sayısının fazla olmaması, değerlendirme yapılırken veriler üzerinde etraflıca çalışma, düşünme ve yorumlama yararını da getirmiştir. "Klaros'ta Dionysos" ana başlığı altındaki "VI.3. Dionysos Bayramları" bölümünde epigrafik belgeler ve arkeolojik buluntular yoluyla Kolophonlular tarafından kutlandığı tespit edilen bayramlar değerlendirilmiştir. Aynı ana başlık altındaki "VI.4. Klaros'ta Apollon ve Dionysos" bölümünde ortak kültleri yaygın olan bu iki tanrının Klaros'taki tapınımının yazılı kaynaklara ve arkeolojik verilere dayanarak açıklanması amaçlanmıştır. Tüm çalışma "VII. Sonuç ve Değerlendirme" bölümünde bir bütün olarak ele alınıp özetlenmiş, veriler istatistiksel olarak grafiklendirilmiştir. Bu bölümü arkeolojik buluntuların teknik özellikleriyle sunulduğu "Katalog" izlemektedir. Özellikle Batı Onur Anıtları Sektörü'nde açığa çıkarılan ve *Anthesteria* ile ilişkilendirilen sunu alanında ele geçen, form çeşitliliği bakımından zengin olan ve bir kültle ilişkilendirilmesinden ötürü önemli görülen *khous*ların kataloglanmasının yararlı olacağı düşünülmüş, ancak sayı çok olduğundan tüm ve tüme yakın örneklerden farklı formların seçilerek sunulması uygun görülmüştür.

II. DİONYSOS

II.1. MİTOLOJİSİ

Doğumu: Doğumu ile ilişkili olarak Dionysos'a "iki kez doğan" anlamına gelen *dithyrambos* (διθύραμβος) sıfatı verilmiştir[11]. Olasılıkla kökeni çok erken dönemlere dayanan bir anlatıma göre Zeus ile Persephone'nin oğlu olarak dünyaya gelen Zagreus, Dionysos'un yaşam bulduğu ilk formdur. Bu anlatıma göre Demeter kızı Persephone'yi, onunla birleşmek isteyen Zeus'tan koruma amacıyla bir mağaraya gizlemiş ve yanına yılanlar bırakmıştır. Mağaraya bir yılan kılığında girmeyi akıl eden Zeus, Persephone ile birlikte olmayı başarmış ve bu birliktelikten Zagreus dünyaya gelmiştir[12]. Zeus çok değer verdiği Zagreus'u kıskanç karısı Hera'nın hışmından korumak amacıyla *kouret*lere emanet etmiştir. Ancak Hera bir mağarada büyümekte olan Zagreus'un yerini öğrenmiş ve *titan*ları onu öldürmekle görevlendirmiştir. *Titan*lar Zagreus'u çeşitli oyuncaklarla kandırıp mağaradan çıkararak ona saldırmışlardır. Tam bu esnada sırasıyla aslan, keçi, at, boynuzlu bir yılan ve bir boğa kılığına girerek onları şaşırtıp kaçmaya çalışan Zagreus boğa kılığında iken yakalanmıştır. Zagreus'u dişleriyle parçalayan *titan*lar onu üç ayaklı bir kazana koyup kaynatmışlardır. Bir anlatıma göre bu olay sırasında Zagreus'un akan kanından nar ağacı bitmiştir[13]. Bu vahşete şahit olan Athena onun hala çarpmakta olan kalbini alıp saklayarak Zeus'a vermiştir. Oğlunu kaybetmekten duyduğu acıyla öfkeye kapılan Zeus *titan*ları öldürmüş ve Zagreus'un kalbini bir havanda ezdikten sonra Semele'ye yedirerek karnına almasını sağlamış, böylece Zagreus'a bir kez daha doğma şansı vermiştir. Zagreus'un etrafa dağılan diğer parçalarını ise Zeus'un emriyle Apollon toplamış ve Delphoi'a götürerek orada gömmüştür[14].

Dionysos'un doğumuna ilişkin bilinen en yaygın mitos ikinci doğumu ile ilgili olandır. Buna göre Dionysos, Zeus ile Thebai kralı Kadmos'un kızı Semele'nin oğludur.

---

[11] Euripides *Bakkhai* 526.

[12] Persephone ile Zeus'un oğlu Zagreus-Dionysos için bkz. Arrianos II.16.3; Hyginus *Fabulae* 155.

[13] Clemens Alexandrinus II.19.

[14] Clemens Alexandrinus II.15.

Söylenceye göre Semele, Zeus'un çocuğunu karnında taşırken dadısı Beroe'nin kılığına girerek kendisine yaklaşan Hera'nın kışkırtmasıyla Zeus'un tanrılığından şüphe ederek gücünü göstermesini ister. Gönülsüz de olsa bu isteği yerine getirmeyi kabul eden tanrı gök gürültüleri ve yıldırımlar arasında ortaya çıkınca Semele çarpılarak ölür[15]. Bu esnada Hermes tarafından korunan Dionysos'u, Zeus alarak baldırına iliştirir ve zamanı geldiğinde onu baldırından dünyaya getirir[16]. *Bakkha*lar'da doğum anı "Zeus doğurdu boğa boynuzlu tanrıyı, başına yılanlardan bir çelenk sardı" şeklinde anlatılır[17].

Çocukluğu: Zeus, doğumundan sonra Dionysos'u yine Hermes'e verir. Hermes'in bebek Dionysos'u kime emanet ettiği konusunda farklı öyküler anlatılmaktadır. En yaygın anlatıma göre Hermes onu Nysa Dağı'nın[18] *nymphe*lerine yani *Nysa*lara ya da *Nysa*ların babası olan ve kızlarıyla birlikte onu koruyarak büyüten Nysos'a verir. Dionysos'un adını aldığı rivayet edilen Nysos'un Boeotia'daki Kithairon Dağı'nda yaşayan bir *silenos* ya da yerel bir dağ tanrısı olduğu anlatılmaktadır[19].

Başka bir anlatıma göre Hermes, Dionysos'u Aritaeus'un[20] kızı Makris'e emanet etmiştir. Makris, Arkadia'ya arıcılığı getirmiş olan babasından arıların gizemli zenginliği olan balı öğrenmiş ve bebek Dionysos'u Hermes'ten aldığı zaman, onun alevlerden kavrulmuş dudaklarını balla ıslatmış, onu balla beslemiştir. Dionysos,

---

[15] Semele'nin Zeus'un yıldırımı ile çarpılma anı M.Ö. 400'e tarihlenen kırmızı figürlü bir Attika vazosu üzerinde betimlenmiştir (LIMC III/2 no. 664= Carpenter 2007, Res. 107).

[16] Apollodoros *Bibliotheka* III.4.3; Diodoros Sicullus IV.2.1; Hyginus *Fabulae* 167; Nonnos V.562. Bebek Dionysos'un Zeus'un baldırından doğumunu gösteren betimler için bkz. LIMC III/2, no.666 (=Carpenter 2007, Res. 108), no. 667-668).

[17] Euripides *Bakkhai 90*-100.

[18]Herodotos, Dionysos'un Ethiophia'daki Nysa kentine götürüldüğünü söyler (Herodotos II. 146). Homeros tarafından Thrakia'da gösterilen bir Nysa Dağı (Homeros *Iliada* VI. 133), Theselia, Makedonia, Hindistan ve Arabistan'da Nysa adını taşıyan dağlar ile Anadolu'da Karia Bölgesi'nde Nysa adlı bir kent bulunmaktadır (İdil 1999, 27); Diodoros Sicullus'a göre Dionysos'un büyüdüğü Nysa, Fenike ve Nil Nehri arasında yer almaktaydı (Diodoros Sicullus IV.2.3).

[19] Hyginus *Fabulae* 179.

[20] Kadmos'un kızlarından Autonoe ile evlenmiş olan Aritaeus'un Arkadia ordusunun başında Dionysos'un Hindistan seferine katıldığı anlatılır (Nonnos V. 212; XIII 253; XXIV 77; XXVII 126, 179, 259).

Makris tarafından Euboia'da büyütülürken adada hüküm süren Hera onu kovmuş, Dionysos da adı o zaman Markis olan Korkyra Adası'nda iki girişli bir mağaraya sığınarak orada yaşamıştır[21].

Farklı bir anlatıma göre ise Hermes, Dionysos'u Orkhomenos kralı Athamas ile Semele'nin kız kardeşi olan eşi Ino'ya emanet etmiştir. Athamas ve Ino kendi çocukları ile birlikte büyüttükleri Dionysos'u Hera'dan gizlemek için bir kız çocuğu gibi giydirmişler buna karşın Hera onun yerini bulmayı başarmış ve Athamas ile Ino'yu delirtmiştir. Bunun üzerine Zeus, Dionysos'u Hera'dan korumak için bir yavru keçiye dönüştürmüş ve Asya Nysa'sının *nymphe*lerine emanet etmiştir[22].

Şarabı Keşfetmesi: Diodoros Sicullus'un anlatımına göre Nysa *nymphe*leri Dionysos'u aldıkları zaman onun şarabı keşfedeceğini ve insanlığa asma yetiştirmeyi öğreteceğini müjdelemişlerdi[23]. Nonnos da Dionysos'un yabani üzümün kırmızı suyunu keşfedeceğinin kehanet edildiğinden bahseder[24]. Doğrudan şarap adı geçmemekle birlikte keyif verici bir içkiyi keşfetmesine ilişkin bir anlatıma göre Dionysos ergenlik çağına geldiğinde arkadaşlarıyla oynarken bir rezene sapı kesmiş ve bunu sert kayalıklara çarptığında kesiklerinden tatlı bir likör akmıştır[25]. Ayrıca kaya içine bir çukur kazıp ilk şarap presini yaptığından bahsedilir[26]. Genç Dionysos asmanın tatlı meyvesini keşfettiği zaman elinde bir üzüm salkımı sallayarak ve gururla sütannesi Rheia'nın mağarasına gitmiş, ilk şarabı da Rheia için Lydia'da Kerassai adlı bir şehirde karıştırmıştır[27].

Gezileri ve Kültünü Yayması: Dionysos büyüdüğünde Hera'nın onu delirterek tüm dünyayı gezmesine neden olduğu anlatılmaktadır. Çıldırmış bir halde Mısır ve

[21] Bu mağara daha sonra İason ile Medeia'nın düğünlerini yaptıkları mağaradır (Apollonios Rhodios IV. 1128 vd.).

[22] Apollodoros *Bibliotheka* III. 4.3.

[23] Diodoros Sicullus IV.2.3.

[24] Nonnos IV. 330.

[25] Oppianus 4.230.

[26] Nonnos IV. 330.

[27] Nonnos XII.394 – XIII. 470.

Suriye arasında dolaşan Dionysos ilk ulaştığı yer olan Mısır'da kral Proteus tarafından dostça karşılanmıştır[28].

Mısır'daki Thebai kentinin yerel tanrısı olan *Zeus Ammon* kültü[29] Hyginus'a göre Asya gezisi sırasında Dionysos tarafından kurulmuştur. Dionysos, ordusuyla birlikte Ammodes olarak adlandırılan yere geldiğinde büyük bir su kıtlığı ile karşılaşmış, ordusu susuzluk nedeniyle tükenme noktasındayken aniden yerden türeyen bir koç ona suyun bulunduğu yeri göstermiştir. Bunun üzerine Dionysos, Zeus'tan koçu yıldızlar arasına yerleştirmesini dilemiş ve suyun bulunduğu yere koçboynuzlu tanrı olarak adlandırılan *Zeus Ammon* için bir tapınak kurmuştur[30].

Mısır'dan sonra Suriye'ye geçen Dionysos, burada şarabın tanıtılmasına karşı çıkan ve diktiği bir asma kütüğünü baltayla kesen kral Damaskus'un derisini diri diri yüzdürmüştür. Bir anlatıma göre Damaskus, Hindistan seferi sırasında Dionysos'a yoldaşlık eden biridir ve Suriye'ye vardığında bir çadır kurarak içine tanrının heykelini dikmiş ve bundan sonra buraya Damas (Şam) denmiştir[31].

Apollodoros'a göre Dionysos, Hindistan'a gitmeden önce kendisini deliliğinden arındıran ve *myster*lerini öğreten tanrıça Rheia'yı ziyaret etmiştir[32]. Ephesos'a giderek Artemis'in kutsal alanına gelen Amazonları mağlup etmiş, af dileyen Amazonları

---

[28] Apollodoros *Bibliotheka* III.5.1; Proteus, Dionysiaka'da Nil'in denize döküldüğü yere yakın olan Pharos Adası'nda yaşayan ve istediği şekle dönüşme yeteneği ile kehanet gücüne sahip bir deniz tanrısı olarak geçer (Nonnos I.14; ayrıca bkz. Homeros *Odysseia* IV 365–385). Herodotos'a göre ise Menelaos'un çağdaşı ve bir fırtınanın Helena ile Paris'i Mısır kıyılarına attığı tarihlerde Memphis kralı idi (Herodotos II. 112, 114–116, 118, 121).

[29] *Zeus Ammon* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şahin 2001, s. 15-17.

[30] Hyginus *De Astronomia* 2.20; Hyginus *Fabulae* 133, 275; Herodotos'a göre Ammon, Zeus'un Mısır dilindeki adıdır (Herodotos II.42). Diodoros Sicullus tarafından aktarılan ve çok yaygın olmayan bir anlatıma göre ise Dionysos, Ammon ile Amaltheia'nın oğludur. Ammon, Rheia'dan korktuğu için oğlunu Nysa Dağı yakınındaki bir mağaraya gizlemiş, Aristeus'un kızı Nysa'ya emanet etmiş ve Athena çocuğu koruma altına almıştır (Diodoros Sicullus III. 68.1).

[31] Grimal 1997, 136/ bkz. Damaskos.

[32] Apollodoros *Bibliotheka* III. 5.1.

affetmiş[33] ya da Samos'a sürmüş ve pek çoğunu Samos'ta Panaima denilen yerde öldürmüştür[34]. Başka bir efsanede ise Amazonlarla birlik olup Ammon'un hâkimiyetini elinden almış olan Kronos ve *titan*lara karşı savaşmıştır[35].

Dionysos'un Asya gezisinin en ünlü bölümünü Hindistan seferi oluşturur. Nonnos'a göre Dionysos Rheia'nın mağarasına gittiğinde Zeus, İris'i göndererek Dionysos'un Hindistan'daki bir savaş için asker toplaması ve Asya'ya giderek adaleti öğrenmemiş olan kibirli Hintlileri oradan sürmesi gerektiği mesajını iletir. Bunun üzerine Dionysos, Rheia'nın yardımıyla topladığı askerlerden bir ordu kurar ve Hindistan'a gitmek üzere yola çıkar[36].

Pausanias'a göre Dionysos, Hindistan'a giderken Euphrates nehrini geçmek için asma kütüğü ve sarmaşıklardan bir köprü kurmuştur. Pausanias, Zeugma yakınlarında kurulmuş olan bu köprüden Euphrates üzerine kurulmuş ilk köprü olarak söz eder[37]. Hindistan Seferi sırasında savaşçı kimliği ile görünen Dionysos karşılıklı silah gücü kullanılarak gerçekleşmiş savaşta başarılı olmuş, yasalar koyarak Hintlileri uygarlaştırmış ve onlara bağcılığı öğretmiştir[38]. Hintliler de ona bir tanrı olarak tapınmışlardır. Dionysos Hindistan seferinden panterler tarafından çekilen, asma dalları ve sarmaşıklarla süslü bir savaş arabası üzerinde, *silenos*lar, *maenad*lar ve Priapos'un eşlik ettiği bir zafer alayı ile dönmüştür[39].

Bir anlatıma göre Hindistan'a giderken yolu Thrakia'dan geçer. Ancak Aedon kralı Lykurgos onu buradan kovar. Homeros'a göre Dionysos korkuya kapılarak Thetis'in deniz altındaki mağarasına sığınır. Bu duruma çok sinirlenen Rheia Lykurgos'u delirtmiş, bu delilik nedeniyle kral kendi oğlunu bir asma kütüğü gibi görerek baltayla öldürmüş ve bir asma kütüğü budadığını sanarak ölü oğlunu

[33] Tacitus III.61.2.

[34] Plutarkhos *Quaestiones Graecae* 56.

[35] Nonnos VI.169 vd.

[36] Nonnos XII.394 - XIII.18.

[37] Pausanias X. 29,4.

[38] Diodoros Sicullus III.63.1 vd.; Ovidius *Metamorphoses* IV.20, IV.605.

[39] Grimal 1997, 158/ bkz. Dionysos

parçalamıştır. Bu korkunç cinayet sonrasında Thrakia'da büyük bir kıtlık başlamış, Dionysos denizden çıkıp, suçlu ölmedikçe kıtlığın devam edeceğini söylediğinde halk, Lykurgos'u Pangaion Dağı'na çıkarmış ve vücudunu yabani atlara çektirerek parçalatmıştır[40].

Dionysos, kültünü yerleştirmek için Yunanistan'a gittiğinde ilk olarak annesi Semele'nin memleketi Thebai'yi ziyaret etmiştir. Bu sırada Thebai'de Semele'nin kız kardeşlerinden biri olan Agaue'nin oğlu kral Pentheus hüküm sürmekteydi. Dionysos burada özellikle kadınları Kithaeron Dağı'na *bakkhik* şenlikleri kutlamaya çağırmıştır. Ancak kadınların çığlıklar atarak kırlarda koşuşturduğu şiddet içeren bu külte karşı çıkan Pentheus, Dionysos'u yakalatmış ve zincire vurdurtmuştur. Dionysos ise bağlarından kurtulmuş ve kralın sarayını yakmıştır. Bunun üzerine Pentheus, ayaklanmayı durdurmak için silahlanıp dağa çıkmak istemiş, Dionysos ona erkek görünümüyle dağa çıktığı takdirde *bakkha*ların onu öldüreceğini bu nedenle dağa kadın giysileri ile çıkmasını öğütlemiştir. Aslında Pentheus'a karşı çok öfkeli olan Dionysos onu kadın kılığına sokarak Thebai halkına maskara etmeyi ve ölümünün annesi Agaue'nin elinden olmasını planlamıştı. Pentheus, Kithaeron Dağı'na vardığında bir çam ağacının arkasına gizlenmiş ancak kadınlar onu fark ederek çamı kökünden sökmüşlerdir. Bu kadınların başını çeken Agaue oğlunu bir hayvan biçiminde görerek ona ilk elini atan olmuş ve onu parçalara ayırmıştır. Sonunda oğlunun başını bir *thyrsos*un ucuna geçirip Thebai'ye dönmüştür. Ancak kendine geldiği zaman yaptığından ötürü dehşete kapılmış ve Thebai'yi terk etmiştir[41]. Söylenceye göre Semele'nin ölümünden sonra Agaue, kız kardeşinin bir ölümlüden gebe kaldığı halde Zeus'tan gebe kaldığını iddia ettiği için Zeus'un onu cezalandırdığı dedikodusunu yaymış bu nedenle Dionysos onu bu şekilde cezalandırmıştır[42].

---

[40] Homeros *Iliada* VI 130 vd.

[41] Euripides *Bakkhai* 1114 vd.; Ovidius *Metamorphoses* III. 511 vd.

[42] Grimal 1997, 15/ bkz. Agaue; Hyginus'a göre Dionysos, Hindistan'a gitmeden önce Thebai kentini babalığı Nysos'a emanet etmişti ancak geri dönüşünde Nysos kenti ona geri vermeye razı olmadı. Onunla hemen mücadeleye girmeyen Dionysos üç yıl sonra Nysos ile barışmış görünerek, daha önceden kentte üç yılda bir kutlanmak üzere kurduğu bayramı kutlamak için izin istedi. Nysos'un bunu kabul etmesi üzerine

Ovidius'a göre Pentheus, Dionysos'u ve yandaşlarını yakalatmak için adamlarını gönderdiğinde adı Accetes olan biri Pentheus'a getirilmiştir. Dionysos'un Naksos gezisi bu kişi tarafından Pentheus'a aktarılır. Buna göre tanrının en meşhur gezisi olan Naksos gezisi Thebai'ye gitmesinden önce olmalıdır. Accetes, Maeonialı bir gemicidir. Delon'a giderken Cia kıyılarına yanaştığında adı Olpheltes olan arkadaşının ıssız bir tarlada bulduğu ve "av" olarak nitelediği bir çocuğu yanında getirdiğinden bahseder. Kız gibi, uykusuz ve içmiş gibi güçlükle yürüyen bu çocuğun bir ölümlü olmadığını anlayan Accetes, onu gitmek istediği ve evinin bulunduğu Naksos'a götürmek için yelkeni çevirdiğinde Olpheltes sinirlenerek Naksos'tan yön çevirmiştir. Amacı Dionysos'u Asya'ya götürerek köle olarak satmaktır. Dionysos'un kendisine kurulan tuzağı anladığı sırada gemi suların ortasında karaya oturmuş gibi durmuş, yelkenler açık olduğu ve gemiciler küreklere asıldığı halde hareket etmemiştir. Geminin ortasında biten asma kütüğü hızla büyüyerek tüm gemiyi doldurmuş, ince asma dalları yelkenleri ve kürekleri sarmış, çevreye korku salan iri aslan, vaşak, kaplan görüntüleri ortaya çıkmış, gemiciler korkudan ya da delirdiklerinden kendilerini suya atmaya başlamışlardır. Bu esnada bel kemikleri bir yay gibi bükülmüş, ağızları uzayıp genişlemiş, burunları yarılmış, katılaşan derilerini pullar kaplamış, kolları yüzgece dönüşmüş, kuyrukları çıkmış ve denizin içinde zıplayıp sıçrayarak denizden aldıkları suyu burunlarından fışkırtmaya başlamışlardır. Bu yirmi Tyrrhenuslu gemiciden yalnızca Accetes yunusa dönüştürülmemiş ve Dia kıyılarına vardığında kendini Dionysos'a adayarak onun adına törenler düzenlemeye başlamıştır[43].

Argos'ta Dionysos *myster*lerine katılmak istemeyen kadınlar tanrı tarafından çıldırtılmış ve kucaklarındaki bebekleri öldürüp yemişlerdir. Bir ineğe dönüştükleri sanrısıyla Peloponessos'un dört bir yanında çılgınlar gibi dolaşan bu kadınlar arasında

---

Dionysos askerlerini *maenad*lar gibi giydirerek kente girdi ve iktidarı yeniden ele geçirdi (Hyginus *Fabulae* 131, 167, 179). Burada sözü edilen Thebai Yunanistan'daki Thebai ise Dionysos'un Pentheus ile mücadele ederek iktidarı ele geçirmesi Hindistan seferinden önce olmalıdır. Ancak sözü edilen Thebai kentinin Yunanistan'daki Thebai mi yoksa Mısır'daki Thebai mi olduğu konusu net değildir.

[43] Ovidius *Metamorphoses* III. 570–700.

Argos kralı Proitos'un kızları da bulunmaktaydı[44]. Söylenceye göre Proitos, kâhin Melampous'u çağırmış ve kızlarını delilikten kurtarmasını istemiştir. Herodotos'tan öğrendiğimize göre Pylos'tan getirtilen Melampous, ancak krallığın yarısını almak karşılığında kadınları iyileştirebileceğini söylemiştir. Argoslular bunu kabul etmeyerek geri döndüklerinde deliren kadınların sayısının arttığını görmüş ve tekrar Melampous'a giderek isteğini kabul ettiklerini söylemişlerdir. Melampous bu kez krallığın üçte birini de kardeşi Bias için istemiş, Argoslular bunu da kabul etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Melampous kızların peşine düşmüş, bu kovalamaca sırasında kızlardan biri ölmüştür. Sağ kalanlar ise Minyeios Irmağı'na ulaşmış, Melampous onları orada yıkayıp arındırdıktan sonra içlerinden birini kendilerine eş seçerek Argos'u kardeşiyle paylaşmıştır[45].

Benzer bir mitosa göre Orkhomenos kralı Minyas'ın kızları Dionysos *myster*lerine katılmayı reddedince lanetlenmiş ve insan etine karşı çılgınca bir isteğe tutulmuşlar, aralarında bir kura çekmişler ve kuranın çıktığı kardeşlerinin çocuğunu parçalayıp yemişlerdir. Daha sonra dağlarda çılgınlar gibi dolaşmaya başlayan kızlar asma yaprağı, porsuk ağacı ve defneyaprağı ile beslenmişlerdir[46]. Başka bir anlatıma göre de kapıldıkları çılgınlıktan ötürü içlerinden biri olan Leukippe'nin oğlu Hippasos'u geyik yavrusu biçiminde görerek parçalara ayırmışlardır. Daha sonra sarmaşıklardan yaptıkları taçları başlarına geçirerek dağdaki diğer kadınların arasına katılmışlardır[47]. Ovidius'a göre Minyas kızlarından Alcithoe, Dionysos'un Zeus'un oğlu olmadığını bu

[44] Proitos kızları, *Proitid*ler ya da Proitides: Argos ya da Tiryns kralı Proitos ile Stheneboia'nın kızlarıdır. Lyssippe ve İphianassa olmak üzere iki ya da bunların yanında İphinoe adı sayılarak üç tane oldukları söylenir. Proitos kızlarının deliliğine ilişkin diğer mitosa göre Hera'dan daha güzel olduklarını iddia ettikleri, babalarının sarayının daha zengin olduğunu söyleyerek Hera'nın tapınağı ile alay ettikleri ya da kendileri kullanmak için Hera'nın giysisinden altın çaldıkları için tanrıça tarafından lanetlenerek delirtilmişler ve ineğe dönüştükleri zannına kapılarak kırlara kaçmışlardır (Apollodoros *Bibliotheka* II.2.2; Strabon VIII.3.19).

[45] Herodotos IX 34; Nilsson 1972, 62; Thomson 1995, 217.

[46] İki söylence arasındaki bu benzerlik, aynı kökene dayandıklarını göstermektedir. Nitekim Melampous, Minyas'ın karısı Tyro'nun Kretheus'dan olma torunudur. Buna göre Argoslular bunu Orkhomenoslulardan kalıt almış olmalıdır (Thomson 1995, 216, Çizelge XI–218).

[47] Grimal 1997, 511/ bkz. Minyades.

nedenle törenlere katılmak gerekmediğini söylemiş kız kardeşleri de onu onaylamış, Orkhomenoslu kadınlar *bakkhik* çılgınlığa kapılıp dağlarda koşarken Minyas'ın üç kızı evlerine kapanmış, yün eğirip nakış işlemişlerdir. Tanrıya aldırmadan ellerindeki işlere bakarlarken birden gözle görülmez dümbelekler, kavallar ve zillerin sesleri duyulmuş, etrafa safran kokusu yayılmış, dokumalar yemyeşil olup sarmaşık yapraklarına, yünler asma kütüğüne, örgüler bağa, iplikler üzerinde kıpkırmızı salkımlar olan dallara dönüşmüştür. Ortalık kararmış ve üç kız kardeş dağılarak kaçıp saklamaya çalışırken kollarının yerine ince kanatlar çıkmış ve ancak saydam kanatlarla karanlıkta durabilen yarasalara dönüşmüşlerdir[48].

Dionysos Atina'ya vardığında İkarios'un evinde kalmış, bu esnada kızı Erigone ile birlikte olmuş ve birlikteliklerinden Staphylos (üzüm salkımı) dünyaya gelmiştir. Dionysos konukseverliğinin armağanı olarak İkarios'a asma kütüğü ve bir tulum şarap hediye etmiş ve komşularına da şarabı tattırmasını istemiştir. İkarios şarabı çobanlarla paylaşmış, sarhoş olan çobanlar İkarios'un kendilerini zehirlediklerini düşünerek onu öldürmüşlerdir. İkarios'un Maira adındaki köpeği havlayarak Erigone'ye cesedin yerini göstermiş, babasını o halde gören Erigone, kendini dibinde cesedin bulunduğu ağaca asarak intihar etmiştir. Bunun üzerine Atinalılar, Dionysos tarafından cezalandırılmış, Atinalı genç kızlar delirerek kendilerini ağaçlara asmaya başlamışlardır. Delphoi kâhinine danışan Atinalılar, Dionysos'un İkarios ile Erigone'nin öcünü aldığını öğrenmiş ve katil çobanları öldürerek Erigone adına bir bayram düzenlemişlerdir. İkarios çoban takımyıldızına, Erigone'nin de başak burcuna dönüştürüldüğü anlatılır. İkarios'un sadık köpeği Maira ise Erigone'nin cesedi başından ayrılmamış günlerce uluduktan sonra kederinden ölmüş ya da Onigros kaynağına atlayıp kendini öldürmüştür. Dionysos, Maira'yı köpek takımyıldızına dönüştürmüştür[49].

Sevgilileri ve Çocukları: Dionysos'un en bilinen aşkı Ariadne olmasına karşın ölümlü ve ölümsüz pek çok başka sevgilisi ve bunlardan çocukları olmuştur. Aphrodite

[48] Ovidius *Metamorphoses* IV. 1–3, 9–32, 389–416.

[49] Apollodoros *Bibliotheka* III.14.7; Hyginus De *Astronomia* II 4, 25; Hyginus *Fabulae* 130, 224; Ovidius *Fasti* IV 939; Pausanias II.18, VIII.48 6, VIII.53 2.

ile olan ilişkisinden Priapos dünyaya gelmiştir[50]. Phrygialı Periboia ile *titan* Lelantos'ın kızı Aura'dan hoşlanmış ancak kız rüzgâr kadar hızlı hareket ettiğinden Dionysos ona yetişip ulaşamamıştır. Kız ancak çıldırtıldıktan sonra kendini Dionysos'a vermiş ve ondan ikiz çocuklar dünyaya getirmiştir. Bunlardan birini delilik nöbeti sırasında parçalayıp yemiş, küçük olan İakkhos ise tanrının sevgilisi olan bir *nymphe* tarafından kurtarılmış ve Athena tarafından süt verilmiştir. Aura, kendini de parçalayarak Saggarios Irmağı'na atmış, Zeus onu kaynağa dönüştürmüştür[51]. Irmak tanrısı Saggarios ile Kybele'nin kızı olan ve aşkı reddedip yalnızca avlanmayı seven Nikaia kendisine kur yapan Phyrigialı çoban Hymnos'u okla öldürdüğü için Eros tarafından Dionysos'un aşkı ile cezalandırılmıştır. Nikaia'yı yıkanırken gören Dionysos ona tutulmuş ancak kız sonunun Hymnos gibi olacağını söyleyerek onu tehdit etmiştir. Bunun üzerine tanrı, kızın su içtiği pınarı şaraba dönüştürerek onu sarhoş etmiş ve ona kolayca sahip olmuştur. Kız önce kendini öldürmek istediyse de sonradan Dionysos ile barışmış ve sevgilisi olmuştur. Bu birliktelikten Telete adlı bir çocukları ve daha sonra Satyros adlı bir oğlan çocukları olmuştur. Dionysos, Hindistan seferi dönüşünde sevgilisi adına Nikaia (İznik) kentini kurmuştur[52]. Bazı kaynaklar Kalydon kralı Oineus'ın kızı Deianeira'nın babasını Dionysos olarak gösterir. Dionysos Oineus'ın karısı Althaia'ya âşık olmuş Oineus da karısını ona ödünç vermiş ve bu birliktelikten Deianeira dünyaya gelmiştir. Dionysos bunun karşılığında Oineus'a asma fidanı sunmuş, üzüm yetiştirmeyi ve bundan yararlanmasını öğretmiştir[53]. Dionysos, adı Alphesiboia olan Asyalı bir *nymphe*ye de âşık olmuştu. Ancak bir türlü onu baştan çıkaramıyordu. Sonunda kızın karşısına bir kaplan kılığında çıkmayı akıl etti. Kaplanı görünce dehşete kapılan kız o zaman adı Sollaks olan ırmağın kıyısı boyunca kaçtıysa da Dionysos ona sahip olmayı başardı ve birleşmelerinden Medos adlı bir oğulları oldu. Med halkına adını vermiş olan Medos, Dionysos'un annesine sahip olduğu ırmağa da kaplan anlamına gelen Tigris (Dicle) adını vermiştir[54].

[50] Pausanias IX.31.2

[51] Nonnos XLVIII.248 vd.

[52] Nonnos XLVIII.567, 811, 865.

[53] Apollodoros *Bibliotheka* I.8.1; Hyginus, *Fabulae* 129.

[54] Pseudo Plutarkhos *De Fluviis* 24.

Hades'e İnmesi: Dünyayı gezerek dinini herkese kabul ettiren Dionysos bir tanrı olarak gökyüzüne çıkmadan önce ölüler ülkesine giderek annesi Semele'nin ruhunu bulmak ve onu yeniden hayata döndürmek istedi[55]. Bunun için ölüler dünyasına giden en kestirme yol olan dipsiz Lerna Gölü'nden (Alcyonian Gölü) geçmesi gerekmekteydi. İskenderiyeli Clemens'e göre yolu bilmediğinden Prosymnos (ya da Polymnos) adlı birine yolu sormuştur. Prosymnos yolu tarif etmesinin karşılığı olarak Hades'ten dönüşünde Dionysos ile birlikte olmak ister. Dionysos, Prosymnos'a söz vermiş ve Hades'e inmiştir. Ölüler dünyasına vardığında Hades, annesini bırakması karşılığında Dionysos'tan bir şey vermesini istemiş, Dionysos ona en gözde bitkileri arasında yer alan mersini bırakmıştır. Semele ise Thyone[56] adı ile yeniden hayata dönmüştür. Dionysos verdiği sözü tutmak için döndüğünde Prosymnos'un öldüğünü öğrenir. Onun anısına bir kurban keser ve sözünü tutmuşçasına incir ağacı dalından bir *phallos* yontarak mezar taşı haline getirir[57].

Olympos'a Çıkması: Dionysos'un bir tanrı olarak Olympos'a çıkması daha doğmadan kendisine karşı bitmez tükenmez bir nefret besleyen Hera sayesinde olmuştur. Mitosa göre Hera, kendisinden utandığı topal oğlu Hephaistos'u dokuz yıl Okeanos Irmağı'nın yanında saklamıştır[58]. Hephaistos da bunun intikamını almak amacıyla içinde zincirler sakladığı bir taht yaparak Hera'ya göndermiş, Hera tahtın üzerine oturur oturmaz zincirler onu sımsıkı sarmıştır. Olympos tanrıları bunu çözmek için Hephaistos'u çağırmak zorunda kalmışlar ve onu getirmesi için Dionysos'u görevlendirmişlerdir. Dionysos, Hephaistos'u bir katıra bindirip Olympos'a getirmiş bunun karşılığı olarak da Hera, Dionysos'un tanrılar katına alınmasını sağlamıştır[59].

---

[55] Pausanias II. 31. 2.

[56] Cicero'ya göre pek çok Dionysos vardır ve annesi Thyone olan Dionysos'un babası Nysos'tur. Bu Dionysos, *Trieteris* bayramını başlatmıştır (Cicero III. 58)

[57] Clemens Alexandrinus II.34.2-5; Pausanias II.37.5; Ayrıca bkz. Grimal 1997, 158–159/ bkz. Dionysos, 676/ bkz. Polymnos; Kerenyi 1976, 31; Otto 1965, 158. Buradan *phallos*un Antik Çağ'da mezar taşı olarak kullanılması geleneğinin Dionysos ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır ki söz konusu mitos onun *khtonik* kimliği ile de ilişkilidir (Dökü 2002, 31).

[58] Homeros *Iliada* XVIII 394.

[59] Pausanias I. 20. 3.

Dionysos'un Olympos'a çıkmasına ilişkin başka bir anlatıma göre Dionysos kültünün Argos'a yerleşmesine başarıyla engel olan Perseus, Dionysos'u Lerna Gölü'nde boğmuş böylece Dionysos'un dünyevi hayatı son bulmuş ve bir tanrı olarak Olympos'taki yerini almıştır[60].

Ariadne: Kral Minos ile Pasiphae'nin kızı olan Ariadne, Girit'e Minotauros'la dövüşmek için gelmiş olan Theseus'a âşık olmuş ve Theseus Minotauros'un bulunduğu bin bir dehlizli Labyrinthos'a girerken Ariadne, kaybolmaması için eline bir yumak vermiştir. Theseus dehlizlerde ilerledikçe yumağı açıp ipliği yere bırakmış, Minotauros'u öldürdükten sonra yolunu bu iplik sayesinde bulmuş ve Ariadne'yi kaçırıp Naxos'a varmıştır. Theseus'un onu uyurken adada terk edip gittiği anlatılır[61]. Bir anlatıma göre Theseus, Ariadne'yi görüp ona âşık olan Dionysos'un emriyle terk etmiştir[62]. Uyandığında sevgilisinin gemisinin ufukta kaybolmak üzere olduğunu gören Ariadne üzülmeye fırsat bulamadan Dionysos ve alayı çıkagelmiştir. Ariadne'yi alıp Olympos'a götüren Dionysos onunla evlenmiş ve ona düğün hediyesi olarak Hephaistos tarafından yapılmış altın bir *diadem* sunmuştur. Bu *diadem*in daha sonradan bir takımyıldızı haline geldiği söylenir[63]. Dionysos'un Ariadne'den Oenopion, Thoas, Staphylos, Latromis, Euanthes ve Tauropolis adlarında altı çocuğu olmuştur[64]. Bu çocuklar Khios, Lemnos, Trakya, Khersonesos ve çevresinde yaşayan Helenlerin mitolojik ataları olarak bilinmektedir[65].

II.2. KÖKENİ

Girit: 1950'li yıllara kadar Dionysos'un Yunanistan'a kuzeyden gelmiş, nispeten yeni ve barbar bir tanrı olduğu düşünülmekteydi. Ancak 1952 yılında Linear B yazısı çözüldüğünde, M.Ö. XIV-XII. yy.lara tarihlenen Pylos tabletlerinde "Dionysos"

[60] Nonnos XLVII 665 vd; Pausanias II. 20,22- 23. 7 – 8.

[61] Ovidius *Metamorphoses* VIII 175.

[62] Bir anlatıma göre Ariadne orada Artemis tarafından öldürülmüştür (Homeros *Odysseia* XI 324).

[63] Corona Borealis: Ariadne'nin gelinlik tacı "Girit tacı" olarak da adlandırılır (Graves 1957, 109-110) .

[64] Hesiodos *Theogonia* 947–950; Nonnos XLVII 265–275; Grimal 1997, 95/ bkz. Ariadne

[65] Graves 1957, 109-110.

adının di-wo-nu-so-jo[66] biçiminde okunabilmiş olması onun M.Ö. 1200'den önce Yunan dünyasında tanındığını ortaya koymuştur. Bu saptama "Yunan öncesi bir Dionysos olabilir mi?" sorusunu beraberinde getirmiş ve bazı araştırmacılar tanrının kökenini Girit'te aramışlardır. Dionysos'un Girit'e bağlı kökeni onun görünür kimliğini ifade eden hayvanlar, bitkiler, şarap ve *atribüt*leri üzerinde durularak açıklanmaya çalışılmış[67], bunlara ek olarak kökenin açıklanmasında aydınlatıcı kaynak olarak mitolojisine başvurulmuştur.

Antik kaynaklar birinci doğum hikâyesindeki Zagreus'un doğum yerini Girit olarak göstermektedir[68]. Bu nedenle Zagreus doğrudan doğruya Girit ile ilişkilendirilir. R. Graves'e göre Zagreus'un boğa kılığındayken parçalanarak çiğ çiğ yenmesi mitosu Girit'te yıllık olarak uygulanan bir çocuk kurban etme *ritüel*i ile ilgilidir. Bu *ritüel*de boğa-kral tayin edilen ve bir gün için kral yerine geçen erkek çocuk, Zagreus'un parçalanmadan önceki beş dönüşüm sürecini (aslan, keçi, at, yılan, boğa) tasvir eden bir dans gösterisi yaptıktan sonra çiğ çiğ yenirdi[69]. Giritlilerin, canlı bir boğayı dişleriyle parçaladıkları benzer bir *ritüel*leri daha olduğu bilinmektedir[70]. Bu *ritüel* de Zagreus mitosuna bağlanmaktadır[71]. Minoslular boğalara "şarap renkli" anlamına gelen *Oinops* (wo-no-qo-so) adını veriyorlardı. Bu *epitheton* Homeros'ta da iki kez boğa için kullanılmıştır[72]. Aynı zamanda Dionysos'un bir *epitheton*udur. Bu noktada boğa-şarap-Dionysos ilişkisi göze çarpmaktadır ki Girit'te boğa başı şeklinde şarap kaplarının (libasyon kapları) kullanıldığını görürüz. C. Kerenyi bunu Dionysos'un Minoslu ifadesi olarak yorumlamaktadır[73]. Hagia Triada'da Geç Minos dönemine ait boyalı bir lahit üzerinde kurban edilmek üzere hazırlanan bir boğa görülmektedir. Lahtin diğer tarafında ise çifte balta başlıklı iki sütun arasındaki geniş bir kaba şarap ya da boğa kanı

[66] Duev 2007, 224; Kerenyi 1976, 68–69.

[67] Bkz. Kerenyi 1976, 52.

[68] Diodoros Sicullus V.75.4.

[69] Graves 1957, 119.

[70] Firmicus Maternus 6.

[71] Frazer 2004, 318.

[72] Homeros *Iliada* XIII 703; Homeros *Odysseia* XIII 32.

[73] Kerenyi 1976, 55.

dökerek sunu yapan bir rahibeyi izleyen figürlerden ikisi kollarında farklı renklerde iki benekli buzağı taşımaktadır[74]. Bu betim, binbeşyüz yıl sonra Pausanias tarafından aktarılan Arkadia'daki Dionysos bayramını akla getirmektedir ki burada Dionysos'a adanmış olan kış bayramında boğa, kutsal alana kollarda taşınarak getirilmekteydi[75].

Minos dininde çarpıcı bir yeri olan çifte balta açıkça boğa ile ilgiliydi. Girit'te çifte baltanın boğanın başı üzerinde ve boynuzları arasında gösterildiği betimler dikkati çekmektedir[76]. Çifte balta aynı zamanda Dionysos ile ilişkilidir. Teselya ve Tenedos'ta "çifte balta" anlamına gelen *Pelekus*[77] *epitheton*u ile tapınım gören Dionysos'un *atribüt*ü çifte balta idi[78]. Tenedos'ta Dionysos'a kurban edilen hayvanlar çifte balta ile parçalanmaktaydı[79]. Buna ek olarak Tenedos sikkelerinin arka yüzünde görülen çifte baltanın yanına M.Ö. 420'den sonra üzüm salkımı darp edilmiş olması Dionysos ile ilişkisini ortaya koymaktadır[80].

Dionysos'un Girit ile ilişkisinde üzerinde durulan bir diğer nokta eşi Ariadne'dir. Girit kralı Minos'un kızı olarak gösterilen Ariadne'nin kökende her yıl ölen Yunan öncesi bir doğa tanrıçası olduğu düşünülmektedir[81]. Minos dininde dişi tanrısal varlık tasvirleri öylesine çeşitlidir ki bunların aynı tanrıçanın farklı görünümleri mi yoksa farklı tanrıçalar mı olduğu konusu tartışmalıdır. Eğer bunlar farklı tanrıçalar ise hangisi Ariadne'dir? M.P. Nilsson, Ariadne'nin Minos Dönem'lerinde özellikle Ege Adaları'nda saygı gören bir bitki tanrıçası olduğunu ileri sürmektedir. Ariadne'nin en yaygın mitosu Dionysos'un eşi olmasıdır ve ona göre bitki tanrıçası Ariadne'nin kültü Dionysos kültüyle asimile olmuş, hatta Dionysos onun yerini almıştır[82]. Antik kaynaklarda Dionysos dininin Argos'ta yerleşmesine karşı çıkan Perseus'un, Dionysos

[74] Kerenyi 1976, 55; Mackenzie 1917, 290.

[75] Pausanias VIII 19 2.

[76] Alexiou 1991, 110.

[77] Lidell-Scott bkz. πέλεκυς.

[78] Laumonier 1958, 93.

[79] Girit'te de boğalar çifte balta ile kurban edilmekteydi (Alexiou 1991, 111).

[80] Laumonier 1958, 93.

[81] Farnell 1909, 117.

[82] Nilsson 1972, 172.

ve Ariadne'yi ya da sadece Ariadne'yi öldürdüğü ve Dionysos'un onu burada gömdüğü anlatılmaktadır[83]. C. Kerenyi, Argos'ta Ariadne'nin mezarı olarak gösterilen yerin gerçekte ona bir yer altı tanrıçası olarak sunu yapılan bir sunak olduğunu söyler[84]. Argos'ta "Giritli Dionysos" anlamına gelen *Dionysos Kres* (Κρής) / *Kresios* (Κρήσιος) kültü bulunmaktaydı ve kutsal alanı yeraltındaydı[85].

Girit Yılanlı Tanrıçası ise Dionysos'un kadın müritleri olan *maenad*lar ile benzerlikler göstermektedir. *Maenad*lar yılanlarla daima içli dışlıdırlar. Onları giysilerinde süs olarak kullanırken ya da ellerinde tutarken görülebilirler[86]. Buna göre yılanlı tanrıçanın *maenad*ların prototipi olabileceği düşünülebilir.

Fenike: Dionysos'un soy ağacındaki ilgi çekici bir nokta ikinci doğum hikâyesindeki annesi Semele'nin Fenikeli Kadmos'un kızı olmasıdır. Mitosa göre Kadmos, Zeus tarafından kaçırılarak Girit'e götürülen kız kardeşi Europa'yı aramak için Tyros'tan yola çıkmış ve yolculuğu boyunca pek çok yere uğramıştır. Samothrake Adası'ndan geçerken Harmonia ile karşılaşmış ve onunla evlenmiştir. Birleşmelerinden pek çok çocuk dünyaya gelmiştir. Bunlardan biri çocukluğunda Dionysos'a koruyuculuk eden Ino, diğeri Thebai'de Dionsysos'a karşı gelen kral Pentheus'un annesi Agaue ve Dionysos'un annesi Semele'dir. Mitosa göre Semele, *titan*lar tarafından parçalanan Zagreus'un kalbini yemiş ve bu şekilde Dionysos'a hamile kalmıştır[87]. Ugarit'te bir tanrı listesinde tanrıça "Sml" adı geçer. Tanrıça Sml "Aqht" şiirinde kartal sürüsü tarafından parçalanarak katledilen genç kahraman Aqht'ın parçalarını yutar. Yunanlı Zeus'a eşdeğer olan fırtına tanrısı Baal da kartalların kanatlarını kırar. Bu yönüyle ve etimolojik benzerliği nedeniyle "Sml", Semele'ye karşılık gelmektedir. Dolayısıyla parçalanan ve yutulan tanrı mitosu da Semitik kökenli görünmektedir. Aslına bakılırsa Dionysos ile ilişkili pek çok sözcük Semitik kökenlidir. Örneğin "bakchon" sözcüğü Fenikeli olup "ağlayan, feryat eden" anlamına gelmektedir

[83] Nonnos XLVII 665 vd; Pausanias 2. 20,22- 23. 7 – 8.

[84] Kerenyi 1976, 103.

[85] Farnell 1909, 117; Kerenyi 1976, 103; Pausanias II. 23 8.

[86] Boardman 2002, Fig.218; LIMC III/2, no.27, 311, 314, 451.

[87] Hyginus *Fabulae* 167.

ve Semitik kök "baka"dan türemiştir. Dionysos'un bir *epithetonu* olan Bassareus ise "kesmek, parçalamak" anlamına gelen Semitik "basar" sözcüğünden türemiştir[88].

Herodotos Dionysos dinini Yunanlılar'a öğretmiş olan Melampous'un bu dini Tyroslu Kadmos ve onunla birlikte Boeotia'ya gelerek yerleşmiş olan Fenikelilerden öğrenmiş olduğunu bildirmektedir[89]. Şu var ki Yunanlılar, Kadmosluları her zaman "Fenikeli" olarak adlandırmıştır. "Fenikeli" ismi etimolojik olarak "kırmızı derili" anlamına gelmektedir[90]. H.R. Hall'a göre bu "kırmızı derililer" esas olarak Giritli kolonicilerdir ve "Fenike" ismi Suriye kıyılarına sonradan geçmiştir[91]. G. Thomson da Europa'nın, Girit kralı Minos'un annesi olduğunu hatırlatır ve onun Minos ana tanrıçasından türemiş bir karakter olduğunu söyler. Ona göre Kadmoslular Girit'ten göç etmiş ve Minos ana tanrıçasına bağlı bir tapınımı da beraberlerinde taşımışlardır[92]. Ancak Kadmos adı, Semitik bir sözcük olan ve "doğu" anlamına gelen "qadm" sözcüğü ile ilişkilidir. Dahası Linear A yazısının Akadca etkili Batı Semitik dilde düzenlenmiş olduğu kanıtlanmıştır[93]. Herodotos, Yunanlıların yazıyı Kadmoslulardan öğrenmiş olduğunu yazar[94]. Girit'te yazının ortaya çıktığı yaklaşık tarih M.Ö. 2000'dir[95]. Dolayısıyla Semitik bir karakter olan Kadmos'un Tyros'tan Girit'e, buradan da olasılıkla adalar yoluyla kuzeye giderek mitosu taşımış olduğu ileri sürülebilir.

Mısır: Dionysos ile ortak mitosları bulunan bir diğer doğulu karakter Mısırlı Osiris'tir. Bir yeryüzü tanrısı olan Geb ile gökyüzü tanrıçası olan Nut'un en büyük oğlu Osiris bir yeraltı tanrısı idi ve ölümden sonraki yaşamı simgeliyordu. Mitosuna göre

---

[88] Astour 1964, 199-200.

[89] Herodotos II.49.

[90] Nilsson 1972, 126.

[91] Nilsson 1972, 126/dn.50'ye göre: Hall, H.R., "The Discoveries in Crete and their Relation to the History of Egypt and Palestine" *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* XXXI, 1909, s.228.

[92] Thomson 1995, 138–139.

[93] Gordon 1958, 245–255.

[94] Herodotos V. 58.

[95] Alexiou 1991, 151; Yazı düzeni Orta Minos Dönemi'nde ilk saraylarının kuruluş zamanında başlar (M.Ö. 2000). Linear A yazısı M.Ö. 1850'da Phaistos'ta kullanılmaya başlamıştır (bkz. Packard, D.W., *Minoan Linear A*, Berkeley : University of California, 1974, s.20).

Osiris, buğday ve arpadan yararlanmayı öğrenmiş ve tüm dünyayı gezerek bu nimetleri insanlara tanıtarak onlara tarımı öğretmiştir. Yolculuk sonrası memlekete döndüğünde, yetmiş iki kişiyle birlikte ona karşı bir komplo hazırlamış olan kardeşi Set, onu bir sandığa kapatmış ve sandığı çiviledikten sonra Nil Nehri'ne atmıştır. Yüzerek denize ulaşan sandık dalgalar yoluyla Suriye kıyılarındaki Byblos kentine sürüklenmiş ve üzerinde biten bir ağaç sandığı gövdesi içine almıştır. Byblos kralı ağacı çok beğenip kestirmiş ve sarayına sütun olarak diktirmiştir. Bu sırada Osiris'in kız kardeşi ve aynı zamanda eşi olan İsis her yerde onu aramaktaydı. Byblos kralının sarayına vardığında, kraldan ağacın içini açmak izin istemiş ve sandığı çıkararak memleketine götürmüştür. Ancak Horus'u ziyarete giderken sandığı geride bırakma gafletinde bulunmuş ve sandık tekrar Set'in eline geçmiştir. Set, Osiris'in bedenini on dört parçaya ayırarak etrafa saçmış, bunun üzerine İsis, Osiris'in parçalarını aramaya başlamış ve bulduğu her parçayı gömmüştür. Bu nedenle Osiris'in Mısır'da pek çok mezarı bulunmaktadır[96].

Bir anlatıma göre Dionysos da Osiris gibi sandığa kapatılmıştır. Laconia'daki Brasiae sakinleri tarafından anlatılan ve Pausanias'ın aktardığı bu anlatımda Kadmos, kızı Semele'nin Zeus'dan olma bir çocuğun annesi olduğunu duyduğu zaman onu ve çocuğunu bir sandığa koyarak denize atar. Sandık rüzgâr ve dalgalar yardımıyla Brasiae kıyılarına kadar geldiğinde Semele ölü bulunur, Dionysos ise burada Ino tarafından büyütülür ve Brasiae Ovası "Dionysos Bahçesi" olarak anılır[97].

Osiris dünyayı gezerek insanlara tarımı öğreten, onları uygarlaştıran bir bitki tanrısıydı ve kapatıldığı sandığın üzerinde biten ağacın onu içine alması ile ilgili olarak bir ağaç tanrısı idi. Dionysos da dünyayı gezerek asmayı insanlara tanıtmış ve ondan nasıl yararlanılacağını öğretmiştir. En güçlü kimliklerinden biri de ağaç tanrısı kimliğidir. Boeotia'da "ağacın içindeki Dionysos" anlamına gelen *Dionysos Endendros* (Ενδενδρος) kültü bulunmaktaydı. Çoğu kez dalları olmayan düz bir direk olarak tasvir edilir, bazen başı temsilen sakallı bir maske ve baştan ya da bedenden fırlayan yapraklı dallar olurdu[98]. Osiris'in kapatıldığı sandığı içine alan ağacın Byblos kralı tarafından

[96] Plutarkhos De *Iside et Osiride* 12-19.

[97] Pausanias III. 24,3.

[98] Daremberg-Saglio bkz. Bacchus.

sarayında sütun olarak kullanılmasıyla ilişkili ve de ağaç kültüne paralel olarak sütunların kutsallığı da söz konusudur[99]. Dionysos'un bir ağaç tanrısı olarak dalları olmayan düz bir direk şeklinde tasvir edilmesi de Thebai'deki Kadmeia'da çevresine sarmaşık dolandığı için kutsal sayılan ağaç sütun ile ilgili olmalıdır[100]

Dionysos ve Osiris'in benzerliği konusunda en çarpıcı nokta ikisinin de katledilmiş olmasıdır. Dionysos *titan*lar tarafından, Osiris ise Set'in önderlik ettiği yetmiş iki kişi tarafından parçalanmıştır. Set, Yunan mitolojisindeki Typhon ile özdeşleştirilir ki Dionysos'u katleden *titan*lara Typhon önderlik etmiştir. Herodotos açıkça Osiris'in Grekler tarafından Dionysos olarak adlandırıldığını[101]; Diodoros Sicullus da Osiris'in Dionysos ile aynı olduğunu yalnızca isimlerinin farklı olduğunu söyler[102].

Thrakia: Thrakia'da Rodop Dağları adı verilen dağlar ile Haimos arasındaki bölge Dionysos'un kökenine ilişkin tartışmalara konu olan yerlerden biridir. Söz konusu bölge Sabazios kültünün ortaya çıktığı yer olarak gösterilen bölgelerden biridir. Mitosuna göre Sabazios, Zagreus gibi Zeus'un yılan kılığına girerek hamile bıraktığı Persephone'den doğmuştur. Sabazios'un da yılan kılığına girerek Anadolu'da rahibelerinden biriyle birleştiği ve ona çocuklar verdiği anlatılır. Sabazios'un kutsal hayvanı yılandı ve törenlerinde dine yeni katılan bir kişi tanrıyı ifade eden bir yılanla simgesel olarak evlendirilirdi[103]. Erkekler ve kadınların birlikte katıldıkları Sabazios törenleri sırasında katılımcılar başlarına rezene ve beyaz kavaktan yapılma taçlar takıyor ve başının üzerinde zehirli yılanlar dalgalanan bir rahibi izliyorlardı. İçkiler içerek sarhoş olan katılımcılar başlarının üzerinde yılanlar döndürerek çığlıklar atıyor ve çılgınca dans ediyorlardı. Ellerinde ise Dionysos bayramları için de karakteristik olan *kiste* (sepet) ve *liknon* (buğday eleme sepeti) taşıyorlardı[104]. *Bakkha*lar'da geçen "*Baba*

[99] Alexiou 1991, 108.

[100] Kerenyi 1976, 195-196ç

[101] Herodotos II. 49; II. 144.

[102] Diodoros Sicullus I.96.5, IV.1.6.

[103] Akıncı 2000, 10; Daremberg-Saglio bkz. Sabazıus.

[104] Demosthenes 18.260; Daremberg-Saglio bkz. Sabazıus.

Zeus doğurdu boğa boynuzlu tanrıyı, başına yılanlardan bir çelenk sardı. Ondan işte Bakkhalar kırlarda canlı canlı yılanları yakalar saçlarına örerler[105]" ifadesi ile tanımı yapılan Sabazios töreni birebir uygunluk göstermektedir. Başına yılanlar sarılı rahip ise tanrıyı taklit ediyor olmalıdır. Sabazios törenlerinin, Dionysos bayramlarının tipik özelliklerini taşıdığı açıktır. Nitekim Antik kaynaklarda Dionysos ile Sabazios'un özdeşleştirildiği görülür[106]. Cicero, kral olarak Asya'nın başına geçmiş olan Cabirus babadan olma bir Dionysos'tan bahsederken *Sabazia* törenlerinin onun adına düzenlendiğini söyler[107]. Etimolojisi kesin olarak açıklanamamış olmakla birlikte Sabazios adının bir içki adı olan Sabaia'dan geldiği düşünülmektedir. Marcellinus, İmparator Valens, Khalkedon'u kuşattığı zaman ona "Sabaiarius" olarak hakaret edildiğini anlatır ve *sabaia*nın Illyria'da fakir insanlar tarafından tüketilen ve arpadan yapılan bir likör olduğunu ekler[108]. Sabaiarius "bira adam, bir içici, bira üreten" anlamına gelmektedir[109]. Buna ek olarak bir hakaret kelimesi olarak kullanılmış olması "barbar, kepaze" gibi bir anlama da geliyor olabileceğini düşündürür. Her iki açıklama da Dionysiak karakteri çağrıştırmaktadır.

Herodotos Rodop Dağları adı verilen dağlar ile Haimos arasındaki bölgede yer alan Pangaion Dağı'nda madencilik yapan Satrailer adlı bir Thrak kabilesinden söz ederken, bunların bir Dionysos biliciliğine sahip olduklarını ve tapınağının da dağlarının en yüksek tepesinde bulunduğunu belirtir. Satrailer için Bessiler tarafından yapılan kehanet Delphoi'de olduğu gibi bir rahibe tarafından verilmektedir ve oldukça karmaşıktır[110]. Herodotos'un tanımına göre Satrailer hiç kimsenin egemenliği altına girmemiş özgür bir kabile idi, derin koyaklarla dolu, çeşit çeşit ormanlarla kaplı, karlarla örtülü dağlarda yaşamışlardı ve korkunç savaşçılardı. Satrailerin bu yaşam biçimi Dionysos müritlerinin yaşam biçimi ile büyük benzerlik göstermektedir. Nitekim

[105] Euripides *Bakkhai* 98–104.

[106] Orphikoi Hymnoi (*Sabazios*) 47, (*Ippa*) 48; Strabon 10.3.15–18.

[107] Cicero III.58.

[108] Daremberg-Saglio bkz. Sabazıus.

[109] Dalmaçya'da "sabium" adı verilen ve tahıl ile sudan yapılan bir tür içki bulunmaktadır (Harrison 1908, 419)

[110] Herodotos VII. 111.

Satrai ile *satyros* / *satyroi* kelimeleri arasında benzerlik kurularak *satyros* adının Satrai'den geldiği ileri sürülmüştür[111].

Dionysos dininin Thrakia'ya gelişine ilişkin mitosa göre tanrı buraya vardığında Aedon kralı Lykurgos onu buradan kovar. Bu mitos tanrının Thrakia'ya yabancı olduğunu göstermektedir. Bu noktada Dionysos'un Trakhia'ya nereden gelmiş olabileceğini sormak gerekir. Kadmos'un, kız kardeşini aradığı yolculuk sırasında Thrakia'ya vardığı anlatılır. Antik kaynaklara göre Thrakia'daki Pangaion Dağı'nda altını ilk keşfeden ve arıtan Fenikeli Kadmos'tur[112]. Kadmos'un Pangaion dağı'nda altını ilk keşfeden ve arıtan kişi olduğu bilgisi ile bir Dionysos tapınımına sahip olan Satrailerin Pangaion Dağı'nda madencilik yaptıkları bilgisine dayanarak buradaki inancın biçimlenmesinde Kadmos'un etkili olmuş olabileceği ileri sürülebilir.

Attika'nın güneyinde ve Attika maden bölgesinin ortasında Semakhidai adı verilen bir *demos* yer almaktaydı. Buradan Thrakia'ya giden bir yol vardı ve büyük olasılıkla iki merkez arasında işçi göçü söz konusuydu. Bu yol, Dionysos dininin Attika'ya girdiği yollardan biri olarak önerilmektedir[113]. Nitekim bu köy, Dionysos'un Attika'ya gelişini anlatan İkarios ile Erigone mitosuna çok benzer bir mitosa sahipti. Burada İkarios'un bir benzeri olan Semakhos isimli karakterin ve kızının Dionysos'u ağırladığı, tanrının onlara şarap hediye ettiği ve kıza bir *nebris* (ceylan postu) vererek onu rahibesi yaptığı anlatılır[114].

Anadolu: Dionysos'un kökenine ilişkin tartışmalara konu olan bölgelerden biri Anadolu'daki Lydia ve Phrygia'dır. Euripides'in *Bakkha*lar adlı tragedyasına göre Dionysos bir Lydia-Phrygia tanrısıdır[115]. Buna göre Euripides'in yaşadığı M.Ö. V. yy.da Dionysos'un Anadolu kökenli kabul edildiği söylenebilir. M.S. 86-160 civarlarında yaşamış olan tarihçi Arrianos da Dionysos'tan Lydialı bir tanrı olarak söz

[111] Harrison 1991, 385–386.

[112] Plinius VII. 56, 19; Strabon XIV.5.28.

[113] Thomson 1946, 144.

[114] Kerenyi 1976, 143–147.

[115] Euripides *Bakkhai* 10-15; 13-14, 54-55.

etmektedir[116]. *Orphik Hymnos*lara göre Dionysos doğumundan sonra Hippa tarafından alınmış ve Lydia'daki Tmolos Dağı'nda büyütülmüştür[117]. Lydia antik dönemde şaraplarıyla ünlü bir bölgeydi. Özellikle başkent Sardeis'in sırtını dayadığı Tmolos (Bozdağlar) Dağları'nda ve Maionia'da Katakekaumene (Yanık Ülke) adı verilen volkanik topraklardaki bağlarda yetişen üzümler ve bu üzümlerden üretilen şaraplardan antik yazarlar övgüyle söz etmekteydi[118]. Nonnos'a göre genç Dionysos ilk şarabı sütannesi Rheia için Lydia'da Kerassai adlı bir şehirde karıştırmıştır[119].

Dionysos'un en çok bilinen diğer adı Bakkhos'un, Lydia yazıtlarında geçen ve tanrısal bir ad olan "Baki"den türediği, buna göre Lydialı bir sözcük olduğu düşünülmektedir. *Baki* sözcüğü, Sardeis kazılarında ortaya çıkarılan Lydce ve Lydce-Hellence yazıtlardan I numaralı mermer stel üzerinde bir ay adı olarak geçen "Baki-llis" sözcüğünde kaşımıza çıkmaktadır. "Baki-llis" ayı bağbozumu mevsimi olan Ekim-Kasım aylarına karşılık gelmektedir. *Baki-llis*, Artemis Tapınağı'nda devşirme malzeme olarak kullanılmış başka bir mermer stel üzerinde Lydce "rahip" anlamına gelen "kaves" kelimesine sıfat olarak kullanılmıştır (*kaves bakillis*). *In situ* olarak ele geçmiş bir mermer heykel kaidesi üzerindeki çift dilli yazıtta ise Dionysos tanrı adının bir türevi olan *Dionisikles* kişi adına karşılık "Bakivas" olarak geçmektedir[120]. Buna göre Bakkhos, Lydce tanrısal bir isim olan "Baki"ten türemiş ve Yunanlılara Anadolu'dan geçmiştir[121].

---

[116] Arrianos V 1,2.

[117] Orphikoi Hymnoi (*Sabazios*) 47 ve (*Ippa*) 48; *Orphik Hymnos*larda geçen Hippa'nın, *ekstazik ritüel*leri bulunan Meter Hipta ile aynı olduğu kabul edilmektedir (Dökü 2002, 23; Tiryaki 2001-2, 63–64). Hipta adı hem Güneydoğu Avrupa hem de Kuzeybatı Asya'da Epta/Hipta/Hipp şeklinde farklı söylenişlerle görülür. Bu adın Hellespont ve Bosphorus'un iki yanında da bilinen Büyük Ana Tanrıça'nın eski bir adı olduğu düşünülmektedir (Fol 1998, 81). Hipta adının, kültün kurucusu Ἱππᾶς'ın adından geldiği ileri sürülmüştür (Özlem 1998, 38).

[118] Strabon XIII.4.11; Xenophon *Cyropaedia* VI.2.22.

[119] Nonnos XII.394 – XIII. 470.

[120] Graf 1985, 287-291; Tiryaki 2001-2, 64.

[121] Hoz 1994, 116; Otto 1965, 60; Tiryaki 2001-2, 64.

Dionysos'un kökeninin Anadolu olduğu düşüncesi onun ana tanrıça kültü ile sıkı ilişkisine bağlı olarak da geliştirilmiştir. Zira hem Dionysos'a hem de ana tanrıçaya yakınlaşmak için yapılan vahşi ve esrik ayinler birbirine çok benzemekteydi[122]. Ana tanrıça ilişkisine bağlı olarak üzerinde durulan bölge daha ziyade Phrygia'dır. Dionysos'un annesi Semele'nin Phrygia'da tapınım gören toprak tanrıçası Zemelo ile aynı olduğu, buna bağlı olarak da Phyrgialı olduğu ileri sürülmüştür[123].

Tüm bunlardan yola çıkılarak Dionysos dininin Yunanistan'a göçler yoluyla doğrudan Thrakia'dan girdiği düşüncesine karşılık, bu dinin Yunanlılara Thrakia üzerinden Anadolu'ya göç etmiş olan Phryglerden ve Ege Denizi üzerinden geçmiş olduğu ileri sürülmüştür. Dionysos bayramlarında uygulanan tanrının tekerlekli bir gemi içinde tören alanına girmesi *ritüel*inin Dionysos'un Anadolu'dan Yunanistan'a gelmesini simgelediği ileri sürülmüştür[124].

Yeni sayılabilecek bir düşünceye göre Anadolu'da şarap tanrı anlayışı Yunan şarap tanrısından eskidir ve belki de ona kaynaklık etmiştir. Her şeyden önce Hitit dininde elinde kadeh tutan bir tanrı tipinin bulunması şarabın Hitit dinsel yaşamında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Hititlerde açıkça "şarap tanrı" olarak tanımlanan bir tanrı bilinmemektedir. Ancak Geç Hitit Dönemi'ne tarihlenen bazı kabartmalarda görülen tanrı Tarhunzas'ın bir tür "şarap tanrı" olduğu ileri sürülmüştür. Söz konusu kabartmaların en ünlüsü M.Ö. VIII. yy.a tarihlenen, Konya Ereğli yakınındaki bir su kaynağının kayalık yüzeyine oyulmuş İvriz Kabartması'dır. Burada tanrı sağ elinde üzüm demeti, sol elinde bir buğday demeti tutmakta ve üzüm demeti bizzat tanrının sağ ayağından köklenmektedir. Bu anlatım Gökbez Kaya Anıtı'nda daha belirgin bir şekilde görülmektedir. Keşlik Yayla Steli ve Niğde Steli'nde de sağ yanda duran asma tanrı ile ilintilidir[125]. M.Ö. VI. yy. ve sonrasına tarihlenen pek çok siyah ve kırmızı figürlü Yunan vazosu üzerinde

[122] Roller 2004, 177.

[123] Burkert 1985, 163; Guthrie 1954, 154; Newcomer 1907, 195.

[124] Otto 1965, 59; Ayrıca bkz. aşağıda bölüm VI.3.C. Katagogia

[125] Tiryaki 2001-2, 68-69/Res. 1-3.

Dionysos'un ayağından köklenen asma göğe yükselerek dallanıp budaklanır[126]. Bu anlatımın kanıksanmış bir "şarap tanrı" ifadesi olduğu ve kökeninde Tarhunzas'ın bulunduğu ileri sürülmektedir[127]. Tarhunzas'ın şarap tanrı kimliği yazılı kaynaklarla da desteklenmektedir. İvriz Kabarması'nda tanrının başı ve kralın beli arkasında yer alan hiyeroglif, kralın "*ben küçük bir çocukken buraya asma fidanları dikmiştim, tanrı onları korudu, onlar şimdi üzüm veriyorlar*" açıklamasını içermektedir[128]. Bor Yazıtlı Dikmesi'nde Varpalavas tanrıya "*üzüm bağlarının Tarhunzas'ı*" şeklinde seslenmektedir. Sultanhan Yazıtlı Dikmesi'nde de tanrıya bu şekilde seslenilmektedir[129]. Dolayısıyla Tarhunzas'ın burada "üzüm bağlarını koruyan tanrı" işlevinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Tarhunzas'ın belindeki kılıç ve elindeki üzüm demeti ile Dionysos'un savaşçı tipleri için prototip olduğu da ileri sürülmüştür[130]. Tarhunzas, Hattilerde Taru, Hititlerde Teşup olarak bilinen "göğün baş tanrısı"na özdeştir ve "göğün baş tanrısı"nın zamanla bağlarda yürüyerek üzümlere şarabın özsuyunu bahşeden bir "şarap tanrı" kimliği kazandığı ve Anadolu şarap tanrısının ise bu tanrıdan ayrılarak tekil bir kimlikle varlığını sürdüğü ileri sürülmektedir[131].

Aslında Tarhunzas daha çok Phrygia'da tapınım gören *Zeus Ampelites*[132] / *Ampeleites* / *Ampelikos* (Ἀμπελίτης / Ἀμπελείτης / Ἀμπελίκός) ile özdeş

[126] Tiryaki 2001-2, 70/ Res. 4 (=LIMC III/2, no:788), 70/ Res. 5 (LIMC III/2, no: 409); 71/Res. 6 (LIMC III/2, no: 404); 71/ Res. 7 (LIMC III/2, no: 295).

[127] Tiryaki 2001-2, 65.

[128] Doğer 2004, 162.

[129] Tiryaki 2001-2, 60.

[130] Cremer 1988, 184 vd.; Dionysos'un savaşçı tipleri için bkz. LIMC III/2, no: 615-660; başka bir görüşe göre ise tanrının belindeki kılıç değil bereket tanrısı anlamını güçlendiren bir oraktır (Doğer 2004, 162; Tiryaki 2001-2, 59).

[131] Tiryaki 2001-2, 65.

[132] Karşıt bir görüşe göre *Zeus Ampelites* "bağların koruyucu tanrısı" değil, atların ve büyük baş hayvanların koruyucusudur. Buna bağlı olarak da çobanlığa yönelik bir işlevi bulunmaktadır. Bu görüş Yukarı Tembris Vadisi'ndeki Appia sınırları içinde yer alan kutsal alanda bulunmuş kabartmalar üzerindeki betimlere dayanılarak ileri sürülmüştür. Tanrının sakallı büstünün yer aldığı bu kabartmalarda

tutulmaktadır[133]. Bu *epitheton*larla anılan Zeus'un "üzüm bağlarını koruyan tanrı" işlevinde olduğu bilinmektedir[134]. Lydia'da tapınım gören *Zeus Sabazios*'un (Σαβάζιος) da "bağların koruyucu tanrısı" işlevinde olduğu bilinmektedir[135]. Lydia'da Demirci'nin güneydoğusundaki Küpüler Köyü'de bulunan, M.S. I ve II. yy.lara tarihlenen *Zeus Sabazios*'a adanmış adak stelleri ve sunak üzerinde iki tarafında birer yılan bulunan *kantharos* ya da *krater* betimi yer almaktadır[136]. Phrygia'da Yukarı Tembris Vadisi'nde, Hacıbeyli'de bulunmuş olan ve *Zeus Dionysos*'a (Διόνυσος) adanmış olan kabartmalı bir sunağın ön yüzünde bir *krater*den çıkan asma dalı, arka yüzünde ise asma dalı üzerindeki üzümleri yiyen bir yılan betimlenmiştir[137]. Burada bizzat Dionysos'un adını taşımakta olan Zeus (*Zeus Dionysos*), Pergamon'da Dionysos'un başka bir adı olan Bakkhos adını almıştır. Nitekim *Zeus Bakkhos*'un (Βάκχος) Pergamon'da da kültü bulunan *Zeus Sabazios* ile aynı olabileceği ileri sürülmektedir[138]. Öyle görünüyor ki Zeus'un söz konusu kültleri Dionysiak kült ile karışarak bir kimlik kazanmıştır. Nitekim bunlardan *Zeus Sabazios*'un Lydia'da, Dionysos'un bakıcısı olarak sözü edilen Hipta ile birlikte tapınım görüyor olması bunu ortaya koymaktadır. Hipta'nın dilbilimciler tarafından Hitit tanrıçası Hepat ile ilişkilendirilmesi[139], Dionysos kültünün Hitit ile olası ilişkisine ışık tutmaktadır.

---

eyerli atlar, boyunduruklu öküzler, hayvan sürüleri, süt emen tay ve buzağılar betimlenmiştir (Şahin 2001, 7-8; Sözü geçen kabartmalar için bkz. Robert 1983, 530-544).

[133] Cremer 1988, 185; Tiryaki 2001-2, 65.

[134] Drew Bear- Yıldızturan 1997, 33; Şahin 2001, 17.

[135] Şahin 2001, 160.

[136] Akıncı 2000, 15, 20; Malay 1994, 49-51/Fig. 26-31; Şahin 2001, 159-160.

[137] Şahin 2001, 44.

[138] Şahin 2001, 24.

[139] Tiryaki 2001-2, 64.

II.3. KİMLİKLERİ

Dionysos en çok "şarap tanrısı" olarak bilinir. Şarabı icat eden ve üzüm bağlarını koruyan tanrıdır[140]. Euripides'in *Bakkha*lar adlı tragedyasında onun asmayı yaratan, şarabı icat eden ve insanlara armağan eden olduğu sık sık tekrarlanır[141]. Gezileri sırasında kendisini hoşgörüyle karşılayanları ve dinine uyum sağlayanları onlara asmayı tanıtarak ve şarap vererek ödüllendirmiştir. Yani asmanın yayılması ve dünyada şarabın tanınması ona atfedilmektedir[142].

Homeros, eserlerinde Dionysos'tan çok az söz eder ve onun şarapla ilişkisine dair hiçbir ipucu vermez. Bu, Dionysos'un Homeros döneminde az tanınan ve henüz Yunanlı olarak görülmeyen ya da Yunan tanrıları arasına yeni kabul edilmiş bir tanrı olabileceği şeklinde yorumlanmıştır[143]. Antik literatürde Dionysos, üzüm ve şarapla ilgili bir tanrı olarak ilk kez Hesiodos'un "İşler ve Günler" adlı eserinde karşımıza çıkar[144].

Şarap tanrısı kimliğine bağlı olarak içki boynuzu, *kantharos* ve François Vazosu'nda bir *amphora* taşır. *Satyros* ve *silenos*lar şarap tulumu ile birlikte görülürler. Şarapla ilişkisi hiç kuşkusuz üzüm ve bu meyveyi veren asma ile de doğrudan ilişkili olması anlamına gelmektedir. Nitekim üzüm salkımı, asma dalı, asma yapraklarından çelenk onun başlıca *atribüt*leri idi. Asma onun başlıca sembolü ve kendisinin görünmediği ortamda varlığının kanıtı idi.

Şarap tanrısı kimliği ile ilgili olarak "şarap tanrısı" anlamında *Theoinos* (Θεοινος)[145], "koyu şarap" anlamında *Oinops* (Οινοψ)[146], "karışmış şarap taşıyan" anlamında *Akratophoros* (Ακρατοφορος)[147], "şarap presinin tanrısı" anlamında *Lenaios*

[140] Nonnos XII. 293–297.

[141] Euripides *Bakkhai* 275 vd., 535 vd.,650 vd., 770 vd.

[142] Bkz. yukarıda Bölüm II.1. Mitolojisi / Gezileri

[143] Otto 1965, 55-56.

[144] Hesiodos *Erga kai Hemerai* 613 vd.

[145] Lykophron *Alexandra* 1247; Suidas bkz. Θεοίνιον.

[146] Kerenyi 1976, 54, 63.

[147] Pausanias VIII.39.6.

(Ληναιος) ve *Leneus* (Ληνεύς)[148], "ilk bağbozumu tanrısı" anlamında *Protrygaios* (Προτρυγαιος)[149] *epitheton*larıyla anılmaktaydı. Ayrıca olgunlaşmamış üzümün (koruk) koruyucusu olarak *Omphakites* (Ομφακιτης) *epitheton*una sahipti[150].

Şarap, Dionysos'tan başka hiç bir tanrıyla bu denli ilişkili değildir. Buna karşın Dionysos'un başlangıçta bir şarap tanrısı olmadığı bu özelliğin ona sonradan atfedildiği ileri sürülmüştür. Bu görüşe göre erken dönemlerde şarabın Dionysos kültünde yeri vardı ancak şarap onun asıl doğası değildi[151].

Dionysos'un daha erken dönemlerde esas olarak bir bitki ve bereket tanrısı olduğu düşünülmektedir. Asma ile başlangıçtaki ilişkisi de onun bu yönüne bağlanmaktadır[152]. Asmaya çok benzeyen sarmaşık da Dionysos'un bitkilerinden biridir ve ikonografisinde asma kadar yer tutmaktadır. Sarmaşık çelengi, asma çelengi kadar yaygındır. Olasılıkla asmanın yapraklarını döküp yararsız bir kütüğe dönüştüğü kış mevsiminde, her mevsim yeşil kalabilen sarmaşık onun yerini almaktaydı. Ancak ilginçtir ki Dionysos için "asma" anlamına gelen Yunanca *ampelos* (ἄμπελος) ve bundan türeyen sıfatlar kullanılmazken[153] sarmaşık anlamına gelen *Kissos* (Κισσος) ve bundan türeyen sıfatlar kullanılmaktaydı[154]. Dionysos "sarmaşık taşıyan" anlamında *Kissophoros* (Κισσοφορος)[155], "sarmaşık taçlı" anlamında *Kissokomes* (Κισσοκόμης)[156] *epitheton*larıyla anılmaktaydı. Thebai'de Kadmos Sarayı'nda bulunan ağaç bir sütun, sarmaşıkla sarıldığı için kutsal sayılmaktaydı. Dionysos burada *Perikionis* olarak adlandırılmaktaydı. *Dionysos Perikionis* "kendini sütunun çevresine dolayan Dionysos"

[148] Diodoros Sicullus III.63.4; Ayrıca bkz. Lidell-Scott bkz. Ληνεύς , Ληναιος.

[149] Akhilleus Tatios II.2; Aelianus *Varia Historia* III.41.

[150] Aelianus *Varia Historia* III. 41.

[151] Otto 1965, 145.

[152] Otto 1965, 145-146; Tripolitis 2002, 22.

[153] *Ampelos*tan türeyen *epitheton*lar Phrygia'da Zeus için kullanılır ve Zeus'a "üzüm bağlarını koruyan" işlevini yükler (bkz. yukarıda Bölüm II.2. Kökeni / Anadolu).

[154] Kerenyi 1976, 63.

[155] Aristophanes *Thesmophoriazousai* 985; Pindar *Olympian* II.27.

[156] Homerik Hymnoi (*Dionysos*) 26.1.

olarak tercüme edilmiştir[157]. Bu, Dionysos'un doğrudan sarmaşığın kendisi olarak algılandığını ortaya koymaktadır.

Bitki tanrısı olarak Dionysos'un ağaç kültü yaygındı. "Ağaç Dionysos" kimliği *Dendrites* (Δενδρίτης)[158] ve Boeotia'da "ağacın içindeki" anlamında *Endendros* (Ενδενδρος)[159] *epitheton*larıyla anılmaktaydı.

Pausanias'a göre Delphoi bilicisi, Korinthoslulara bir çam ağacına "tanrılara denk bir biçimde" tapınmalarını tavsiye etmişti. Onlar da çam ağacından kırmızı yüzlü ve bedeni yaldızlı bir Dionysos tasviri yapmışlardı[160]. Thebai'de çam ağacından yapılma iki tasvirden biri *Dionysos Lysios* (Λύσιος) diğeri *Bakkheios* (Βακχειος) olarak adlandırılmaktaydı[161]. Her şeyden önce çam, sarmaşık gibi kışın da yeşil kalabilen bir ağaçtır. Ayrıca çam asmanın da en iyi yetiştiği sıcak topraklarda yetişir[162]. Çam reçinesi şarabın muhafaza edildiği *pithos* ve *amphora*ların iç kaplamasında kullanılıyor, böylece mayalanmanın sağlıklı bir biçimde gerçekleşmesini sağlıyordu. Ayrıca içine reçine eklenerek şarabın rafine hale getirildiği bilinmektedir[163]. Çam, söz konusu yararlarından ötürü Dionysos'un koruduğu ağaçlardandı. Bunların yanı sıra Pentheus'un parçalanması mitosu *Bakkhik* kutlamaların çamlık alanlarda yapıldığı manzarasını gözler önüne sermektedir. Nitekim Pausanias tarafından aktarılan ve yukarıda söz ettiğimiz bölümde Pentheus mitosuna gönderme yapılmaktadır. *Maenad*ların ellerinde görülen meşalelerin çam kütükleri olması ve özellikle *thyrsos*un ucunda bir çam kozalağı bulunuyor olması söz konusu ağacın Dionysos kültündeki önemini ortaya koymaktadır[164].

[157] Kerenyi 1976, 196.

[158] Plutarkhos *Quaestiones Convivales* V.3,1.

[159] Hesykhios bkz. ″Ενδενδρος.

[160] Pausanias II. 2.7.

[161] Larson 2007, 141; *Dionysos Lysios* için ayrıca bkz. Pausanias IX.16.6.

[162] Otto 1965,158.

[163] Doğer 2004, 87, 94; Otto 1965,158.

[164] Otto 1965, 157-158.

Dionysos için kutsal sayılan bir diğer ağaç incirdi. Sparta'da Dionysos incir anlamına gelen *Sukites* (Συκίτης) *epithetonu* anılmaktaydı[165]. İncire *meilikhia* (μειλίχια)[166] denilen Naxos'da *Dionysos Meilikhios* (μειλίχιος) kültü vardı ve tasvirinin yüzü incir odunundan yapılmaktaydı[167]. Yine Naxos'ta *Dionysos Bakkheios*'un yüzü asma kütüğünden yapılmaktaydı[168]. Magnesia'dan bir yazıta göre Dionysos kültü burada tanrının bir çınar ağacı içinde görünmesi üzerine kurulmuştu[169]. Pergamon'dan Hellenistik Dönem'e ait bir yazıta göre Aristarkhos adlı biri içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulmasının onuruna *Dionysos Kathegemon*'a (Καθηγεμών) rahatlamasına neden olan sediri adamıştır[170].

Dionysos bitki tanrısı olarak yalnızca ağaçlar ve bunların meyveleri ile değil aynı zamanda çiçeklerle de ilgiliydi. "Çiçek tanrısı" anlamında *Anthios* (Ἄνθιος)[171], *Antheus* (Ἀνθεύς)[172], "çiçek açan" anlamında *Euanthes* (Εὐανθες)[173] *epitheton*larıyla tapınım görmekteydi. Bir görüşe göre bu *epitheton*larla ifade edilen çiçek açma tüm çiçeklerin açmasını değil Dionysos için kutsal olan bitkilerin çiçeklenmesini ifade etmektedir[174]. Bununla birlikte Dionysos onuruna genellikle "çiçek bayramı" olarak tercüme edilen *Anthesteria* adı verilen bir bayram kutlanmaktaydı[175].

---

[165] Athenaios III. 78c; Frazer 2004, 312; Parker 1988, 100.

[166] İon lehçesinde incir *meilikon* sözcüğüne karşılık geliyordu (Şahin 2001, 102).

[167] Athenaios III. 78c; Başka bir görüşe göre bu sözcük bal anlamına gelen *meli* (μέλι) sözcüğü ile ilişkilidir ve baldan yapılmış, balla hazırlanmış, bal gibi tatlı anlamlarına ve yatıştıran, sakinleştiren, teskin edici anlamlarına gelmektedir (Çelgin 2011, 420, 419; Şahin 2001, 102). *Meilikhios*, Dionysos dışında Zeus'a verilmiştir. *Zeus Meilikhios* ve tapınım gördüğü yerler için bkz. Şahin 2001, 101-104.

[168] Athenaios III. 78c.

[169] Bkz. aşağıda Bölüm IV.5 Magnesia (Menderes Havzasındaki)

[170] IvPergamon no.222; Nilsson 1957, 63 dn.101.

[171] Pausanias I.31.4.

[172] Pausanias VII.21.6.

[173] Athenaios XI. 465a.

[174] Otto 1965, 159.

[175] *Anthesteria* hakkında bkz. aşağıda Bölüm II.4.C Anthesteria ve VI.3.B. Anthesteria

Dionysos'un sevdiği bitkilerden biri de mersindir[176]. Mersin tüm *khitonien* tanrılarla ilişkilidir[177]. Mitosa göre Dionysos annesi Semele'yi geri getirmek için Hades'e indiğinde, Hades annesini bırakması karşılığında Dionysos'tan bir şey vermesini istemiş Dionysos da ona en gözde bitkileri arasında yer alan mersini bırakmıştır[178]. Diğer bitki ve bereket kimliği bulunan tanrısal varlıklar gibi Dionysos da *khitonien* bir tanrıydı. Hades'e inmesi mitolojisi ile ilgili olarak *phallos*ların mezar taşı olarak kullanılması da ona bağlanmaktadır. Hades'ten dönüşünde kendisiyle birlikte olmak için bekleyen Prosymnos'un mezarı için incir odunundan bir *phallos* yontmuş ve mezarın üzerine dikmiştir[179]. Argos geleneğine göre Dionysos'un yeraltına indiği yer Alcyonian Gölü'dür ve Argoslular Dionysos'un yeraltı dünyasından dönüşünü ölüler ülkesinin muhafızına bir sunu olarak göle bir koyun atılması şeklinde her yıl kutlamaktaydı[180]. Yine Argos'ta Dionysos'un Perseus tarafından gölde boğularak öldürüldüğü ve Argos'ta bir mezarının bulunduğu anlatılmaktadır[181]. Dionysos'un Delphoi'da da bir mezarının bulunduğuna inanılmaktaydı. Üstelik burada Apollon'un Delphoi'da bulunmadığı kış aylarında Dionysos'un yaşama döndüğüne inanılmakta ve dönüşü çeşitli bayramlarla kutlanmaktaydı[182]. Lydialıların Dionysos'un dönüşünü baharda kutladıkları bilinmektedir ki buradan tanrının, kendisiyle birlikte baharı getirdiğine inanıldığı anlaşılmaktadır[183]. Özellikle Hellenistik Dönem'de Pergamon Krallığı'nda tapınım gören *Dionysos Kathegemon*'un *khitonien* bir tanrı olduğu düşünülmektedir. Pergamon Krallığı'na bağlı kentlerde basılan *kistophoros*lar üzerinde bu yönüyle sembolleşmişti. Bu sikkelerin ön yüzünde sarmaşık yapraklarından oluşan

[176] Otto 1965, 158; Ayrıca bkz. Aristophanes *Batrakhoi* 330.

[177] *Khitonien* bir tanrıça olan Demeter'e mersin dalı sunulmaktaydı. Mezar stellerinin mersin dalından yapılma çelenklerle süslendiği, mezarın başına mersin ağacı dikildiği bilinmektedir. Mersin cenaze sahnelerinin betimlediği pek çok vazo resminde kompozisyonun bir parçası olarak görülür (Şahin 1996, 148).

[178] Otto 1965, 158.

[179] Clemens Alexandrinus II.34.2-5.

[180] Plutarkhos *De İsisde et Osiride* 35.

[181] Nonnos XLVII 665 vd; Pausanias II. 20,22- 23. 7 – 8.

[182] Bkz. aşağıda Bölüm V. Dionysos ve Apollon

[183] Himerius *Orations* XLVII.6.

bir çelengin ortasında içinden kıvrılarak yılanlar çıkan kapağı yarı açık bir sepet bulunuyordu ki buna "gizemli sepet" anlamında *cista mystica* denilmekteydi. Bu tip, basımın Dionysos kültüne bağlı olduğunu göstermektedir[184].

Söz konusu ikonografiden anlaşıldığı gibi yılan Dionysos kültünde önemli bir yere sahipti. Yılan, Dionysos'un hem *khitonien* kimliği ile ilgiliydi hem de onun *epiphania*larından biriydi. Yılan ile ilgisinde ilk olarak Zagreus-Dionysos'un bir yılanın oğlu olduğunu hatırlamak gerekir. Zagreus yılan kılığındaki Zeus'un *khitonien* bir tanrıça olan Persephone ile birleşmesinden doğmuştur[185]. Dionysos'un *khitonien* bir tanrı olarak yılanla ilgisi belki de en çok bu mitosta çarpıcı hale gelmektedir. Zagreus'un *titan*lar tarafından öldürülmeden hemen önce büründüğü biçimlerden biri boynuzlu biri yılandır[186]. *Bakkha*lar tragedyasına göre Zeus, baldırından dünyaya getirdiği Dionysos'un boğa boynuzlu başına yılanlardan bir çelenk sarmıştır[187]. Figürlü vazolar üzerinde *maenad*ların da başlarına yılanlar sardıkları görülür[188]. Bunun dışında da *maenad*ların yılanlarla korkusuzca sarmaş dolaş dans etmeleri bu hayvanın Dionysos kültünde sevildiğini ortaya koymaktadır. Sarmaşık bitkisinin yerde ve ağaçlara kıvrılıp sürünerek büyümesi de yılanın davranışlarına benzetilmektedir. Hatta *maenad*ların kıvrak dansları sarmaşık ve yılanın bu ortak özelliği ile karşılaştırılmaktadır[189]. Nitekim Nonnos, *maenad*ların yılanları ağaçların gövdelerine doğru savurduğunu, kendileri de ağaçların etrafında dolaşarak sarmaşık gibi davrandıklarını yazmaktadır[190].

Dionysos'un bir hayvan olarak en yaygın *epiphania*sı boğa idi. Törenlerinde boğa biçiminde görüldüğüne inanılmaktaydı. Elis'te kadınlar onu "*Gel Dionysos… boğa toynağınla koşarak… ey güzel boğa, ey güçlü boğa*" şeklinde çağırırlar, ona "*soylu boğa*" derlerdi[191]. *Bakkha*lar tragedyasında da koro onun boğa biçiminde görünmesini

[184] Göktürk 1996, 98-99; Konuk 2003, 153.

[185] Hyginus *Fabulae* 167; Nonnos V.155.

[186] Graves 1957, 119.

[187] Euripides *Bakkhai 90*-100.

[188] LIMC III/2, no: 314, 869.

[189] Otto 1965,154.

[190] Nonnos XLV.311 vd.

[191] Plutarkhos *Quaestiones Graecae* 36.

istemektedir[192]. O, Zagreus olarak *titan*lar tarafından parçalandığında boğa biçimindeydi[193] ve Dionysos olarak Zeus'un baldırından boğa boynuzlarıyla yeniden doğmuştu[194]. "Boğa biçiminde" anlamında *Tauromorphos* (Ταυρόμορφος)[195], "boğa boynuzlu" anlamında *Taurokeros* (Ταυρόκερως)[196] ve *Boukeros* (Βουκερως)[197] *epitheton*larına sahipti. Bu sıfatlara uygun olarak boğa biçiminde ve boynuzlu betimleri yaygındı[198]. Boğa, Dionysos ile o kadar yakından ilişkilidir ki kültünün erken dönemde Girit'teki olası varlığı, buradaki boğa kültüne bağlı olarak değerlendirilmektedir[199].

Dionysos'un en sadık hayvanlarından biri olan erkek keçi de onun *epiphania*larından biriydi. *Titanlar* tarafından öldürülmeden hemen önce büründüğü biçimlerden biri de yavru keçidir. Mitosa göre Zeus, bebek Dionysos'u Hera'dan korumak için Nysa *nymphe*lerine emanet edilmeden hemen önce bir yavru keçiye dönüştürmüştür[200]. Tanrılar, Typhon'un hiddetinden Mısır'a kaçtıklarında Dionysos tekeye dönüştürülmüştür[201]. "Yavru keçi /oğlak" anlamında *Eriphos* (Εριφος)[202], "siyah keçi derili" anlamında *Melanaigis* (Μελαναιγις)[203] *epitheton*larına sahipti.

Dionysos'un bereket tanrısı ve *khitonien* tanrı kimlikleri ile ilgili olan *phallos*, hem incir ağacı hem de erkek keçi ile ilginç bir ilişkiye sahiptir. *Orphik* kaynaklara göre Dionysos'un bakıcılarından biri olan Hipta, Dionysos'u Zeus'tan bir *liknon* (λικνον)

[192] Euripides *Bakkhai* 1017.

[193] Nonnos VI.197 vd.

[194] Euripides *Bakkhai* 98–104.

[195] Plutarkhos *De Iside et Osiride* 35.

[196] Euripides *Bakkhai* 100.

[197] Sophokles *Ikhneutai* 959.

[198] LIMC III/2, no: 158a; Dionysos'un boğa tipleri için bkz. Atasoy-Zeyrek 2008, 90, 106/Res. 106.

[199] Bkz. yukarıda Bölüm II.2. Kökeni/Girit.

[200] Apollodoros *Bibliotheka* III.4.3.

[201] Ovidius *Metomorphoses* V.329.

[202] Parker 1988, 100; $S1G^2$ 623; Laconia'da kullanılan Εἰραφιώτης sözcüğünün de "yavru keçi" anlamında olduğu düşünülmektedir (Hesykhios bkz. Εἰραφιώτης; Οττο 1965, 168).

[203] Pausanias'a göre Argolis'te küçük bir liman şehri olan Hermione'de bir *Dionysos Melanaigis* Tapınağı bulunuyordu ve Dionysos onuruna her yıl bir müzik yarışması, bunun yanı sıra ödüllü yüzme ve tekne yarışları yapılıyordu (Pausanias II.35.1).

içinde almıştı. Dionysos bayramlarında kullanılan *liknon*, ortasında dik duran bir *phallos* bulunan içi meyvelerle dolu sepettir. *Liknon* içindeki Dionysos, *Kradiaios* (κραδιαῖος) olarak adlandırılmaktaydı. *Kradiaios*'un ya "kalp" anlamına gelen *kradia* ya da "incir ağacı dalının ucu" anlamına geldiği düşünülen *krade* (κράδη) sözcüğünden türediği ileri sürülmektedir[204]. Mitosa göre Zagreus, *titan*lar tarafından parçalandığında Athena onun kalbini bir sepet içine saklamış daha sonra Zeus'a vermiş, Zeus da bu kalbi Semele'ye yedirerek Dionysos'a hamile kalmasını sağlamıştır[205]. Athena'nın sakladığı aslında kurban edilmiş bir keçinin erkeklik organıydı[206]. Eski Yunanca'da erkek keçiye *tragos* (τράγος) denilmekteydi. Pausanias'a göre *tragos*, Messenia'da yabani incir ağacı için kullanılıyordu[207]. Bu verilerden yola çıkarak Hipta'nın aldığı *liknon* içinde incir odunundan yapılma bir *phallos* bulunduğunu söyleyebiliriz. Dionysos bayramlarındaki *phallos*ların da incir odunundan yapıldığı bilinmektedir[208]. Buna bağlı olarak *Dionysia*'da *liknophoros*lar tarafından taşınan *liknon* içinde de büyük olasılıkla incir odunundan yapılma bir *phallos* bulunuyordu ve bu olasılıkla bir keçinin erkeklik organını aynı zamanda Dionysos'u simgeliyordu. Bu verilerden yola çıkarak toprağın kişileştirilmiş hallerinden biri olan Semele'nin aslında bir keçinin *phallos*unu yiyerek hamile kaldığı analojisini kurabiliriz[209].

Dionysos kendisi hiçbir zaman *phallik* görünmemesine karşın *phallik* tanrılar arasındadır. Çevresi *satyros*lar, *ithyphallik* katır gibi *phallik* yaratıklarla doludur ve Priapos gibi *phallik* tanrılarla yakından ilişkilidir[210]. *Phallos*un kişileştirilmiş hali olan

---

[204] Kern 1922, 221-222/ no. 199; Lidell-Scott bkz. κράδη.

[205] Hyginus *Fabulae* 167.

[206] Kerenyi 1976, 260; Ayrıca bkz. Nilsson 1957, 43-44.

[207] Pausanias IV.20.2; Eski Yunanca'da yabani incir ağacı için ἐρινεός sözcüğü kullanılmaktaydı (Lidell-Scott bkz. τράγος).

[208] Plutarkhos *De Cupiditate Divitiarum* 8.

[209] Bu durumu Ouranos'un kesilen hayalarından toprak ana Gaia'nın ve Hephaistos'ın Athena tarafından yere atılan spermlerinden toprağın hamile kalması ile karşılaştırmak mümkündür.

[210] Priapos, Dionysos ve Aphrodite'in oğlu olarak geçmektedir (Diodoros Sicullus IV.6.1; Pausanias IX.31.2).

tanrı Phales'ten (Φαλῆς) Dionysos'un yoldaşı olarak söz edilmektedir[211]. Lesbos'ta *Dionysos Phallen* (Φαλλῆν) kültü bulunmaktaydı. Kültün kuruluşu Pausanias tarafından aktarılmaktadır. Buna göre Lesbos Adası'nda Methymnalı balıkçılar denizde zeytin odunundan yapılma bir mask bulmuşlardır. Bunun ne olduğunu Pythia'ya soran Methymnalılar *Dionysos Phallen*'e tapınmaları gerektiği cevabını almışlardır[212].

Yukarıda Dionysos'un ağaç ile ilgisinden söz ederken belirtildiği gibi tanrının betimlerinin yüzü çam, incir, asma ve zeytin ağacı odunlarından yapılmaktaydı. Pek çok Dionysiak vazo resmi, üzerine mask asılmış sütunların bulunduğu sahneleri betimler. Büyük olasılıkla ağaçtan yapılmış olan bu sütunlar, bazen düz bazen bir örtüye sarılmış bazen *khiton* ve *himation* giydirilmiş bazen de dal ve yapraklarla süslenmiş olarak görülür. Bunlar tanrının *xoana*larını betimlemektedir. Tanrının ağaç betimleriyle ilgili antik kaynaklarda verilen bilgilerden yola çıkarak özellikle dal ve yapraklarla süslenmiş olanlar ağaç kültüne bağlanmıştır[213]. H. Goldman, Yunan *herme*[214] heykellerinin kökeni ile ilgili çalışmasında vazolar üzerindeki bu betimlerin, giysiler ve dallar olmadan düşünüldüğünde *herme*nin ana formuna sahip olduğuna dikkati çekmiş ve bu tipin aslında Dionysos için yaratıldığını ileri sürmüştür[215].

---

[211] Aristophanes *Akharneis* 241-279.

[212] Pausanias X. 19.3.

[213] Alexiou 1991, 108.

[214] Erken dönemlerde Yunanlılar, tanrı betimi olarak biçimsiz bir taş ya da ağaç kütüğü kullanmaktaydı. Zamanla buna bir mask ve *phallos* eklenerek *anthropomorphik* hale getirilmeye çalışılmış olmalıdır. Vazo resimleri üzerinde görüldüğü gibi olasılıkla bu tasvirler giydirilerek görünüm tamamlanmıştır. Taş *herme*lerde üst gövdede yer alan kısa kol biçimindeki çıkıntılar ise giysinin taşınması için yapılmış olmalıdır. Betimlerde *herme*nin yanında bir *kerykerion* bulunması nedeniyle bunların tanrı Hermes'i betimlediği görüşü benimsenmiştir. *Herme*lerin yollarda sınır taşı olarak ya da mezar işaretçisi olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Geç dönemlerde çeşitli tanrıların da *herme* biçiminde heykelleri yapılmış ve kullanım alanı genişlemiştir. Örneğin Herakles *herme*lerinin *gymnasium* ya da *palaestra*larda sporcuları koruyan bir işlevinin olduğu düşünülmektedir. (Eliade 2009, 237-238; Goldman 1942, 58-68)

[215] Goldman 1942, 61, 67; Ancak *herme* tipinin en erken tanrı betimine *antropomorphik* görünüm kazandırma çabasından türediği göz önüne alındığında, tek bir tanrı için oluşturulduğunu düşünmek zordur. Goldman'ın vazolar üzerindeki, yanında *kerykerion* taşıyan *herme*lerin kimliği ve Dionysos ile ilişkisi üzerine görüşleri için bkz. Goldman 1942, 60-68.

Thebai'deki Kadmos sarayında, çevresine sarmaşık dolanmış olan ağaç sütunun kutsal sayılmasının yanı sıra tapınıcılar tarafından bir kült heykeli olarak algılandığı ve Dionysos'un *Kadmos* / *Kadmios* / *Kadmeios epitheton*larının Thebai'deki bu ağaç sütun ile ilgili olduğu düşünülmektedir[216]. Mısır'da da Osiris'in ağaç kültüne paralel olarak sütunların kutsallığı söz konusuydu. Mitosa göre Osiris'in kapatıldığı sandığı içine alan ağaç Byblos kralının sarayına sütun olarak dikilmişti. İsis, Osiris'in cansız bedenini bu sütunun içinde bulmuş ve kocasının bedenini aldıktan sonra ağaca tapınılması için sütunu orda bırakmıştı[217]. C. Kerenyi, Dionysos ile Osiris'in ağaç kültleri arasında bir değerlendirme yaparak sütun ve masktan oluşan bir figürün ölmüş bir tanrının mezarı olarak düşünülebileceğini ileri sürmektedir[218]. *Herme*lerin mezarlarda işaret amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. *Phallik herme*lerin mezarlarda kullanılması ile *phallos*ların mezar taşı olarak kullanılması aynı mantığın ürünü olarak değerlendirilebilir. Buna göre *phallos*un mezar taşı olarak kullanılmaya başlamasının Dionysos'un Hades'e inip geri dönmesi mitosuna bağlı olduğunu göz önüne almak bizi C. Kerenyi'nin düşüncesine yaklaştırır.

Aslına bakılırsa Dionysos, bir sütun ve masktan oluşan bu kompozisyonda daha çok maskla özdeşleştirilir ve bir "mask tanrı" olarak tanımlanır. Yunanlılar elbette diğer tanrı ve tanrısal varlıklar için de masklar yapmışlardır. Ancak antik yazarların Dionysos'un çeşitli ağaçların (çam, incir, asma) odunlarından yapılma maskları hakkında bilgi vermeleri, özellikle Pausanias tarafından aktarılan, Lesbosluların denizde *Dionysos Phallen* maskı bulmaları üzerine tanrının kültünün kurulması anlatısı maskın Dionysos'un *epiphania*sı olduğu şeklinde yorumlanmış ve Dionysos kültünde daha özel bir yere sahip olduğu ileri sürülmüştür[219]. Maskın Dionysos kültündeki yeri ikonografik olarak tanrının François Vazosu üzerinde betimlenen tanrılar alayındaki duruşu ile açıklanmaktadır. Alaydaki tanrıların hepsi profilden gösterilmişken Dionysos'un başı cepheden gösterilmiş olup gözleri doğrudan seyirciye dönük ve bakışları keskindir.

[216] Kerenyi 1976, 195-196.

[217] Plutarkhos *De Iside et O*siride 15-16.

[218] Kerenyi 1976, 282.

[219] Otto 1965, 87-88.

Yüzü bir maska benzer ve bu ifade ile alayın en çarpıcı figürüdür[220]. Bu duruş ve ifade, seyirciden uzak bir havada sağa doğru ilerleyen alayı bozan tanrının çalkantılı doğasını yansıtmak amacıyla da düşünülmüş olmalıdır. Bir görüşe göre Dionysos'un maskla ilgisi insanların yüz yüze iletişim kurabildiği bir tanrı olmasıyla ilgilidir[221]. Nitekim *Bakkha*lar tragedyasında "*onu gördüğüm gibi beni gördü, bana orgialarını verdi*" denmektedir[222]. W.Otto'ya göre de Dionysos'un maskla betimlenmesi bir "yüzleşme/ yüz yüze gelme tanrısı" olması ile ilgilidir. Mask onun sembolü ve görünmesi yani vücut bulmasıdır[223].

Dionysos *ritüel*lerinden türediği kabul edilen tiyatro, maskların bir diğer kullanım alanıdır. Mask, tiyatronun somut olarak oluşmasından önce Dionysiak *ritüel*lerde katılımcılar tarafından kullanılmaktaydı. Bu *ritüel*lerin tiyatro oyunlarına dönüşmesinden sonra oyuncunun kendi varlığının dışına çıkarak başka biri olarak görünmesini tamamlamak amacıyla kullanılmaya başlamıştır. Yani hem tiyatro hem de maskın tiyatroda kullanımı Dionysos kültüne bağlıdır ve kültle ilgisi devam etmiştir. Hemen her tiyatro yapısı bir Dionysos tapınağı ya da sunağına (θυμέλη) sahiptir. Dionysos bayramları özellikle *Dionysia*lar tiyatro oyunları ve tiyatral yarışmalar içerir. Bu nedenle tiyatro maskları da Dionysiak ikonografi içinde değerlendirilir[224].

Antik kaynaklar yoluyla Dionysos'un kehanet ile ilgisinin olduğu kesin olarak bilinmektedir. Plutarkhos, Eski Yunanlıların Dionysos'un kehanette önemli rol oynadığına inandıklarını bildirmektedir[225]. *Bakkha*lar tragedyasında ona *mantis* (μάντις) yani "geleceği gören" denmektedir[226]. Euripides'in başka bir tragedyasında Dionysos

[220] Isler-Kerenyi 2007, 78; Otto 1965, 90; Vernant-Vidal Naquet 2012, 275.

[221] Vernant-Vidal Naquet 2012, 275.

[222] Euripides *Bakkhai* 470.

[223] W. Otto, bir yüzleşme tanrısı olarak tanımladığı Dionysos'un görünmesinin diğer tanrıların görünmesinden farklı olduğunu söyler. Aniden ve karşı konulamaz biçimde ortaya çıkan Dionysos'un doğası, duygular üzerinde saldırgan ve ısrarcı bir etki yaratır (Otto 1965, 90-91).

[224] Tiyatro maskları hakkında detaylı bilgi için bkz. Bölüm VI.2.B. Dionysiak Masklar.

[225] Plutarkhos *Quaestiones Convivales* VII.10.2.

[226] Euripides *Bakkhai* 298.

"Thrakialıların kâhini" olarak nitelendirilmektedir[227]. Herodotos, Thrakia'daki Pangaion Dağı'nda madencilik yapan Satrailer adlı bir Thrak kabilesinden söz ederken bunların bir Dionysos kâhinliğine sahip oldukları bilgisini verir. Dionysos tapınağının dağın en yüksek tepesinde bulunduğunu ve burada kehanetin Delphoi'da olduğu gibi bir rahibe tarafından verildiğini yazar[228]. Herodotos tarafından verilen başka bir bilgiye göre Dionysos kültünü Yunanistan'a sokan Melampous, bu dini Tyroslu Kadmos ve onunla birlikte gelip Boeotia'ya yerleşen Fenikelilerden öğrenmişti[229]. Mitosa göre Kadmos, kız kardeşini aradığı yolculuk sırasında Thrakia'ya varmıştır[230]. Antik kaynaklara göre Thrakia'daki Pangaion Dağı'nda altını ilk keşfeden ve arıtan Fenikeli Kadmos'tur[231]. Bu bilgiler kültün Thrakia üzerinden Yunanistan'a girdiği görüşü ile birlikte ele alındığında, Dionysos'un en erken dönemlerde kâhin tanrı olarak tapınım gördüğü düşüncesini desteklemektedir. Nitekim Dionysos dinini Yunanistan'a sokan Melampous bir kâhindi[232].

Dionysos'un erken dönemde bir şarap tanrısı olmadığını benimseyen düşünceye göre şarap Dionysos kültünün bir parçasıydı ancak tanrının asıl doğası değildi. Şarap yalnızca kehanet için gerekli olan esrimeyi sağlamak için kullanılıyordu. Müzik, dans ve kehanet Dionysiak deliliğin ortaya çıkardığı mucizelerdi ve bu şarapla

[227] Euripides *Hecuba* 1267.

[228] Herodotos VII. 111.

[229] Herodotos II.49.

[230] Grimal 1997, 353/bkz. Kadmos.

[231] Plinius VII. 56, 19; Strabon XIV.5.28.

[232] Melampous, çocukken bulduğu ölü bir yılanı insan ölüsü gibi bir odun yığının üzerine koyarak yakmış, ona bir cenaze töreni yapmış ve yılanın yavrularını büyütmüştür. Yılanlar da şükran borcu olarak onun gözlerini, kulaklarını yalayıp ona diğer insanlardan daha üstün görme ve işitme yetisi vermiştir (Apollodoros *Bibliotheka* I.9.11). Melampous'un hayvanların dilini anladığı ve onlarla konuştuğu; hekimlikte, büyü yoluyla hastaları iyileştirmekte üstün olduğu anlatılmaktadır (bkz. Apollonios Rhodios I.118; Herodotos IX 34; Strabon VIII.3.19).

sağlanıyordu[233]. Nitekim Dionysos'un esrik kadınları *maenad*lar da kâhinlik becerilerine sahipti[234].

Herodotos tarafından birkaç kehanetinden söz edilen Bakis'in[235] de Dionysos ile ilişkili olması kuvvetle muhtemeldir. "Bakis" adının Lydialı "Baki" adı ile ilişkili olduğu düşünülmektedir ki "Baki" aynı zamanda Dionysos'un en çok kullanılan ikinci adı Bakkhos'un kökeni olarak gösterilmektedir[236]. Antik kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda en eskisi Boeotialı olmak üzere üç Bakis bulunduğu kabul edilmektedir[237]. Buna göre Bakis'in özel bir isim olmayıp gezici erkek kâhinler için kullanılan bir terim olduğu düşünülmekte ve tümü *Bakid*ler (*Bakides*) olarak adlandırılmaktadır[238]. *Bakid*ler kehaneti *nymphe*lerden alan esrik kâhinlerdir[239].

Bir görüşe göre Dionysos'un su ile de ilgisi vardı. W. Otto, Argos'ta *Dionysos Bougenes* (Βουγενής) adına Lerna Gölü'ne bir kuzu atılarak kurban ediliyor olması, Perseus ile mücadelesi sırasında Dionysos'a *denizin kadınları*nın yardım etmiş olması[240], Trakya'da Lykurgos ile mücadelesi sırasında denize kaçarak Thetis'e sığınmış olması, Kadmos'un Dionysos'a hamile olan Semele'yi bir sandığa koyarak denize atmış olması, Dionysos'un bakıcısı Ino'nun Hera tarafından delirtildikten sonra kendini denize atmış olması ve Lesbos'ta *Dionysos Phallen* maskının denizden gelmiş olması gibi anlatıları Dionysos'un su ile ilişkisinin işareti olarak yorumlamaktadır. Ona göre Dionysos'un bayramlarında bir gemi-araba ile canlandırılması onun deniz ve su ile

---

[233] Otto 1965, 145.

[234] Euripides *Bakkhai* 298 vd.

[235] Herodotos VIII.20, 77, 96; IX.43.

[236] Hoz 1994, 116; Otto 1965, 60; Tiryaki 2001-2, 64; Ayrıca bkz. aşağıda Bölüm VI.1.A. Adak Heykel Kaidesi

[237] Fontenrose 1978, 159.

[238] Aune 1991, 38; Bakis'in kehanetleri özellikle Pers Savaşları sırasında önem kazanmıştır (Burkert 1985, 117).

[239] Burkert 1985, 117; Larson 2001, 12.

[240] Bunlara *Haliai* (Ἅλιαι γυναῖκες /*denizin kadınları*) denilmektedir. Dionysos ile birlikte Perseus ve Argoslulara karşı savaşmak için gelmiş olan bu kadınlar savaş sırasında ölmüşlerdir. Mezarlarının Argos'ta bulunduğuna inanılmaktadır (Pausanias II.20.4; II.22.1).

ilişkisini ortaya koymaktadır. Pagasae'da "denizin Dionysos'u" anlamında *Dionysos Pelagios* (Πελάγιος)[241], Khios'ta "deniz kıyısının Dionysos'u" anlamında *Dionysos Aktaios* ('Ακταῖος) *epitheton*larıyla tapınım görmekteydi[242]. Atina'daki en eski kutsal alanı bir λίμναις yani bataklıktı ve buraya *Limnaion* (Λιμναῖον) denilmekteydi[243]. Ayrıca "bataklığın Dionysos'u" ya da "bataklıktan gelen Dionysos" anlamında *Dionysos Limnaios* (Λιμναῖος)[244] ve "bataklıkta doğmuş" anlamında *Limnagenes* (Λιμναγενής)[245] *epitheton*larıyla tapınım görmekteydi. Pausanias'a göre Messenia'daki Cyparission'da Dionysos tarafından *thyrso*s ile toprağa vurularak çıkartılmış bir su kaynağı bulunmaktaydı. Bu kaynak onun adı ile Dionysias (Διονυσιάς) olarak adlandırılmaktaydı[246]. W. Otto'ya göre bu, onun "suya hayat veren, suyu canlandıran" yönünü ifade etmektedir[247]

II.4. BAYRAMLARI

Dionysos, diğer bitki tanrılarının aksine bir kış tanrısıdır. Bayramları her yerde günümüz takvimine göre aralık, ocak, şubat ayları ve baharın başlangıcı olan mart ayında kutlanmaktadır[248]. Pausanias Arkadia'da kışın kutlanan bir Dionysos bayramından söz etmektedir[249]. İonia'da da Dionysos onuruna kışın kutlanan bayramlar olduğu bilinmektedir. Bunlar kışın, dağlarda ve gece yarısı kadınlar tarafından gerçekleştirilen mistik kutlamalardır[250]. Delphoi'da açıkça kışın yaşama dönen ve bahar

[241] Bu *epitheton* bebek Dionysos ile Semele'nin bir sandığa kapatılarak denize atılması mitosuna bağlanmaktadır (Burkert 1983, 204/dn.40).

[242] Otto 1965, 163-164.

[243] Sparta'da ve olasılıkla Sikyon'da da birer *Limnaion* bulunmaktaydı (Pausanias II.7.6; Strabon VIII.5.1).

[244] Athenaios XI. 465a.

[245] Hesykhios bkz. ῎Λιμναγενής .

[246] Pausanias IV.36.7.

[247] Otto 1965, 164.

[248] Larson 2007, 127-128.

[249] Pausanias VIII 19 2.

[250] Bkz. aşağıda Bölüm IV. İonia'da Dionysos.

aylarında ölen bir tanrı olarak tapınım görmekteydi[251]. Bu geliş gidişi diğer bitki tanrılarında olduğu gibi bitkilerin yaşam döngüsüyle açıklamak zordur. Belki de Dionysos'un çam ve sarmaşık gibi kışın da yeşil kalabilen bitkilerle ilişkilendirilmesinin nedeni budur. Ancak Dionysos'un esas bitkisi asmanın bahar aylarında yeşermeye başladığı gözönüne alınacak olursa Dionysos'un bahar ve yaz aylarında da yeryüzünde olduğuna inanılıyor olmalıdır. Öyle görünüyor ki Dionysos, yer altı dünyasına inen ve tekrar yeryüzüne çıkan ancak geliş gidişleri doğrudan bitkilerin yaşam döngüsüne bağlı olmayan bir tanrıdır.

Dionysos bayramlarının vahşi *ritüel*ler içerdiği bilinmektedir. Bunlar tanrının Zagreus olarak ilk doğumundan sonra parçalanarak öldürülmüş, tekrar yaşama dönüp yetişkinliğe ulaştıktan sonra dinini kabul ettirmek için delirtme ve acı verme yollarına bavurmuş olmasıyla ilgili *ritüel*lerdir. Dionysos, dinini kabul ettirmek için önce kadınlara yaklaşmış, onları delirtip dağlara çıkartarak toplum düzenini bozmuş ve dinini zorbalıkla kabul ettirmiştir[252]. Bu mitosların bir izdüşümü olarak gizemli Dionysiak kutlamalar kadınlar tarafından ve dağlarda gerçekleştirilmekteydi. Bayramlarındaki kurban gelenekleri de bu mitoslarla yakından ilgilidir. Dionysos bayramlarındaki insan kurbanı ve çiğ et yeme gibi *ritüel*ler tartışılmaya devam etmektedir. Zira mitosları delilik anında gerçekleşen cinayetler ve çiğ çiğ yeme konularıyla doludur. Örneğin Orkhomenos'ta her yıl Dorik *Agrianios*[253] ayında kutlanan *Agrionia* (ya da *Agriania*) bayramındaki bir *ritüel* Minyas'ın kızları mitosuna bağlıdır. Kendi oğullarını ve yeğenlerini öldürerek yiyen Minyas'ın kızlarının soyundan gelenler "katiller" anlamında "Oleiai" olarak anılmaktaydı. *Agrionia* bayramında, Dionysos rahibi *Oleiai* (Ὀλεῖαι) ailesinin kadınlarını kovalar, eğer birini yakalarsa öldürebilirdi. Plutarkhos, kendi zamanında rahip Zoilos'un kadınlardan birini yakalayıp gerçekten öldürdüğünü yazmaktadır. Bu olay üzerine rahip Zoilos görevinden alınmış yerine vatandaşlar arasından başka biri atanmıştır[254]. Kadınlardan birinin öldürülmesi üzerine rahip

[251] Bkz. aşağıda Bölüm V. Dionysos ve Apollon.

[252] Bkz. Bölüm II.1. Mitolojisi / Gezileri

[253] *Agrianios* ayı, Aigina, Sparta, Rhodos, Kos, Kalymnos, Bizans, Thebai ve Boeotia'nın Chaironeia, Lebadeia, Oropos kasabalarında görülür (Thomson 1943, 56).

[254] Plutarkhos *Quaestiones Graecae* 38.

görevinden alındığına göre Plutarkhos zamanında bu, sembolik olarak yerine getirilen bir *ritüel*di. Ancak büyük olasılıkla erken dönemlerde bu *ritüel* gerçeğe uygun olarak yerine getirilmekteydi.

Dionysos'un çok sayıdaki yerel bayram ve *ritüel*lerine çalışmamızda yeri geldikçe değinmekteyiz. Bu bölümde nispeten daha iyi bilinen ve İonia'da da kutlanan Atina'daki Dionysos bayramları ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

II.4.A. Kır Dionysia

Kır Dionysia ya da diğer adıyla *Küçük Dionysia*, Attika *demos*larında aralık-ocak dönemine karşılık gelen *Posideion* ayının ikinci yarısında kutlanmaktaydı. Attik takvim frizinde[255] horoz dövüşü ile simgelenen bayramın *Kır Dionysia* olduğu düşünülmektedir[256]. Bayramın her *demos*ta eş zamanlı olarak kutlanması gerekliliği yoktu[257]. Her *demos* bayramı ayın hangi günü kutlayacağına kendisi karar verirdi ve bayramın yapısı, organizasyonu, yönetimi gibi sorumlulukları kendilerine aitti[258]. *Kır Dionysia*lar, *Kent Dionysia*'dan daha eski ve devlet kontrolünde olmayan bayramlardı.

Plutarkhos, kendi dönemindeki (M.S. I. yy sonu) *Dionysia*'yı, *Kır Dionysia* ile kıyaslar ve şöyle yazar: "*Bizim geleneksel Dionysia bayramımız eski zamanlarda sade ve neşeli bir tören alayı idi. Önce bir testi şarap ve asma dalı gelir, daha sonra bir rahip bir tekeyi sürükler, başka biri kuru incir dolu bir sepet ile onu takip eder ve en son phallophoros gelirdi*"[259].

---

[255] Atina'daki Agios Eleutherios Kilisesi'nin ana giriş üzerinde yer alan ve pentelikon mermerinden yapılmış olan friz Atina takviminin aylarını, bazı bayramları ve tüm Zodyak döngüsünü figüratif olarak göstermektedir. Hem ay takvimini hem de güneş takvimini bir arada göstermesi bakımından önemlidir. Friz, figürlerin plastik özelliklerine göre Hellenistik Dönem sonuna tarihlenmektedir (Palagia 2009, 215-217).

[256] Palagia 2009, 222.

[257] Habbash 1995, 560; Simon 1983, 101.

[258] Paga 2010, 372.

[259] Plutarkhos *De Cupiditate Divitiarum* 8.

Aristophanes'in M.Ö. V. yy. da yazdığı "Acharnians" adlı komedyasında *Kır Dionysia*'yı (τὰ κατ' ἀγροὺς Διονύσια) kutlayan bir aile karşımıza çıkmaktadır. Burada oyunun başkahramanı ve festival yöneticisi Dikaipolis ve ailesinin bayram öncesi hazırlığı anlatılmaktadır ve bu, bayram hakkındaki en aydınlatıcı kaynaktır. Buna göre Dikaipolis'in kızı *kanephoros* olarak görev alacaktır. Kızın taşıyacağı sepet çöreklerle doludur ve kız annesinden çöreklerin üzerine sos dökmek için kepçeyi istemektedir. Dikaipolis'in kölesi Xanthias ise *phallophoros* olarak görev alacaktır. Dikaipolis ona "*phallos*u *kanephoros*un gerisinde dik tutmasını" buyurur ve hazırlıkların tamamlandığından emin olduktan sonra Dionysos'a sunularını kabul etmesi için yakarır. Daha sonra tören alayının başlamasını ister. Dikaipolis'in karısı tören alayına katılmamış, taraçada kalıp kutlamaları izlemiştir. Buradan bayramın ana etkinliğinin *pompe* (πομπή) adı verilen bir tören alayının kurulması olduğu anlaşılmaktadır. *Pompe*ye *kanephoros* (κανήφορος)[260] önderlik etmekte ve çörekler taşımaktadır. Alayın esas nesnesi ağaçtan yontulmuş dev boyuttaki *phallos*tur. Evli kadınların alaya katılmadığı, buna karşın genç kızların katılmasına izin verildiği anlaşılmaktadır. Oyunda alay düzenlendikten sonra Dikaipolis, *phallos*un kişileştirilmiş hali olan tanrı Phales'e (Φαλῆς) bir şarkı söylemeye başlar. Phales'ten Dionysos'un yoldaşı olarak söz edilen şarkı, Phales'in doğasına uygun olarak cinsel öğeler içermektedir[261].

İki tip *Kır Dionysia* kutlandığı ileri sürülmektedir. Buna göre bunlardan biri tören alayı, hayvan kurbanı ve tiyatral gösteriler içeren seçkin bayramlar diğeri ise tiyatral gösteriler içermeyen daha basit kutlamalardır[262]. Platon'a göre *Kır Dionysia*lardaki gösteriler, bir oyun repertuarı bulunan gezici oyuncular topluluğu

[260] Başlarının üzerinde *kanoun* (κανοῦν) adı verilen bir *ritüel* sepeti taşıyan *kanephoros*lar belli bir kültle ilişkili değildir. Bayramlarda *pompe*ye önderlik eder ve tören alayını sunağa yönlendirirlerdi. Eski Yunanistan'da *ephebos*ların (ἔφηβος) ideal, genç erkek olarak tanımlandığı gibi *kanephoros*lar (κανηφόρος) da ideal genç bakireler olarak tanımlanmaktaydı. Klasik Dönem'de genç tanrılar Apollon, Dionysos ve Hermes çıplak *ephebos* olarak ifade edilirken, bakire tanrıçalar Athena ve Artemis'in de *kanephoros* olarak ifade edildiği görülmektedir (Roccos 1995, 641-642).

[261] Aristophanes *Akharneis* 202, 250, 241-279.

[262] Habbash 1995, 561.

tarafından ortaya konmaktaydı[263]. Bayramın ortalama kaç gün sürdüğü, tören alayının ilk gün mü yoksa son gün mü gerçekleştiği konusu kesin olarak bilinememektedir[264]. Ancak özellikle tiyatro gösterileri içerenlerin bir günden fazla sürmesi gerekmektedir.

II.4.B. Lenaia

Lenaia (Λήναια) bayramı Atina'da ocak-şubat dönemine karşılık gelen *Gamelion* ayının ortasında, günümüz takvimine göre ocak ayı sonuna doğru kutlanmaktaydı. *Lenaia* adının "lenai" teriminden türediği düşünülmektedir[265]. *Lenai*, İonialı Dionysiak kadınlara verilen isim olarak bilinmektedir[266] ve "üzüm presi" anlamına gelen ληνός sözcüğü ile ilgilidir[267]. *Lenaia* bayramının kutlandığı *Gamelion* ayı, İonia'daki *Lenaion* ayına karşılık gelmektedir[268]. Buna göre *Lenaia* bayramının İonia'da da kutlanan eski bir bayram olduğu düşünülmektedir[269]. *Lenaia*, takvim frizinde bir tekenin üzerine binmiş, elinde *thyrsos* bulunan çocuk Dionysos ile gösterilmektedir[270].

Lenaia bayramı *Dionysos Lenaios* (Ληναῖος) / *Leneus* (Ληνεύς) onuruna düzenlenmekteydi[271]. *Dionysos Lenaios* "şarap presinin Dionysos'u" şeklinde

---

[263] Platon *Politeia* 475d; Ayrıca bkz. Habbash 1995, 560.

[264] Paga 2010, 372-373.

[265] Palagia 2009, 224.

[266] Kerenyi 1976, 296, 298; Simon 1983, 100; *Lenai* adının *Bakkha*, *Maenad*, *Thyia* isimleriyle aynı anlamda olduğu düşünülmekte ve "üzüm presinin *nympheleri*" ve "şarap yapan kadınlar" olarak tanımlanmaktadır. *Bakkha* adının Klasik Dönem'de, *Lenai*'nin yerini almış olabileceğini ileri sürülmektedir (Vürtheim 1920, 93, 95-96).

[267] Bkz. Diodoros Sicullus III.63.4.

[268] Kerenyi 1976, 298; Thomson 1946, 139; Vürtheim 1920, 92.

[269] Thomson 1946, 139

[270] Palagia 2009, 224; Simon 1983, 100.

[271] Simon 1983, 100; *Dionysos Leneus*, Mykonos Adası'nda *Zeus Khthonios* ve Gaia *Khthonia* ile birlikte tapınım görmekteydi. Burada *Dionysos Leneus*'a kurban sunulmadan bir gün önce Semele'ye de sunu yapılmaktaydı. Buradan, *Dionysos Leneus*'un bir bereket tanrısı olduğu açıkça anlaşılmaktadır (Vürtheim 1920, 92).

açıklanmaktadır[272]. *Lenaia* bayramının kutlandığı kutsal alanının yeri kesin olarak bilinemese de Agora'da olduğu düşünülmektedir[273].

Lenaia bayramında ὁ ἐπὶ Ληναίωι ἀγών olarak adlandırılan tiyatral yarışmalar ve *komos* adı verilen tören alayı söz konusuydu. *Arkhon basileus* hem yarışmaları hem de alayı yönetmekle görevliydi. Olasılıkla geceleyin gerçekleşen mistik bir *ritüel*e göre bir δαιοῦχος (meşaleci), elindeki meşaleyi savurarak ortaya çıkar, "καλεῖτε τὸν θεόν" diyerek katılımcıları tanrıyı çağırmaya davet eder ve katılımcılar "*Semele'nin oğlu Iackhos, bereket taşıyıcı*" şeklinde tanrıya seslenirdi[274]. Sonunda Dionysos'un *Lenai*lerle birlikte ortaya çıktığına inanılıyor olmalıdır[275].

Dionysos Lenaios'un ortaya çıkması, çeşitli yerlerde gerçekleştiği rivayet edilen şarabın kendiliğinden ortaya çıkması mucizesi ilgili olarak değerlendirmektedir[276]. Söz konusu mucize antik yazarlar tarafından aktarılmaktadır. Pausanias, Elis'deki *Thyia* (Θυῖα) bayramında vatandaşların ve o sırada şans eseri şehirde olan yabancıların gözü önünde rahipler tarafından odaya üç tane boş kazan (χαλκοῖ λέβητες) getirilip yerleştirildiğini, kapının mühürlenerek kapatıldığını ve daha sonra mühürler açılıp odaya girildiğinde kazanların şarapla dolu olduğunun görüldüğünü yazmaktadır[277]. Hem Pausanias hem de Plinius tarafından aktarılan başka bir mucizenin Andros Adası'nda gerçekleştiği rivayet edilmektedir. Buna göre Dionysos'a adanmış yedi günde tanrının tapınağındaki bir kaynaktan şarap akmakta, bu şarap tapınak dışına çıkarıldığında suya dönüşmekteydi[278]. Diodoros Sicullus'a göre İonia'daki Teos'ta da belli günlerde tatlı

---

[272] Lidell-Scott bkz. Ληναῖος.

[273] Kerenyi 1976, 299; Larson 2007, 134-135; Simon 1983, 100; Vürtheim 1920, 92.

[274] Vürtheim 1920, 92; Pausanias'a göre *Dionysos Lampteros* (Λαμπτῆρός) kültünün bulunduğu Achaia'daki Pellene'de, tanrı onuruna "meşaleler bayramı" anlamında *Lampteria* (Λαμπτήρια) adı verilen bir bayram kutlanmaktaydı. Geceleyin tanrının tapınağında meşaleler yakılır ve tüm kente şarabı su ile karıştırma için kullanılan kraterler (οἴνου κρατῆρας) yerleştirilirdi (Pausanias VII.27.3).

[275] Vürtheim 1920, 93, 94.

[276] Bkz. Vürtheim 1920, 93.

[277] Pausanias VI. 26.1-2.

[278] Pausanias VI. 26.2; Plinius II.231, XXXI.16.

aromalı bir şarabın kendiliğinden topraktan kaynayarak aktığına inanılmaktaydı[279]. J. Vürtheim, Teos ile ilgili rivayetin burada kutlanan *Lenaia* bayramına ve bir Dionysos kutsal alanına işaret ettiğini ileri sürmüştür[280].

Atina üretimi bir grup vazo üzerindeki benzer sahnenin *Lenaia* bayramını betimlediği düşünülmekte ve bu vazolar "Lenaia vazoları" olarak adlandırılmaktadır. Genellikle bu vazoların bir yüzünde, üzerinde yiyecekler bulunan bir masanın gerisinde Dionysos heykeli ve büyük *stamnos*lardan daha küçük kâselere şarap boşaltan ya da şarabı karıştıran sakin kadın figürleri yer alırken diğer yüzde ellerinde *skyphos* benzeri kâseler bulunan figürlerden oluşan eğlenceli bir alay yer almaktadır[281]. Bu alay, *Lenaia*'daki Dionysiak *komos*u simgeliyor olmalıdır[282]. Giysi giydirilmiş bir sütuna asılmış sakallı masktan oluşan heykelin *Dionysos Lenaios*'u betimlediği ileri sürülmüştür[283].

II.4.C. Anthesteria

Anthesterion, günümüzde şubat ayı sonu mart ayı başlangıcına karşılık gelmekte ve adını *Anthesteria* bayramından almaktadır. *Anthesteria* adının ise "çiçek açma, çiçeklenme" anlamlarına gelen ἀνθεῖν sözcüğünden türediği ve buna göre

[279] Diodoros Sicullus III, 66.2.

[280] Vürtheim 1920, 94.

[281] Dillon 2002, 149; Larson 2007, 135; Peirce 1998, 63; Bu vazo resimlerinde kadınların büyük kaplardan küçük kaplara şarap döküyor olmasına dayanarak bunların *Anthesteria*'da şarabı suyla karıştıran ve şarap dağıtan kadınlar olduğu ve bu betimlerin *Anthesteria* ile ilgili olduğu ileri sürülmüştür (Robertson 1993, 228-231; Ayrıca bkz. Dillon 2002, 149; Simon 1983, 101). Bu vazo resimlerini *Lenaia* ile ilişkilendiren C. Kerenyi, ve M.P. Nilsson buradaki kadınların *geraras* olduğunu ileri sürmüştür (Kerenyi 1976, 283-284; *Geraras* için bkz. Bölüm II.4.C. Anthesteria). S. Peirce ise bu vazoların *Lenaia* ya da başka bir bayramı betimlediğine inanmadığını, bu sahnelerin Attika vazo resminde yaygın olan Dionysiak sahneler olduğunu belirtmiştir (Peirce 1998, 62).

[282] Peirce 1998, 64; Simon 1983, 100.

[283] Simon 1983, 100.

Anthesteria'nın "çiçek bayramı" ya da bir tür "bahar bayramı" olduğu düşünülmektedir[284].

Bayramın detayları en iyi şekilde Atina'dan bilinmektedir[285]. *Anthesteria* Atina'da "Limnaion" adı verilen bir kutsal alanda kutlanmaktaydı ve tanrının adı *Dionysos Limnaios* (Λιμναῖος) idi. Limnaion adı "bataklık", *Dionysos Limnaios* ise "bataklıktaki Dionysos" olarak tercüme edilmektedir[286]. Strabon da buranın eskiden bataklık olduğunu ve burada temelleri ıslak zemin üzerinde duran bir Dionysos Tapınağı bulunduğunu ancak kendi döneminde tapınağın temellerinin kuru zemin üzerinde durduğunu yazmaktadır[287]. Thukydides, *Dionysos Limnaios* Tapınağı'nın Akropolis'in güneyinde bulunduğunu ve kentin en eski kutsal alanlarından biri olduğunu bildirmektedir[288].

Anthesterion ayının ikinci haftası kutlanan bayram üç gün sürmekte ve bu üç günün her biri adını bir kap formundan almaktaydı[289]. Ayın 11'inde kutlanan birinci gün *Pithoigia* (Πιθοιγία)[290], 12'sinde kutlanan ikinci gün *Khoes* (Χόες) ve 13'ünde kutlanan üçüncü gün ise *Khytroi* (Χύτροι) olarak adlandırılmaktaydı[291].

Pithoigia günü hakkında bilgilerimiz nispeten sınırlıdır. *Pithoigia* adının *pithos* sözcüğünden türediği ve "*pithos*ların açılması" anlamına geldiği düşünülmektedir. Buna göre birinci günün, mayalanması tamamlanmış yeni şarapla dolu *pithos*ların açıldığı gün ve *pithos*ların açılmasının da bayramın açılışını da simgelediği ileri sürülmektedir[292]. Bir düşünceye göre kapalı *pithos*ların açılarak şarabın ortaya çıkarılması Dionysos'un

[284] *Anthesteria*'nın baharın başlangıcında kutlanması, şarabın mayalanama sürecinin tamamlandığı dönem olmasına bağlanmaktadır (Larson 2007, 128).

[285] Seaford 2006, 17.

[286] εν λίμναις Διονύσου (Thukydides II.15.4); Robertson 1993, 242.

[287] Strabon VIII.5.1.

[288] Thukydides II.15.3-4.

[289] Robertson 1993, 227.

[290] Plutarkhos *Quaestiones Convivales* III.7.1.

[291] Robertson 1993, 198; Ayrıca bkz. Aristophanes *Akharneis* 1076.

[292] Bremmer 1994, 47.

da ortaya çıkması anlamına gelmekteydi[293]. Daha çok hazırlıklarla geçen bu günde küçük çiftçiler, işçiler, köleler, soydaşlar ve göçmenler şehre gelerek Limanion'da toplanırdı. Taze şarap dolu kaplar Limanion'a getirilir, günbatımında şarap *pithos*ları açıldıktan sonra tanrı ilk *libasyon*larla onurlandırılırdı[294]. M.Ö. IV. yy.da, karışımı tattıktan sonra mutlu olan insanların Dionysos'u şarkı söyleyip dans ederek Εὐανθής, Διθύραμβος, Βακχευτής, Βρόμιος olarak çağırdıkları bilinmektedir[295].

Adını bir *oinokhoe* formu olan *khous*tan alan bayramın ikinci günü *Khoes,* tam bir eğlence günü olarak tanımlanmaktadır. Tüm yıl kapalı olan Limnaion'daki Dionysos Tapınağı yalnızca bugün için açılmaktaydı[296]. *Anthesteria* hakkında sahip olduğumuz görsel kaynakların çoğunluğu *Khoes* ile ilişkili olup bunların pek çoğu üç yaşına ulaşmış çocukların olgunlaşma *ritüel*ine bağlı konuları betimler. Bu betimler genellikle *khous*lar üzerinde görülür[297]. Nitekim bayramın bu ikinci gününe *khous*lar anlamında *Khoes* denilmekteydi. Zira *Khoes* gününde bayrama katılan herkesin kendi *khous*una sahip olması gerekmekteydi. *Khous*lar, Atina'da bugüne özel olarak kurulmuş bir pazarda satılmaktaydı[298]. *Khoes* günü öğleden sonra gerçekleştiği düşünülen bir şarap içme yarışması söz konusuydu[299]. Yarışmanın agoranın güneydoğusunda bir yerde bulunduğu düşünülen *thesmothetai* (yasa koyucular) binasında gerçekleştiği düşünülmektedir[300]. A*rkhon basileus* tarafından yönetilen yarışma sırasında konuşmak yasaktı. Boru sesiyle birlikte sessizce başlayan yarışmayı *khous*u içindeki şarabı ilk bitiren kazanır, kazanan kişi sarmaşıkla taçlandırılır ve ödül olarak içi dolu bir şarap

[293] Kerenyi 1976, 303; Bu düşünce daha çok Dionysos *khtonien* bir tanrı olarak yeryüzüne çıkması ile ilişkilendirilmektedir (Harrison 1908, 43-44).

[294] Bremmer 1994, 47; Burkert 1985, 237.

[295] Bremmer 1994, 47; Burkert 1985, 237; Robertson 1993, 242, 244.

[296] Demosthenes 59.76; *Anthesteria* süresince diğer tanrıların tapınakları kapalı kalırdı (Simon 1983, 93).

[297] *Khous* ve sözü geçen olgunlaşma *ritüel*i hakkında detaylı bilgi için bkz. aşağıda Bölüm: VI.2.A.a. Khouslar ve VI.3.B. Anthesteria

[298] Simon 1983, 94.

[299] Bremmer 1994, 47

[300] Simon 1983, 94.

tulumu alırdı. Aynı gün evlerde de özel şarap içme yarışmaları yapılırdı. Bu özel yarışmalarda ödül olarak bir tür çörek verilmekteydi[301].

Bayramın bir diğer önemli *ritüel*i *arkhon*un karısı *basilina*nın Dionysos ile olan "kutsal evliliği" (ἱερὸς γάμος) idi. Limnaion'dan başlayan düğün alayında *bassilina*ya *arkhon* tarafından atanmış on dört *geraras* eşlik etmektedir[302]. Düğün alayına katılmayan Dionysos, *arkhon*un resmi ikameti olan Boukoleion yapısında gelini beklemektedir. "Kutsal evlilik" bereket sağlama amacı taşımaktaydı ve bu nedenle tam olarak yerine getirilmesi gerekmekteydi. Bunun için *basilina*nın Dionysos ile bedensel birlikteliği sağlanmalıydı. Genellikle Dionysos rolünün, *basilina*nın resmi eşi *arkhon* tarafından canlandırıldığı düşünülmektedir. Zira bilinmektedir ki *arkhon*la evlenecek olan kızın Atinalı bir bakire olması gerekmektedir. Buna göre *basilina*nın *arkhon*dan başka biriyle birlikte olamayacağı düşünülmüş olmalıdır. Ancak başka bir görüşe göre bu evlilik Dionysos ve Ariadne'nin evliliğini canlandırmaktaydı ve Thesus'un Ariadne'yi Dionysos'a bıraktığı gibi *arkhon* da Ariadne'yi canlandıran *basilina*yı Dionysos'a bırakmalıydı. Bu düşünceye göre tanrının rolünü canlandıran Dionysos rahibi olmalıdır[303].

---

[301] Simon 1983, 95; Ayrıca bkz. Aristophanes *Akharneis* 1000 vd.

[302] *Geraras* (γεραρὰς) "saygı değerler, imtiyazlılar, yaşlılar" anlamına gelmektedir. Sayıları on dört olan bu kadınlar yıl boyu kutlanan Dionysos bayramlarına görev almakta ve on dört sunağa sunu yapmaktaydılar. Demoesthenes'e göre bunlar ellerinde bir sepet taşıyarak sunağın önüne gelir ve kurbana dokunmadan önce şöyle bir yemin ederlerdi: *"Kutsal bir yaşam sürdüm. Saf ve temizim. Erkeklerden ve diğer kirletici şeylerden uzak durdum. Zamanı geldiğinde ata geleneklerine göre Dionysos için Theoinia (Θεοίνια)ve Iobakkheia'yı (Ιοβάκχεια) kutlayacağım."* (Demosthenes 59.78). Şarap tanrısı anlamına gelen Θέοινος ve "io" çığlığı ile çağrılan Bakkhos anlamına gelen Ιόβακχος aynı zamanda Dionysos'un *epitheton*larıdır. Bu yeminde geçen *Theoinia* ve *Iobakkheia*'nın Attika'da kutlanan Dionysos bayramları olduğu, *Theoinia*'nın bir bağbozumu bayramı, belki de *Kır Dionysia*'nın bir bölümü olduğu ileri sürülmüştür. N. Robertson, *Theoinia* ve *Iobakkheia*'nın *Anthesteria*'dan ayrı düşünülemeyeceğini, bunların bayramın üçüncü gününde gerçekleşen *ritüel*ler olduğunu ileri sürmektedir (Robertson 1993, 233-234).

[303] Simon 1983, 97; Bu tören hakkında bkz. Demosthenes 59.73-78.

Anthesteria'nın son günü olan *Khytroi* adını, bir yemek pişirme kabı olan *khytra*dan almaktadır. *Khytra*, Hermes dışında hiç bir tanrıya sunulmazdı[304]. Nitekim *Khytroi* Dionysos kadar *Hermes Khthonios*'un da (Χθόνιος) saygı gördüğü bir gündü. *Khytroi* günü büyük selde ölenlerin anısına *khytra*lar içinde çeşitli tohumlardan oluşan ve "panspermia" adı verilen bir tür aş pişirilerek Hermes'e sunulmaktaydı[305]. *Khytroi*, Atinalıların ölen atalarını andıkları ve onların ruhlarını yatıştırdıkları bir gündü[306] ve bununla ilişkili olarak uygulanan iki *ritüel* söz konusuydu. Bunlardan biri *Aiora* diğeri ise *Hydrophoria'*dır.

*Aiora ritüel*i Dionysos'un ilk kez Atina'ya gelmesi mitosunda geçen Erigone'nin intiharı ile ilişkilidir. Dionysos Atina'ya geldiğinde evinde misafir olduğu İkarios'un kızı Erigone'nin sevgilisi olmuş, konukseverliğinden ötürü İkarios'a asmayı tanıtmış ve bir tulum şarap armağan etmiştir. İkarios şarabı komşularıyla paylaşmış, sarhoş olan komşuları zehirlendiklerini düşünerek İkarios'u öldürmüş, bunun üzerine kızı Erigone kendini asarak intihar etmiştir. Bu olaya çok öfkelenen Dionysos Atinalıları, genç kızları delirterek cezalandırmış, aklını kaybeden kızlar kendilerini ağaçlara asarak intihar etmeye başlamışlardır. Delphoi kehanetine danışan Atinalılar, tanrı tarafından cezalandırıldıklarını öğrenmişler ve Erigone adına *Aiora*'yı kurmuşlardır[307]. *Ritüel*

[304] Farnell 1909, 220; Robertson 1993, 201.

[305] Aristophanes *Batrakhoi* 218; Immerwahr 1946, 245-246; Robertson 1993, 200-203; Simon 1983, 93; Burada sözü geçen büyük sel aşağıda değinilecek olan Deukalion döneminde gerçekleştiği anlatılan felakettir.

[306] Farnell'e göre burada bir tür ata kültü söz konusudur (Farnell 1909, 220); Eski Yunanlıların ölüleri anmaya yönelik başka tören ve bayramlarının da olduğu bilinmektedir: Platia'da her ayın 30. günü savaşta ölen Yunan askerleri için kutlanan *Nekysia*; kölelerin efendileri için ay başında ve ayın 7. gününde kutladıkları *Allatheades*; Atina'da her ayın son üç günü yeraltı tanrıları için kutlanan *Apophrades*; Ölünün doğum gününün kutlandığı *Genesia*; Atina halkı tarafından her ayın 5. gününde ebeveynlerin ruhları için kutlanan *Boedromion*; Atina'da ölülerin kin ve intikamlarını önlemek için yapılan Nemesia ve adı bilinmesine karşın hakkında bilgi sahibi olunamayan *Eniausia* (Şahin 1996, 158-159).

[307] Apollodoros *Bibliotheka* III.14.7; Hyginus *De Astronomia* II 4, 25; Hyginus *Fabulae* 130, 224; Ovidius *Fasti* IV 939; Pausanias II 18, VIII 48 6, VIII 53 2.

gereği genç kızlar ağaçlara asılı salıncaklara binip sallanmaktaydı. Bu, olasılıkla yası tutulan Erigone'nin intiharının bir tür canlandırılmasıydı[308].

Hydrophoria, antik kaynaklarda da sözü edilen bir sel olayı ile ilişkilidir[309]. Zeus, insanların kötülük ve ahlaksızlığa battığına hükmedip onları boğmak suretiyle yok etmek istemiş ve dünyaya büyük bir tufan göndermiştir. Bu sırada oluşan selde tüm insanlık yok olurken sadece Deukalion ve eşi Pyrra'yı korumuştur. Daha sonra Zeus'un isteği ile Deukalion ve Pyrra'dan yeniden erkekler ve kadınlar dünyaya gelmiştir[310]. *Hydrophoria ritüel*ine göre başları üzerindeki *hydria*lar içinde su taşıyan kızlar bir alay halinde *Zeus Olympios* Tapınağı yanındaki bir çukura yürüyor ve selde ölenler anısına buraya su döküyordu[311]. Bu çukurun sel suyunun dolduğu çukur olduğu ileri sürülmektedir[312].

Khytroi günü sona erdiğinde ruhların geri gittiğine inanılmakta ve *"Keres dışarı, Anthesteria bitti"* denilerek bayram sonlandırılmaktaydı[313].

---

[308] Robertson'a göre *ritüel*in esas odak noktası salıncak veya sallanmaktan ziyade ağaçtır (Robertson 1993, 240); *Anthesteria* Roma'ya *Lemuria* adı ile geçmiştir. *Aiora*'daki sallanma *ritüel*i ile Roma'daki *oscilla* arasında benzerlikler olduğu ileri sürülmektedir (Immerwahr 1946, 255).

[309] Sümer kökenli bu mitos Gılgamış Destanı'nın son bölümünü oluşturmaktadır. Aynı mitos günümüz dinlerinde Nuh Tufanı olarak geçmektedir (Detaylı bilgi için bkz. Çığ, M.İ. *Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sumer'deki Kökeni*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005, s.49-55; Dinsel inanışlarda "tufan simgesi" için bkz. Eliade 2009, 215-216).

[310] Apollodoros *Bibliotheka* I.7.2; Hyginus *Fabulae* 153; Nonnos VI. 366-371; Ovidius *Metamorphoses* I.125-415; Pausanias I.18.7; Sözü geçen sel olayına ilişkin yorumlar için bkz. Robertson 1993, 199-203.

[311] Simon 1983, 99; Şahin 1996, 160; Pausanias, *Zeus Olympios* Tapınağı'nın Deukalion tarafından kurulduğunu, mezarının da tapınağın yakınında olduğunu yazmaktadır (Pausanias I.18.8).

[312] Farnell 1909, 221; Simon 1983, 99.

[313] Photios bkz. θύραζε κῆρες; Bu cümledeki "keres" genel olarak "ruhlar, hayaletler" olarak tercüme edilir. Bununla birlikte farklı yorumlar da bulunmaktadır. Robertson'a göre "keres", Kares ile aynı formdadır ve Kares, Attika'da ikamet eden Karialılardır. Attika'daki sayısız Karialı kölenin *Anthesteria*'ya katılmasına izin verildiği ve daha sonra tekrar çalışmaya gönderildiği ya da Attika'da yerleşmiş olan Karialıların *Anthesteria*'ya katıldıkları ancak daha sonra kovulduklarını ileri sürmektedir (Bremmer 1994, 48; Robertson 1993, 203-205). G. Van Hoorn, köpeklere "keres" dendiğini söylemekte ve bunu *khthonik* köpek Kerberos'a bağlamaktadır (Hoorn 1951, 21-22). Ancak *Khytroi* ölülerin

Bayramın bu üç günü genel olarak yukarıda anlatıldığı şekilde bayramın açılış günü, eğlence günü ve *khthonik* gün olarak formüle edilmektedir. N. Şahin'e göre bayramın birinci günü doğanın dirilişini, ikinci günü soyun devamını, üçüncü günü ise ölümü ifade etmekteydi[314]. Bununla birlikte tüm *Anthesteria*'nın *khthonik* bir karakteri olduğu da düşünülmektedir. Plutarkhos, Beotialıların *Pithoigia*'yı *Agathos Daimon* (ἀγαθῷ Δαίμονι) yani "iyi ruhlar günü" olarak adlandırdıklarını yazmaktadır[315]. Jena Üniversitesi Müzesi'nde bulunan bir *lekythos* üzerindeki sahne *Pithoigia* ile ilişkilendirilmektedir. Bu sahnede yarısına kadar toprağa gömülü geniş bir *pithos* Hermes tarafından açılmakta, bu esnada iki kanatlı olarak ifade edilmiş ruhlar kanat çırparak yukarı doğru uçmaktadır. Bu sahnenin *Anthesteria*'nın açılışını simgelediği ve ruhların yalnızca *Khytroi* günü değil ölü gömmek için de kullanılan *pithos*ların açıldığı andan itibaren serbest kalıp etrafta dolaştığına inanıldığı yorumu yapılmıştır[316]. Başka bir düşünceye göre ruhlar, bir sonraki gün için *Khoes* gününde uyanırlardı[317]. Nitekim *Khoes*, Photios ve Hesykhios tarafından "kirlenmiş gün" olarak nitelendirilmektedir[318]. *Khoes*'in de *Khytroi* gibi tekinsiz bir dün olduğunu düşünen J. Harrison, bu günün adını antik kaynaklarda geçen ve ölülere sunu yapmada ya da mezarların üzerine sıvı dökmekte kullanılan bir kap olan χοή teriminden aldığını ileri sürmüştür[319]. Bir kaç kırmızı figürlü *khous* üzerindeki sahne, *Khoes* günü ruhların etrafta dolaştığı inancını doğruladığı şeklinde yorumlanmıştır. Bunlardan birinde başında çelengi ve üzerinde muska zinciri asılı bulunan çıplak bir çocuk, dazlak kafalı, kanca burunlu, çıplak, şiş göbekli, zayıf güçsüz bacaklı ve cinsiyeti belirtilmemiş insana benzer bir yaratıkla kendi

---

ruhlarının uyandığına inanılan bir bayram olduğuna göre κῆρες, ölünün kaderini temsil eden *Ker*ler / *Keres* olarak da düşünülmelidir. *Keres* bazen tek bir tanrısal varlık olarak gösterilmiş bazen de her insanın özünde bir *Ker* bulunduğu şeklinde algılanmıştır P. Grimal, *Keres*in halk arasında ölülerin kötülük edici ruhlarıyla özdeşleştirilmiş olabileceğini düşünür ve *Anthesteria*'da yatıştırılanın bu *Keres* olduğunu söyler (Grimal 1997, 376-377/ bkz. Keres).

[314] Şahin 2013, 163.

[315] Plutarkhos *Quaestiones Convivales* III.7.1.

[316] Harrison 1908, 43-44/fig.7.

[317] Robertson 1993, 205.

[318] Hesykhios ve Photios bkz. μιαρὰ ἡμέρα

[319] Harrison 1908, 42; Lidell-Scott bkz. χοή.

*khous*u için mücadele etmektedir. Bu figürün şarap peşinde bir hayalet olduğu yorumu yapılmıştır[320]. Benzer bir sahnede elinde *khous* bulunan genç bir çocuk bir köpek ile mücadele etmektedir. Buradaki köpek figürü de hayvan biçiminde bir hayalet olarak yorumlanmıştır[321]. Dikkat çekici bir hayalet olarak nitelendirilen başka bir figür, yine bir *khous* üzerinde, bu kez bir *silenos*a doğru yürürken görülmektedir. *Silenos*a göre oldukça büyük ifade edilen figür, bir su kuşunun düz ayaklarına sahip olup kuş gövdeli ve eşek başlı bir *hybrid*dir[322]. *Khoes* günü gerçekleşen çocukların olgunlaşma *ritüel*i ile ilgili betimlerde çocukların gövdesi üzerinde görülen muska zincirinin çocukları bu "kirlenmiş gün"de koruma amacına yönelik olduğu ileri sürülmüştür[323]. *Khoes*'in "kirlenmiş gün" olarak nitelendirilmesi genellikle Orestes'in Atina'ya gelişine bağlanmaktadır[324]. Bu anlatıya göre Myken kralı Agamemnon ile Klytaimnestra'nın oğlu olan ve annesini öldürerek kirlenmiş olan Orestes, Atina'ya geldiğinde *Anthesteria* kutlanmaktaydı. O sırada Atina kralı olan Demophon (ya da Pandion II) Orestes'in gelişinden rahatsızlık duymuş, onun tapınağa girmesini istememiş ancak ona karşı aşağılayıcı bir davranışta bulunmaktan da kaçınmıştı. Bu nedenle tapınağı kapatıp dışarıda, masaların üzerine gelenlerin her biri için bir şarap testisi koymayı akıl etti ve böylece birini öldürerek kirlenmiş olan Orestes'in tapınağa girmesini önlemiş oldu[325]. Bu anlatı, *Khoes*'de herkesin kendi *khous*una sahip olma gerekliliğinin kökenine de açıklık getirmektedir[326].

Photios, ruhların varlığının hissedilmeye başlandığı *Khoes* günü, insanların sabah erkenden kötü ruhları kovucu ve koruyucu olduğuna inandıkları akdiken (*Rhamnus catharticus*) çiğnediklerini ve ruhları uzak tutmak için evlerin kapı eşiklerine zift sürdüklerini yazmaktadır. Akdikenin özel bir saflığı olduğuna inanılmaktaydı ve

[320] Hoorn 1951, 21/Fig. 26.

[321] Hoorn 1951, 21/Fig. 27.

[322] Hoorn 1951, 22/Fig. 30.

[323] Hoorn 1951, 19; Ölüm ve kirlenme hakkındaki düşünceler için bkz. Şahin 1996, 145-146.

[324] Farnell 1909, 216; Harrison 1908, 39, 41.

[325] Euripides *İphigeneia en Taurois* 947-60.

[326] Harrison 1908, 39, 41.

özellikle bir çocuğun doğumu sırasında ruhları kovmak için kullanılmaktaydı[327]. Olasılıkla insanlar akdikeni çiğnemenin yanı sıra kapılarına asıyorlardı ve bu, eşiğe zift sürme ile aynı amaca yönelik olarak yapılıyordu[328].

Aslında *Anthesteria*'nın kutlandığı Limnaion'un bataklık bir alan olması bayramın *khtonien* bir karakteri olduğu düşüncesini desteklemektedir. Aristophanes'in kurbağaları Limnaion'da ve aynı zamanda yeraltı dünyasının yakınında yaşamaktadır[329]. Argos'ta Dionysos'un Lerna bataklığından yeraltı dünyasına girip çıktığına inanılmaktaydı[330]. C. Kerenyi'ye göre Limnaion da Atinalılar için aynı öneme sahipti[331].

II.4.D. Kent Dionysia

Tyran Peisistratos tarafından düzenlenerek kutlanmaya başlayan *Kent Dionysia* (ya da Büyük Dionysia), mart-nisan dönemine karşılık gelen *Elaphebolion* ayında, günümüz takvimine göre mart ayının ikinci yarısında kutlanmaktaydı. Ayın 9'unda başladığı ve 13'üne kadar sürdüğü[332] ya da 10'u ile 16'sı arasında gerçekleştiği düşünülmektedir[333]. Yılın bu zamanı Atina, Yunanistan'ın çeşitli bölgelerinden gelen ziyaretçilerle dolardı. Havanın daha sıcak olduğu bu dönemin, insanların etkinlikleri rahatça izleyebilmesi için seçildiği düşünülmektedir[334].

Kent Dionysia, *Anthesteria*'ya göre daha basittir. *Anthesteria* pek çok mitos ve bunlara dayanan çeşitli *ritüel*ler içermekteyken *Kent Dionysia*'nın kutlanması tek bir mitosa bağlanmaktadır. *Kent Dionysia*, *Dionysos Eleuthereus* ('Ελευθερεύς) onuruna kutlanmaktaydı. Söz konusu mitos bu kültün Atina'ya gelişi ile ilgilidir. *Dionysos*

---

[327] Photios bkz. μιαρὰ ἡμέρα, ῥάμνος

[328] Harrison 1908, 40.

[329] Bkz. Aristophanes *Batrakhoi*; Ayrıca bkz. Simon 1983, 93.

[330] Burası Dionysos'un, Semele'yi geri getirmek için Hades'e indiğine, aynı zamanda Dionysos'un Perseus tarafından boğularak öldürüldüğüne inanılan Lerna ya da başka bir deyişle Alcyonian Gölü ile aynıdır (bkz. yukarıda Bölüm II.1. Mitolojisi/ Hades'e inmesi; Olympos'a çıkması).

[331] Kerenyi 1976, 292.

[332] Simon 1983, 102.

[333] Palagia 2009, 224.

[334] Simon 1983, 102-103.

Eleuthereus kültünün Atina'ya, Attika ile Boeotia arasında bir sınır kasabası olan Eleutherai'dan geldiğine inanılmaktaydı. Mitosa göre Eleutherai Pegasosu Dionysos'un *xoana*sını Atina'ya getirmiş, ancak Atinalılar tanrıyı kabul etmemişlerdir. Bu duruma öfkelenen Dionysos, Atinalı erkekleri cinsel organlarından hastalanmalarını sağlayarak cezalandırmıştır. Kehanete başvuran Atinalılar tanrının heykelini onur duyarak kabul etmeleri gerektiğini öğrenmişlerdir. Atinalı erkekler başlarına gelen bu felaketin anısına *phallos*lar üretmişler ve tanrıyı onurlandırmışlardır[335]. Bu anlatı *phallos*un neden *Dionysia*'nın ana nesnesi olduğunu açıklamaktadır[336].

Kent Dionysia'nın üç ana etkinliği bulunmaktaydı: *pompe*, *komos* ve tiyatral yarışmalar[337]. *Kent Dionysia*'nın birinci günüde *Dionysos Eleuthereus* kültünün Atina'ya gelişini anmak için, tanrının heykeli *akropolis*in güneyinde bulunan kutsal alanından alınarak bir *pompe* eşliğinde Eleutherai yolu üzerindeki Akademia'da bulunan kutsal alana taşınmaktaydı[338]. E. Simon, bu heykelin masklı bir sütun olduğunu ileri sürmektedir[339]. Nitekim Pegasos tarafından Atina'ya getirilen heykel de bir *xoana* idi. M.Ö. II. yy.da heykelin *ephebos*lar eşliğinde taşındığı bilinmektedir[340]. Heykeli izleyen tören alayının en başında *kanephoros*lar ve kurbanlık bir teke yer almaktadır[341]. Alayın düzeni konusunda detaylı bir kayıt yoktur ancak öngörülebilmektedir. *Kır Dionysia*'da olduğu gibi *phallophoria* alaydaki en önemli *ritüel*di[342]. Atinalı koloniciler

[335] Pausanias I.2.5, I.38.8; Ayrıca bkz. Detienne 1989, 30-31; Larson 2007, 132; Sourvinou-Inwood 2003, 72-73.

[336] Sourvinou-Inwood 2003, 73; Hiç kuşkusuz *Dionysos Eleuthereus* kültünün Atina'ya gelişi anlatısı *Kent Dionysia*'nın devlet eliyle kurulmasından önce de bilinmekteydi. Nitekim *phallos*un *Kır Dionysia*'nın da ana nesnesi olması bunu ortaya koymaktadır. Bilinmektedir ki *Kent Dionysia*'daki *phallophoria Kır Dionysia*'dan adapte edilmiştir. Buna göre *Kır Dionysia*'nın da *Dionysos Eleuthereus* onuruna düzenlendiğini söylemek mümkündür.

[337] Sourvinou-Inwood 2003, 69.

[338] Pausanias I.29.2; Ayrıca bkz. Goldhill 1987, 59; Simon 1983, 104; Thomson 1946, 155.

[339] Simon 1983, 104.

[340] Goldhill 1987, 59.

[341] Larson 2007, 132; Simon 1983, 102.

[342] Sourvinou-Inwood 2003, 71.

Dionysia'ya katılımlarını temsilen bir *phallos* göndermekteydi[343]. Tören alayı Atinalı vatandaşlar, genç kızlar ve genç erkekler, şehre dışarıdan gelen yabancılar ve şehirde yerleşmiş yabancılardan oluşmaktaydı[344]. *Kır Dionysia*'nın aksine tören alayına kadınlar da katılabilmekteydi[345]. *Khorus*ları finanse eden *khoregi*ler bugüne özel olarak işlenmiş giysiler giymekte ve başlarına altın birer çelenk takmaktaydılar[346]. Sarmaşık çelenkleri takmış insanlar da kurbanlık hayvanlarıyla birlikte kalabalıkta ilerlemekteydi[347]. Bunların dışında somunlar ve şarap tulumu gibi kansız sunular da söz konusuydu[348]. Tören alayı yalnızca Agora'da, *khorus* on iki tanrı heykelinin önünde ilahi okurken durmakta, daha sonra ilerlemeye devam etmekteydi[349]. Akademia'ya ulaşıldığında heykel alçak bir sunak üzerine bırakılmakta ve ardından tanrıyı öven ilahiler okunmaktaydı[350]. Daha sonra hayvan kurbanı başlamaktaydı. Devlet adına sunulan hayvanların başında boğa gelmekteydi. Bunların dışında toplumun farklı sınıflarından bireylerin de kurbanlık hayvan sunusu söz konusuydu. Kutlamalar şarap eşliğinde gerçekleşmekteydi. Bu nedenle insanlar sarhoştur ve eğlenmektedir[351]. Bu birinci gün sonunda tören alayı gece meşale ışığı altında şehre dönmekteydi. Bu ikinci alay *komos* olarak adlandırılmaktadır[352]. *Dionysia* alayının rotası tam olarak bilinmemektedir ancak *Dionysos Eleuthereus* kutsal alanındaki tiyatroda[353] son bulduğu ve Dionysos

[343] Bremmer 1994, 40; Otto 1965, 164; Sourvinou-Inwood 2003, 71.

[344] Isocrates *De Pace* 82; Aiskhines, *Kent Dionysia*'daki bu topluluğu "tam bir Grek ulusu" olarak tanımlar (Aiskhines 3. 43).

[345] Sourvinou-Inwood 2003, 71; Ayrıca bkz. Şahin 2013, 160-162.

[346] Larson 2007, 132-133; Sourvinou-Inwood 2003, 71.

[347] Larson 2007, 133.

[348] Sourvinou-Inwood 2003, 71.

[349] Larson 2007, 133.

[350] Akademia'daki kutsal alanda gerçekleşen tanrı heykelinin önünde ilahi okuma *ritüel*i, M.Ö. V. yy. başlarına tarihlenen bir *sütunlu krater* üzerindeki sahnede betimlenmiştir. Masklı, genç erkekler korosu bir sunağın üzerine yerleştirilmiş sakallı Dionysos heykeli önünde ilahi okuyarak belli bir düzende dans etmektedir (LIMC III/2, no:845).

[351] Thomson 1946, 155-156.

[352] Sourvinou-Inwood 2003, 70.

[353] M.Ö. V. yy.da *Kent Dionysia*'nın, Akropolis'in güneyindeki *Dionysos Eleuthereus* kutsal alanına bağlı tiyatroda kutlandığı bilinmektedir. Pausanias, tiyatronun yakınındaki kutsal alanın Dionysos'un en eski

heykelinin bayramın diğer günlerinde yapılacak olan *agon*ları izlemesi için tiyatroya bırakıldığı düşünülmektedir[354]. Tanrı heykelinin *agon*ları izlemesi için tiyatroya bırakılması, C. Sourvinou-Inwood tarafından "tanrının eğlendirilmesi, ağırlanması" olarak yorumlanmış ve Kent Dionysia'nın bir *ksenismos* (ξενισμός) olduğu ileri sürülmüştür[355].

Takvim frizinde *Elaphebolion* ayı[356] kurbanlık bir tekeyi sürükleyen komedya aktörüyle gösterilmiştir. Komedya aktörü ve keçi kompozisyonu *Kent Dionysia*'daki komedya ve tragedyaları simgelemekteydi[357]. Burada bir tragedya aktörü yerine bir keçi gösterilmesi *tragos*un (keçi) tragedya kelimesiyle etimolojik ilişkisine bağlanmıştır[358].

Gösteriler başlamadan önce tiyatro yavru domuz kanı ve *libasyon*larla tanrı için temizlenmekteydi. Zira tanrı heykeli gösteriler boyunca tiyatroda kalacaktı[359]. Yine yarışmalar başlamadan önce savaşta babası ölen yetim çocuklara tam bir zırh armağan edilmekte, bunun yanı sıra onurlandırılacak vatandaşların taçlandırılması ilan edilmekteydi[360]. Yarışmalar erkekler *khorus*u ile başlamaktaydı. Sonraki gün komedyalar ve daha sonraki gün tragedyalar sergilenmekteydi. Yarışmalarda başarılı olanlara ödül olarak bir keçi ya da boğa verilmekteydi. Bunlar aynı zamanda

---

kutsal alanı olduğunu yazmaktadır (I.20.3). Tiyatronun daha erken dönemde Agora'da bulunduğu ve *Dionysos Eleuthereus* kutsal alanının yakınına M.Ö. V. yy.ın ilk yarısında taşındığı ortaya konmuştur (bkz. Moretti 1999-2000, 378-398).

[354] Thomson 1946, 156; Sourvinou-Inwood 2003, 69.

[355] Sourvinou-Inwood 2003, 73 vd.

[356] *Elaphebolion* ayı adını, *Artemis Elaphebolos* (geyik avlayan Artemis) onuruna kutlanan *Elaphebolia* bayramından almaktadır (Evans 2010, 192).

[357] Simon 1983, 102.

[358] Simon 1983, 102; *Tragoidia* (τραγῳδία) teriminin "keçi" anlamına gelen *tragos* (τράγος) ve "şarkı, ezgi" anlamlarına gelen *aoide* (ἀοιδή) sözcüklerinden türediği kabul edilmektedir bkz. Pickard-Cambridge 1927, 90 -223.

[359] Larson 2007, 133.

[360] Larson 2007, 133; Sourvinou-Inwood 2003, 71.

Dionysos'a kurban edilen tipik hayvanlardı ve kazananlar ödüllerini tanrıya sunarlardı[361].

Gösterişli tören alayı, tanrıya yapılan sunuların özellikle de devlet tarafından sağlanan kurbanlık hayvanların bolluğu, yetimlere sağlanan ayrıcalıklar ve tiyatral oyunların Atina'nın zenginliğini, ideolojisini, sanat zevkini göstermek, Atina'nın üstünlüğünü hissettirmek amacıyla hesaplanmış olduğu ileri sürülmektedir[362].

[361] Simon 1983, 102.

[362] Sourvinou-Inwood 2003, 71-72.

III. HELLENİSTİK DÖNEM'DE DİONYSOS

Dionysos'un kökeni ve dininin yayılma sürecini ifade eden mitoslara baktığımızda vahşi ve taşkın *ritüel*leri nedeniyle özellikle yöneticiler tarafından kabul edilmesinin zorla gerçekleştiği buna karşın köylüler ve madenciler arasında benimsendiği anlaşılmaktadır[363]. Yunan halkı M.Ö. VI. yy.a kadar Dionysos'u tanrı olarak kabul etmekte ve *ritüel*lerini gayri resmi olarak yerine getirmekteydi. Dionysos kültünün Atina'da resmi din olarak kabul edilmesi ancak M.Ö. VI. yy. başlarından 528'e kadar hüküm sürmüş olan Tyran Peisistratos Dönemi'nde gerçekleşmiştir[364]. Dionysos özellikle bu tarihten sonra Eski Yunan dünyasında en sevilen tanrılardan biri haline gelmiştir. Bununla birlikte mitoslarında sık sık anlatılan Hindistan'a kadar uzanan geniş yayılım alanına sahip olması, krallar tarafından tavsiye edilen ve kitleler tarafından kabul edilen bir tanrı haline gelmesi ancak Hellenistik Dönem'de gerçekleşebilmiştir.

Söz konusu dönemde Dionysos'un bu denli önemli bir tanrı haline gelmesinde hiç kuşkusuz Makedonyalı III. Aleksandros (Büyük İskender) etkili olmuştur. Makedonyalılar köklerini mitolojik olarak Dionysos'a bağlamaktaydı. Makedonya'ya adını veren Makedon ya da Makednos adlı mitolojik kimlik, Zeus ile Thyia'nın oğlu olarak gösterilmektedir[365]. Pausanias'a göre Thyia ilk Dionysos rahibesi olup, *orgia*ları kutlayan ilk kişiydi ve Dionysiak çılgınlığa kapılan kadınlara onun adı ile *Thyiad*lar adı denilmekteydi[366]. Makedonyalıların atası kabul edilen *Argead*ların da bir tür güneş-Dionysos tapınımına sahip oldukları ileri sürülmektedir[367]. Ayrıca unutmamak gerekir ki Makedonya'yı içine alan Thrakia ve çevresinde Dionysos güçlü köklere sahip sevilen bir tanrıydı.

III. Aleksandros'un (M.Ö.356-323) Dionysos ile özel ilgisinde annesi Olympias yapılandırıcı olmuş olmalıdır. Zira Olympias kendini tümüyle Dionysos'a adamış bir

[363] Bkz. Bölüm II.1.Mitolojisi / Gezileri ve Bölüm II.2. Kökeni / Trakhia.

[364] Ehrenberg 1973, 85-86, 113.

[365] Grimal 1997, 466/ bkz. Makedon.

[366] Pausanias X.6.4.

[367] Fredricksmeyer 1997, 103.

kadındı ve özellikle Aleksandros'un babası Philippos'un seferde olduğu zamanlarda oğlunun yetişmesinde önemli rol oynamıştı[368]. Plutarkhos'a göre Olympias, Dionysos'un Aleksandros'un gerçek babası olduğunu bile ileri sürmüştü. Philippos'un, Olympias'ı bir kez yatakta bir yılanla birlikte gördüğü anlatılmaktadır[369]. Bu manzara karşısında Olympias'ın tanrı tarafından ziyaret edildiği düşünülmüş olmalıdır. Dionysos dinini kabul eden biri için bu durum olağan sayılırdı zira tanrının yılan kılığına girdiğine inanılmaktaydı. Nitekim Zeus da yılan kılığına girerek Persephone'yi Dionysos'a hamile bırakmıştı[370].

Aleksandros, Dionysos ile bir kahraman-tanrı olarak da kişisel ilişki kuruyordu. Dionysos'un Hindistan'a kadar gidip doğunun fatihi olması ona ilham vermişti. Hindistan'a kadar giderek tanrının seferinin gerçek izlerini bulduğunu düşünmüş olmalıdır. M.Ö. 331'de Pers İmparatorluğu'nu hâkimiyeti altına aldıktan sonra Arbela'da (Erbil) "Asya Kralı" olduğunu ilan etti. Ancak bu yeni krallık için özgün bir amblem oluşturmak yerine başına bir *diadem* sardı[371]. Bu *diadem*, Dionysos'u simgeleyen bir nişandı. Çünkü Eski Yunan ikonografisinde Dionysos başında ya sarmaşık çelengi ya da *diadem* ile gösterilmektedir[372]. Aleksandros bu haliyle doğuyu fethetmiş Dionysos gibidir ve M.Ö. 323'teki ölümünden sonra Atina'da *Neos Dionysos* (Yeni Dionysos) olarak tanrılaştırılmıştır[373].

Aleksandros'un ölümünden sonra ortaya çıkan ve Aleksandros'u model alan Hellenistik krallıklardan Batı Anadolu'da, Mysia Bölgesi'nde kurulan Pergamon

---

[368] Fredricksmeyer 1997, 104.

[369] Plutarkhos *Aleksandros* 2.4.

[370] Bkz. yukarıda Bölüm II.1. Mitolojisi / Doğumu, II.3. Kimlikleri.

[371] Arrianos VI.28.1; Ayrıca bkz. Otto 1965, 155, 198; Fredricksmeyer 1997, 105-106; *Diadem*in Dionysos'un icadı olduğu fethi sembolize ettiği söylenmektedir (Smith 2002, 21; alın bandı Dionysos'un *atribüt*lerinden biri kabul edilmektedir Atasoy-Zeyrek 2004, 93).

[372] Fredricksmeyer 1997, 102; Dionysos *diadem*li betimleri için bkz. LIMC III/2, no:80, 189, 198b, 199b, 202a-b, 205378, 399, 421.

[373] Radt 2002, 186.

Krallığı ve Mısır'da kurulan Ptolemaios Krallığı da soylarını Dionysos'a bağlayarak kendilerini kahramanlaştırmışlar ve krallık sembolü olarak *diadem* kullanmışlardır[374].

Pergamon kralı I. Attalos (M.Ö. 241-197) Galatlara karşı kazanılan zaferden sonra Phaennis kehaneti tarafından "Zeus tarafından beslenen boğanın sevgili oğlu", Pythia tarafından ise "boğa boynuzlu" olarak adlandırmıştı[375]. "Boğa boynuzlu" anlamına gelen ταυρόκερως Dionysos'un bir *epitheton*udur[376]. Yani Phaennis, I. Attalos'un Dionysos'un oğlu olduğunu söylerken, Pythia I. Attalos'un Dionysos'un kendisi olduğunu söylemektedir[377]. Dionysos'un Attalosların soy atası kabul edilmesi ve kentin baş tanrılarından biri konumuna yükseltilmesinin de I. Attalos Dönemi'nde ya da en geç II. Eumenes Dönemi'nde gerçekleştiği düşünülmektedir[378]. Dionysos "kral ailesinin tanrısı" ve "Attalosların atası" olarak Pergamon'da *Kathegemon* (Καθηγεμών) *epitheton*u ile tapınım görmekteydi[379]. II. Attalos (M.Ö. 150-138) ve III. Attalos'un (138-133) mektuplarından *Dionysos Kathegemon*'un hanedanlık tanrısı olarak kurumsallaşmış bir külte sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu mektuplardan *Dionysos Kathegemon* rahibinin kral ailesinin akrabalarından seçildiği ve kral tarafından atandığı, rahiplik görevinin yaşam boyu sürdüğü ve babadan oğula geçtiği anlaşılmaktadır[380].

---

[374] Fredricksmeyer 1997, 106.

[375] Pausanias X.15.3.

[376] Euripides *Bakkhai* 90 vd.

[377] Hansen 1971,452, 454.

[378] Allen 1983, 148; Radt 2002, 186;Üreten 2004, 202.

[379] Nilsson 1957, 10; Welles 1934, 340; Genellikle *Kathegemon*un "lider, kılavuz" anlamına geldiği kabul edilir (Hansen 1971, 451; Radt 2002, 186; Welles 1934, 108, 340). Herodotos, bu sözcüğü kitabında "kılavuz" anlamında kullanmıştır (VII.128). Roma döneminde ise "Bakkhik topluluğun lideri" anlamında kullanılmaktaydı. *Kathegemon epitheton*unun "soy, ata" anlamına gelen ἀρχηγέτης τοῦ γένους ile aynı olduğu da ileri sürülmektedir (Hansen 1971, 461).

[380] M.Ö. 142'ye tarihlenen II. Attalos'un Athenaeus'a mektubunda *Dionysos Kathegemon*'un eski rahibi Sosandros'un yaşam boyu yaptığı rahiplik görevini başarıyla yerine getirerek öldüğü ve rahiplik görevinin Sosandros'un oğlu Athenaeus'a verildiğinden söz edilmektedir (Allen 1983, 130-131; IvPergamon no.248; Debord 1982, 71-72, 345/dn.189; Welles 1934, 250, 265 no.65). M.Ö. 135'e tarihlenen III. Attalos'un Kyzikos kentine yazdığı mektupta ise *Dionysos Kathegemon* rahibi Sosandros

Aslında *Dionysos Kathegemon khitonien* bir tanrıydı ve Pergamon Krallığı'na bağlı kentlerde basılan *kistophoros*lar üzerinde bu yönüyle sembolleşmişti. Bu sikkelerin ön yüzünde yer alan *cista mystica* Dionysos'un *khitonik* kimliği ilişkilidir. Bu nedenle bu sikkelere "sepet taşıyıcı" anlamında "kistophoros" adı verilmektedir. Arka yüzlerinde ise bir sadağın iki yanında başları dik ve birbirine dolanmış iki yılan yer almaktadır. Bazen Herakles'in sopası ve aslan postu da görülür ki sadakla birlikte bu simgeler Pergamon'un efsanevi kurucusu Telephos'un, Herakles'in oğlu olması ile ilişkilendirilmektedir[381].

Hellenistik Dönem'in en büyük krallıklarından biri olan Ptolemaioslar da Dionysos'u ataları olarak kabul etmekteydi. IV. Ptolemaiaos Philopator'un (M.Ö. 221-203) Dionysos'un atası olduğunu iddia ederek gövdesine sarmaşık yaprakları motifinden dövme yaptırdığı bilinmektedir[382].

Söz konusu dönemde özellikle krallıklar tarafından düzenlenen geniş çaplı Dionysos bayramları kutlandığı bilinmektedir. Mısır'da II. Ptolemaios Philadelphus (M.Ö. 282-246) döneminde kutlanan bir bayramda kral tarafından kurdurulan ihtişamlı bir tören alayının detayları Rhodoslu Callixeinus tarafından kaydedilmişti. Ancak bugün bu kayıtlar kayıptır. Bununla birlikte ondan alıntı yapan Athenaios'tan tören alayı konusunda ayrıntılı bilgi sahibi olabilmekteyiz. Buna göre tören alayının en başında on iki arşın yüksekliğinde bir fil üzerinde Dionysos başında sarmaşık çelengi, elinde *thyrsos*, mor giysiler ve altınla dikilmiş ayakkabıları ile uzanmaktaydı. Filin boynunda, başında altın çam yapraklarından oluşan bir çelenk taşıyan bir *satyros* bulunuyor ve keçi boynuzundan yapılma bir boruyu üflüyordu. Filin boynunda da altın bir çelenk

---

oğlu Athenaeus ile kral ailesi arasındaki akrabalık ilişkilerinden söz edilmektedir (Welles 1934, 266, no.66).

[381] İlk olarak M.Ö. 200 civarı ya da hemen öncesinde Ephesos'ta basılmaya başlandığı düşünülen *Kistophoros*losar, M.Ö. II. yy.da, II. Eumenes Dönemi'nden itibaren Batı Anadolu'da Pergamon Krallığı'na bağlı kentlerin ekonomik nedenlerle bir araya gelip oluşturdukları birlik adına bastırdıkları aynı tipte sikkelerdir. *Kistophoros*lar M.Ö. 133'te Pergamon Krallığı'nın Roma topraklarına katılmasından sonrada devam etmiş, Roma imparatorlarından Caracalla Dönemi'ne (M.S. 211-217) kadar bastırılmışlardır (Göktürk 1996, 98-99; Konuk 2003, 153).

[382] Tripolitis 2002, 24.

bulunuyordu. Bu manzarayı mor tunikler giymiş beş yüz genç kız izliyordu. Kızlardan önde yürüyen yüzyirmi tanesi çam yapraklarıyla taçlandırılmıştı. Onları izleyen yüz yirmi *satyros*tan kimi altın, kimi gümüş, kimi de bronzlarla donatılmıştı. Onların ardından *silenos*lar ve s*atyros*lar tarafından sürülen ve koşum takımları altın ve gümüşten yapılmış eşekler bölüğü geliyordu. Daha sonra filler tarafından çekilen yirmi dört araba, altmış çift keçi, yedi ceylan, sekiz devekuşu, yedi zebra, *khiton* ve *petasi* giymiş genç erkekler tarafından çekilen *quadriga*lar geliyordu. Gençlere altınla süslenmiş mantolar giymiş, ellerinde *thyrsos* bulunan kızlar eşlik ediyordu. Erkekler çam yaprakları ile kızlar ise sarmaşıkla taçlandırılmıştı. Daha sonra katırlar tarafından çekilen arabaların üzerindeki kulübelerde esir gibi giydirilmiş Hintli kadınlar oturuyordu. Bunun hemen arkasından ise o çevreye özgü baharatları taşıyan develer, hediyeler taşıyan Etiyopyalılar, mızrak taşıyan avcılar geliyordu. Devamında farklı ırklardan ikibindörtyüz köpek, ağaçlara bağlanmış kuşları ve vahşi hayvanları taşıyan yüz elli erkek, kafeslerde papağanlar, tavus kuşu, beç tavuğu, sülünler ve Etiyopya'ya özgü diğer kuşlar yer alıyordu. Alay otuz Etiyopya koyunu, üçyüz Arap, otuz Euboialı, yirmialtı beyaz sığır, ondört leopar, onaltı panter, üç panter yavrusu, dört vaşak, bir zürafa, bir Etiyopya gergedanı ile sonlanmaktaydı[383]. Dionysos'un dünyaya şarabı tanıtmak için doğuya yaptığı geziyi konu alan mitolojik anlatı, kendini Dionysos ile özdeşleştiren Aleksandros'un doğuyu fethetmesinden sonra özel bir anlam kazanmıştı. Bu tören alayı yalnızca Dionysos'un Hindistan'dan dönüşünü değil aynı zamanda Aleksandros'un Hindistan'a giderek Asya'yı fethetmesini simgelemekteydi[384].

İskenderiye'de kutlandığı bilinen bir diğer Dionysiak bayram IV. Ptolemaiaos Philopator tarafından kurulmuş olan *Lagynophoria*'dır (λαγυνοφόρια). *Lagynophoria* adı, Hellenistik Dönem'de yaygın olan ve *lagynos* olarak adlandırılan kapalı bir formdan türemiştir. *Lagynos*ların, bu bayramda şarap testisi olarak kullanılmak

[383] Athenaios V.197c-203a.

[384] Seaford 2006, 37; II. Ptolemaios Philadelphus'un Yunan dünyasında duyulmamış ilginç hayvanları toplama merakının olduğu ve bir hayvanat bahçesi kurduğu bilinmektedir. Tören alayında bu kadar çeşitli hayvan bulunması bu yüzdendir. Philadelphus'un burada adı geçmeyen python yılanı gibi alayda sergilenmesi güç vahşi hayvanlara da sahip olduğu bilinmektedir (bkz. Hubbel, H.M., "Ptolemy's Zoo" *CJ* 31/2, 1935, s. 69, 74).

amacıyla üretildiği düşünülmektedir. Bayram hakkındaki öncelikli tek kaynak Erstosthenes'in Arsinoe adlı eseridir. Ancak bayram hakkında ondan alıntı yapan Athenaios'tan bilgi sahibi olabilmekteyiz[385]. *Lagynos* taşıma bayramı olarak tercüme edebileceğimiz *Lagynophoria*'da katılımcılar evlerinden getirdikleri kendi *lagynos*larından şarap içiyorlar ve yine evlerinden getirdikleri yiyecekleri tüketiyorlardı[386]. Bir "testi taşıma bayramı" olmasından ötürü Yunan dünyasında Hellenistik Dönem öncesinde de kutlanan *Khoes* (*Khoephoria*)'den adapte edildiği ileri sürülmektedir[387]. Aynı *Khoes*'de olduğu gibi toplumun her tabakasından kişiler bayrama katılabiliyordu. Hellenistik heykel sanatındaki *grotesk* sarhoş figürlerin *Lagynophoria*'ya katılan kişileri betimlediği düşünülmektedir[388]. Bunlardan özellikle bir *lagynos*a sarılmış gülen "sarhoş yaşlı kadın" heykeli *Lagynophoria* için görsel bir kaynak olarak gösterilmektedir[389].

II. Attalos'un yukarıda sözü geçen mektubu Pergamon'da Dionysos onuruna iki yılda bir düzenlenen bir bayram, bu bayramın içeriği ve rahiplerin görevleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Buna göre bayramlar bir tören alayı, kurban sunusu ile çeşitli kutsal işler içeriyordu ve rahip bunları yönetmekle görevliydi[390].

Halikarnasos'tan M.Ö. III. yy.a tarihlenen bir yazıt, kentte yapılan *Bakkhik* yarışmalar hakkında bilgiler sunmaktadır. Buna göre yarışmalarda ödül kazanmış olan *prytanis*, onu her yerde koruyan tanrısına çok büyük bir sığır budu adamıştır[391]. M.Ö. 307-301 yıllarına tarihlenen bir yazıttan Knidos'ta Dionysos bayramlarının kutlandığı

[385] Agora XXXIII, 83.

[386] Athenaios VII. 276a (Eratosthenes FGrH 241 F 16).

[387] Sourvinou-Inwood 2003, 81.

[388] Hellenistik sanattaki neredeyse tüm *grotesk* figürler, kırsal sahneler, günlük hayat sahneleri Dionysiak olarak tanımlanır ya da bu tip figürler Dionysos'a adanmış olarak yorumlanır. Çünkü bu tip sahneler ilk kez Dionysos'un güçlendiği Hellenistik Dönem'de sanatın konusu haline gelmiştir (Smith 2002, 140-144). Yani Dionysos toplumun her kesimini kucaklayan bir tanrı olarak sosyokültürel yaşamı da etkilemiştir.

[389] Smith 2002, 142/fig.174.

[390] Allen 1983, 104; Radt 2002, 186; Welles 1934, 250, 265 no.65.

[391] GBIM 4, 78, no. DCCCCII.

anlaşılmaktadır[392]. M.Ö. III. yy.a tarihlenen başka bir Knidos yazıtına göre Dionysos bayramlarına katılmak için kent dışından gelen yabancıların geçici olarak kente yerleşmelerine izin verildiğinden söz edilmektedir[393]

Dionysos'un Hellenistik Dönem'de tiyatro tanrısı olarak önem kazandığı dikkati çekmektedir. En çok tiyatro binası Hellenistik Dönem'de yapılmış ve tiyatro mimarisi önem kazanmıştır. Dionysos kültü açısından Hellenistik Dönem'in en önemli oluşumu sanatçı birliklerinin ortaya çıkmasıdır. Makedonya kralı II. Philippos ve oğlu Aleksandros tiyatral bayramlar ile yarışmaları himayeleri altına almış ve bu etkinliklerin yaygınlaşarak sevilir hale gelmesinde etkili olmuşlardır[394]. M.Ö. IV. yy. sonunu izleyen dönemde krallıkların ve şehirlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için oyuncular, müzisyenler ve diğer sanatçılar gezici hale gelmişlerdir. M.Ö. III. yy.ın ilk çeyreğinde dramatik ve müzikal sanatçılar örgütlenerek *Dionysiak Sanatçılar Birliği* (τὸ κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν) adı altında kurumsallaşmışlardır[395]. M.Ö. 279-278 civarında Atina'da kurulan birlik bu ismi taşıyan ilk birliktir[396]. Yaklaşık aynı dönemde Peloponnesoslu sanatçılar Isthmia ve Nemea'da aynı isimle bir birlik oluşturmuşlardır[397]. Üçüncü büyük sanatçı birliği İonia'daki Teos'ta kurulmuş olan *"İonia-Hellespontos Dionysos Sanatçıları Birliği"*dir (κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διονυσον τεχνίτῶν ἐπ'' Ιωνίας καὶ Ἑλλησπόντου). Teos'un M.Ö. 188'deki Apameia Barışı'ndan sonra II. Eumenes'in yönetimine girmesi ile birlikte *Dionysos Sanatçıları* da kralın emri altına girmişlerdir. II. Eumenes, Teos sanatçı birliğini *Dionysos Kathegemon* kültü ile birleştirmiş ve birlik bundan sonra *"İonia-Hellespontos Dionysos Sanatçıları ve Dionysos Kathegemon Birliği"* (κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διονυσον τεχνίτῶν ἐπ'' Ιωνίας

[392] GBIM 4, 4–5, no. DCCLXXXVIII.

[393] GBIM 4, 1-2, no. DCCLXXXVI; Nilsson 1957, 9.

[394] Philippos'un bazı sanatçıları diplomat olarak atadığı bilinmektedir (Demosthenes 19.315; Demosthenes 6.28). Aleksandros'un ise müzisyen ve oyunculara özel bir ilgisi vardı. M.Ö. 335'te Dion'da (Diodoros Sicullus XVII.16.3 vd; Arrianos I.11.1) ve M.Ö.332'de Tyre'de (Plutarkhos *Aleksandros* 29.1 vd.) dramatik bayramlar düzenlediği bilinmektedir.

[395] *Dionysos Sanatçıları* hakkında bkz. Tanrıver 1996, 38-42.

[396] IG II^2 1132; SIG^3 399.

[397] SIG^3 460.

καὶ Ἑλλησπόντου καὶ τῶν περὶ τὸν Καθηγεμόνα Διονυσον) adı ile anılmaya başlamıştır. Ayrıca Pergamon'da bu birliğin "Attalistler" adı verilen bir de şubesi kurulmuştur[398]. Bu üç büyük sanatçı birliği dışında krallıkların kendi hükümdarlık kültlerine bağlı olarak, Dionysos bayramlarında etkin olmaları için sanatçı birlikleri oluşturdukları bilinmektedir. Bunlardan *"Dionysos Sanatçılarının Ptolemaik Birliği"*nin II. Ptolemaios Philadelphus Dönemi'ndeki tören alayında yer aldığı anlaşılmaktadır[399].

Dionysos'un tiyatro tanrısı olarak Pergamon'da eski bir geleneğe sahip olduğu ileri sürülmektedir. Bu düşünceye göre hükümdar kültü ile birleştirilmesinin ardından farklı ve özel bir anlama kavuşmuş olmasına karşın tiyatro tanrısı olarak da tapınım görmeye devam etmiştir[400]. Tiyatro terasının kuzey bitiş noktasında yer alan İon düzenindeki Dionysos Tapınağı'nın II.Eumenes Dönemi'nde yapıldığı düşünülmektedir[401]. Tiyatronun kuzey *parados* kapısının masklar ve sarmaşık girlandlar ile süslenmiş frizi üzerinde korunmuş bir yazıt *Dionysos Kathegemon*un tiyatro ile ilişkisini göstermektedir. Yazıta göre meclis sekreteri Artemon oğlu Apollodoros, giriş kapısı üzerindeki maskları işleyerek *Dionysos Kathegemon*'a ve halka adamıştır[402]. Iasos'ta da tiyatro ile bağlantılı bir Dionysos Tapınağı bulunmaktadır. Tiyatronun kuzeybatı *analemma*sının alt düz şeridi üzerinde yer alan ve M.Ö. 179-146 yıllarına tarihlenen bir yazıta göre Iasoslu Sopotros adlı biri, tiyatronun *kavea*sının bir bölümü ile *bema*yı "Dionysos'a ve yurttaşlara" adamıştır[403].

---

[398] Radt 2002, 187; *Attalist*ler'in, II. Eumenes döneminde kurulduğu bu nedenle aslına *Eumenistai* olarak adlandırıldığı ileri sürülmüştür (Allen 1983, 152). Tiyatronun güneyine bitişik nişli bir yapının *Attalist*lerin birlik lokali olduğu düşünülmektedir. Dionysos'un Pergamon kraliyet ailesi açısından önemi göz önüne alındığında *Attalist*ler'in sarayda etkili oldukları ileri sürülmektedir (Radt 2002, 194).

[399] Athenaios V.197c-203a.

[400] Radt 2002, 187-188.

[401] Arazinin konumundan yararlanılarak inşa edilmiş olan tapınak tümüyle mermerden yapılmış olup yirmi beş basamaklı bir ön merdiven üzerinde, cephesinde dört sütun bulunan bir *prostylos*tur. Tapınağın önünde bir kurban masası bulunmaktadır (Radt 2002, 187-188).

[402] IvPergamon 236; Üreten 2004, 204.

[403] CIG II, 465–466 no.2681; Berti 1993, 130.

Yukarıda sözü geçen sanatçı birlikleri dışında Ege Adalarında da çeşitli Dionysiak birlikler bulunduğu yazıtlar yoluyla bilinmektedir. M.Ö. II. yy.a tarihlenen bir yazıta göre Rhodos'taki bir dernek Dionysos adına üç yılda bir *Bakkheia* adı verilen bir bayram kutlamaktaydı[404]. Thera'da bir *Bakkhist*ler birliği Ptolemaik kralı, karısını ve atalarını kendi *thiasos*larının bir üyesi olarak kabul etmekte ve onurlandırmaktaydı[405]. Kyme'de, M.Ö. II. yy.a tarihlendirilen ve *Bakkheion*'a konumlandırılmış bir onurlandırma *dekret*inde de Bakkhik *thiasos*tan söz edilmektedir. *Dekret*e göre *thiasos* üyeleri, çevresinde toplandıkları bir lidere sahipti ve *thiasos* bu liderin adıyla anılıyordu. Bu kişinin aynı zamanda topluluğun kurucusu olduğu da düşünülebilir[406].

Hellenistik dönemde Dionysos kültü genel anlamda kurumsallaşmış, kültün vahşi ve taşkın yapısı daha ılımlı hale getirilmiş olmakla birlikte *orgia*lar hala kutlanmakta ve kültün gizemi bazı yerlerde sürdürülmekteydi. Halikarnasos'tan M.Ö. I. yy.a tarihlenen bir yazıtta *Bakkhik orgia*ların kutlandığı bir kutsal alana değinilmektedir[407]. Lesbos'ta[408] ve Erythrai'da[409] gece şenliklerinin (παννυχίς) kutlandığı bilinmektedir. Kos'tan Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen ve *Dionysos Thyllophoros* rahipliğinin satışı ile rahibelerin *ritüel*leri hakkında bilgi içeren bir yazıta göre *Dionysos Thyllophoros* gizemli bir külte sahipti ve rahibeler dışında hiçbir kadının kutsal alana girmesine ve tanrının *ritüel*lerini yerine getirmesine izin verilmiyordu[410]. Knidos'ta da saf ve temiz kalması için *Dionysos Bakkhos* kutsal alanına insanların girmesi yasaklanmıştı[411]. M.P. Nilsson, kültün gizemli olup olmadığının belirsiz

[404] IG XII[1], 155.

[405] Nilsson 1957, 9.

[406] Salac 1927, 375; Hellenistik Dönem'de birliklerin, lider olan kişinin adı ile anılması yaygın bir durumdu (Nilsson 1957, 9).

[407] GBIM, 82, no. DCCCCIX.

[408] IG XII[2] 499.

[409] Nilsson 1957, 9.

[410] Nilsson 1957, 9.

[411] Nilsson 1957, 9; Sokolowski 1955, no: 55.

olduğunu düşünürken Kalykadnos'taki Seleukeia'da *Dionysos Arkhebakkhos* (ἀρχέβακχος) ve *mystai*ye yapılmış bir adağın varlığından söz eder[412].

Helenistik Dönem'in yaşandığı yüzyıllarda Dionysos, Roma'da Bakkhus adı ile bilinmekteydi. M.Ö. 496'da *Sibylla* kitaplarının tavsiyesiyle Roma dinine bereket sembolü olarak kabul edilen Bakkhus, Romalıların tanrısı Liber Pater ile özdeşleştirilmiş bulunmaktaydı. Tanrı adına yapılmaya başlanan *Bakkhanalia* şenliklerinde her türlü ilkel taşkınlığın ortaya çıkmasının ve toplumun giderek bozulmaya başlamasının önüne geçemeyen devlet, M.Ö. 186'da çıkardığı *senatus* bildirisiyle *Bakkhanalia*'nın yasaklanması ve bu törenlere katılanların cezalandırılması kararını aldı. Ardından Bakkhus adına önceden yapılmış sunaklar ve heykeller dışında yeni sunak ve heykel yapılması, tapınak dikilmesi ya da eskilerin onarılması yasaklandı. Bunun üzerine Romalılar Liber adına düzenlenen ve çok eskiden beri kutlanan *Liberalia* bayramlarına önem vermeye başlamışlardır[413].

[412] Nilsson 1957, 9.

[413] Dürüşken 2000, 84- 106; Livius XXXIX 8,9, 14, 17-18; Nilsson 1957, 14–19.

IV. İONİA'DA DİONYSOS KÜLTÜ[414]

IV.1. TEOS

Teos, İonia'da Dionysos'u baş tanrısı olarak kabul eden tek kenttir. Diodoros Sicullus'a göre burası Dionysos'un doğum yeri olarak düşünülmekteydi. Teoslular, kendi şehirlerinde belli günlerde topraktan kendiliğinden ile çıkan tatlı aromalı bir şarabın çeşmeden aktığını ve bunun Teos'un tanrının doğum yeri olmasını kanıtladığını ileri sürmekteydiler[415].

Genel olarak kültün, M.Ö. III. yy. ortalarında *Dionysos sanatçıları*nın (Τεχνίται) kenti merkez kabul etmesiyle önem kazandığı düşünülmektedir[416]. Bununla birlikte Dionysos'un, M.Ö. IV. yy.a tarihlenen Abdera sikkelerinde de görülmesi ve bu sikkelerdeki tipin Teos'un daha geç sikkeleri üzerindeki tip ile benzer olmasına dayanarak Abdera'daki kültün şekillenmesinde buraya göç etmiş olan Teosluların etkili olduğu ve buna göre Dionysos kültünün Teos'ta daha eski bir geleneğe sahip olduğu ileri sürülmüştür[417].

M.Ö. III. yy. sonunda Teoslular, korsanlık faaliyetlerinden korunmak amacıyla, kenti ve çevresindeki toprakları Dionysos'a adayarak kentin kutsallığını ilan etmişler ve

---

[414] Kolophon ve Notion kentleri "Klaros'ta Dionysos" Bölümü'nde, Klaros'a bağlı olarak değerlendirilecektir.

[415] Diodoros Sicullus bu bölümün devamında bu konudaki tartışmalara da değinmektedir (III. 66.1-2.); Bu rivayetin burada kutlanan *Lenaia* bayramına ve bir Dionysos kutsal alanına işaret ettiği düşünülmektedir (Vürtheim 1920, 94; Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm II.4.B. Lenaia).

[416] *Dionysos Sanatçıları Birliği* önceleri kent halkı ile uyum içinde varlığını sürdürdü. Öyle ki kendilerine bir parça arazi armağan edildi ve vergilerden de muaf tutuldular. Ancak festival düzenlenmesi ve gelirlerin paylaşılması konusunda çıkan bir sürtüşme sonucu birlik üyeleri Ephesos'a sığındılar. III. Attalos tarafından önce Myonnesos'a, daha sonra bu kentin güçlendirilmesinden rahatsız olan Teosluların Roma senatosuna şikâyeti üzerinde Lebedos'a taşınmak zorunda bırakıldılar ve nüfus azlığı nedeniyle bu kentte kabul edildiler (Strabon XIV. I.29). Aynı birlik sonraki yıllarda Priene'de Kleopatra ve Marcus Antonius'a temsil vermiştir (Uz 2014, 31).

[417] Uz 2014, 31.

bu şekilde dokunulmazlık kazanmışlardır[418]. Son yapılan çalışmalara göre İon düzenindeki 6x11 sütunlu *peripteros* planlı Teos Dionysos Tapınağı'nın da M.Ö. III. yy. sonunda inşa edildiği düşünülmektedir[419]. Tapınağın frizlerinde Dionysos ve Ariadne ile *thiasos* üyeleri şenlik halinde gösterilmektedir. *Thiasos* üyeleri şarap kapları ve *amphora*lar taşımaktadır. Bu kompozisyonda şarap ile ilgili bir eğlencenin betimlendiği, bu eğlencenin belki de Diodoros Sicullus tarafından aktarılan şarap mucizesi ile ilgili olduğu düşünülmektedir[420].

Dionysos, Teos'ta Roma İmparatorluk Dönemi'nde, *Prokathegemon* (Προκαθηγεμών), *Kathegemon* (Καθηγεμών), *Pro Poleos* (Προ πόλεος) ve *Setaneios* (Σητάνειος) *epitheton*larıyla tapınım görmekteydi. Hem *Prokathegemon* hem de *Kathegemon* lider olarak tercüme edilmektedir[421]. Bu *epitheton*ların Teos'ta benimsenmesini Hellenistik Dönem'de Teos'taki *Dionysos Sanatçıları Birliği*'nin Pergamon'daki *Dionysos Kathegemon* kültü ile birleştirilmesine bağlı olarak düşünmek gerekmektedir[422]. Nitekim Teos'tan M.S. 198-209'a tarihlenen bir epigrafik belgede *Dionysos Kathegemon* bir sanatçı derneği (σύνοδος) ile birlikte anılmaktadır[423]. *Propoleos epitheton*unun şehir duvarları dışında kutlanan Dionysos bayramlarını ifade ediyor olabileceği ileri sürülmüşse de Teos'ta tanrının tapınağı şehir duvarları içindedir. Başka bir düşünceye göre bu *epitheton*un *Prokathegemon* ve *Kathegemon epitheton*larıyla aynı anlamda ve "şehrin lideri" işlevinde olması mümkündür.

---

[418] Debord 2013, 16; Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Rigsby, K.J., *Asylia: Territorial İnviolability in the Hellenistic World*, Berkely: University of Californian Press, 1996, s.280-325.

[419] Bu tapınak hakkında detaylı bilgi için bkz. Uz 2014.

[420] Akyol 2007, bkz. s.48-50; Cole 1995, 313.

[421] *Prokathegemon epitheton*u Ephesos ve Iasos'ta Artemis'e verilmiştir (Lidell-Scott bkz. Καθηγεμών, προκαθηγεμών).

[422] Bkz. yukarıda Bölüm III. Hellenistik Dönem'de Dionysos; Hellenistik Dönem'de yalnızca Pergamon'da görülen *Kathegemon epitheton*u Roma İmparatorluk Dönemi'nde Teos dışında Attouda, Philedelphia, Sardeis, Thyateira, Pergamon, Akmonia, Hierapolis ve Sebaste kenterinde görülmektedir (Öztürk 2010, 201).

[423] CIG 4, no: 6829; Merkelbach 1985, 136-137; Öztürk 2010, 101/no:2.

Setaneios, "buğday tanrısı[424]", "baharın ilk ürünü /meyvesi[425]" ya da "her yıl ürünü cömertçe veren[426]" olarak düşünülmektedir. Bu tanrıya herhangi bir mevsimin ilk ürünleri adak olarak sunulmaktaydı[427]. Buna göre *Dionysos Setaneios* bir bereket tanrısı kimliğinde olup olasılıkla kentin en eski kültlerinden biridir[428].

Kos'tan, M.S. I. yy. başlarına tarihlenen bir yazıt Teos'ta *Dionysia*'nın kutlandığını ortaya koymaktadır. Yazıttan her dört yılda bir yapılan geleneksel *Dionysia* bayramının, söz konusu tarihte imparatorun onuruna *Dionysia Kaisareia* olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır[429].

IV.2. EPHESOS

Ephesos'un erken bir dönemde Dionysos tarafından ziyaret edildiği şeklinde yorumlanan[430] mitsel bir anlatı antik yazarlar tarafından aktarılmaktadır. Buna göre Dionysos, Artemis'in kutsal alanına gelen amazonları burada mağlup etmiş, tanrıçanın kutsal alanını amazonlardan korumuştur[431].

Ephesos'tan bildiğimiz en erken belge Yamaç Ev 2'nin yıkıntıları arasında bulunmuş, M.Ö. IV. yy. sonu-III. yy. başına tarihlenen kireç taşından bir sınır taşıdır. Üzerindeki yazıya göre sınır taşı bir Dionysos kutsal alanına/tapınağına aittir (ἱερὸν Διονύσου ὀρειογυάδων καὶ Ἐνέδρα[ς] εἶναι.)[432]. Yazıt, söz konusu tarihlerde Ephesos'taki Dionysos kültü varlığını ve tanrının bir kutsal alanı olduğunu ortaya

[424] Farnell 1909, 123.

[425] Uz 1014, 31.

[426] Öztürk 2010, 206.

[427] Bean 1997, 121.

[428] Picard 1922a, 406/dn.5.

[429] IGR 4, no. 1064; Öztürk 2010, 101/no:3.

[430] Rogers 2012, 293.

[431] Pausanias 7.2.7; Plutarkhos *Quaestiones Graecae* 56; Tacitus III.61.2; Pausanias aynı bölümde Pindar'ın amazonları Ephesos'un kurucusu olarak gösterdiğini ancak Ephesos'un Amazonlar tarafından değil Ephesoslu bir yerli ve Kaystros Nehri'nin oğlu olan Koresus tarafından kurulduğunu belirtmektedir.

[432] IvEphesos 2, no: 106; SEG 26, no:1237; SEG 35, no. 1116; B. Öztürk, bu yazıtı Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait Ephesos belgeleri içinde değerlendirmiştir (bkz. Öztürk 2010, 84/no: 7, 90,).

koymaktadır. Belgede geçen ὀρειογυάδων sözcüğünün *Hyad*lar ile ilgili olduğu[433]; "dağlık diyar" anlamına geldiği[434], Dionysos'un bir *epitheton*u olduğu ve yazıtın bir dağ kutsal alanına işaret ettiği ileri sürülmüştür. "Pusu" anlamına gelen 'Ενέδρα sözcüğü ise pusunun kişileştirilmiş hali olarak düşünülmüş ve yerel bir tanrıça olduğu ileri sürülmüştür[435]. Bu yazıt üzerine yeni bir makale yayınlayan S. Hawkins, ὀρειογυάδων sözcüğünün "dağlarda gezinen"[436], 'Ενέδρα sözcüğünün ise "pusuya düşüren" anlamlarını karşıladığını ve Dionysos kutsal alanının/tapınağının bunlar için olduğunu ileri sürmüştür[437].

İon kentleri içinde Dionysos'un *epitheton*ları konusunda en çok bilgi sahibi olduğumuz kent Ephesos'tur. Plutarkhos'un Romalı General Marcus Antonius'un Ephesos'a gelişini aktardığı bölüm, imparatorluk dönemi öncesinde Dionysos'un kentte hangi *epitheton*larla saygı gördüğü konusunda bilgi sahibi olabilmemiz açısından önemlidir. "Yeni Dionysos" ilan edilen ve Dionysos gibi karşılanan Antonius'a halk tanrının sıfatlarıyla seslenmiştir: χαριδωτης (*neşe veren*), μειλίχιος (*huzur veren*), ὠμηστὴς (*çiğ et yiyen*) ve ἀγριωνιος *(vahşi*)[438]. Dionysos'un Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki *epitheton*larını bu döneme tarihlenen epigrafik belgelerden öğrenmekteyiz. Buna göre Dionysos Ephesos'ta *Phleos* (Φλέος), *Poimantrios* (Ποιμάντριος), *Kissophoros* (Κισσοφόρος), *Koreseites* (Κορησείτης), *Propatör* (Προπάτωρ), *Bromios* (βρόμιος), *Oreios Bakkhios* (″Ορειος Βάκχιος), *Pro Poleos* (Προ πόλεος) *epitheton*larıyla tapınım görmekteydi.

*Phleos epitheton*unun türediği φλέω sözcüğü "bollukla dolup taşmak, fışkırmak, taşmak" anlamına gelmektedir[439]. M.Ö. 27-26 yıllarına tarihlenen bir belgede *Phleos*,

[433] Knibbe 1972-5, 23.

[434] Hawkins 2007, 118/dn.5'e göre Kearns, J.M. *The Languages of Lydian İonia*, UCLA Dissertation, 1992.

[435] Hawkins 2007,121-122; Ayrıca bkz. Lidell-Scott bkz. 'Ενέδρα.

[436] Hawkins bunu *oreibasia ritüle*i ile ilişkilendirmektedir (Hawkins 2007, 124).

[437] Bkz. Hawkins 2007, 117-124.

[438] Plutarkhos *Antonius* 24.3.

[439] Graf 2010, 68; Lidell-Scott bkz. φλέω.

*Poimantrios epitheton*u ile birlikte geçmektedir (Φλέω Ποιμαντρίου)[440]. *Poimantrios epitheton*u "çoban" anlamına gelen ποιμήν sözcüğünden türemiş olup "sürüye çobanlık eden" olarak yorumlanmıştır[441]. *Phleos epitheton*u, M.S. 105 yılına tarihlenen başka bir belgede de karşımıza çıkmaktadır. Burada *Dionysos Phleos* rahiplik görevini yaşam boyu sürdüren bir kişiden söz edilmektedir[442]. Buna göre *Dionysos Phleos* rahipliğinin, Hellenistik Dönem'de, Pergamon'daki *Dionysos Kathegemon* kültünde olduğu gibi yaşam boyu sürdüğü düşünülebilir. *Phleos*, hiç kuşkusuz Dionysos'un bereket tanrısı kimliği ile ilgili bir *epitheton*dur. Nitekim M.S. 161-192'ye tarihlenen bir adak yazıtından *Dionysos Phleos* ve Demeter'in ortak bir kültünün olduğu anlaşılmaktadır (οἱ πρὸ πόλεως Δημητριασταὶ Διονύσου Φλέω μύσται)[443]. *Mystai* sözcüğü bu ortak külte ait gizemli bir birlik olduğunu ortaya koymaktadır. *Demetriastai*, Demeter'e tapınanları ifade etmektedir[444]. Bu sözcüğün önündeki *pro poleos* bir *epitheton* değildir. Burada, "Demeter'e tapınanlar ve *Dionysos Phleos* gizemli birliği"nin şehir duvarları dışında varlığını sürdüğü ifade ediliyor olmalıdır. Söz konusu yazıttan bu birliğin *mysteria* (μυστήρια) şenliklerini kutladığı da anlaşılmaktadır. Dionysos ve Demeter'in burada ortak külte sahip olması bunların Eleusis kökenli oldukları şeklinde yorumlanmış ve bu kültün İonia'ya Atinalı kurucu göçmenler tarafından getirildiği ileri sürülmüştür[445].

Tanrının Ephesos'taki bir başka *epitheton*u "sarmaşık taşıyan" anlamına gelen *Kissophoros*'tur. *Kissophoros*, Dionysos'un elinde sarmaşık dalı tutan ya da başında sarmaşık çelengi bulunan ikonografisini ifade ediyor olmalıdır. Tanrı aynı belgede Bakkhos adı ile anılmaktadır[446].

Koreseites, Dionysos'un doğrudan Ephesos'un bulunduğu bölge ile bağlantısını yakaladığımız bir *epitheton*dur. Bu *epitheton* Ephesos'un yakınlarında bulunan Koresos

[440] IvEphesos 3, no: 902; Öztürk 2010, 83/ no:2; SEG 26, no: 1243.

[441] Oster 1990, 1675.

[442] IvEphesos 4, no:1270; Öztürk 2010, 85/no: 12.

[443] IvEphesos 5, no:1595; Merkelbach 1979, 152/no:2; Nilsson 1957, 47/dn.7; Nilsson 1988, 359; Oster 1990, 1674; Öztürk 2010, 84/no: 4.

[444] Lidell-Scott bkz. Δημητριασταὶ.

[445] Rogers 2012, 294, 296, 300-301.

[446] IvEphesos 4, no: 1310; Öztürk 2010, 87/no: 16; SEG 36, no:1031.

Dağı ve burada bulunan bir yerleşimle ilişkilendirilmektedir[447]. *Koreseites*'in bu yerleşim yakınlarında bulunan bir Dionysos kutsal alanına işaret ettiği düşünülmektedir[448]. *Koreseites epithetonu*, Commodus Dönemi'ne (M.S. 177–192) tarihlenen bir yazıtta *Propator* ile birlikte geçmektedir (προπάτορος θεοῦ Κορησείτου)[449]. *Propator*, "ata, kurucu" anlamına gelmektedir[450]. Προπάτορος θεοῦ Κορησείτου, "ata tanrı *Koreseitos*" olarak tercüme edilmektedir[451]. Bununla birlikte *Propator*, Dionysos'a verilmiş ayrı bir *epitheton* olarak da düşünülmektedir[452]. Nitekim tanrı Ephesos'ta bulunmuş başka bir yazıtta da *Propator* (Προπάτορος θεοῦ Διονύσου) olarak nitelendirilmiştir[453]. Commodus Dönemi'ne tarihlenen önceki yazıttan "*Propator* tanrı *Koreseites sakephoroi* gizemli birliği"nin (οἱ τοῦ προπάτορος θεοῦ Κορησείτου σακηφόροι μύσται) imparatoru "Yeni Dionysos" olarak bir heykelle onurlandırdığını öğrenmekteyiz[454].

Dionysos'un *Propator* olarak nitelendirildiği, yukarıda sözü geçen ikinci belgede tanrı aynı zamanda "fırtınalı, gürültülü" anlamına gelen *Bromios epithetonu* ile anılmaktadır[455]. Ayrıca bu belgeden Hadrianus olduğu düşünülen bir imparatorun "Yeni Dionysos" olarak nitelendirildiğini öğrenmekteyiz[456].

---

[447] Pausanias 7.2.7; Nilsson 1957, 48.

[448] Rogers 2012, 297.

[449] IvEphesos 2, no: 293; Öztürk 2010, 83/no:1; SEG 4, no:522.

[450] Lidell-Scott bkz. προπάτωρ.

[451] Nilsson 1957, 48.

[452] Öztürk 2010, 88, 205.

[453] IvEphesos 5, no: 1600; Öztürk 2010, 84/no:5.

[454] IvEphesos 2, no: 293; Oster 1990, 1675; Öztürk 2010, 83/no:1; Rogers 2012, 297; SEG 4, no:522; S*akephoroi*, *sakos* (σάκος) adı verilen, özellikle keçi kılından yapılma kaba bir kumaştan giysi giyen kült derneği üyelerini ifade etmektedir (Nilsson 1957, 48).

[455] IvEphesos 5, no: 1600; Merkelbach 1979, 155-156/no:4; Öztürk 2010, 84/no:5; Ayrıca bkz. Lidell-Scott bkz. Βρόμιος..

[456] Nilsson 1957,61.

M.S. II. yy.a tarihlenen bir Dionysos heykelinin kaidesinde *Dionysos Oreios Bakkhios Pro Poleos* (Διόνυσος Ὄρειος Βάκχιος Προ πόλεος) ifadesi geçmektedir[457]. *Bakkhios* Dionysos'un ayrıca kullanılan bir *epithetonu* olmasına karşın *Oreios Bakkhios* tek bir *epitheton* olarak düşünülmektedir[458]. *Oreios* "dağ" anlamına gelmektedir[459]. *Oreios Bakkhios*'un rolünün de dağlarda kutlamalar yapan *bakkha*ların liderliği olduğu ileri sürülmektedir[460]. Diğer bir görüşe göre belgede adı geçen ve Marcus Aurelius ya da Commodus dönemlerinde *Oreios Bakkhios* kültü rahibi olduğu düşünülen C. Flavius Furius Aptus[461], dağlarda vahşi kutlamalar yapan bir topluluğun lideridir[462]. *Dionysos Oreios Bakkhios Pro Poleos*, belki de tanrı adına şehir duvarları dışında, dağlarda yapılan ve sözü geçen rahip tarafından yönetilen şenlikleri ya da şehir duvarları dışında dağlık bir alanda bulunan bir Dionysos kutsal alanını ifade etmektedir. Nitekim Panayırdağ'da Dionysos'a tapınanların toplandığı en az bir yer olduğu düşünülmektedir. Bu yer için tiyatronun yakınında bulunan bir salon önerilmektedir[463]. *Oreios Bakkhios* ile birlikte geçen *Pro Poleos* ayrı bir *epitheton* olarak da düşünülmektedir[464]. Zira *Pro Poleos* Ephesos'tan, M.S. 119-129 yıllarına ait başka bir belgede de geçmektedir. Bu belge *Pro Poleos Mystai* tarafından Hadrianus'a adanmış bir sunağa ait olup, imparator burada "Yeni Dionysos" olarak tanrılaştırılmıştır[465]. *Pro Poleos Mystai* şehir duvarları dışında etkinlik gösteren gizemli bir birlik olarak yorumlanmaktadır[466].

[457] IvEphesos 4, no: 1267; Öztürk 2010, 85/no:10; SEG 30, no:1316.

[458] Öztürk 2010, 89.

[459] Lidell-Scott bkz. ὄρειος

[460] Rogers 2012, 431/not.42.

[461] Rogers 2012, 296.

[462] Öztürk 2010, 204.

[463] Rogers 2012, 296, ayrıca bkz. Map 6/76.

[464] Öztürk 2010, 89.

[465] IvEphesos 2, no:275; Merkelbach 1979, 151/no:1; Öztürk 2010, 83/no:3, 89; SEG 26, no:1272.

[466] Rogers 2012, 296.

Kentte bir Dionysos Tapınağı bulunduğu bir *arşitrav* üzerindeki yazıt sayesinde bilinmektedir. Buna göre söz konusu *arşitrav* Philippos Mazais adlı biri tarafından *Bakkheion* (Βαχχεῖον) olarak adlandırılan tapınak için yaptırılmıştır[467].

Ephesos'ta yukarıda değinilen birlikler dışında da Dionysiak topluluklar bulunmaktaydı. Traianus (M.S. 98–117) Dönemi'ndeki bir Dionysiak birlik Dionysos'a ve imparatora bir heykel adamıştır[468]. Buna göre Traianus'un da bu birliğin bir üyesi olabileceği düşünülmektedir[469]. Hadrianus Dönemi'nde (M.S. 117–138) Ephesos'ta bir Dionysiak dansçı kadınlar topluluğu bulunmaktaydı[470]. Nysa'da bulunmuş, Antoninus Pius Dönemi'ne (M.S. 138–161) tarihlenen bir belge Ephesos kentindeki bir *Dionysos Sanatçıları Birliği*'nden söz etmektedir[471].

Ephesos tiyatrosunda bulunmuş olan Hadrianus Dönemi'ne ait Dionysiak kült görevlileri listeleri değerli bilgiler sunmaktadır. Bunlardan *hudraulos* (ὑδραύλης) *aulos* çalan bir müzisyen olarak yorumlanmakta ve Dionysos *myster*lerinin müzik eşliğinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. *Hierologos* (ἱερολόγος) kutsal bir hikâye anlatan, *thyrsophoros* (θυρσοφόρος) *thyrsos* taşıyıcı, *boukolos* (βουκόλος) boğa Dionysos'un tapınıcılarını ifade etmektedir[472]. Bu listede geçen *hierophantes* (ἱεροφάντης) kült *ritüel*lerinin bilgisini veren kimseyi ifade etmektedir. Ancak bir öğreticiden çok kutsal olanı koruyan ve dini yorumlayan yüksek rütbeli rahip konumundadır[473]. İmparatorluk Dönemi'ne ait başka bir belgeden *hierophantes* görevini üstlenen birinin *agonothetes* (ἀγωνοθετής) olan oğlu ile birlikte Dionysos'a *thyrsos*lar adadığı öğrenilmektedir[474]. Yukarıda sözü geçen *Pro Poleos Mystai* tarafından Hadrianus'a adanmış olan belgeden idareci konumunda olan *epimeletes* ('επιμελητής),

[467] IvEphesos 2, no: 434; Öztürk 2010, 87/no: 17, 91; SEG 26, no: 1275.

[468] IvEphesos 7, no: 3329.

[469] Rogers 2012, 296.

[470] Nilsson 1957, 59-60; Oster 1990, 1674; Rogers 2012, 296.

[471] IvEphesos 1a, no: 22; Öztürk 2010, 84/no:6, 89-90.

[472] Rogers 2012, 297; Bu listeler için bkz. IvEphesos 5, no: 1601 ve 1602; Merkelbach 1979, 152-154/no:3; Öztürk 2010, 85-86/no:13.

[473] Dionysos kültüne Eleusis geleneğinden geçtiği düşünülmektedir (Öztürk 2010, 102).

[474] IvEphesos 4, no:1211; Öztürk 2010, 85/no:8; 90.

ilahi okuyan *hymnodos* (ὑμνῳδός) ve birlik üyelerine yani *mystai*a liderlik eden *mystagogos* (μυσταγωγός) adı verilen kült görevlilerin olduğunu öğrenmekteyiz[475].

Epigrafik belgeler Ephesos takviminde Dionysos için kutsal olan *Lenaion* ayının bulunduğunu ortaya koymaktadır[476]. Yalnızca İon kentlerinde görülen *Lenaion* ayı, Atina'da *Lenaiea* bayramının kutlandığı Attik *Gamelion* ayına karşılık gelmektedir. Buna dayanarak G. Thomson, *Lenaia* bayramının eski bir İon bayramı olduğu sonucunu çıkarmıştır[477]. Ephesos'ta *Lenaia* bayramının kutlandığına dair bir bilgi şu an için bulunmasa da M.Ö. IV. ve III. yy.larda Ephesos'ta *Lenaion* ayında Dionysiak bir bayram kutlandığını düşünebiliriz. Biri Hellenistik Dönem'e diğeri M.S. 104'e tarihlenen iki belge Ephesos takviminde *Anthesterion* ayının varlığını ortaya koymaktadır[478]. *Anthesterion*, Dionysos'un *Anthesteria* bayramının kutlandığı ay olup, bu bayramın Ephesos'ta da kutlandığına işaret etmektedir.

Vatandaşlık verme, *agonothetes* listesi ve *Dionysia*'da onurlandırma konuları ile ilgili ve M.Ö. IV.yy.ın son çeyreğinden M.Ö. I. yy. sonlarına kadar olan bir süreye tarihlenen bir grup epigrafik belge, söz konusu tarihler arasında Ephesos'ta *Dionysia*'nın kutlandığını ortaya koymaktadır[479]. Plutarkhos'un Romalı General Marcus Antonius'un Ephesos'a gelişini aktardığı bölüm İmparatorluk Dönemi öncesinde kentte kutlanan *Dionysia*'nın manzarasını sunması açısından önemlidir. Zira general Ephesos'a geldiğinde *Dionysia* kutlanmaktaydı. Onu *maenad*lar gibi giyinmiş kadınlar ile *satyros*lar ve Pan gibi giyinmiş erkekler karşılamıştı. Şehir sarmaşıklar ve *thyrsos*lar ile doluydu. İnsanlar *psalterion*, *syrinks* ve *aulos* sesleri içinde onu selamlamaktaydı[480].

[475] IvEphesos 2, no:275; Merkelbach 1979, 151/no:1; Öztürk 2010, 83/no:3, 89; SEG 26, no:1272.

[476] IvEphesos 1a, no: 4; IvEphesos 5, no: 1601; Samuel 1972, 123-124.

[477] Thomson 1946, 139.

[478] IvEphesos 1a, no: 27 (M.S. 104), no: 1425 (Hellenistik); Ayrıca bkz. Samuel 1972, 122-123.

[479] IvEphesos 1a, no: 9; IvEphesos 4, no: 1390, 1408, 1411 ve 1440, 5, IvEphesos no 5: 1452 ve 1457.

[480] Plutarkhos *Antonius* 24.3.

M.S. 149-150 yıllarına tarihlenen bir heykel kaidesi üzerinde yer alan "*Katagogia*lar günü" (τῇ τῶν Καταγωγίων ἡμέρα) Ephesos agorasında Dionysos onuruna kutlanan bir kış bayramını ifade etmektedir[481].

IV.3. SMYRNA

Smyrna'da Dionysos kültünün eskiliğine işaret eden bir rivayet Herodotos tarafından aktarılmaktadır. Aiollerin Smyrna'yı kaybetmesini anlatan rivayete göre politik karşıtlarına yenik düşerek kentlerinden ayrılmak zorunda kalan Kolophonlu sürgünler Smyrna'ya sığınmışlardır. Smyrnalılar Dionysos bayramını kutlamak için kent dışına çıktığı zaman Kolophonlular kapıları içeriden kapatıp kenti ele geçirmiştir[482]. Bu anlatıya göre Dionysos bayramları Smyrnalılar tarafından, kentin bir Aiol yerleşimi olduğu dönemlerde de kutlanmaktaydı.

Dionysos'un Smyrna'da Hellenistik Dönem'de tapınım gördüğünü kanıtlayan bir belge Pagos Tepesi'nde ele geçmiştir. Söz konusu belge Dionysos'un bir *neokoros*unu (νεωκόρος) onurlandıran bir mezar yazıtı olup M.Ö. II. yy.a tarihlenmektedir[483].

Epigrafik belgeler Dionysos'un Smyrna'da yaygın olarak *Breiseus* (Βρεισεύς) ve *Breseus* (Βρήσευς) *epitheto*nları ile tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır. *Dionysos Breiseus / Breseus*'un en erken tapınım yerinin Lesbos Adası olduğu ve bilinemeyen erken bir dönemde Smyrna'ya buradan geçtiği, buna bağlı olarak da kentin en eski kültlerinden biri olduğu ileri sürülmüştür[484]. Günümüzde Lesbos'un güneybatısında Brision ya da Brisia olarak adlandırılan bir kasaba bulunmaktadır. Bu kasabanın yakınında, üzerinde "Dionysos Βρησαγένης" ifadesi bulunan bir yazıt ele geçmiştir. Bu, modern ismin daha eski bir isimden türediğini kanıtladığı gibi en erken Smyrnalı kolonicilerin Dionysos kültünü bu kasabadan getirmiş olabilecekleri

[481] IvEphesos 3, no: 611; Knibbe 1964-5, 29-33/no: 15; Oster 1990, 1674; Öztürk 2010, 87/no: 15, 91.

[482] Herodotos I.150; Bu konuda ayrıca bkz. Strabon XIV.1.4.

[483] Frontier 1883, 278-279; IvSmyrna 1, no: 515; νεωκόρος; Tapınak bekçisi, bakıcısı (Çelgin 2011, 447/bkz. νεωκόρος).

[484] Cadoux 2003, 271; Hasluck 1912/1913, 89-90.

düşüncesini desteklemektedir[485]. Ancak Smyrna'daki *Dionysos Breiseus / Breseus* kültünü ortaya koyan epigrafik belgeler Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olup kültün geç dönemleri hakkında bilgiler sunmaktadır. İmparatorluk Dönemi öncesine ait olup olmadığı konusunda tartışmalar bulunan bir adak yazıtında *Dionysos Breiseus / Breseus* onuruna iki Nemesis heykeli dikildiğinden söz edilmektedir[486].

Dionysos Breiseus / Breseus kültüne bağlı, çeşitli dönemlerde farklı isimler almış yerel bir sanatçı birliği bulunmaktaydı. Bu sanatçı birliği merkezi Roma'da bulunan ünlü *Dionysos Sanatçıları ve Müzisyenleri Birliği*'nin doğudaki kolu olarak kabul edilmekteydi[487]. Bu birlik dışında ἡ ἱερὰ σύνοδος τῶν Βρεισέων adı verilen bir kült birliği de bulunmaktaydı[488].

Dionysos Smyrna'da *Pro poleos epitheton*u ile de tapınım görmekteydi[489]. Bu *epitheton* genellikle "kentin önündeki" olarak tercüme edilmekte ve buna göre Dionysos'un "şehrin koruyucu tanrısı" işlevinde olduğu ileri sürülmektedir[490]. *Propoleos* ve *Breiseus / Breseus*'un ortak bir külte sahip olduğu ve bu ortak külte ait οἱ τοῦ μεγάλου πρὸ πόλεως βρεισέως Διονύσου μύσται adı verilen bir birlik bulunduğu anlaşılmaktadır[491].

Dionysos Breiseus kutsal alanında bulunduğu bildirilen M.S. II. yy.a ait bir belgede Dionysos'tan *Bromios* olarak söz edilmektedir. Bir *theophantes* (θεοφάντης)[492] tarafından yazıldığı anlaşılan belgenin ilk bölümünde *Bromios* kutsal alanına girmek

---

[485] Hasluck 1912/1913, 89-90.

[486] CIG, no: 3161; IvSmyrna, no: 759; Ayrıca bkz. Cadoux 2003, 288.

[487] Öztürk 2010, 98; Ayrıca bkz. IvSmyrna 2.1, no: 598, 599, 601, 622, 639.

[488] IvSmyrna 2.1, no: 652; Öztürk 2010, 97/ no:13, 99.

[489] Öztürk 1010, 99.

[490] Cadoux 2003, 271; Hasluck 1912/1913, 91.

[491] IvSmyrna 2.1, no: 622; Öztürk 2010, 96/no:12; British Museum'da bulunan bronz bir mühür üzerinde bu birliğin adı Μυτῶν πρὸ πόλεως βρεισέων olarak geçmektedir (92-93, Fig.1). M.S. 247-249'a tarihlenen bir belgede de birlik bu şekilde adlandırılmaktadır (IvSmyrna 2.1, no: 729); Derneğin farklı dönemlerdeki adlandırmaları için bkz. Öztürk 2010, 98 ve Tanrıver 1996, 41.

[492] Nilsson 1957, 133.

için geçilmesi gereken evrelerden söz edilmektedir[493]. Devamındaki satırlar yazıtın *mysteria*lardan söz eden en önemli bölümüdür. *Bakkheia* olarak adlandırıldığını öğrendiğimiz[494] *mysteria*larda siyah giysilerle tanrının sunağına yaklaşmak yasaklanmıştır[495]. Kutsal yemekten söz edilen bölümden *thysia*nın uygun bulunmadığı anlaşılmaktadır[496]. Bir hayvanın kalbini sunmanın ya da yemenin yasaklandığı ayrıca belirtilmiştir. Yine kutsal yemekte yumurta sunmanın yasaklandığından söz edilmektedir[497]. 16. satır'da Titanlar ile ilgili bir *mystae*den söz edilmektedir[498]. Söz konusu yazıt içerdiği bu *myster*ler nedeniyle *Orphik* ve Pythagorasçı etkili olarak değerlendirilmiştir. Siyah giymenin ve *thysia*nın uygun bulunmaması, yumurta yemenin yasaklanması *Orphik* geleneğe ait öğelerdir[499]. Titanlar ile ilgili bölüm ve kalp sunmanın/yemenin yasaklanmış olması *Orphik*lerin ana mitosları olan Zagreus mitosu ile ilgilidir[500]. Smyrna'da bulunan bu yazıt Dionysos ile *Orphik* din arasındaki ilişki ve *Orphizm*in Dionysos dini üzerindeki etkisini ortaya koyması açısından oldukça değerlidir.

M.S. 161-166 yıllarına tarihlenen bir belgede imparatorluk kültü rahibi (ἀσιάρχης) ve Dionysos kültü *Bakkhos*u olan Kharidemos oğlu Marcus Aurelius

[493] IvSmyrna 2.1, no: 728, satır 1-9.

[494] IvSmyrna 2.1, no: 728, satır 12.

[495] IvSmyrna 2.1, no: 728, satır 10.

[496] IvSmyrna 2.1, no: 728, satır 11.

[497] IvSmyrna 2.1, no: 728, satır 12; Bu konuda bkz. Nilsson 1957, 136; Nock 1958, 416.

[498] IvSmyrna 2.1, no: 728, satır 16; 14. Satırda sözü edilen yasaklanmış bir ürünün fasulye olup olmadığı ve kültle ilgisi tartışmalıdır. 17. Satır ve devamındaki satırda bir tür flüt ve kastanyetin yasaklandığı anlatılmaktadır (Bu yazıtın içeriği konusundaki diğer yorumlar için bkz. Nilsson 1957, 134-139; Nock 1958, 415-421).

[499] *Orphik*ler yumurtayı yaradılış sembolü ve hayatın başlangıcı olarak görmekteydiler (Guthrie 1952, 92-94).

[500] *Orphik*ler (*Bios Orphikos*: Orpheus öğretisi ile yaşayanlar) et kesmez, yemez ve tanrılara sunmazlar. Onlara göre öldürülmüş, kana bulanmış, saflıktan arınmış hiçbir şey yenemez, sunakların üzerine kanlı şeyler serpilemez. Et yiyenlerle birlikte olmak, kanlı bir sunuyu paylaşmak yasaktır. Buna bağlı olarak onların sistemi ile kentin sistemi uyumsuzdur. Bu nedenle kentin kurban törenlerine ve ziyafetlerine katılmazlar. Onlar tanrılara çörek, bala batırılmış meyveler sunarlar. Bu durum Orpheus'un Dionysos dinini revize ettiği şeklinde yorumlanmaktadır (Detienne 1985, 68).

Iulianus Dionysos'a bağlılığı nedeniyle onurlandırılmaktadır[501]. Bu belgede geçen *Bakkhos*un kült içinde özel bir bölüme işaret ettiği düşünülmektedir[502]. M.S. 193-235 yıllarına tarihlenen başka bir belgeden Smyrna'da bir *Bakkheion* bulunduğunu ve Smyrnalı bir vatandaşın buraya bir mozaik yaptırdığını öğrenmekteyiz[503].

M.Ö. 245'e tarihlenen bir belgeye göre Smyrna takviminde *Lenaion* ayı bulunmaktaydı[504]. Buna göre M.Ö. III. yy.da Smyrna'da *Lenaion* ayında Dionysiak bir bayram kutlandığını düşünebiliriz.

Tanrının Smyrna'da kesin olarak kutlandığı bilinen bayramı *Dionysia*'dır. Farklı kentlerden yargıçların onurlandırılmalarının konu edildiği beş *dekret*te onurlandırmaların *Dionysia*'da yapılacağı karara bağlanmaktadır. M.Ö. III. yy. sonu-II. yy. başından, M.Ö. I. yy. sonuna kadar giden bir süreye tarihlenen belgeler, Dionysia'nın kentte bu tarihler arasında kutlandığını kesin olarak kanıtlamaktadır[505].

IV.4. ERYTHRAİ

Epigrafik belgeler yoluyla Erythrai'daki Dionysos kültünün M.Ö. IV. yy.a kadar gittiği bilinebilmektedir. M.Ö. IV. yy. sonu-III. yy. başına tarihlenen Dionysos'a adanmış bir heykelin yazıtında, heykeli adayan "kentin önündeki" Dionysos'un rahibesi, çocukları ve torunları tarafından hatırlanmak istediğini yazmaktadır[506]. Buradan kent duvarları önünde (πρὸ πόλεως) bir Dionysos tapınağının bulunduğu anlaşılmaktadır. M.Ö. III. yy.a tarihlenen, tiyatronun yakınlarında bulunmuş bir heykel kaidesi üzerindeki yazıtta geçen Μιμαντοβάτης ifadesinin Mimas Dağı'nda (Bozdağ)

[501] IvSmyrna 2.1, no: 639.

[502] Öztürk 1010, 97/dn. 83.

[503] IvSmyrna 2.1, no: 733; Öztürk 2010, 97/no: 16, 100; SEG 15, no: 727.

[504] CIG, no:3137, satır 34.

[505] IvSmyrna 2.1, no: 578 (III. yy.sonu II. yy. başı), no: 579 (M.Ö. II. yy.), no: 581 (M.Ö. II. yy.), no: 583 (M.Ö. II. yy.), no: 582 (M.Ö. I. yy.sonu); Bu yazıtlar hakkında ayrıca bkz. Cadoux 2003, 203-204; IvSmyrna 2.1, no: 582 için ayrıca bkz. Hamon, P., "Juges Thasiens a Smyrne: I. Smyrna 582 complété", *BCH* 123/1, 1999, s.175-194.

[506] IvErythrai und Klazomenai 2, no: 210 a.

bir *oreibasia*ya (ὀρειβασία) işaret ettiği düşünülmektedir[507]. *Oreibasia*, Dionysos kadınlarının yıllık olarak gerçekleştirdiği kış ortasında ve gece yarısı dağlarda dans ederek gezinmeleri[508] ya da bir tören alayının dağlar arasından geçerek ilerlemesi olarak tanımlanmaktadır[509]. M.Ö. II. yy.a tarihlenen kutsal bir takvimde diğer tanrılarla birlikte Dionysos'un da adı geçmektedir[510]. Tiyatronun *orkestra* bölümünde *in situ* durumda bulunmuş olan koçbaşları ve *girland*larla süslü silindirik bir sunak Hellenistik Dönem'de Dionysos'a ve halka adanmıştır[511].

Hellenistik Dönem'de Dionysos burada *Phleus* (Φλεύς) *epitheton*u ile tapınım görmekteydi. Bu *epitheton* "bollukla dolup taşmak, fışkırmak, taşmak" anlamına gelen φλέω sözcüğünden türemiş olup tanrının Ephesos'taki *Phleos epitheton*u ile aynıdır ve Dionysos'un en eski tapınım biçimlerinden olan bereket tanrısı kimliğini ortaya koymaktadır. Kentte bu tanrı onuruna gece ayinleri düzenlenmekte ve bir kurban sunulmaktaydı[512].

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Dionysos, Erythrai'da *Propator* (Προπάτωρ) *epitheton*u ile ata tanrı ve kurucu tanrı olarak tapınım görmekteydi. M.S. 139-161 yıllarına tarihlenen bir belgede Dionysos rahibinin *Dionysos Propator* ile imparatorlar Hadrianus ve Marcus Aurelius'a kutsal bir ev yaptırdığını öğrenmekteyiz[513].

M.S. III. yy.a tarihlenen bir belge, içinde geçen *speira* (σπεῖρα) sözcüğü nedeniyle Dionysos ile ilişkili kabul edilmektedir[514]. İlk kez M.S. I. yy.da "*dernek üyelerinin oluşturduğu halka*" anlamında kullanılmaya başlanan *speira* sözcüğü her

[507] IvErythrai und Klazomenai 1, no: 64; Dodds 1940, 156.

[508] Dodds 1940, 156.

[509] Lidell-Scott bkz. ὀρειβασία; Bu *ritüel* hakkında ayrıca bkz. Strabon X.3.23.

[510] Varinlioğlu 1980, 152.

[511] Varinlioğlu 1981, 48-48.

[512] IvErythrai und Klazomenai 2, no: 207.61; Nilsson 1988, 99, 359.

[513] Graf 1985, 292; IvErythrai und Klazomenai 1, no: 131.

[514] Nilsson 1957, 50; Öztürk 2010, 91-92/no:2.

zaman Dionysos dinine mensup olanların kurdukları gizemli derneklerin adı olarak görülmektedir[515].

M.Ö. 300-260'a tarihlenen, rahiplik satışı ile ilgili mermer bir stel üzerindeki yazıttan Eryhtrai takviminde *Lenaion* ve *Anthesterion* aylarının bulunduğu anlaşılmaktadır[516]. Erythrai'dan M.Ö. 334-332 yıllarından M.Ö. III. yy. ortalarına kadar bir süreye tarihlenen beş belgeden *Dionysia*'nın kutlandığı anlaşılmaktadır[517]. Yine Erythrai'dan *Dionysia*'ya değinen bir yazıt Hellenistik Dönem'e tarihlenmiştir[518]. Priene'den, yine Hellenistik Dönem'e ait, bir yargıcın Erythrai tarafından onurlandırılmasını konu alan bir belge de burada *Dionysia*'nın kutlandığını ortaya koymaktadır[519].

IV.5. MAGNESİA (Menderes Havzasındaki)

Magnesia'da bulunmuş, aslı M.Ö. III. yy.a tarihlenen ve duvara asılan bir pano olduğu düşünülen belge, kentte Dionysos kültün kurulması konusunda bilgiler sunmaktadır[520]. Burada anlatılan mitsel bir olaya göre fırtınalı bir gecede yıldırım çarpması sonucu bir çınar ağacı üzerinde bir yarık meydana gelmiş ve bu yarıkta Dionysos gözükmüştür. Delphoi kâhinine danışan Magnesialılar, Dionysos için bir tapınak inşa etmeleri, buraya bir rahip atamaları gerektiğini öğrenmişlerdir. Bunlara ek olarak kutsal Thebai'ye giderek *orgia*ları, soylu gelenekleri öğretmesi ve *bakkhik thiasos*u kurmaları için Kadmoslu Ino'nun soyundan üç *maenad* getirmeleri gerekmekteydi. Thebai'den getirilen üç *maenad*ın adları Kosko, Baubo ve Thettale idi. Bunlar üç ayrı *thiasos* kurmuşlardır. Kosko, çınar ağacının adı ile anılan *thiasos*u

[515] Tanrıver 1996, 72.

[516] IvErythrai und Klazomenai 2, no:201; Sokolowski 1955, 25; Bu yazıt için ayrıca bkz. Forrest, W., "The Priesthoods of Erythrai", *BCH* 83/2, 1959, s.513-522; Robert, L., "Inscriptions d'Erythrai", *BCH* 57, 1933, s.467-484.

[517] IvErythrai und Klazomenai 1, no: 21.4 (M.Ö. 332-332), no: 64.4 (M.Ö. III.yy.), no: 35.13 (M.Ö. III. yy. ortası), no: 36.13 (M.Ö. III.yy. ortası), no: 119.3 (M.Ö. 280).

[518] IvErythrai und Klazomenai 1, no: 115.1.

[519] IvPriene, no: 50 satır 32.

[520] Hellenistik bir yazıtın Roma Dönemi kopyasıdır. Tarihlendirmeler konusunda bkz. Henrichs 1978, 123/dn.7.

topladı (θίασον τὸν Πλατανιστηνῶν); Baubo kent duvarları dışında, önünde bir *thiasos* topladı; Thettale ise olasılıkla çınar ağacına çarpan yıldırımla ilgili olarak *Kataibaton* (Καταιβατόν) *thiasos*unu topladı[521]. Bu *maenad*lar öldükten sonra Magnesialılar tarafından defnedilmiş olup Kosko, Kosko Tepesi olarak adlandırılan yere; Baubo, Tabarnis olarak adlandırılan yere ve Thettale, tiyatronun yakınlarına gömülmüştür[522].

Tiyatronun yakınlarında bulunmuş, M.S. I. ya II. yy.a tarihlenen belgedeki ifadeye göre eski bir *mystes* (ἀρχαῖος μύστης) olan Apollonios Mokolles, eski bir kehanet için bir stel üzerine yazı yazmış ve bunu sunağa dikerek Dionysos'a adamıştır[523]. Burada sözü geçen eski kehanetin çınar ağacı içinde tanrının görünmesinden sonra Delphoi kâhininden alınan kehanet ile ilgili olduğu düşünülmektedir[524].

Roma İmparatorluk Dönemi'nin ilk yıllarına ait bir belgeye göre Dionysos, Magnesia'da *Enagonios* ('Εναγώνιος) *epitheton*u ile tapınım görmekteydi[525]. "Oyunlarda yarışan, yarışma için ya da yarışmaya ait" şeklinde tercüme edilen *Enagonios*, tanrılar için kullanıldığında "oyuna başkanlık eden" anlamını karşılamaktadır[526].

M.S. II. yy.ın ilk yarısına tarihlenen bir belge Magnesia'daki *Dionysiak myster*ler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır[527]. Buradan kentte bir kült birliği bulunduğunu ve bu birliğin üyelerini adlarıyla birlikte öğrenmekteyiz. Buna göre söz konusu birlik *stephanephoros* (στεφανηφόρος), *arkhymystes* (ἀρχιμύστης), *mystes* (μύστης), *hierophantes* (ἱεροφάντης), *hypotrophos* (ὑπότροφος), *appas* (ἄππας) adı

[521] Καταιβάτης, "aşağı inen gökgürültüsü ve şimşek" anlamında Zeus'un *epitheton*udur (Lidell-Scott bkz. Καταιβάτης).

[522] Fontenrose 1978, 409-410; Henrichs 1978, 123-124; IvMagnesia, no:215a; Kraemer 2004, 21-22, no:9.

[523] IvMagnesia, no:215b; Henrichs 1978, 125; Öztürk 2010, 93/no:4.

[524] Henrichs 1978, 128.

[525] IvMagnesia, no:213; Öztürk 2010, 93/no: 2.

[526] Lidell-Scott bkz. 'Εναγώνιος.

[527] IvMagnesia, no:117; Öztürk 2010, 93-94/no:1.

verilen kült görevlilerine sahipti. Bunlardan ikisi ilginçtir. *Hypotrophos* sözcüğü "emziren"[528], *appas* ise sözcüğü "bakan, büyüten baba" anlamlarını karşılamaktadır. Yalnızca bu yazıttan bilinen *appas* Dionysos dinine özgü kabul edilmektedir[529]. Bu kült görevlileri çocuk bakımı ve beslenmesinin yani *trophos*un (τροφος) Dionysos kültündeki yerini ortaya koymaktadır[530]. Belgenin içeriğine dönecek olursak, *arkhymystes* diğer *mystes*lere, hatırlanmak için paralarını vasiyet olarak bağışlayanları unutmamalarını, her zamanki adaklarını ve kurbanlarını bu amaç için ayrılmış paradan alarak *Lenaion* ayında kutsal eve getirmelerini hatırlatmaktadır[531].

Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait, *bukrania* ve arasında üzüm salkımları bulunan *girland*larla süslü bir sunak, üzerindeki yazıta göre Magnesialı bir vatandaş tarafından Dionysos ve Semele'ye adanmıştır[532]. Bu belge Dionysos'un Magnesia'da annesi Semele ile birlikte tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır.

Epigrafik belgelere göre Magnesia takviminde *Lenaion*[533] ve *Anthesterion*[534] ayları bulunmaktaydı. Priene'den M.Ö. III. yy. sonlarına tarihlenen ve Prieneli yargıçların Magnesia'daki *Dionysia*'da onurlandırılmalarını konu alan bir belge Magnesia'da söz konusu tarihte *Dionysia*'nın kutlandığını ortaya koymaktadır[535].

---

[528] Lidell-Scott bkz. ὑπότροφος

[529] Lidell-Scott bkz. ἄππας.

[530] Bu noktada Dionysos dinin Magnesia'da Ino'nun soyundan gelen *maenad*lar tarafından kurulduğunu hatırlamak gerekebilir. Ino ve eşi Athamas, çocukluğunda Dionysos'a anne-baba gibi bakıcılık etmiş karakterler olarak geçmekte ve her ikisinin de *kourotrophik* kimlikler olduğu kabul edilmektedir (bkz. Hadzisteliou Price 1978, 61, 71, 141, 157-158, 164). Belki de bu kült görevlilerin oluşmasında da Thebai gelenekleri etkili olmuştur.

[531] Öztürk 2010, 94.

[532] IvMagnesia, no:214; Öztürk 2010, 93/no:3; Ayrıca bkz. Otto 1965, 68.

[533] IvMagnesia, no: 13, no: 2933, no: 117.

[534] IvMagnesia, no: 7d, no: 8.

[535] IvPriene, no: 61, no: 22-23, no: 36-37.

Magnesia'da bulunmuş beş belgeden *Dionysia*'nın burada M.Ö. II. yy. boyunca kutlandığı anlaşılmaktadır[536].

IV.6. MİLETOS

Miletos'ta Dionysos'un Arkaik Dönem'den itibaren tapınım gördüğü bilinmektedir. Tiyatro çevresinden bulunmuş, üzerinde τῶ Διονύσωι ifadesi yer alan mermer bir blok Dionysos'a yapılmış bir adakla ilgili olup Arkaik Dönem'e tarihlenmektedir. Buna göre Miletos'ta Dionysos'un tiyatro ile ilgisinin Arkaik Dönem'e kadar gittiği anlaşılmaktadır. Kaletepe'nin doğusunda yer alan ve Hellenistik Dionysos Tapınağı'ndan dönüştürülen Aziz Michael Kilisesi'nin altında saptanan iki evre Dionysos Tapınağının Arkaik ve Klasik evrelerine aittir. I. evre M.Ö. VI. yy. sonuna, II. evre ise M.Ö. V. yy.ın 2. çeyreğine tarihlenmektedir. II. evrenin bir yangınla tahrip olmasının hemen ardından yapı onarılarak kullanımı devam etmiştir[537].

M.Ö. 276-275'e tarihlenen bir belgeden Hellenistik Dönem'de, kentte *Dionysos Bakkhios* kültünün bulunduğunu öğrenmekteyiz. *Dionysos Bakkhios* rahibeliğinin satışı ile ilgili olan bu belgenin ilk bölümü kült düzenlemesi ile ilgili olup Miletos'ta gerçekleştiği düşünülen ve Dionysiak çılgınlığın doruk noktası olan *sparagmos* (σπαραγμός) yani parçalama ve *omophagia* (ὠμοφάγία) yani çiğ et yeme *ritüel*leri hakkında bilgiler sunmaktadır[538]. Bu bölüm genellikle "rahibeler şehir adına kurban *ritüel*lerini yerine getirdiğinde rahibelerden önce hiç kimse kurbanın üzerine atılarak (?) ya da kurbanı atarak (?) *omophagia*yı gerçekleştiremezdi" şeklinde yorumlanmaktadır. *Omophagia* gerçekleşmeden önce kurbanın bir yere atıldığı düşünülmektedir. Buna göre kurbanlık hayvanların bir kuyu ya da bir *bothros*a atıldığını ileri sürmüştür[539]. Yunanlı olmayan *omophagy* uygulamalarını göz önüne alan bilim adamları kurbanın yüksek bir platformdan tapıcıların arasına atılıyor olabileceğini düşünmüşlerdir[540]. Genel

[536] IvMagnesia, no: 97, no: 61-62 (M.Ö. II. yy.ın ilk yarısı), no:94 (M.Ö. II. yy. başları), no: 102 (M.Ö. II. yy.ın ikinci yarısı), no: 106 (M.Ö. II. yy. sonu).

[537] Gorman 2001, 174.

[538] SEG 42, no:1070; Sokolowski 1955, no: 48.

[539] Henrichs 1978,150.

[540] Dodds 1951, 276.

düşüncenin aksine A. Henrich, Miletoslu *maenad*ların çiğ et yemediğini yalnızca Dionysos'a çiğ et sunduklarını düşünmektedir. Ona göre, Yunanlı yazarlar tarafından aktarılan *maenadik omophagy* mitolojiktir ve Miletos yazıtından yola çıkılarak yaşamış gerçek *maenad*ların (yani rahibelerin) çiğ et yediği ileri sürülemez[541]. Nitekim bu bölüm "rahibeler kent adına/yararına kutsal *ritüel*leri yerine getirdiği her zaman, hiç kimsenin rahibelerden önce çiğ et parçalarını atmasına izin verilmezdi" şeklinde de yorumlanmaktadır[542]. Bunu izleyen cümleden kamusal *thiasos* toplanmadan önce *maenad*ların bir araya gelmesine izin verilmediği anlaşılmaktadır. Bu bölümün devamı rahibelik satışı ile ilgili bir sözleşme niteliğindedir. Rahibeler aynı zamanda birer *maenad*dı. *Maenad*lık kültte, bayramlarda ayrı ve özel bir yere sahip olup para karşılığı elde edilebiliyordu. Buna göre *Dionysos Bakkhios* üyeliğine kabul edilmek isteyen herhangi bir kadının rahibelere para ödemesi gerekmekteydi. Kent dışından bir kadının bu *ritüel*lere katılabilmesi daha fazla para ödediği anlaşılmaktadır. Belge aynı zamanda Miletos'ta Hellenistik Dönem'de *Katagogia*'nın da kutlandığını kanıtlamaktadır[543].

M.Ö. III./II. yy.a tarihlenen Dionysos kültünün resmi rahibesi Alkmeonis anısına yazılmış olan bir belge, bu rahibe tarafından yönetilen Dionysiak etkinlikler hakkında bilgiler sunmaktadır[544]. Buna göre Alkmeonis, Dionysiak takvimde iki farklı dönemde gerçekleştiği düşünülen iki görevi yerine getirmekteydi[545]. Bunlardan biri Erythrai'da da gerçekleştiği düşünülen *oreibasia*dır. Miletos'taki *oreibasia* yerel *maenad*ların kentin çevresindeki dağlık alanlarda, iki yılda bir gerçekleştirdikleri *orgiastik* bir içeriğe sahip *ritüel* şeklinde yorumlanmaktadır[546].

[541] Henrichs 1978, 151-152.

[542] Kraemer 2004, 20-21, no:7.

[543] Burkert 1985, 291; Nilsson 1957, 6-7/dn.8; Sokolowski 1955, no: 48.

[544] Henrichs 1969, 225; Henrichs 1978, 148; Merkelbach 1972, 77.

[545] Henrichs 1978, 148-149.

[546] Henrichs 1978, 149; Merkelbach 1972, 79.

Alkmeonis tarafından yönlendirilen Dionysiak alay her yıl baharda Dionysos'un dönüşü anısına yapılan bir kutlama idi[547]. Burada Dionysos'un dönüşünün kutlandığı *ritüel* yukarıda sözü geçen *Katagogia* olmalıdır.

M.Ö. III. yy.a ait bir belgeden Dionysos'un Miletos'ta *Bromio*s *epithethon*u ile tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Hellenistik Dönem'de Dionysos ve *mousa*lara yapılmış bir adak söz konusudur[548].

M.S. 48'e tarihlenen bir belge İmparator Cladius tarafından *Dionysos Sanatçıları*na yazılmış bir mektup olup Roma Dönemi'nde Miletos'ta etkinlik gösteren bir *Dionysos Sanatçıları Birliği* (Τεχνίται) bulunduğunu ortaya koymaktadır[549].

Epigrafik belgelere göre M.Ö. III. yy.da Miletos takviminde *Anthesterion*[550] ayları bulunmaktaydı. Didyma'dan M.Ö. 299'a tarihlenen bir onurlandırma *dekret*i Miletos'ta *Dionysia*'nın kutlandığını ortaya koymaktadır[551]. Miletos'tan M.Ö. II. yy.a tarihlenen iki belgeden bayramın bu yüzyılda da kutlanmaya devam ettiği anlaşılmaktadır[552].

IV.7. PRİENE

Priene'den M.Ö. II.yy.a tarihlenen, *Dionysos Phleos* rahipliğinin satışı ile ilgili *dekret* tanrının kentte *Phleus* (Φλεύς), *Katagogios* (Καταγώγιος) ve *Melpomen*os (Μελπόμενος) *epitheton*larıyla tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır[553]. *Phleus epitheton*u, Priene'de M.S. III.yy.a ait bir heykel kaidesi üzerinde, bu kez *Phleios* (Φλείος) olarak karşımıza çıkmaktadır[554]. Ephesos'taki *Phleos*, Erythrai'da ve

[547] Henrichs 1978, 149.

[548] SEG 4, no: 425.

[549] Milet I.3, no: 156/fig. 91.

[550] Milet I.3, no: 143A (M.Ö. 212-211), no: 146A (M.Ö. 209-208)

[551] IDidyma, no: 479; SEG 4, no:470

[552] Milet I.3, no: 152.

[553] Debord 1982, 340, 343; IvPriene, no:174; Sokolowski 1955, no:37; Bu *dekret*in çevirisi için bkz. Arnaoutoglou 1998,138-139.

[554] IvPriene, no: 162; Öztürk 2010, 94/Priene no:1.

Priene'deki *Phleus*, yine Priene'deki *Phleios epitheton*ları aynı olup Dionysos'un bereket tanrısı kimliğini ifade etmektedir[555]. *Katagogios epitheton*u Ephesos ve Miletos'ta kutlandığını kesin olarak bildiğimiz *Katagogia* bayramı ile ilgilidir[556]. Sözü geçen bu üç *epitheton*un *Dionysos Phleus* rahipliğinin konu edildiği *dekret*te birlikte görülmesi F. Graf tarafından aynı şehirde Dionysos'un farklı kültleri arasında hiyerarşi bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır. Buna göre *Dionysos Phleus* asıl tanrı idi. Zira Dionysos rahibi esas olarak *Dionysos Phleus*'un rahibi idi. Bununla birlikte Dionysos'un kentteki diğer kültlerine de hizmet etmekle görevliydi. Ancak bu, *Melpomenos* ve *Katagogios* kültlerinin daha az önemli olduğu anlamına gelmemektedir[557].

*Melpomenos epitheton*u "şarkı söyleyen, çalgı çalan, dans eden" olarak açıklanmaktadır[558]. Ancak esas olarak Dionysos'un tiyatro ile ilgisini ifade eder. Zira bu e*pitheton* tragedya ile ilgili olan *mousa* Melpomene'nin adından gelmektedir. Nitekim yukarıda sözü edilen *dekret*te *Dionysos Melpomenos* için tiyatroda gerçekleştirilen *ritüel*lere değinilmektedir. Olasılıkla *Dionysia* sırasında yerine getirilen bu *ritüel*ler tanrıya kurban kesilmesi, tüstü yakılması, libasyon yapılması ve Prieneliler için dua edilmesi şeklinde gerçekleşmekteydi[559]. Bunun dışında Priene tiyatrosunda bulunmuş M.Ö. II. yy.a tarihlenen yazıtlı parçalar, tanrının Priene'de tiyatro ile ilgisini somut olarak ortaya koymaktadır. Priene tiyatrosunun *orkestra*sında bulunmuş, M.Ö. II. yy. başlangıcına tarihlenen bir sunak parçası üzerindeki yazıta göre bu sunak Dionysos'a adanmıştır[560]. *Proedria* koltuklarından beşincisinin önünde[561]; *Proedria* koltuklarının batısında bir su saatine ait olduğu düşünülen kaide parçası üzerinde[562] ve Proedria koltuklarının doğusunda bulunmuş bir kaide üzerinde[563] tanrının adı görülmektedir.

---

[555] Graf 1985, 283.

[556] Bkz. aşağıda Bölüm VI.3.C. Katagogia

[557] Graf 2010, 66-67.

[558] Arnaoutoglou 1998, 139/dn.66; Graf 2010, 67.

[559] Graf 2010, 66-67 /dn. 48; IvPriene, no: 174, satır: 15-19.

[560] IvPriene, no: 175.

[561] IvPriene, no: 176.

[562] IvPriene, no: 177.

Priene takviminde *Anthesterion*[564] ve *Lenaion*[565] aylarının bulunduğu bilinmektedir. *Dionysos Phleus* rahipliği ile ilgili yukarıda sözü geçen belgede rahibin *Anthesterion* ve *Lenaion* aylarında beğendiği bir giysiyi giymesi ve altın bir çelenk takması gerektiğinden söz edilmektedir[566]. Buna göre söz konusu aylarda *Anthesteria* ve *Lenaia* bayramlarının kutlandığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim *Anthesteria*'nın baharın başlangıcında kutlanan bir bayram olarak doğanın bereketinin uyanışını simgelediği düşünülmektedir ki bu *Phleus*'un anlamıyla uyumludur[567]. Bu *dekret* daha önce Ephesos ve Miletos'ta gördüğümüz *Katagogia*'nın Priene'de de kutlandığını ortaya koymaktadır. Zira rahip *Katagogia* bayramı sırasında *Anthesterion* ve *Lenaion* aylarında olduğu gibi beğendiği bir giysiyi giymesi ve altın bir çelenk takması gerekmekteydi[568]. Çok sayıdaki epigrafik belge, *Dionysia*'nın Priene'de M.Ö. IV. yy.dan itibaren kutlandığını ortaya koymaktadır[569]. Belgeler bayram sırasında gerçekleşen trajik *agon*lar[570]; *aulet*ler yarışması[571]; genç erkekler korosu yarışmaları[572] gibi etkinlikler hakkında bilgiler sunmaktadır. Bazı belgeler ise yarışmaları kazananları onurlandırmaktadır[573].

IV.8. DİDYMA

Dionysos kültü gerek Miletos'ta gerekse Priene'de önemli bir yere ve özellikle Miletos'ta köklü bir geçmişe sahiptir. Buna karşın kültün, Miletos'un kutsal alanı konumunda olan Didyma'daki yerine ilişkin bilgilerimiz sınırlıdır. Ana kent Miletos'taki varlığına bağlı olarak kutsal alanda da Dionysos kültünün bulunması

---

[563] IvPriene, no: 178.

[564] IvPriene, no:42, satır 3.

[565] IvPriene, no: 114, satır 4.

[566] IvPriene, no: 174, satır:20-21, 34.

[567] Graf 2010, 68.

[568] IvPriene, no: 174, satır:21-22.

[569] IvPriene, Index bkz. Διονύσια

[570] IvPriene, no: 8 (M.Ö. 328-327).

[571] IvPriene 21.19-20 (M.Ö. 270-262).

[572] IvPriene no: 19 (M.Ö. III. yy); no: 109 (M.Ö. 120); no: 113 (M.Ö. 84).

[573] IvPriene, no: 4 (M.Ö. IV. yy); no: 59 (M.Ö. 200 civarı); no:53 (M.Ö. II. yy); no: 69 (M.Ö. 100 civarı).

elbette söz konusudur. Nitekim J.E. Fontenrose, Didyma'daki varlıklarını gösterme açısından bazı kayda değer tanrıları sayarken Dionysos'a da değinmiştir[574]. M.Ö. I. yy.a tarihlenen pişmiş toprak bir *herme* başı Dionysos'un Didyma'daki tek görünümü olarak kaydedilmiştir[575]. Didyma'da ele geçmiş *Artemis Pythie*'nin *hydrophoros*larından söz eden bir yazıttan *Dionysos Eligeos*'un da ('Ελιγεως) *hydrophoro*su olduğu anlaşılmaktadır[576]. Buna göre Dionysos, Didyma'da *Eligeos epitheton*u ile saygı görmekteydi[577].

IV.9. MYUS

Pausanias, Myus'a vardığında beyaz mermerden bir Dionysos tapınağı gördüğünü yazmıştır[578]. Aşağı terasta kalıntıları bulunan ve M.Ö. VI. yy.ın ortasına tarihlenen tapınağın Pausanias'ın sözünü ettiği Dionysos tapınağı olduğu düşünülmektedir[579].

IV.10. METROPOLİS

Pamukyazı'da bulunmuş olan ve M.S. I. yy.a tarihlenen mermer bir parça üzerindeki yazıtta dağlarda gerçekleşen "Bakkhik günler"den (Βακχικῶν ἡμερῶν) söz edilmektedir. Bu ifadenin bu çevrede kutlanan bir Dionysos bayramına işaret ettiği, sözü edilen dağların ise Gallesion Dağı olduğu düşünülmektedir[580] .

Gallesion Dağı ve bu dağda saptanan kült mağaraları *Meter Gallesia* ile ilişkilidir. Gallesion Dağı'nın Uyuzdere yamaçlarında bulunan ve ana tanrıça kültü ile ilişkisi kesin olarak saptanan iki mağaradan, M.Ö. II. yy.a ait Dionysiak betimli seramik

---

[574] Fontenrose 1988, 175.

[575] Fontenrose 1988, s.164, 175; *Herme* tipinin Dionysos ile ilişkisi üzerine bkz. yukarıda Bölüm. II.3. Kimlikleri

[576] IDidyma, no:320; Ayrıca bkz. Fontenrose 1988, 127.

[577] Hesykhios'a göre Samos'ta Dionysos, 'Ελυγεύς kültü bulunmaktaydı (Hesykhios s.v. 'Ελυγεύς).

[578] Pausanias VII.2.7.

[579] Bu tapınak için bkz. Weber, B.F., "Die Säulenordnung des archaischen Dionysostempels von Myus" *IstMitt* 52, 2002, s.221-271.

[580] IvEphesos 7.1, no:3425.

ve M.S. 2. yy.a ait Dionysiak figürlü kandil parçaları da ele geçmiştir. Bu buluntular her iki kültün ortaklığına bağlı olarak değerlendirilmiştir[581].

IV.11. LEBEDOS

Strabon, Teos'tan ayrılan *Dionysos Sanatçıları Birliği*'nin Lebedos'a yerleşmesinden sonra, buranın Dionysiak sanatçıların bir araya geldiği ve her yıl Dionysos onuruna bir bayramın düzenlendiği yer haline geldiğini yazmaktadır[582].

IV. 12. KLAZOMENAİ

Menderes Magnesiası'ndan M.Ö. II. yy.a tarihlenen bir *dekret*te, *Dionysia* sırasında bir tiyatroda gerçekleşmesi düşünülen taçlandırma ilan edilmektedir[583]. *Dekret*te bu *Dionysia*'nın nerede gerçekleştiği açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte yazıtı değerlendiren O.Kern buranın Klazomenai olduğunu ileri sürmüştür[584].

IV. 13. PHOKAİA

Priene'den M.Ö. 328-327 sonrasına tarihlenen bir yazıt, bu dönemde Phokaia'da *Dionysia*'nın kutlandığını ortaya koymakta ve bayram sırasında trajik *agon*lar gerçekleştiği bilgisini sunmaktadır[585].

Livius, Phokaialıların *Bakkheion* (*Bacchium*) olarak adlandırdıkları, tapınak ve heykellerle süslü bir adadan söz etmektedir. Phokaia'dan görülebilen bu ada kente çok yakın bir konumdadır[586]. Plinius aynı adadan *Bakkhina* olarak söz etmektedir[587]. F.

[581] Ekin Meriç 2013, 40, 65; Mağalarda ele geçen Dionysiak betimli seramik ve kandiller için bkz. Ekin Meriç 2013, S 119, S 120, S/ S 120, K 96, K 99 ve K 100; Ayrıca Büyük Mağara'da M.Ö. III. yy.a tarihlenmiş, pişmiş torak bir komedya maskı da maskı bulunmuşur bkz. Ekin Meriç 2013, 130/TK 118.

[582] Strabon XIV.1.29.

[583] IvMagnesia, no: 53, satır:25-35.

[584] IvMagnesia, s.45; Ayrıca bkz. Graf 1985, 386.

[585] IvPriene, no: 8, satır 52; bkz. Graf 1985, 418.

[586] Livius XXXVII, 21.7.

[587] Plinius V.138.

Graf, bu adanın Dionysos'a ait, şehir dışında ve önünde bulunan bir kutsal alana işaret ettiğini düşünmektedir[588].

IV. 14. KHİOS

Bağcılık ve şarap üretimi Khios Adası'nın ekonomisinde önemli bir yere sahipti. Buna bağlı olarak Khios'ta Dionysos kültünün özel bir yeri vardı. Mitosa göre Khioslular, bağcılığı ve şarap yapımını Dionysos'un oğlu Oinoipon'dan öğrenmişlerdi[589]. Khios'ta bulunmuş bir yazıt üzerinde –ΟΠΙΩΝΕΙΟΝ ifadesinin görülmesi, bunun Oinopion'a adanmış bir kutsal alana işaret ettiği (Οἰν]οπιωνεῖον) ve burada bir Oinopion kültü bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır[590].

Bir Khios kasabası olan Kardamyla'da bulunmuş küçük bir mermer sunak üzerinde[591] ve buluntu yeri Khios olarak geçen başka bir belge üzerinde[592] Dionysos, *Aktaios* (Ακταῖος) *epitheton*u ile geçmektedir. Yunanca ἀκταῖος sözcüğü "deniz kıyısındaki, kıyıdaki, kıyıda yaşayan" anlamlarına gelmektedir[593]. Buna göre Dionysos'un *Aktaios epitheton*u "deniz kıyısındaki Dionysos" olarak da değerlendirilmektedir[594]. M.C. Astour ise bu *epitheton*u semitik "Aqht" adı ile

[588] Graf 1985, 418; 20. yy. başlarında F. Sartiaux, Livius'un sözünü ettiği adanın, Athena Tapınağı'nın bulunduğu yarımada olduğunu ileri sürmüştür (Sartiaux'un çalışmaları için bkz. Sartiaux, F., "Recherches sur le site de l'ancienne Phocée" *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 58e année, N. 1, 1914,s. 6-18; Sartiaux, F., "Nouvelles recherches sur le site de Phocée" *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 65e année, N. 2, 1921, s. 119). Ö.Özyiğit, F. Sartiaux'un düşüncesine karşıt olarak *Bakkheion* Adası'nın Livius'un tanımına uygun olan İncir Adası olduğunu ileri sürmektedir. Nitekim 19. yy.da Hagios Giorgios olarak adlandırılan İncir Adası, eski haritalarda *Bakkheion* olarak geçmektedir (Özyiğit 1998, 767; Özyiğit 2003, 104-105; Bu adada yapılan kazı çalışması için ayrıca bkz. Özyiğit, Ö., "1998 yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", KST 21/2, 2000, s.34-35).

[589] Bkz. Dalby, A., *Food in Ancient World from A to Z*, London: Routledge, 2003, s. 82-83; Ayrıca bkz. Diodoros Sicullus V.79.1.

[590] Graf 1985, 126/dn.37.

[591] Graf 1985, 447/I.Ch.52.

[592] CIG 2214e; Graf 1985, 448/I.Ch.53.

[593] Çelgin 2011, 36/bkz. ἀκταῖος; Lidell-Scott bkz. ἀκταῖος.

[594] Otto 1965, 163.

ilişkilendirilmiştir. Ugarit'te bir tanrı listesinde adı geçen Aqht kartal sürüsü tarafından parçalanarak katledilen bir kahraman olup parçaları "Sml" tarafından yutulmuştur. Astour, Dionysos'un Zagreus mitolojisi ile Aqht anlatısı arasında kurduğu analojiye ve tanrıça Sml ile Zagreus'un kalbini yutmuş olan Semele'nin adları arasındaki benzerliğe dayanarak Aqht'ın parçalanan Zagreus ile eşdeğer olduğunu ve *Aktaios epitheton*un, Aqht adından türediğini ileri sürmüştür[595].

Dionysos'un Khios'ta tapınım gördüğü bir diğer *epitheton Omadios*'dur (Ὠμάδιος)[596]. Bu *epitheton* "çiğ et yemek" anlamına gelen ὠμηστής[597] ile ilişkilendirilmekte ve "çiğ et yiyen" olarak tercüme edilmektedir[598].

Dionysos, daha önce Ephesos, Erythrai ve Priene'de gördüğümüz *Phleus* (Φλεύς) *epitheton*u Khios'ta da tapınım görmekteydi[599] .

M.S. 127-138'e tarihlenmiş mermer bir heykel kaidesi üzerindeki yazıta göre, heykel halk tarafından Caesar Trajan Hadrian'a adanmış olup imparator burada "tüm Yunanlıların lideri, Olympialı, yeni Dionysos" olarak nitelendirilmektedir[600].

Khios'un güneyindeki Elata ve Kalamoti kasabalarında Dionysos ve Herakles'e birlikte adanmış iki yazıt bulunmuştur. Elata'da bulunan yazıt İmparatorluk Dönemi'ne

[595] Astour 1964, 199-200; Astour 1967, 165; Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm II.2. Kökeni / Fenike; *Aktaios epitheton*u, en bilinen mitolojisine göre Artemis tarafından cezalandırıldığı için kendi köpekleri tarafından parçalanarak öldürülen Aktaion'a (ya da Aktaios) bağlı olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır (bkz. Fontenrose 1981, 47). Aslına bakılırsa parçalanmış bir kahraman olarak Aktaion'da, Aqht anlatısı ile ilgisiz değildir. Zira Aktaion da Dionysos gibi Kadmos'un kızlarından birinin (Autone) oğludur (Bkz. Apollodoros *Bibliotheka* III.4.4); Dionysos'un ordusunda savaşçı olarak adı geçen Aktaion için bkz. Nonnos XIII.54; En eski Attika kralı olarak geçen başka bir Aktaios için bkz. Pausanias I.5.3.

[596] Farnell 1909, 164-165; Graf 1985, 74-80; Otto 1965, 107.

[597] Lidell-Scott bkz. ὠμάδιος; ὠμηστής.

[598] Georgoudi 2011, 50.

[599] Graf 1985, 97/dn. 47; Graf 2010, 69-70.

[600] Graf 1985, 460/ I.Ch. 85; SEG 15, no: 530.

tarihlenmektedir[601]. Kalamoti'de bulunan yazıtın tarihi belirsizdir[602]. Öyle görünüyor ki adanın güneyinde bu iki tanrı birlikte tapınım görmekteydi[603].

Herodotos, Khios'un Delphoi'a yüz gençten oluşan bir koro gönderdiğini bildirir[604]. Buna göre M.Ö. V. yy.da Khiosluların *Dionysia*'yı kutladıkları söylenebilir. M.Ö. IV. yy. dan Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar olan bir süreye tarihlenen ve *Dionysia*'da gerçekleşmesi karara bağlanan onurlandırmaları konu alan epigrafik belgeler de Khios'ta *Dionysia* bayramının kutlandığını ortaya koymaktadır[605].

IV. 15. SAMOS

Dionysos Samos'ta *Dallios* (Δαλλίως), *Elygeus* ('Ελιγεύς), *Enorkhes* ('Ενόρχης), *Gorgyreus* (Γοργυρεύς), *Kekhenos* (Κεχηνώς) *epitheton*larıyla tapınım görmekteydi[606]. Bunlar Dionysos'un çok yaygın olmayan ve geniş olarak açıklanamamış *epitheton*larıdır. Antik kaynaklar *Kekhenos*'u açıklanmasına yardımcı bilgiler sunmaktadır. Buna göre Libya'da büyük bir aslanla yüz yüze gelerek tehlike atlatan Elpis adlı bir Samoslu, eğer eve canlı dönerse Dionysos'a bir tapınak adayacağına söz vermiş ve dönüğünde de Κεχηνώς kutsal alanını yaptırmıştır[607]. *Enorkhes epitheton*un "haya" anlamına gelen ὄρχεις sözcüğünden türediği ve buna göre "hayaları olan" anlamına geldiği düşünülmektedir[608]. *Gorgyreus epitheton*un ise

[601] Graf 1985, 449/I.Ch.56; SEG 16, no: 492.

[602] Graf 1985, 450/I.Ch.57; SEG 22, no: 513.

[603] Dionysos ve Herakles'in ortak kültü pek sık görülmez. En iyi bilinen merkez Thasos'tur. Ön yüzünde çelenkli Dionysos başı bulunan Thasos sikkelerinin arka yüzünde Herakles (Bkz. BMC Thrace, 219/no:36-39, 67-82) ya da ön yüzünde Herakles başı bulunan sikkelerin arka yüzünde üzüm salkımı, *kantharos*, *amphora* gibi Dionysiak *atribüt*ler bulunmaktadır (Bkz. BMC Thrace, 90-101). Nikaia'daki tanrı birlikte "kurucu, ata tanrı" olarak tapınım görmektedir (Öztürk 2010, 77).

[604] Herodotos VI.27.

[605] SEG 30, no: 1070 (M.Ö. 320 civarı); SEG 19, no: 569 (M.Ö. III. yy. ortası); Graf 1985, 433/I. Ch. 9 (İmparatorluk Dönemi).

[606] Hesykhios bkz. Διόνυσος ἐν Σάμῳ; Laumonier 1958, 707.

[607] Aelianus *De Natura Animalium* VII.48; Plinus VIII.58; Ayrıca bkz. Otto 1965 111.

[608] Cook *Zeus* II-2, 1021; Kerenyi 1976,286; Dionysos bu *epitheton* ile Lesbos'ta da da tapınım görmekteydi (Hesykhios bkz. 'Ενόρχης).

"zindan" gibi bir anlamı bulunan γόργυρα sözcüğü ile ilgili olduğu ve Dionysos'un yeraltı dünyası ile ilişkisine bağlı olduğu düşünülmektedir[609].

Samos'ta bulunmuş epigrafik belgeler adada Dionysos kültü bulunduğunu kanıtlamaktadır. Tigani'de bulunmuş, M.Ö. II. yy.a tarihlenen mermer bir stel üzerinde yan yana dikilmiş Dionysos ve Demeter heykellerinden söz edilmektedir[610]. Kolona'da bulunmuş, M.Ö. I. yy.a tarihlenen beyaz mermerden bir heykel kaidesi üzerindeki yazıta göre Bakkhos'a adanmış bir heykele ait olmalıdır[611]. M.S.47/48'e tarihlenen iki belgeye göre İmparator Cladius, Dionysos Tapınağı'nı onartmıştır[612].

Epigrafik belgeler diğer İon kentlerinde olduğu gibi Samos takviminde de *Anthesterion*[613] ve *Lenaion*[614] aylarının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Magnesia'dan bir belgeye göre Samos'ta *Dionysia* kutlanmaktaydı[615].

[609] Laumonier 1958, 699.

[610] Girard 1881, 478-480/no:2.

[611] Girard 1881, 486/no:8.

[612] Freis 1985, 189-193; SEG 35, no: 949.

[613] IvPriene, no:42; SEG 1, no: 366 (M.Ö. 246-243).

[614] Robert 1935, 476-477/no:2.

[615] IvMagnesia, no:103.

V. DİONYSOS ve APOLLON

Dionysos ve Apollon, Zeus'un birbiri ile karşıt karaktere sahip iki oğludur. Apollon uyum ve düzen simgesi iken Dionysos kaotik ve yıkıcı görünür[616]. Bu iki tanrı karakterleri bakımından tümüyle zıt olmalarına karşın özellikle M.Ö. V. yy. ortasından itibaren birbirine çok benzer ikonografi ile karşımıza çıkmaktadır. Bu tarihe kadar sakallı, ağırbaşlı ve olgun bir erkek görünümünde olan Dionysos, M.Ö. 430'lardan itibaren yarı çıplak, sakalsız, kadınsı görünümü ile Apollon'a benzemektedir[617].

Ancak Dionysos ve Apollon'un kült ortaklığı bu tarihten daha erken bir döneme gitmekteydi. Bir Attika kasabası olan ve olasılıkla Dionysos ile mitolojik ilişkisine bağlı olarak bugün Dionysio olarak adlandırılan İkarion'da birbirine çok yakın konumda iki kutsal alan bulunmuş olup bunlardan biri Apollon diğeri Dionysos ile ilişkilendirilmiştir. Apollon ile ilişkilendirilen yapı, içinde bulunan 'Ικαριῶν το Πύθιον yazıtlı eşik bloğu nedeniyle "Pythion"[618], Dionysos ile ilişkilendirilen yapı ise içinde bulunan devasa Dionysos heykeli nedeniyle "Dionysion" olarak adlandırılmıştır[619]. Bir kült heykeli görünümünde olan ve stil özellikleri nedeniyle M.Ö. 530-520 yıllarına tarihlenen oturur durumdaki heykel, sağ elinde bir *kantharos* tutuyor olması nedeniyle

[616] Nietzsche ilk eseri olan "Tragedya'nın Doğuşu"nda iki tanrı arasındaki karşıtlığı ele almış düzen, orantı, uyum, ölçü, rasyonellik ve entelektüel eğilime Apollonculuk adını vermiştir. Aynı eserde insandaki yaşama isteği ve gücünü, tutkulu dışavurumunu, insanın kendisini esrime ya da sarhoşluk içinde içgüdülerine bırakması halini Dionysosçu ruh olarak tanımlamış, Dionysosçu heyecanların ise uyuşturucu içkinin etkisiyle ya da tüm doğaya zevkle nüfuz eden ilkbaharın muazzam yakınlaşması sayesinde uyandığını, bu heyecan artışıyla kişinin tam bir kendini unutmuşluk içinde kaybolup gittiğini ifade ederek Dionysos dininin tam bir tanımını yapmıştır. Güç İstemi" adlı eserinde ise yaşamdaki doğurganlıkla bolluğun benimsenmesi, en şaşırtıcı ve en acımasız sorunlarıyla yaşamın kabul edilmesi, en yüce yaratılarını feda ederek doğurganlığından haz duyan yaşam iradesini Dionysosçuluk olarak tanımlamıştır (Bkz. Cevizci, A., *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma, 1999, s.69, 267; Nietzsche, F., *Tragedya'nın Doğuşu*, çev.: Mustafa Tüzel, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.21).

[617] Carpenter 2002, 37–38; Graf 2009, 139.

[618] Biers-Boyd 1982, 15.

[619] Bald Romano 1982, 408.

Dionysos olarak tanımlanmıştır[620]. Pythion içindeki sunağın yakınında bulunan ve M.Ö. 525'e tarihlenen bir adak yazıtında hem Dionysos'a hem de Apollon'a ortaklaşa adanmış bir heykelden söz edilmektedir[621]. Burada sözü edilen heykelin Dionysion'da bulunan heykel olduğu düşünülmektedir[622].

Apollon ve Dionysos birlikteliğinin görüldüğü diğer bir merkez Yunanistan'da, Phokis Vadisi'nin güneyindeki Parnassos Dağı'nın güneydoğu kolunun yamacında yer alan Delphoi'dur. Apollon'un en önemli kutsal alanı olan Delphoi aynı zamanda antik dünyanın en büyük kehanet merkezdir. Dionysos kültü, Delphoi'da Apollon'un yanı sıra oldukça önemli bir yere sahipti. Plutarkhos da Dionysos'un Delphoi'daki öneminin Apollon'dan az olmadığını yazmaktadır[623]. Her şeyden önce Dionysos'un burada bir mezarının bulunduğuna inanılmaktaydı. Zira mitosa göre *titan*lar tarafından parçalanan Zagreus-Dionysos'un etrafa dağılan uzuvları Apollon tarafından toplanmış ve Delphoi'a gömülmüştür[624]. Apollon'un Hyperborealılar ülkesine gittiği ve Delphoi'da bulunmadığı üç kış ayı boyunca (*Dadophorius*, *Poetropius*, *Amalius*) Dionysos'un Zagreus olarak yeniden yaşama döndüğüne ve Apollon'un yerine kehaneti yaptığına inanılmaktaydı[625]. Bu konu, Kadmos Ressamı'na atfedilen ve M.Ö. IV. yy. başlarına tarihlenen bir *kalyx krater* üzerindeki sahnede de işlenmiştir. Sahnenin merkezinde Dionysos ve Apollon bir palmiye ağacı önünde el sıkışmaktadır. Dionysos *thiasos*undan figürler ile çevrili olan bu ana sahnenin ön planında *omphalos* bulunmaktadır[626]. Bu

[620] Bu dönemde *atribüt* taşıyan heykel nadir olduğundan İkarion'da bulunan Dionysos heykelinin en erken kült heykellerinden biri olduğu düşünülmektedir (Bu heykel için bkz. Larson 2007, 133; Bald Romano 1982, 398-409, pl.93-95; Wrede, W., " "Der Maskengott" *AthMitt* 53, 1928, s. 66-95).

[621] Robinson 1948, 142/no:2.

[622] Detienne 2001, 149.

[623] Plutarkhos *De E apud Delphos*, 9.

[624] Clemens Alexandrinus II.15.

[625] Plutarkhos *De E apud Delphos*, 9.

[626] ARV^2 1185.7; Simon 1983, pl. 27; Stewart 1982, 208/Fig. 5; Dionysos ve Apollon'un el sıkıştığı başka bir sahne Batı Anadolu'da Hierapolis'e su sağlayan Karahayıt hattında yer alan ve M.S. II. yy.sonu- III. yy. başına tarihlenen bir kabartma üzerinde görülür. Sahnenin sağında Efes Artemis kült heykeli yer alırken, onun solundaki Apollon karşısındaki Dionysos el sıkışmaktadır. Bu sahnede Dionysos'un kendi adına kurulan Dionysopolis kenti ve çevresinin yönetimini Hierapolis'e ve onun baş tanrısı *Apollon*

sahne, Hyperborealılar ülkesinden dönen Apollon'un Dionysos tarafından karşılanması şeklinde yorumlanmıştır[627].

Dionysos'un Delphoi'daki en önemli rolü Apollon'un bulunmadığı zamanlarda kehaneti vermesiydi. Dionysos'un, "kâhin tanrı" kimliği Apollon'dan bağımsızdır[628]. Bu nedenle buradaki durum iki kâhin tanrının aynı kutsal alanı paylaşması şeklinde yorumlanmalıdır. Nitekim Delphoi Apollon Tapınağı'nın M.Ö. IV. yy.a tarihlenen alınlıklarında doğuda Apollon *mousa*lar arasında gösterilirken batıda Dionysos *thyiad*lar arasında gösterilmektedir[629]. Delphoili *maenad*lar olarak bilinen *thyiad*lar Dionysos'un Delphoi'daki eşlikçileri olup adlarını bir su *nymphe*si olan Thyia'dan almaktadır. Pausanias'a göre Thyia[630] ilk Dionysos rahibesi idi ve Dionysiak *orgia*ları ilk o kutlamıştı. Onun ardından Dionysiak çılgınlığa kapılan tüm kadınlar *thyiad*lar olarak anılmıştır[631]. Thyia'nın Apollon ile birleşmesinden Delphoi'a adını veren Delphos[632] doğmuştur ki bu, aslında iki kültün birleşmesini ifade etmektedir.

Kitharodos'a devretmesi anlaşmasının betimlendiği ve bu anlaşmanın Anadolu'nun en saygın tanrıçası Efes Artemis'inin şahitliğinde yapılarak tanrılar katında onaylanmış olduğu yorumu yapılmıştır (Şimşek 2001, 5-7,12 /Res. 4-5).

[627]Burkert 1985, 224; Newcomer 1907, 198.

[628] Bkz. yukarıda Bölüm II.3.Kimlikleri

[629] Pausanias X.19.4; Bu alınlık hakkında ayrıca bkz. Middleton 1888, 289; Stewart 1982, 207-227; Batıdaki tanrı figürünün önceleri Apollon olduğu düşünülmekteydi. Ancak ikonografik çalışmalar ve Pausanias'ın vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda *khiton* giymiş olan ve bir *kithara* tuttuğu düşünülen söz konusu figür *Dionysos Kitharodos* olarak tanımlanmıştır (Figürün kimliği konusundaki tartışmalar için bkz. Croissant 1994, 353-360; Strauss Clay 1996, 87); Batı alınlıktaki Dionysos figürü için bkz. Flashar 1992, Abb. 30-31; LIMC III/2, no: 205; Stewart 1982, 207/fig. 3-4.

[630]Irmak tanrısı Kephisos'un, bölgenin yerlilerinden Kastalios'un ya da Deukalion'un kızı olarak geçer (Grimal 1997, 801-802/ bkz. Thyia).

[631] Pausanias X.6.4.

[632] Delphos, bir anlatıma göre Deukalion'un kızı Melantho ve onunla bir yunus kılığına dönüşerek birleşen Poseidon'un oğlu başka bir anlatıma göre ise Apollon ve Melaine ya da Apollon ve Thyia'nın oğludur. Delphos'un Pythes adlı bir oğlu ve Pythis adlı bir kızı olduğu Delphoi'nin eski adı olan "Pytho"nun onların adlarından türediği ileri sürülmektedir (Grimal 1997, 145/bkz. Delphos; Ovidius *Metamorphoses* VI. 120; Pausanias X.6.4).

Delphoi'da Dionysos'a adanmış bayramlar da kutlanmaktaydı. Plutarkhos'a göre her sekiz yılda bir kutlanan *Herois* (ἡρωίς), gizemleri yalnızca *Thyiad*lar tarafından bilinen ve Dionysos'un, annesi Semele'yi yeraltı dünyasından geri getirmesi olayının canlandırıldığı bir *ritüel*di[633]. Her üç yılda bir kutlanan *Trieterika* ise Dionysos'un doğumu, ölümü ve Apollon tarafından gömülmesi olayını anmak için düzenlenmekteydi[634]. Bu bayramlar Hades'e inen ve geri dönen; ölen, gömülen ve yeniden doğan bir tanrı olarak Dionysos'un *khitonien* kimliği ile ilgilidir ve burada *khitonien* bir tanrı olarak da tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır[635]. Plutarkhos'a göre kış geldiğinde *Thyiad*lar Parnassus'un zirvelerine çıkarak Dionysos'u *Liknites* (Λικνίτης) olarak çağırmaktaydı[636]. *Liknites epitheton*u, "beşikteki bebek Dionysos" olarak açıklanmaktadır[637]. Bu, Dionysos'un henüz bir bebekken öldürülüp gömülmüş olmasıyla ilgili olmalıdır. Plutarkhos, Delphoi'da kış ayları boyunca Apollon için söylenen *Paean*ların sustuğunu bunun yerine Dionysos için *Dithyrambos*lar okunduğunu yazmaktadır[638].

---

[633] Plutarkhos *Quaestiones Graecae* 12; Ayrıca bkz. Fontenrose 1959, 377.

[634] Middleton 1888, 302; Stewart 1982, 208; Herodotos, Budinlerin de Dionysos onuruna her üç yılda bir kutladıkları bir bayramları olduğundan söz etmektedir (IV 108). Delphoi'da her sekiz yılda bir *Thyiad*ların liderlik ettiği "Kharila" adı verilen bir bayram daha kutlanmaktaydı. Plurtarkhos'a göre Delphoi'da Kharila adında yetim bir kız çocuğu, kuraklık yüzünden başgösteren kıtlık sırasında kralın kapısına giderek buğday istemiş ancak kral onu tekmeleyip kovmuştur. Çok üzülen Kharila kendini asarak intihar etmiş, bunun üzerine kuraklık artmıştır. Delphoi kâhini kuraklığın sona ermesi için Kharila'nın ölümünün kefaretinin ödenmesi gerektiğini bildirmiştir. Bunun için *Kharila* adı verilen bir *ritüel* oluşturulmuştur. Buna göre Kharila'yı simgeleyen bir tasvir kadınlardan oluşan bir alay eşliğinde kralın kapısısna getiriliyor, kral sandaleti ile onu dövüyordu. Ardından baş Thyiad tarafından şehir dışına götürülen tasvir, boynuna bir ip sarılarak gömülüyordu (Plutarkhos *Quaestiones Graecae* 12). Bu *ritüel*in doğrudan Dionysos ile ilgili bir mitolojisi yoktur ancak B.C. Dietrich, kızın kendini asmasını Erigone ile karşılatırmış ve aynı anlama sahip olduklarını ileri sürmüştür (Dietrich 1961, 40 vd.).

[635] Clemens Alexandrinus II.15.

[636] Plutarkhos *De Iside et Osiride* 35.

[637] Otto 1965, 81-82, 190; *Liknites*, beşik anlamındaki *liknon* sözcüğünden türemiştir (Lidell-Scott bkz. λίκνον).

[638] Plutarkhos *De E apud Delphos*, 9.

Plutarkhos'a göre Delphoi halkı Dionysos'un kehanet yapılan yerin yanında gömülü olduğuna inanmaktaydı[639]. Eusebius ise Dionysos'un mezarının Delphoi'daki altın Apollon heykelinin yanında yer aldığı bilgisini verir[640]. Pausanias, Delphoi'daki altın Apollon heykelinin tapınağın en iç bölümünde olduğunu söyleyerek mezarın tam konumunu vermiş olur[641]. Philochoros da Dionysos'un mezarının *adyton*da altın Apollon heykelinin yanında olduğunu söyler ve burada bir de "*Semele'nin oğlu Dionysos burada yatıyor*" yazıtı bulunduğundan söz eder[642].

Antik kaynaklarda Dionysos'un mezarı konusunda verilen bilgilerden yola çıkılarak Dionysos'un Delphoi'daki yeri açıklanmaya çalışılmıştır. Kimi araştırmacılar *titan*ların onu parçaladıktan sonra bir üç ayaklı kazana koydukları anlatısına dayanarak Delphoi'daki tapınakta iki *üç ayak* bulunduğunu ve bunlardan birinin Pythia rahibelerinin kehanet için kullandıkları *üç ayak*, diğerinin ise Dionysos'un defnedildiği *üç ayak* olduğunu ileri sürmüşlerdir[643]. Tatianos'a göre Dionysos'un mezarı *omphalos*tur[644]. Hesykhios ise *omphalos*un bir kazana atılmış olan Python'un mezarı olduğunu söyler[645]. Burada dikkati çeken hem Dionysos'un hem de Python'un parçalanmış ve üç ayaklı bir kazana atılmış olması ve *omphalos*un her ikisinin de mezarı olarak anılmasıdır. Buradan yola çıkan bazı araştırmacılar Python'un Dionysos'un ilkel kimliği olduğunu, hatta Dionysos ve Python adlarının aynı tanrıya verilen farklı isimler olduğunu ileri sürmüşlerdir[646]. J.E. Fontenrose, yılanın Dionysos

---

[639] Plutarkhos *De Iside et Osiride* 35.

[640] Holland 1933, 204.

[641] Pausanias X.24.5.

[642] 'Ενθάδε κεῖται θανὼν ὁ ἐκ Σεμέλης; Yazıtın gerçekliği üzerine tartışma ile ilgili olarak bkz. Holland 1933, 205.

[643] Holland 1933, 204.

[644] Tatianos 8; Ayrıca bkz. Fontenrose 1959, 376/no:3.

[645] Hesykhios bkz. τοξίου βουνός.

[646] Fontenrose 1959, 376, 380; Holland 1933, 204; Yılan, Dionysos'un sevdiği hayvanlardan biri olduğu gibi onun *epiphania*larından biriydi. Python'un Dionysos'un ilkel kimliği olduğu görüşü doğru kabul edilirse, Dionysos dininin Yunanlılar arasındaki geçmişini daha eskiye götürmek mümkün görünmektedir. Çünkü yılan Yunan dininde bir tür totem sayılmakta ve Yunanlıların bilinen en erken dönemlerinden Hristiyanlık dönemine kadar kendini göstermektedir (Thomson 1995, 128-135).

kültü ile güçlü ilişkisini ve tanrının *epiphania*larından biri olduğunu da hatırlatmakta, buna göre Dionysos'un Python ile ilişkilendirilmesinin anlamsız olmadığını savunmaktadır[647].

Devasa bir yılan olan Python'un Parnassos'ta bir mağarada yaşadığına inanılmaktaydı. Strabon'a göre bu mağara yeryüzünden derinlere doğru uzanan oldukça dar ağızlı bir yarıktı ve buradan tanrısal çılgınlık esinleyen bir nefes çıkmaktaydı[648]. Apollon gelmeden önce Delphoi kâhinliği Themis'e aitti ve Python yılanı tarafından korunmaktaydı. Apollon kültünü kurmak için Delphoi'a geldiğinde yılanı öldürüp başını ezdikten sonra kâhinliği ele geçirmiş[649] ve yılanın kemikleri ile dişlerini üç ayaklı bir kazanın içine koyarak bu kazanı tapınağa adamıştır[650]. Apollon'un Delphoi'a gelerek Python'u öldürmesi, Python'u ve Dionysos-Zagreus'u ya da farklı isimlere sahip tek bir tanrıyı üç ayaklı kazana koyarak gömmesi anlatıları Apollon'un Delphoi'da kendinden önceki külte sağladığı üstünlüğü ifade etmektedir. Buna göre Dionysos'un Delphoi'da Apollon'un gelişinden önce saygı gördüğü, Apollon'dan sonra kültün ikinci plana gerilediği ancak unutulmadığı düşüncesine ulaşılmaktadır. Linear B ile yazılmış Pylos tabletlerinde "Dionysos" adının *di-wo-nu-so-jo* olarak okunabilmiş olması onun M.Ö. 1200'den önce Yunan dünyasında tanındığını ortaya koymuştur. Buna karşın Myken tabletlerinde Apollon'un adına rastlanılmamıştır. Bu nedenle Apollon'un Myken Dönemi sonrasında Yunanistan'a girdiği düşünülmektedir[651]. Delphoi'daki Dionysos'un, Apollon'dan bağımsız olarak da bir kâhin tanrı olması ve Yunanistan'a Apollon'dan önce girmiş bir tanrı olarak erken dönemlerinde kâhin tanrı olarak tapınım

[647] Fontenrose 1959, 378.

[648] Strabon IX. III.5.

[649] Ovidius *Metamorphoses* I.440 vd.

[650] Hyginus *Fabulae* 140; Apollon'un yılanı öldürme nedeni ile ilgili farklı öyküler anlatılır. Bunlardan birine göre Leto, Apollon ve Artemis'e hamile olduğu sırada Hera yılanı Leto'yu izlemekle görevlendirmiştir. Ancak yılan Leto'yu bulamamış ve Parnassos'a dönmüştür. Apollon, doğduktan dört gün sonra annesinin intikamını almak için yılanın peşine düşmüş, Parnassos'a vardığında yılanı öldürmüştür. Bu olaydan sonra Apollon "Pythian" olarak adlandırılmıştır. Apollon yılanı öldürmesinden sonra kefaret olarak sekiz yılda bir kutlanan ve "Pythia Oyunları" adı verilen oyunları kurmuştur (Hyginus *Fabulae* 53, 140).

[651] Graf 2009, 107, 110-111.

görmüş olmasına dayanarak Dionysos kültünün Delphoi'a Apollon'dan önce geldiği ileri sürülmüştür[652]. Nitekim Pindaros, Delphoi'daki üç ayaklı kazana ilk oturan ve gelecekten haber verenin Dionysos olduğunu yazmaktadır[653]. Pythia rahibelerinin kehanet sırasında kendinden geçmelerinin de Dionysiak kökenli olduğu ileri sürülmektedir. Zira Pythia rahibelerinin vahşice çılgınlığı Apollon ve ona eşlik eden *mousa*ların sakin karakterinden ziyade *maenad*ları hatırlatmaktadır[654].

Pausanias, yamaçlarında Delphoi'nda bulunduğu Parnassos Dağının kuzeyinde eski bir şehir olan Amphiklea'da bir kehanet yeri olduğunu, burada Dionysos'un bir kâhin ve hastalıkları iyileştiren (ἰᾶται) bir tanrı olarak saygı gördüğünü bildirmektedir[655]. Dionysos Delphoi'da "hekim" anlamındaki *Iatros* (Ιατρός) ve "iyileştiren" anlamındaki *Paian* (Παιάν) *epitheton*larıyla tapınım görmekteydi[656]. Bunların dışında "şifacı" anlamına gelen *Igiates / Hygiates* (ὑγιάτης) *epitheton*u da Athenaios tarafından Dionysos'a atfedilmektedir. Athenaios bunu Pythia'dan

---

[652] Otto 1965, 203.

[653] Bkz. Drachmann, A.B., *Scholia vetera in Pindari Carmina*, *Vol. II: Scholia in Pythionicas,* Lipsiae: in aedibus B.G. Teubneri, 1910, s.2 (Ayrıca bkz. Kerenyi 1976, 211/dn.62); Strabon'a göre kazan, Python'un evi olan ve tanrısal çılgınlık esinleyen nefesin çıktığı dar ağızlı yarık üzerinde duruyordu ve Pythia rahibeleri buradan nefesi içlerine çektikten sonra kehaneti veriyorlardı (Strabon IX. III.5). Pythia rahibelerinin kehanet sırasında üç ayaklı kazanın içine oturduğu da bilinmektedir (Graf 2009, 54). Kodros Ressamı'na atfedilen ve M.Ö. 430 civarına tarihlenen kırmızı figürlü bir *kylik*sin tondosundaki sahnede "Pythia rahibesi kılığındaki Themis" olarak tanımlanan figür bir elinde defne dalı diğer elinde *phiale* tutarken üç ayaklı kazanın içinde oturmaktadır (Levha I/ Resim 2; CVA, Germany 22, Tafel 121-1, 133-3); Pire'de bulunmuş olan ve M.Ö. V. yy.a tarihlenen bir kabartma üzerindeki sahnede Apollon üç ayaklı kazanın içinde otururken ayakucunda iki yanında kartal bulunan *omphalos* bulunmaktadır (Holland 1933, 206-207, Fig.3).

[654] Holland 1933, 205; Bununla birlikte Platon'da Apollon tarafından esinlenen kâhinlik, Dionysos'un *mystik* çılgınlığından ayırılmaktadır (Platon *Phaedrus*, 265b).

[655] Burada kehanet bir rahip tarafından verilmektedir (Pausanias X.33.11).

[656] Detienne 1989, 38-39; Detienne 2001, 156; Paian mitolojide bir hekim tanrının adı olarak geçer. Bitkilerin yardımıyla tedavi uygulayan Paian, Hades'in yarasını iyileştirmiştir. Zamanla Apollon ile karıştığı, daha sonra yerini Asklepios'a bıraktığı düşünülmektedir (Grimal 1997, 588/ bkz. Paian).

öğrendiğini bildirir[657]. Bu *epitheton*lar hastalık gönderen ve iyileştiren bir tanrı olarak Apollon'a aittir[658]. Tüm bunlar Dionysos'un Parnassos Dağı çevresinde hem kâhin hem de şifa veren bir tanrı olarak tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu tip *epitheton*ların Dionysos'a verilmiş olması genellikle şarabın iyileştirici etkisine ve Dionysos'un şarabı veren tanrı olmasına bağlanmaktadır[659].

Pausanias'a göre Boeotia'daki Thebai'de Dionysos ve Apollon birlikte "yasa koyucu" tanrılar olarak tapınım görmekteydi[660]. Thebai'nin akropolü olan ve adını Thebai'nin kurucusu, Dionysos'un mitsel dedesi Kadmos'tan alan Kadmeia'da *Dionysos Kadmeios* kültü bulunmaktaydı. *Dionysos Kadmeios*, burada Demeter ile birlikte tapınım görmekteydi. Dionysos ve Demeter kültünün buraya Kadmos ile birlikte gelen Giritliler tarafından getirildiği düşünülmektedir. *Dionysos Kadmeios* ve *Demeter Thesmophoros* burada açık hava kutsal alanlarında tapınım görmekteydi. Her ikisinin kutsal alanı da Thebai'deki Myken saraylarıyla ilişkilendirilmektedir[661]. Apollon ise Thebai'de *İsmenios epitheton*u ile tapınım görmekteydi. Kadmeia dışında bulunan İsmenian kutsal alanındaki Apollon tapınağının en erken evresinin M.Ö. VIII. yy.da inşa edildiği saptanmıştır[662]. Dionysos'un Thebai'de daha köklü bir külte sahip olduğu açıktır. Pausanias, Ismenian kutsal alanının da kehanet merkezi olduğuna işaret etmektedir[663]. Ancak buradaki kehanet de M.Ö. VIII. yy.dan erkene gidiyor olmalıdır. Zira mitolojide adı bilinen çok sayıda Thebaili kâhin bulunmaktadır. Bunlardan en ünlüsü *Bakkha*lar tragedyasında Kadmos'un dostu olarak geçen Teiresias'tır. Teiresias, *Bakkha*lar'da Pentheus'a Dionysos'un dinine karşı gelmemesini öğütlerken, Dionysos'tan "geleceği gören tanrı" olarak söz eder ve onun Delphoi'a ve zamanla tüm

---

[657] Athenaios II.36b; Plutarkhos'a göre Dionysos Delphoi'da *Zagreus*, *Nyctelius*, *Isodaetes epitheton*larıyla da tapınım görmekteydi (Plutarkhos *De E apud Delphos*, 9).

[658] *Hygiates epitheton*u *Orphik Hymnos*larda Apollon için kullanılmıştır (Orphikoi Hymnoi (*Asklepios*) 66).

[659] Detienne 2001, 156; Stafford 2005, 133.

[660] Pausanias IV.27.6.

[661] Symeonoglou 1985, 58.

[662] Symeonoglou 1985, 210.

[663] Pausanias IV.32.5.

Yunanistan'a kök salacağını bildirir[664]. Nitekim Dionysos'un Yunanistan'da ilk tanındığı dönemlerde kâhin olarak tapınım gördüğü bilinmektedir[665]. Dionysos Thebai'de, *Lysios* (Λύσιος)[666] ve *Aigobolos* (Αιγοβολος) *epitheton*larıyla da tapınım görmekteydi ve bunların kutsal alanları Kadmeia dışında bulunmaktaydı[667]. Ancak sözü geçen kutsal alanlar içinde antik kaynakların en fazla gönderme yaptığı ve arkeolojik olarak da en iyi belgelenmiş olan *Apollon İsmenios*'tur[668].

Atina'da *Pyanopsion* ayının yedisinde Dionysos onuruna *Oscophoria* (Οσχοφόρια) adı verilen bir bağbozumu bayramı kutlanmaktaydı. Aynı gün Apollon onuruna kutlanan *Pyanopsia* (Πυανόψια) bayramı da bir tür hasat bayramı idi. Takvim frizinde Dionysos, omzunda *eiresione* bulunan küçük bir çocuğun önünde ayaklarıyla üzümleri ezerken gösterilmektedir. Sol elindeki üzümler (ὄσχος), *Oscophoria*'ya işaret etmektedir. Dionysos'un arkasındaki çocuk ise Pyanopsia'daki tören alayında *eiresione* taşıyan çocuğu simgelemektedir[669]. *Oscophoria* ve *Pyanopsia* bayramlarının her ikisi de hasat bayramıdır. E. Simon, Dionysos ve Apollon bayramlarının birlikte kutlanmasını Delphoi etkisi olarak yorumlamaktadır[670].

Gerek Thebai gerekse İkarion Dionysos'un, özellikle kökeni ve yayılımı ile ilgili mitolojilerinde önemli yere sahiptir. Delphoi ise Apollon'un en önemli kutsal alanıdır. Bu üç merkezde iki tanrının birlikte tapınım görüyor olması tesadüf olmamalıdır. Nitekim iki tanrının ortak kültü ya da kültlerinin karışması bu merkezler dışında da

---

[664] Euripides *Bakkhai* 300-309.

[665] Bkz. yukarıda Bölüm II.3.Kimlikleri

[666] *Lysios epitheton*u "kurtarıcı" olarak tercüme edilmektedir (bkz. Lidell-Scott bkz. Λύσιος). Bu e*pitheton* için ayrıca bkz. Orphikoi Hymnoi (*Lysius Lenaeus*) 49.

[667] Symeonoglou 1985,58; *Dionysos Aigobolos* için ayrıca bkz. Pausanias IX.8.2.

[668] Bkz. Manolova, T., "The Mytho-Historical Topography of Thebes" *Hirundo:The McGill Journal of Classical Studies*, vol. VIII (2009-10), s.80-94.

[669] *Eiresione*, meyveler asılmış ya da yünle dolanmış defne ya da zeytin dalıdır. Apollon'a adanmış olup *Pyanopsia*'da genç erkekler tarafından şarkı söylenerek taşınmaktadır. Helios'a ve *Hora*lara da sunulmaktadır (Lidell-Scott bkz. εἰρεσιώνη).

[670] Simon 1983, 89-90.

karşımıza çıkmaktadır. Örneğin baş tanrısı Dionysos olan İonia'daki Teos'ta, Dionysos'un yanı sıra *Apollon Kureos* (Κούρεος) kültü bulunmaktaydı[671].

Rhodos'ta Dionysos, Apollon'un en bilinen *epitheton*larından biri olan *Smintheus* (Σμινθεύς) ile tapınım görmektedir[672]. *Smintheus*, "fare" anlamına gelen *sminthios* (σμίνθος) sözcüğünden türemiş olup Apollon'un hem tarlaları, çiftlikleri, ambarları farelerden koruyan hem de gönderdiği farelerle ürünlere zarar vererek insanları cezalandıran kimliğini ifade etmektedir[673]. *Dionysos Smintheus*'un da bağları farelerden koruyan bir tanrı olması mümkündür. Lindos'ta Dionysos ve Apollon onuruna *Sminthia* (Σμίνθια) adı verilen bir bayram kutlanmaktaydı[674]. Buna göre iki tanrının hasadı koruyan tanrılar olarak ortak külte sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Mousaların lideri" anlamına gelen *Mousagetes* (Μουσαγέτης) Apollon'a ait bir *epitheton*dur[675]. Bu *epitheton*, Naxos'ta bulunan Roma Dönemi'ne ait bir adak yazıtında Dionysos için kullanılmış olup *Dionysos Mousagetes* olarak geçmektedir[676]. Apollonien bir *epitheton* olmasına karşın yalnızca Dionysos tarafından kullanılan bir diğer *epitheton Melpomenos*tur[677]. Bu *epitheton*, *Mousa*lardan biri olan Melpomene'nin adından gelmektedir. Melpomene, Dionysiak bir sanat dalı olan tragedyayı simgeler. Bunun yanı sıra antik kaynaklarda müzik becerisi ile tanımlanmıştır[678]. İonia kentlerinden Priene'de de *Dionysos Melpomenos* kültü bulunduğu burada ele geçen bir yazıt sayesinde bilinmektedir[679]. Pausanias'a göre Atina'da ve Attika'nın bir kasabası

---

[671] Taşlıklıoğlu 1963, 44-45.

[672] IG XII[1], no:762.

[673] *Smintheus* sözcüğünün fare ile ilişkilendirilmesi Apollon'un veba salgını gönderen tanrı olmasını da açıklar. Bir görüşe göre fare hava tahminlerinde yardımcı olması nedeniyle kehanetle ilgilidir (Bu *epitheton* hakkında detaylı bilgi için bkz. Özgünel 2001, 8-18)

[674] Detienne 2001, 150/dn.15, 151.

[675] Lidell-Scott bkz. Μουσαγέτης.

[676] Cook *Zeus* II-1, 250; IG XII, 5, no. 46; Otto 1965, 144; Tissot 1878, 387/no.3.

[677] Laumonier 1958, 440.

[678] Diodoros Sicullus IV.7.4; Orphikoi Hymnoi (*Muses*) 75.

[679] IvPriene 1968, no.174, satır 16-17; Graf 2010, 65-67; Ayrıca bkz. Bölüm IV.6. Priene

olan Akharnai'da Dionysos *"Melpomenos"* olarak adlandırılmaktaydı[680]. Atina'daki *Dionysos Melpomenos* kültü, epigrafik belgeler yoluyla bilinmektedir. Bunlardan Dionysos tiyatrosunda bulunan bir koltuk üzerindeki yazıta göre *Dionysos Melpomenos* rahibi tiyatral sanatçılar (Τεχνῖται) arasından seçilmekteydi. Aynı koltuk üzerinde *Dionysos Melpomenos* rahibinin Euneid soyundan geldiğini belirten bir yazıt daha bulunmaktadır[681]. Euneidler, *kithara* çalıcısı olarak ünlenmiş Lemnoslu bir ailedir. Nitekim Atina Akropolisi'nde, tiyatronun hemen arkasında, tiyatral yarışmalarda başarı kazanmış bir koro lideri (*khoregos)* olan Thrasyllos adına dikilmiş anıtta[682] Hellenistik Dönem'e ait oturur durumdaki, başı ve kolları kayıp Dionysos heykelinin sol kolunda *kithara* tuttuğu belirlenmiş olup heykelin *Dionysos Melpomenos*'u tanımladığı ileri sürülmüştür[683]. Tiyatral sanatçıların koruyucusu olduğu düşünülen *Dionysos Melpomenos* aynı zamanda bir müzisyen tanrı olmalı ve *Dionysos Mousagetes'*in de aynı anlamı taşıdığı düşünülmelidir. Nitekim Pausanias, Dionysos'a *Melpomenos* denmesinin Apollon'a *Mousagetes* denmesi ile aynı esasa dayandığını söyler[684].

"Altın saçlı" anlamına gelen *Chrysokomes* (Χρυσοκόμες, Χρυσοκομκόμας)[685], "iki boynuzlu" anlamına gelen *Dikeros* (Δικέρως)[686] *epitheton*ları hem Dionysos hem de Apollon için kullanılmaktadır. Apollon Attik *demos* Phlyeis'te "Dionysos'u bahşeden" anlamına gelen *Dionysodotes* (Διονυσοδότης) *epitheton*u ile tapınım

---

[680] Pausanias I.2.5, I. 31. 6.

[681] Sözü geçen yazıtlı koltuk için bkz. IG II^2, no: 5056, 5060 (Hadrianus Dönemi); *Dionysos Melpomenos* sanatçılarının imparatora mektubu için bkz. IGII^2, no:1348 (M.S. II. yy.ın ortası); Bu belgeler hakkında ayrıca bkz. Agora III, 21.

[682] Bu yarışmalarda ödül olarak bronz bir üç ayaklı kazan verilmekteydi. Çok büyük boyutlu olan bu kazanlar bazen yüksek bir kaidenin üzerine bazen de küçük tapınak benzeri bir yapının üzerine dikilerek sergilenmekte ve anıtın üzerinde etkinliği anlatan bir yazıt bulunmaktaydı (Pickard-Cambridge 1927, 52).

[683]Farnell 1904, 255; Flashar 1992, Abb. 83-84; LIMC III/2, no: 147; Smith 2002, s.243, no:297; Stewart 1982, 212/fig.10.

[684] Pausanias I.2.5.

[685] Dionysos için bkz. Hesiodos *Theogonia* 947. Apollon için bkz. Aristophanes *Ornithes* 217; Euripides *Hiketides* 975.

[686] Dionysos için bkz. Orphikoi Hymnoi (*Bacchus*) 29. Apollon için bkz. Orphikoi Hymnoi (*Apollo*) 33.

görmekteydi[687]. Dionysos'un en yaygın *epitheton*larından biri olan *Kissios* (Κισσίος) Alabanda'da[688], *Thyios* (Θύιος) ise Miletos'ta Apollon'a verilmiştir[689].

İkonografide ve özellikle *Orphizm*in etkisi ile geç dönem *ritüel*lerinde Dionysos'un, Apollonlaştırılması dikkati çekmektedir. Bununla birlikte Pausanias tarafından aktarılan sıra dışı bir Apollon tapınımı Dionysiak öğeler içermektedir. Pausanias'a göre Menderes Magnesiası yakınlarında, Aulai olarak adlandırılan mevkiideki bir mağarada tapınım gören Apollon'un bahçelerinden sorumlu görevlilerin delirmiş gibi dik uçurumlardan ve yüksek kayalıklardan atladığı, ağaçları köklerinden sökerek parçaladığı ve en dar patikalarda koştuklarını yazmaktadır[690]. Her şeyden önce Apollon'un mağarada tapınım görmesi alışıldık bir durum değildir. Mağaralar ve yeraltı tapınakları daha ziyade Dionysos'un kutsal alanlarıdır. Tapınıcıların davranışları ise *Maenad*ların tipik davranışları olup tümüyle Dionysiaktır. *Maenad*ların çılgınlık anında ağaçların kökleyerek fırlattıkları mitoslarda anlatılmaktadır[691].

[687] Cook *Zeus* II-1, 251; Pausanias I.31.4.

[688] Laumonier 1958, 534.

[689] Cook *Zeus* II-1, 250.

[690] Pausanias X.32.6; Menderes Magnesiası yakınlarındaki Argavlı Köyü üzerinde, su kaynaklarının da bulunduğu, ovaya hâkim bir konumda yer alan bir mağaranın Apollon'a ait bir tapınım merkezi olduğu ve tanrının burada da Pausanias'ın aktardığı biçimde tapınım gördüğü ileri sürülmektedir (Bu konuda bkz. Gürdal 2007, 62).

[691] Euripides *Bakkhai* 1110.

VI. KLAROS'TA DİONYSOS

VI.1. EPİGRAFİK BELGELER

VI.1.A. Adak Heykele Ait Kaide

Apollon Klarios Tapınağı'nın güneyindeki küçük *eksedra*nın içinde bulunmuş ve üzerindeki heykel bugün kayıp olan Erken Hellenistik Dönem'e ait kaidenin Dionysos'a adanmış bir heykele ait olduğu anlaşılmıştır. Kaide üzerinde "*Dionysios oğlu Bakkhios Dionysos'a adadı*" yazıtı bulunmaktadır[692] (Lev. VIII/Res.7). Burada tanrının iki isminden türetilmiş kişi isimleri dikkati çeker. Dionysos'tan türetilmiş "Dionysios" ve Bakkhos'tan türetilmiş "Bakkhios". Baba ve oğul için kullanılmış bu isimler Dionysos dinine mensup, kendini tanrıya adamış bir aileye işaret etmektedir[693].

Bakkhios (Βάκχιος) aynı zamanda Dionysos'un bir *epitheton*udur. Tanrı bu *epitheton*la İonia'da Miletos[694] ve Ephesos'ta[695], Karia'da Knidos[696] ve Tralleis'te[697] tapımın görmekteydi. Tanrının buna benzer diğer *epitheton*ları Βάκχος[698], Βάγχος[699], Βάχος[700], Βάκχειος[701], Βάκχεύς[702]'tür. Tralleis'te bulunmuş olan ve aslı M.Ö. IV. yy.

---

[692] Βάκχιος / Διονυσίου / Διονύσωι (Robert 1989, 106, fig. 4; Ayrıca bkz. Debord 2013, 8/dn.19).

[693] Pierre Debord'a göre kişilerden biri ya da her ikisinin de rahip olduğu düşünülemez. Rahip olsalardı mutlak suretle belirtilirdi (P. Debord ile karşılıklı görüşme).

[694] Nilsson 1957, 6-7; Sokolowski 1955, no. 37.

[695] Ephesos'ta bulunan ve M.Ö. II. yy. sonlarına tarihlenen bir yazıtta Διόνυσος ῎Ορειος Βάκχιος olarak geçmektedir. *Oreios* "dağ" anlamına gelmektedir. Yazıtta dağlarda faaliyet gösteren vahşi bir Dionysos topluluğundan söz edilmektedir. Bkz. IvEphesos 4, No. 1267; Öztürk 2010, 89, no.10; SEG 30, No.1316.

[696] SEG 17, no. 494

[697] Debord 1982, 264, 284; Ertuğrul 2008, 87; IvTralleis und Nysa, no:3.

[698] Tanrı bu *epitheton*la Tralleis'te (Graf 1985, 285; Sokolowski 1955, no:75), Knidos'ta (SEG 17, no. 494; Sokolowski 1955, no:55), Nikaia'da (IK İznik II.2, no. 1325), Rhodos ve Lindos'ta (Graf 1985, 285) tapınım görmektedir.

[699] Termesos (TAM III/1 922)

[700] Daskyleion için bkz. SEG 41, no: 1064, Dorylaion için bkz. MAMA V, no. 168.

[701] Korinth için bkz. Pausanias II.2.6, Sikyon için bkz. Pausanias 2.7.5, Rhodos için bkz. IG XII.1, no. 155, Halikarnassos için bkz. SEG 16, no. 679, Olbia için bkz. Graf 1985, 285.

ortalarına tarihlenen bir yazıtta tanrıdan hem *Dionysos Bakkhios* (Βάκχιος) hem de *Dionysos Bakkhos* (Βάκχος) olarak söz edilmektedir[703]. *Bakkhos* sıfatı *bakkhik* çılgınlık halini ifade eder. Bununla ilişkili olan *Iobakkhos* ve *Iakkhos* isimlerinin de *bakkhik* çığlığı ifade ettiği kabul edilmektedir[704].

Bu isim ve *epitheton*ların tümü tek bir sözcükten türemiş olmalıdır. Bakkhos adının Yunanca bir karşılığı yoktur. Genellikle Lydce tanrısal bir sözcük olan "Baki"den türediği düşünülmektedir[705]. Başka bir görüşe göre ise *Bakkhos* semitik "baka" kökünden türemiş olup "ağlayan, feryat eden" anlama gelen Fenikeli "bakchon" sözcüğü ile ilişkilidir[706].

VI.1.B. Aigai Dekreti

1996 yılında üst parçası kırık ve kayıp olarak bulunmuş olan ve Ph. Gauthier tarafından yayınlanmış olan *dekret*te Aigai halkının kendi aralarındaki hukuksal bir sorunu çözemedikleri için Kolophon'dan yargıç talebinde bulunmalarını ve sorunu adil bir biçimde çözdükleri için Kolophonlu yargıçlara teşekkürlerini sunmalarını konu edilmektedir[707]. Bu dekretin kayıp olan üst kısmı 2011 yılındaki kazı çalışmaları sırasında Batı Onur Anıtları Sektörü'nde yer alan O13-14 plankaresindeki açmada +1.61/1.43 m seviyeleri arasında ele geçmiştir. P. Debord *dekret*in bu üst kısmının

---

[702] Naksos için bkz. Graf 1985, 285, Mykonos için bkz. Graf 1985, 285, Ilion için bkz. SEG 1, no. 444; IvIlion, no.152: Öztürk 2010, 158-159/no:2.

[703] Sokolowski 1955, no: 75

[704] Eleusis *myster*lerindeki haykırışları ifade eden *İakkhe* ile aynı olduğu kabul edilir ve Eleusisli Dionysos olarak bilinir (Grimal 1997, 310-311/ bkz. İakkhos; Daha fazla bilgi için bkz. Aristophanes *Batrakhoi* 316 vd.; Herodotos VIII.65; Strabon X.3.10; Pausanias I.2.4, I.37.4).

[705] Graf 1985, 287-291; Hoz 1994, 116; Otto 1965, 60; Tiryaki 2001-2, 64; Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm II.2.Kökeni /Anadolu

[706] Astour 1964, 200.

[707] Gauthier 1999, 1-18, no. 1.

Kolophon halkının Aigai halkına yanıtını içerdiğini ifade etmiştir[708]. Ph. Gauthier dekreti M.Ö. III. yy. ın ortalarına[709] P. Debord ise M.Ö. 220 civarına tarihlemektedir[710].

*Dekret*te Aigai'a giden Kolophonlu yargıçların onurlandırılmalarının Kolophon'daki *Klaria* ve *Dionysia* bayramlarında ilan edileceğinden söz edilmektedir[711]. *Dekret*in son bölümünde çelenklerin *Megala Klaria* bayramlarında *agonothetes*ler, *Dionysia* bayramlarında ise *prytanis* tarafından ilan edileceği belirtilmektedir[712]. Aigai *Dekret*i Klaros'un ana kenti Kolophon'da Dionysos onuruna *Dionysia* bayramlarının kutlandığını kanıtlamaktadır.

VI.1.C. Smyrnalı *Khresmologos* Menophilos Dekreti

Smyrnalı *khresmologos*[713] Menophilos'u onurlandıran ve M.Ö. 200-150 yıllarına tarihlenen *dekret* 1961 yılında *Apollon Klarios* Tapınağı'nın güneyindeki kutsal yol üzerinde bulunmuş ve ilk kez L.Robert tarafından 1974 yılında yayınlanmıştır[714] (Lev. V/Res. 3). Alınlık kısmında kırıklar bulunan *dekret*in üst kısmında yer alan üç metop halindeki betimler korunmuştur. Buna göre ortadaki metopta bir defne çelengi, bunun iki yanındaki metoplarda ise birer üçayak betimi bulunmaktadır[715]. *Dekret*te Klaros'a kehaneti yönetmesi için davet edilen Smyrnalı *Khresmologos* Menophilos'un çelenkle onurlandırılması konu edilmektedir: *"...İyi talihle: Philetairos oğlu Smyrnalı Menophilosu'un, hayatının kusursuzluğu ve kehanete başkanlık yapması nedeniyle meclisin ve halkın övgülerini alması, altın bir çelenkle taçlandırılması, bu çelengin Dionysia şenliklerinde ve Büyük Klarialarda ilan edilmesi, agonothetes ve prytanislerin diğer çelenkleri ilan ederken bu çelengi de şu şekilde ilan etmeleri: 'Halk, tanrının elçisi Philetairos oğlu Menophilos'u tanrılara olan bağlılığı nedeniyle*

[708] Şahin ve diğ. 2013, 253-254.

[709] Gauthier 1999, 10; Gauthier'in bu konudaki ön incelemesi hakkında bkz. La Genière 1998a, 750-751.

[710] Şahin ve diğ. 2013, 253; SEG 49, 1052'de bu *dekret* M.Ö. 300-250 olarak tarihlenmiştir.

[711] Gauthier 1999, 3-4, no.1 satır 12-16, 28-32, 40-44.

[712] Gauthier 1999,3-4, no.1, satır 44-46.

[713] χρησμολόγος: Kehanette bulunan kehanetleri açıklayan veya yorumlayan, kâhin, bilici (Çelgin 2011, 722).

[714] Robert 1974, 222.

[715] Robert-Robert 1992, 280-282; Ayrıca bkz. SEG 42, no: 1065.

taçlandırmaktadır.' Onun aynı zamanda proedriada oturma hakkına sahip olması ve ona ayrıca tüm Kolohonlularla eşit vatandaşlık haklarının verilmesi kararlaştırılmıştır..."[716].

Anlaşılmaktadır ki Hellenistik Dönem'de Klaros'ta *Klaria*'nın yanı sıra *Dionysia* da önemli bir yere sahipti. Bayram *prytanis* tarafından yönetiliyor ve çelenkle onurlandırma *Dionysia*'da *prytanis* tarafından ilan ediliyordu.

VI.1.D. Menippos Dekreti

Apollon Tapınağı'nın güneydoğu köşesinde *in situ* olarak duran ve Kolophonlu Menippos'a adanmış olan Onur Anıtı'nın kare biçimindeki yüksek kaidesi üzerine yazılmış olan Menippos ile ilgili meclis kararları Klaros'taki Dionysos kültünün varlığını kanıtlayan epigrafik belgeler içinde en detaylı bilgiyi sunmaktadır[717] (Lev VI/ Res.4). M.Ö. II. yy.ın son çeyreğine tarihlenen kararname, kaide üzerine üç sütun halinde yazılmıştır[718].

*Dekret*in III. sütununda *"Apollonides oğlu, Eumenides'in manevi evladı Menippos'un altın bir taçla ve altın yaldızlı bir heykelle onurlandırılması halkın isteği ile kabul edilmiştir. Bu onurlandırma ile Menippos'un Dionysia'da prytanis, Klaria'daki pyrrikhe ve gymnikos yarışmalarında agonothetes olarak tüm masrafları üstleneceği ilan edilmiştir."* ifadesi yer almaktadır[719] (Lev. VI/Res.5). Klaros'ta bulunmuş olan Aigai *Dekret*i ve Smyrnalı *Khresmologos* Menophilos *Dekret*i'nden kişilerin onurlandırılmasının *Dionysia* ve *Klaria* bayramlarının kutlandığı sırada ilan edildiği bilinmektedir. Menippos'un onurlandırılmasının da bu bayramlardan birinin kutlandığı sırada gerçekleştiği bilinmektedir[720].

---

[716] Burada *dekret*in yalnızca ilgili bölümü verilmiştir.

[717] Kolophonlu Menippos'a adanmış olan onur anıtı, kare biçiminde yüksek bir kaide üzerindeki bir İon sütunundan oluşmaktadır. 9.10 m yüksekliğindeki anıtın üzerinde Menippos'un altın yaldızlı bronz bir heykeli bulunmaktaydı (Şahin 1998, 35).

[718] Üç sütun için bkz. SEG 12, no:1244.

[719] Robert-Robert 1989, 102 (sütun III- satır 15-48).

[720] Robert-Robert 1989, 102-103.

*Dekret*in II. sütununda *"Menippos prytanislik tacına sahip olduğu aynı yıl sadece Dionysos'un gelişinde değil, ondan sonra da kent adına tanrılara kurbanlar sundu, halka ziyafet verdi. Aynı zamanda prytanislik süresince vatandaşları prytanieondaki aylık toplantılara sırayla davet ederek onları onurlandırdı. İkinci gün yine halka açık bir ziyafet düzenleyerek, yabancıları ve yerleşikleri de çağırdı*" ifadesi yer almaktadır (Lev. VII/Res. 6)[721]. Burada üzerinde durulması gereken "Dionysos'un *katagoge*si" (Διονύσου καταγωγῆι) ile ifade edilen "Katagogia"dır (Καταγωγία)[722]. *Katagogia*, Dionysos'un gelişinin ya da dönüşünün kutlandığı bir İon bayramıdır. Ephesos, Miletos ve Priene'de kutlandığı epigrafik belgelerle kanıtlanmıştır[723]. Menippos dekretindeki söz konusu bölümden *Katagogia*'nın Klaros'ta da kutlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kutlamanın yapıldığı sırada kurban sunusunun olduğu ve halka ziyafet verildiği *dekret*te geçen " … *sadece Dionysos'un gelişinde değil, ondan sonra da kent adına tanrılara kurbanlar sundu, halka ziyafet verdi*." İfadesinden anlaşılmaktadır.

VI.1.E. Adak Yazıtlı Güneş Saati

1958 yılında Hellenistik Dönem'e ait Apollon Sunağı'nın kuzeybatı köşesinde *in situ* halde bulunmuş olan güneş saati beyaz mermerden yapılmış olup konik tiptedir. Sol köşesindeki küçük bir kırık dışında iyi korunmuş olan güneş saatinin tamamı 79 cm yüksekliğinde 110 cm genişliğindedir. 8 cm yüksekliğindeki *plinthos* şeklindeki kaidesinde *"Apollas oğlu Athenagoras, Agoronomos iken (güneş saatini) Dionysos'a ve halka adadı"* yazıtı bulunmaktadır[724]. Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenen yazıttan güneş saatinin Dionysos'a adandığı anlaşılmaktadır[725] (Lev. VIII/Res.8).

---

[721] Robert-Robert 1989, 95 (sütun II- satır 34-44); SEG 39, no. 1244; Şahin 1998, 56.

[722] Debord 2013, 8/dn.19.

[723] Ephesos için bkz. Knibbe 1964-5, 29-30, no. 15; Robert-Robert 1968, 510-511, no. 462, Miletos için bkz. Sokolowski 1955, no.48, Priene için bkz. IvPriene, no. 174.

[724] Akurgal 1990, 139; Bean 1997, 175; Mellink 1960, 66; Salman 2003, 43-44; Şahin 1998, 48-49, res. 73; yazıtın çevirisi Pierre Debord tarafından yapılmıştır.

[725] Klaros güneş saati S.L. Gibbs'in kataloğunda 3051G numarası ile yer almaktadır (bkz. Gibbs 1976, s.270).

VI.2. ARKEOLOJİK BULUNTULAR

VI.2.A. Sunu Alanı

Klaros kutsal alanında, Apollon Tapınağı'nın güneyinde yer alan ve Türk kazıları döneminde Batı Onur Anıtları olarak adlandırılan sektörde (Lev. IV/Res. II), Lucullus Anıtı'nın hemen batısında 1996-1997[726] yılları arasında bir kontekst açığa çıkarılmıştır[727]. Çok sayıda *minyatür oinokhoe*, tüm ve parça halinde *oturan çocuk* ve *kourotrophos* figürinleri, çeşitli hayvan kemikleri ve sikkeler içeren kontekstin sınırları Fransız kazıları döneminde belirlenememiştir[728]. 2001 yılında başlayan Türk kazıları döneminin ilk kazı mevsiminde bu alanda gerçekleştirilen temizlik çalışmaları sırasında ve 2002 yılında R14/A plankaresinde açılan açmada bu buluntu grubunun devamı gelmiştir[729] (bkz. Lev. X/Res.12, Lev.XI /Res. 13, 14). R14/A plankaresindeki çalışmalar sırasında bulunan *minyatür oinokhoe*ler, açmanın kuzeydoğu ucunda yani Lucullus anıtının kuzey batı köşesi önüne doğru +1.16 ve +1.01 m seviyeleri arasında ele geçmiştir[730]. Gerek Fransız kazıları dönemi gerekse Türk kazıları döneminde yapılan çalışmalar birlikte ele alındığında sunu alanının doğuda Lucullus anıtının kuzey batı köşesi önünden kuzeydeki ilk stel kaidesine doğru 5 m uzunlukta, batıda ise kutsal yolun[731] ilk blok dizisi üzerine doğru yaklaşık 2.5 m genişlikte bir alanı kapladığı ve 15 cm derinliğinde olduğu anlaşılmaktadır[732].

---

[726] La Genière 1998b, 249, pl.X, fig. 1-3.

[727] Fransız kazıları döneminde bu akan "Sondage 4BC / S4BC" olarak adlandırılmıştır.

[728] La Genière 1998a, 751; La Genière 1998b, 249.

[729] Şahin ve diğ. 2003, 84-85; Şahin ve diğ. 2004, 78.

[730] Şahin ve diğ. 2004, 78; Fransız kazıları döneminde bu alanda çalışan Stéphane Verger'e görüşlerini benimle paylaştığı için teşekkür ederim.

[731] Onur anıtlarının batısında kuzey-güney doğrultuda uzanan yolun Apollon Tapınağı'ndan Notion'a uzanan bir kutsal yol olduğu düşünülmekteydi. 2011 yılı kazı mevsiminde O13-14 plankarelerinde açılan açmada yolun Apollon Tapınağı'na ulaşmadan batıya dönüş yaptığı anlaşılmış, bu kısmın yolun kuzey sınırı olduğu da kesinleşmiştir (Şahin ve diğ. 2013, 254-255).

[732] Alan kazıldığı sırada "bothros" olarak adlandırılmıştır. Ancak alanın genişliğini ve derinliğinin fazla olmamasını göz önüne alarak burayı "sunu alanı" olarak adlandırmayı uygun bulduk.

Fransız kazıları döneminde söz konusu buluntuların bir kült alanına işaret ettiği düşünülmüş ancak herhangi bir kültle ilişkisi kurulamamıştır[733]. Türk kazıları döneminde bu *minyatür oinokhoe*lerin *Anthesteria* bayramında kullanılan ve bir *oinokhoe* formu olan "khous" olduğu saptanarak bu alanın Dionysos ile ilişkili olduğu ortaya konmuştur[734]. Bu kontekstte bir arada ele geçen buluntular aşağıda ayrı başlıklar altında ele alınarak Dionysos ve *Anthesteria* ile ilişkisi değerlendirilecektir[735].

VI.2.A.a Khouslar

Khous, Tip 3 olarak bilinen bir *oinokhoe* formudur[736]. Dionysos'un yıllık olarak kutlanan ve üç gün süren *Anthesteria* bayramının ikinci günü adını bu kap formundan almakta ve bu güne *khous*un çoğulu olan *khous*lar anlamında "Khoes" denilmekteydi[737]. *Khoes*'e katılan herkesin kendi *khous*una sahip olması gerekiyordu. Bu nedenle *khous*ların büyük çoğunluğu bu gün için üretilmekteydi. *Khoes*'in önemli bir özelliği üç yaşına ulaşmış çocukların bayrama katılabilmesiydi. Bu özel gün için onlara hediye olarak bir *khous* verilirdi. Çocukların *khous*ları yaşlarına uygun olarak yetişkinlerin *khous*larından daha küçük boyutlu olurdu. Büyük boyutlu *khous*lar yaklaşık 3.25-3.50 litre ölçülerinde sıvı kapsayan, 20 cm'den daha uzun formlardır. *Anthesteria*'nın *Khoes* günü çocuklar tarafından kullanılan *khous*ların yüksekliği ise 10 cm'den daha azdır[738].

---

[733] La Genière 1998a, 751.

[734] Şahin ve diğ. 2004, 78; 2002 yılı sonrasında devam eden çalışmalar sırasında kutsal yol üzerinde açılan açmalarda yine +0.01 seviyesinde *khous*lar ele geçmiş olup bunlar da söz konusu kontekst ile ilgili olarak değerlendirilmiştir (Şahin ve diğ. 2013, 254).

[735] 2006 yılında, Antandros'ta Dereboyu sektöründe, bir Adramytteion sikkesi yardımıyla M.Ö. III.yy.a tarihlenen bir taban üzerinde yaklaşık 100 adet minyatür *hydria* bulunmuş olup bunlar Demeter kültü ile ilişkilendirilmiştir. *Hydria*larla birlikte figürin parçaları ve hayvan kemikleri de ele geçmiştir (Polat ve diğ. 2008, 460).

[736] Agora XXX, 41-42; Agora XII, 60-62.

[737] Agora XXX, 41-42; Agora XII. 1970, 60-62.

[738] Agora XXX, 41. Atina'da strandart boyutlarda üretilen *khous* formu, aynı zamanada bir sıvı ölçme birimi olarak kullanılmaktaydı (Agora XII, 60).

Minyatür *khous*ların esas buluntu noktası Attika'dır ve pek çoğu çocuk mezarlarından gelmektedir[739]. Bunlardan en erken olanı bir çocuk mezarında bulunmuş olup M.Ö. VI. yy. başlarına tarihlenmiştir[740]. Euboia'daki Eretria'da çocuk mezarlarından M.Ö. V. yy.a tarihlenen kırmızı figürlü minyatür *khous*lar ele geçmiş olup bunlar *Anthesteria* ile ilişkilendirilmiştir[741]. Bir Etrüsk liman şehri olan Spina'dan çocuk mezarlarında M.Ö. V. yy. ortalarına tarihlenen kırmızı figürlü minyatür *khous*lar bulunmuştur[742]. Yine Spina'dan daha yaşlı bir bireyin mezarından M.Ö. 470-460 yıllarına ait bir kırmızı figürlü *khous* ele geçmiştir[743]. Kuzey İtalya'daki Certosa di Bologna'daki mezarlarda[744], Güney İtalya'daki Tarentum'dan[745] ve Rhodos'tan[746] bebek mezarlarında *khous*lar bulunmuştur. Bunların dışında Olynthos mezarlarında M.Ö. V. yy.sonu-IV. yy. başı[747] ve Korinth'te kuzey mezarlıkta M.Ö. V. yy.ın ortaları ile IV. yy.ın ortaları aralığına tarihlenen[748] *minyatür oinokhoe*ler bulunduğu rapor edilmiştir. Klazomenai'da çok sayıda yonca ağızlı *minyatür oinokhoe* bulunduğu belirtilmektedir[749].

---

[739] Hoorn 1951, 49.

[740] Hoorn 1951, 49/Cat. 778/Fig.375.

[741] Gex 2003, 121.

[742] Hoorn 1951, 49/Cat. 522/Fig.206, Cat. 523/Fig.207, Cat. 513/Fig.376, Cat.518.

[743] Hoorn 1951, 49/Cat.519/Fig.359.

[744] Hoorn 1951, 49.

[745] Hoorn 1951, 49/Cat. 930.

[746] Hoorn 1951, 49/Cat. 895.

[747] Olynthus XIII, 218, 221, Pl.154/300; Pl. 158/309. Ayrıca Olynthos'ta evlerden de çok sayıda *minyatür oinokhoe* ele geçmiştir. Bunlar için bkz. Olynthus XIII, 219-224, Pl. 156/304; Pl. 158/302, 305-311; Pl. 161/313-314, 319; Pl. 166/312, 321, 324.

[748] Corinth XIII, 229/Grave 299-2/Pl.92, 240/Grave 313-3/Pl.92, 244/Grave 338-2/Pl.92, 256/Grave 371-4/Pl.60, 266/ 312/ Deposit 49 h, j, i, k/Pl.57, Grave 408-3/Pl.66, 279/Grave 445-2/Pl.71, 291/Grave 491-6/Pl.76, 293/Grave 495-5/Pl.78; Ayrıca bkz. s.132-133, 322/X-161, X-175-178/Pl.92.

[749] *Minyatür oinokhoe*ler Klazomenai'da M.Ö. V. yy.dan itibaren görülmektedir. Bununla birlikte bulunan örneklerin çoğu M.Ö. IV. yy.a tarihlenmektedir. Bunlar çeşitli mekân, işlik ve kuyulardan ele geçmiş olup çoğunluğu bezemesiz ve firnissizdir. Herhangi bir kültle ilişki kurulmamıştır (Zeren 2004, 67-69, Kat. no. 92-100, Şek. 34-36).

Klaros'ta bulunan *khous*ların 45 adeti tüm, 191 adeti tüme yakın olarak ele geçmiştir. 445 adet *khous*a ait çapı tam olarak korunmuş kaide parçası bulunmuş olup bunlarla birlikte net *khous* sayısı 681'dir. Bunun dışında 139 kaide parçası, 78 ağız parçası, 258 kulp parçası ve 489 amorf parça sayılmıştır. Ancak parçalar net sayı konusunda yanıltıcı olacağından tarafımızdan dikkate alınmamıştır[750]. Klaros *khous*larının tümü minyatürdür. Tüm yüksekliği korunmuş olan örneklerin en küçüğü 4.9 cm, en büyüğü 8.7 cm yüksekliğindedir. Dolayısıyla bunların *Khoes* günü çocuklar tarafından kullanılan *khous*lar olduğu anlaşılmaktadır[751].

Düz ağızlı bir örnek (Kat. no. 45) dışında Klaros *khous*larının tamamı yonca ağızlıdır. En erken ve en basit yapım tekniğine göre yonca ağız, hamur yaşken ve ağız henüz düzken başparmak ve işaret parmağı aynı anda kullanılarak ağzın iki yanından yukarı ve içe doğru çekilmesiyle biçimlendirilir. Ancak zamanla yonca ağzın içe çekilen kısımları çimdikle sıkılarak keskinleştirilir ve yonca yaprağı görünümü belirgin hale gelir. Bu ağız tipini M.Ö. V. yy.ın son çeyreğinden itibaren görmek mümkündür. M.Ö. IV. yy. da bu ağız formu geliştirilir. Ağzın içe çekilen ve çimdikle sıkılan yan kısımlarına, yine çimdikle düzeltilerek yumrucuk görünümü verilir. Yumrucuk görünümündeki bu kısımlar genellikle ağız seviyesinden yüksektir. Bu ağız tipinin bazı örneklerinde kulp ve ağız birleşme yerinin de yumrucuk ya da mahmuz biçiminde yapıldığı görülmektedir[752]. Klaros *khous*larında her üç yapım tekniğine göre yapılmış ağız tipi görülür. Çalışmamızda bu üç tip sırasıyla "basit yonca ağız", "yonca ağız" ve "çimdiklenmiş yonca ağız" isimleriyle ifade edilecektir.

*Khous*ların form gelişimi Atina Agorası'ndan nispeten izlenebilmektedir. Buna göre form özellikleri sınırlı olan erken *khous*lar ağız genişliği ile uyumlu bir genişlikte alçak kaideye, şişkin gövdeye, geniş ve kısa bir boyuna sahiptir. Ağız basit yonca ağız

[750] Bundan önceki çalışmalarda verilen 1000 civarındaki sayılar, parçalar dikkate alınarak verilmiştir.

[751] Konudan uzaklaşmamak için *khous*ların seramik özelliklerinin ayrı bir çalışmada detaylı bir şekilde değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Burada genel özellikleri ile sözü edilecek olup form çeşitliliğini göstermek amacıyla 50 adet *khous* kataloglanmıştır.

[752] Agora XII, 61, Pl.6-7.

tipindedir. M.Ö. IV. yy. da form incelir ve uzar, kaide çapı küçülür[753]. Erken *khous*larda kulp gövdeden ağıza dış bükey bir formla birleşirken, M.Ö. IV. yy.da gövdeden yükseldikten sonra omurga yaparak döner ve ağızla birleşir. M.Ö. III. 2. çeyreğinde boyun incelip uzar ve gövde armut şeklini alır[754].

Atina Agorası'nda ele geçen *khous*lar gelişim süreci ile birlikte değişen özellikleri dışında dönem boyunca neredeyse tek tiptir, form çeşitliliği görülmez. Buna karşın Klaros *khous*ları form özellikleri açısından oldukça çeşitlidir. Yüksek ayaktan düz dibe değişen formlarda kaide tipi ve küresel, ovoidal, konik, bikonik, sarkık tipte farklı gövde formları vardır. Ancak bütünsel formu oluşturan öğelerin uygulanmasında bir standart yoktur. Örneğin aynı kaide tipi her zaman aynı gövde ya da ağız tipi ile görülmez. Özellikle parça olarak ele geçmiş *khous*ların çok azında bütünsel form tahmin edilebilmektedir. Tüm ve tüme yakın olarak korunmuş olan *khous*lardan birbirinin benzeri ya da aynı elden çıkmış sayılabilecek çok az sayıda *khous* vardır. Bu durum forma dayalı gruplama yapmayı zorlaştırmıştır.

Bu nedenle gruplandırma ağız formları dikkate alınarak yapılmıştır. Buna göre:

I. Grup (Basit yonca ağızlı): Hamur yaşken ve ağız henüz düzken başparmak ve işaret parmağı aynı anda kullanılarak ağzın, iki yanından yukarı ve içe doğru çekilmesiyle biçimlendirilmiş ağız formuna sahip *khous*lar (Kat. no. 1-17).

II. Grup (Yonca ağızlı): Basit yonca ağız tipinde şekillendirilen ağzın içe çekilen kısımlarının çimdikle sıkılarak yonca yaprağı görünümünün belirginleştirildiği ağız formuna sahip *khous*lar (Kat. no. 18-34).

III. Grup (Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*lar): Ağzın içe çekilen ve çimdikle sıkılan yan kısımlarına yine çimdikle yumrucuk görünümü verilmiş ağız formuna sahip *khous*lar (Kat. no. 34-44).

Form ve özellikle de kil renklerindeki çeşitlilik *khous*ların farklı merkezlerden Klaros'a getirilmiş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Ancak form çeşitliliği kil

[753] Agora XII, 61, Pl.6-7.

[754] Agora XXIX, 126.

rengi ve yapısı benzer olanlar arasında bile gözlenmektedir. Buna göre *khous*ların ona sahip olacak çocuğa özel olarak, belki de sipariş üzerine üretilmiş olmaları mümkündür. *Khous*lar arasında çok sayıda olmamakla birlikte bozuk üretim (Kat. no. 29, 39, 49) ve kötü fırınlanmış örnekler de dikkati çekmektedir. Bunların *Khoes* günü için üretilmiş ancak bozuk üretim olduklarından daha ucuza satılan ve alt sınıf ailelerin çocukları tarafından kullanılan *khous*lar olduğu düşünülebilir. Nitekim *Anthesteria* köleler dâhil her sınıftan insanın katılabildiği bir bayramdı[755].

*Khous*ların pek çoğunda beyaz astar izleri ve az sayıda örnekte sarı ve kırmızı boya izleri gözlenmiştir. Bir kaç örnekteki boya, bezeme konusunda fikir verebilecek ölçüde korunmuştur. Korunan örneklerden bir kısmında sarı ya da kırmızı veya her iki renk (Kat. no. 50) kullanılarak boyun çevresine bir bant ve bu bandın iki yanından çıkarak gövdenin alt kısmına doğru uzanan bant bezeme bulunmaktadır (Kat. no. 21, 29, 41, 49,). Bezemesi iyi korunmuş olanlarda aşağı sarkan bu bantların sonlanma kısmının yuvarlatılmış olduğu görülür (Kat. no. 50). Bu, *khous*un boynuna dolanmış bir kurdele izlenimi vermektedir. Kırmızı figürlü *khous*lar üzerindeki betimlerden çocukların başlarının çiçek ya da sarmaşık çelengi ile taçlandırıldığı, bunun yanı sıra *khous*larının da boyun kısmına bir çelenk sarılarak taçlandırıldığı bilinmektedir[756]. Belki de Klaros örneklerindeki bu tip bezeme *khous*un boynuna çelenk sarmanın basit ve hızlı bir çözümü olarak uygulanmıştır. Bazı *khous*larda ise boyundaki bu bandın yalnızca ön kısımda bulunduğu, boynun arkasına devam etmediği ve ön kısımdaki yatay bandın sonlanma kısımlarından aşağı dikey bantlar uzandığı görülmektedir (Kat. no. 28, 30, 42) Bu şekilde gövdenin ön kısmında bir bezeme paneli oluşturulmuş gibi görünmektedir. Bu tip bezemeye sahip Kat. no. 42'de bu panel içinde kırmızı boya ile yapılmış orantısız bir dalga motifi bulunmaktadır. Yalnızca Kat. no.31 örneğinde gövdenin ön kısmında sarı boya ile yapılmış ince dalga bezemeler gözlenmiştir. Bazı örnekler üzerindeki boya izleri tüm gövdenin boyalı olduğu izlenimi vermektedir (Kat. no. 17).

Klaros *khous*larının form bakımından birebir benzerleri bulunamazken bezeme bakımından en yakın benzerleri Atina Agorası'nda bir kuyu dolgusu içinden ele geçen

[755] Burkert 1985, 237.

[756] Hoorn 1951, 15.

dört adet yonca ağızlı testi ile British Museum'da bulunan ve bunlarla aynı atölyenin ürünü olduğu tespit edilen bir diğer yonca ağızlı testidir. Bunlar minyatür olmayıp 24.5 cm yüksekliğindedirler. M.Ö. V. yy. sonuna tarihlenen bu testiler Atina Agorası için de pek yaygın olmayan bir anlayışa sahiptirler. Üzerlerinde Güney İtalya *phlyax* vazoları ile Boeotia Kabeiric grubunu hatırlatan tiyatral sahneler bulunmaktadır. Çizimler doğrudan firnissiz yüzey üzerine soluk kahverengi ya da kırmızı ile önce dış hatları çizilerek yapılmış daha sonra bezemenin içi boyanmıştır[757]. Klaros *khous*larında olduğu gibi dördünün boyun çevresinde geniş beyaz bir bant ve bu banttan çıkarak gövdenin alt kısmına doğru uzanan, sonlanma kısımları yuvarlatılmış bant bezeme bulunmaktadır[758]. Kurdele izlenimi bunlarda daha belirgindir. Ancak bu örnekler figürlü bezemeye sahip olduğundan bu bantlar sahneyi sınırlamak için yapılmış olmalıdır.

Minyatür *khous*lar özellikle Peloponnesos Savaşları (M.Ö. 431-404) ve bunu izleyen süre boyunca çocuk mezarlarının standart malzemelerinden biridir[759]. Peloponnesos Savaşları ve M.Ö. 430'da yaşanan bir veba salgını nedeniyle Atina nüfusu azalmıştı. Buna bağlı olarak aile ve çocuk yetiştirme, özellikle de erkek çocukların hayatta kalması ve soyun devamı önem kazanmış, bununla ilgili olarak çocuk sanatta her zamankinden fazla görülür olmuş ve olgunlaşma *ritüel*leri de önemli hale gelmişti[760]. Geleneğe göre üç yaşına kadar bebek sayılan çocuk üç yaşına geldiğinde *phratry*e tanıtılır ve aynı yıl ilk kez *Khoes*'e katılırdı[761]. Yani *Khoes* çocuklar açısından bir "olgunlaşma *ritüel*i" idi[762]. Antik dönemde bebeklerin pek çoğu üç yaşına ulaşamadan ölüyor, ancak üç yaşına ulaşabilmiş bir çocuk yaşama şansına sahip oluyordu. Buna göre *Khoes*'de kutlanan üç yaşına ulaşabilmiş çocuğun hayatta kalma şansına sahip olması ve dilenen elbette sağlıklı bir şekilde büyümesi idi. Bu nedenle

[757] Crosby 1955, 76-78; Bu testiler için ayrıca bkz. Papadopoulos 2007, 169-171/ Fig.150 a-d; Webster 1960, 261-263, 279-280/ B2-5/ Pl.65.

[758] Crosby 1955, no.1/ Pl. 34 a, no. 2/Pl. 35 a, no.3/Pl.35 b, 36/a, no.5 / Pl.37 a-c.

[759] Green 1971, 189; Korinth'te kuzey mezarlıkta bulunan ve bir kısmını *oinokhoe*lerin oluşturduğu tüm minyatür formlar çocuk mezarlarından gelmektedir (Corinth XIII, 70,75/dn.58, 80-81,86).

[760] Ham 1999, 201.

[761] Burkert 1983, 221; Karouzou 1946, 126.

[762] Ham 1999, 201.

*khousl*ar mezar buluntusu olsa da *Anthesteria* ilişkilendirilmektedir[763]. Mezar buluntusu olan *khous*lar genellikle ölen çocuğun bir *khous*a sahip olma gerekliliğinden yoksun kalmış olmasıyla açıklanmaktadır[764]. Yani çocuğun üç yaşına ulaşamadan ya da *Khoes*'e katılamadan ölmüş olduğu düşünülmektedir. Attika'da bulunan bir mezar taşı üzerindeki "*Khoik şeyler yaşındaydı, ancak kader (yani ölüm) Khoes'den önce geldi*" ifadesi bu düşünceyi destekler[765]. Pek çok *khous* üzerinde görülen üç yaşın altındaki emekleyen bebeklerin[766] *Khoes*'e katılma yaşına ulaşmadan önce ölmüş çocukları simgelediği ileri sürülmüştür[767]. Ancak içinde *khous* ele geçmiş üç yaşından büyük çocuk mezarları da mevcuttur[768]. Bu durumda mezarda bulunan *khous*un çocuğun *Khoes* günü kullandığı *khous* olduğu ya da *Khoes*'in çocuğun yaşamındaki önemi ile ilgili olduğu yorumu yapılabilir.

*Khous*ların, *Anthesteria* ve çocuklar açısından anlamını yorumlamayı olanaklı kılan M.Ö. V. yy. sonu ve M.Ö. IV. yy. boyunca üretilmiş olan Attika kırmızı figürlü minyatür *khous*ları üzerindeki ikonografidir. Bu minyatür *khous*lar üzerindeki sahnelerde çocuklar genellikle alçak bir masa ya da alçak ayaklar üzerinde duran bir tepsi, çeşitli oyuncaklar, ev hayvanları, çörek ya da meyve ve en önemlisi bir *khous* (ya da *khous*lar) ile betimlenirler. Çocuklar bazen başlarında bir çelenk taşırlar. Sıklıkla gövdelerinde bir muska zinciri bulunur. Sahnelerde daha çok erkek çocuklar betimlenir ve bu, genellikle tek başına çıplak bir çocuktur. Az sayıda sahnede kız çocukları betimlenmiş olup onlar da aynı tip oyuncaklar, ev hayvanları ve *khous* ile birlikte

---

[763] Eretria'da mezarlarda bulunan ikisi M.Ö. V. yy.ın 2. çeyreği, diğerleri V. yy.ın son çeyreği ve IV. yy.ın başına tarihlenmiş on dokuz adet minyatür *khous* Eretria'da *Anthesteria*'nın kutlandığına dair kanıt olarak gösterilmiştir (Gex 2003, 120-122).

[764] Evlenmeden ölen kızların mezarına *loutrophoros* konması geleneğine benzetilmektedir (CVA, USA 10, s.48; Burkert 1983, 221; Hoorn 1951, 23–24)

[765] ἡλικίης χοικῶν, ὁ δὲ δαί[μων] ἔφθασε τοὺς Χοῦς (IG II^2 13139/42). Çeviri için bkz. Ham 1999, 206.

[766] Hoorn 1951, Fig. 67, 208, 230, 235, 236, 249, 250, 252, 267, 277-279, 479-495, 513, 515, 524, 532, 534-539.

[767] CVA USA 10, s.48; G.L. Ham, emekleyen bebeklerin muska zinciri taşıyor olmasına dayanarak bu düşünceye karşı çıkmıştır. Ona göre muska ölenleri değil yaşayanları korumak için kullanılıyordu (Ham 1999, 206).

[768] Green 1971, 190 – dn.4; Simon 1983, 94-95.

gösterilirler. Erkek çocukların aksine kızlar giyimlidir. Yalnızca bebek olarak betimlenen kızlar çıplak görülebilirler[769].

VI.2.A.b. Minyatür Kâseler

Sunu alanından *khous*lar ve figürinler ile birlikte *minyatür kâse*ler de ele geçmiştir. Fransız kazıları döneminde dört kâse tüm olarak bulunmuştur[770]. Türk kazıları döneminde parçalar halinde bulunmuş olan bir kâse tümlenmiş ve çalışmamız dâhilinde kataloglanmıştır. Buna göre kontekstimiz beş adet tüm *minyatür kâse* içermektedir. Ancak bunların yanı sıra aynı tip kâselere ait kulplar ele geçmiştir. Bunlardan yalnızca gövde profili ile birlikte korunmuş olan bir tanesi kataloğa alınmıştır.

*Minyatür kase*lerin ağız çapları 5.4 ile 10 cm, yükseklikleri ile 2.2 ile 3.9 cm, kaide çapları 2.6 ile 4.2 cm arasında değişmektedir. Kat. no. 51, sığ ve yayvan bir görünüme sahiptir. Ağız hizasından dik açılarla yükselen çift yatay kulplara sahiptir. Geniş oturma düzleminden iç bükey kavisle yükselen gövde dış bükey profille dönerek ağıza ulaşmaktadır. Bu şekilde kâse, S biçiminde ikili bir profil sergilemektedir. Kat. no. 52, 51'i hatırlatmakla birlikte gövdenin daha dik bir profile sahip olması, kulpların daha geniş açılarla ağız hizasından yükselmesi ve ağzın hemen altındaki profille ondan farklıdır. Bu iki örnekten farklı olarak Lev. XIII/Res. 17a'daki çift kulplu kâsenin kulpları üçgen formludur[771]. Lev. XIII/Res. 17b'deki kâse üçgen formunda tek yatay kulba sahiptir[772]. Bunların her ikisi de içe çekik ağızlıdır. İçe çekik ağızlı Lev. XIII/Res.

[769] CVA USA 10, s. 47-48; Hoorn 1951, 15-18, 40-48; Benzer ikonografi nadiren *bodur lekythos*lar üzerinde de görülür. Bunlar da *Anthesteria* ile ilişkilendirilmektedir (Green 1971, 189). Benzer ikonografiye sahip *bodur lekythos*lar için bkz. Corinth XIII, 274/Grave 426-17/ Fig.24; Corbett 1949, 313/no. 11/Pl.81.

[770] Efes müzesinde korunan bu kâselere müzenin tadilatta olması nedeniyle ulaşılamamış ve bu nedenle kâseler kataloğumuza eklenememiştir. Bununla birlikte müze arşivinden malzemenin gerek fotoğrafları gerekse teknik bilgileri sağlanmış ve burada değerlendirmeye alınabilmiştir.

[771] Ölçüleri: Ağız R. 6.4 cm, Kaide R. 2.9 cm, H. 2.4 cm; Hamur özellikleri: mika katkılıdır; Karşılaştırma: Ekin Meriç 2013, Lev. 48 ve 127/S323.

[772] Ölçüleri: Ağız R. 5.7 cm, H. 2.2; Hamur özellikleri: mika katkılıdır; Karşılaştırma: Ekin Meriç 2013, Lev. 48 ve 127/S325.

17c'deki kâse kulpsuzdur[773]. Lev. XIII/Res. 17d'deki kâse geniş ağız tablasına sahip olmasıyla dikkati çekmektedir. Ağız tablası altında tek yatay kulbu vardır[774].

Klaros'un doğusunda yer alan Gallesion Dağı'nın diğer yamacında ve Klaros'a çok yakın konumda bulunan Metropolis'in Ana Tanrıça kutsal mağaralarından Küçük Mağara'da Klaros *minyatür kâse*lerinin çok benzerleri ele geçmiştir[775]. İlginç olan Büyük Mağara'da ele geçmiş olan 55 sikke'den 28'inin Kolophon sikkesi olmasıdır. A. Ekin Meriç, Ana Tanrıça'ya tapınan Kolophonluların buraya sunu amacıyla gelmiş olabilecekleri düşüncesini öne sürmektedir[776]. Eğer bu düşünce doğru ise buradaki sunuların bir kısmının da Kolophonlular tarafından yapıldığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Klaros'taki söz konusu sunu alanı M.Ö. IV. yy. sonu-III. yy. başlangıcına tarihlenmektedir[777]. Metropolis kült mağaralarında ele geçen *minyatür kâseler* Hellenistik Dönem'e tarihlenmiştir. Klaros kâseleriyle benzerlikleri birbirine yakın tarihlenebileceğini göstermektedir. Buna göre bu kâselerin de buraya Kolophonlular tarafından sunu olarak bırakılmış olması kuvvetle muhtemeldir[778].

---

[773] Ölçüleri: Ağız R. 5.4 cm, Kaide R. 2.6 cm, H. 2.4 cm; Hamur özellikleri: mika katkılıdır.

[774] Ölçüleri: Ağız R. 9 cm, Kaide R. 3.5 cm, H. 2.5 cm; Hamur özellikleri: mika katkılıdır.

[775] Ekin Meriç 2013, 137/138 Kat. S 323-326, bkz. Levha 48 ile 127.

[776] Ekin Meriç 2013, 52-53/Şekil 20-21; Büyük Mağara'da ele geçen Kolophon sikkelerinin büyük çoğunluğu, Klaros'taki söz konusu sunu alanında bulunan sikkeler ile aynı döneme aittir (M.Ö. IV. yy. sonu-III. yy. başı). A. Ekin Meriç, sikkelerin mağaranın giriş bölümünde bulunduğunu, bu nedenle mağaraya yukarıdan atıldıklarını düşündüğünü de belirtmektedir (bkz. Ekin Meriç 2013, 52/dn.158).

[777] Bkz. aşağıda Bölüm VI.2.A.f. Tarihlendirme

[778] Metropolis Küçük Mağara kâseleri astarlıdır. Klaros kâseleri ise astarsız olarak ele geçmiştir. Ancak Klaros'taki taban suyundan ötürü yerel üretim seramik malzemenin çok azında astar ve firnis gibi özellikler korunabilmektedir. Dolayısıyla Klaros kâselerinin astarsız üretilmiş olduğu kesin olarak söylenemez. *Minyatür kâse*lerin buluntu yerleri çeşitli olup, kullanım alanları buna göre değerlendirilmektedir. Klaros ve Metropolis'teki buluntu durumları *ritüel* eşyası olarak da kullanıldıklarını ortaya koymaktadır. Metropolis'te bulunan kâseler düşündüğümüz gibi Kolophonlular tarafından getirilmişse bu yörede dinsel törenlerde kullanılmak üzere üretim yapan atölyelerin de olması mümkündür. Nitekim *khous*lar da yerel üretimdir ve bu formun daha çok *Khoes* gününe özel olarak üretildiği bilinmektedir.

Metropolis mağaralarında M.Ö. II. yy.a tarihlenen Dionysiak figürlü seramik ve kandil parçaları ele geçmiş olup bunlar Ana Tanrıça ile Dionysos kültü ortaklığına bağlanmıştır[779]. Klaros'taki söz konusu sunu alanında bulunmuş kâselerin *Anthesteria*'da Dionysos'a sunulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Metropolis kâselerinin Dionysos'a sunulmuş olduğunu iddia edemeyiz. Bunlar, A. Ekin Meriç'in önerdiği gibi Kolophonluların da tapındığı Ana Tanrıça'ya sunulmuş olmalıdır[780].

VI.2.A.c. Oturan Çocuk Figürinleri

Literatürde *Tapınak Oğlanı* (Temple Boy), *Çömelen Çocuk* ya da *Çömelen Oğlan* (Crouching Child/ Boy, Squatting Child/ Boy) olarak geçmektedir. İkonografik açıdan çok çeşitli anlamı olduğu düşünülen bu tipi adlandırmak için "tapınak oğlanı" adı yeterince tanımlayıcı olmadığından daha çok "çömelen çocuk" adı tercih edilmektedir.

Bu tip için "çömelme" olarak tanımlanan genel duruşta sol bacak katlanmış ve dikey, sağ bacak yana açılarak katlanmış ve ayak içe doğru çekilmiş olarak gösterilmektedir[781]. Ancak "çömelme" tam olarak "dizlerini bükerek topukları üzerine oturmak" anlamına gelmektedir ve bu hareket, tanıma en uygun biçimde M.Ö. III. yy.a tarihlenen "Çömelen Aphrodite" heykelinde görülmektedir[782]. Oysaki gerçek anlamıyla çömelme hareketi bu tipteki figürinlerin tümünde görülmez çoğu, bacakları yukarıda sözü edilen durumda iken oturmaktadır. Ayrıca bu tip içinde değerlendiren emekler durumda figürinler de bulunmaktadır. Dolayısıyla *çömelen çocuk* adı da bu tip figürinlerin tümü için kullanılamaz. Nitekim bazı araştırmacılar "oturan çocuk" (*Seated Boy*) adını tercih etmektedir[783]. Klaros örneklerinin tümünde çömelme hareketi

[779] Ekin Meriç 2013, 40.

[780] Kolophonluların tapındığı tanrıça *Meter Antaia*'dır. Kolophonluların Metropolis kült mağalaralarını ziyaret edip sunu da bulunmuş olabilecekleri düşüncesi, *Meter Gallesia*'yı da tanıyıp tapındıkları yorumunu beraberinde getirmektedir (Ekin Meriç 2013, 52-53; Ayrıca bkz. Şahin 2015, 590).

[781] Hadzisteliou-Price 1969,95.

[782] Smith 2002, 83, fig. 102.

[783] Bkz. Corinth XVIII/4 68 vd.; Kaplan 2010.

gözlenmediğinden biz de çalışmamız dâhilinde yer alan bu tipteki figürinler için "oturan çocuk" adını uygun görmekteyiz.

Bu tipin M.Ö. II. bin yılda Mısır'da ortaya çıktığı düşünülmektedir[784]. M.Ö. II. bin yılda nadir olan bu tipin M.Ö. I. bin yılda Mısır'da üretilen ilk örnekleri taklit eden Fenikeliler aracılığıyla Akdeniz dünyasına yayıldığı, Kıbrıs ve Rhodos üzerinden Yunan dünyasına taşındığı kabul edilmektedir[785].

Geniş bir yayılım alanına sahip olmasına karşın ayırt edici bölgesel tipler yoktur. Detaylarda farklılık bulunmakla birlikte çoğu yukarıda tanımlanan genel duruşa uygun gösterilmiştir. Bu duruş tam anlamıyla Yunan örneklerinde olgunlaşır[786]. Bununla birlikte bu grup içinde değerlendirilen çok sayıda örnek küçük farklarla bu temel duruştan uzaklaşabilmektedir. Bunun dışında jest ve aksesuarlarda farklılıklar görülebilir. El diz üzerinde[787], bir el göğüs üzerinde[788], iki el zemine yaslanmış[789], bir kol yukarıda[790], kollar açık[791], sağ el sol omuzda başını yaslamış uyur[792] biçimde gösterilebilirler. Bir parmağın ağızda olması yaygın bir jest olup Mısır etkilidir. Yunanlılar tarafından Harpokrates olarak adlandırılan Çocuk-Horus[793], genellikle bir lotus çiçeği üzerinde, Mısırlı çocuklar için tipik olan bir yanı tıraşlanmış diğer yanında

[784] Rhodos'ta bulunmuş Naukratis yapımı fayans bir heykelcik Yunan tipinin kökeni konusunda fikir vermektedir (Hadzisteliou-Price 1969, 96, Pl.20/2).

[785] Corinth XV/2, 115; Corinth XVIII/4, 68; Hadzisteliou-Price 1969, 95-96.

[786] Hadzisteliou-Price 1969, 95

[787] Corinth XV/2, Pl.23/XV,6, XVI,2; Corinth XVIII/4, Pl.19/C227,229-233; Hadzisteliou-Price 1969, Pl.20/2; 22/21; 23/23; Kaplan 2010, Res. 3-5.

[788] Corinth XV/2, Pl.23/XV,5; Hadzisteliou-Price 1969, Pl.22/18; Myres 1940-45, Pl.18/-465.

[789] Hadzisteliou-Price 1969, Pl. 22/15,19- 20, 26.

[790] Corinth XVIII/4, Pl.20/C236-237.

[791] Hadzisteliou-Price 1969, Pl. 23/27.

[792] Kaplan 2010, 140, Res.10.

[793] Doğan güneşi simgeleyen Mısır tanrısı Horus, Greko-Roman Dönemi'nde İsis, Serapis ve Anubis ile birlikte Yunan dünyasına geçmiştir. Yunanlılar ona "Çocuk Horus" anlamında Harpokrates (῾Αρπκράτης, ῾Αρποχράτης , ῾Αρφκράτης) demişlerdir (Daremberg-Saglio bkz. "Harpocrates"). Harpokrates olarak tanımlanmış figürlerin bir kısmı oturan çocuk tipindedir (LIMC IV/2, bkz. Harpokrates.). Bu nedenle bu tip figürinlerin tümü için genel bir isim olarak "Harpokrates" de kullanılmaktadır.

tek bir bukle bulunan saç biçimiyle gösterilir ve sıklıkla sağ elinin parmağı dudağının üzerinde gösterilir. Bu, bebeklik çağındaki çocukların parmak emme hareketi olarak yorumlanmaktadır[794]. Çoğunluğu erkek olan bu tip figürinlerin hemen hemen hepsinde genital organ açıkta bırakılmış ve vurgulanmıştır[795]. Bazen omuzlarında bir *khylami*sle gösterilirler. Az sayıdaki *oturan kız çocuk* figürinleri ise giyimlidir[796]. Kıbrıs'ta bulunan örneklerin kısa tunik giydiği de görülür[797]. Yaygın bir aksesuar olarak *pilos* adı verilen yuvarlak kesitli, konik ve başlık giymektedirler[798]. Bazı örneklerde boyunda ve omuzlarında bir muska zinciri bulunmaktadır[799]. Köpek ya da kuş gibi ev hayvanları tutan tipler yaygındır[800]. Harpokrates olarak tanımlanmış bazı *oturan çocuk* figürinleri yılan tutmaktadır[801]

Klaros'taki sunu alanından ele geçmiş onüç oturan çocuk figürini burada değerlendirmeye alınmıştır[802]. Bunlar sol bacağın dizden katlanıp ayağın içe çekilmiş ve sağ bacağın yana açılarak uzatılmış olması ile aynı oturuş biçimine sahiptir. Kat. no. 65 dışında tümü farklı formlarda alçak kaideler üzerinde oturmaktadır. Sol bacağın korunmadığı Kat. no. 56 ile bacakların korunmadığı Kat. no 57'nin de diğer figürinlerle benzerliğinden ötürü aynı oturuş biçimine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunların tümü vücutlarının arka kısımlarını saran bir örtü dışında çıplaktır ve sağ elle örtüyü yana ya da yukarıya doğru çeker pozda gösterilmişlerdir. Örtü aynı zamanda figürün arkasında bir zemin oluşturmaktadır. Bu nedenle figürinlerin arka kısımları düz olup yalnızca ön cepheden izlemeye dönük olarak yapılmışlardır. Cephede örtünün figürlerin bacakları

[794] Bu, Yunanlılar tarafından susturma/sessizlik davranışı olarak yorumlanmıştır (Ovidius *Metomorphoses* IX.699).

[795] Daremberg-Saglio bkz. "Harpocrates"; Hadzisteliou-Price 1969, 95.

[796] Corinth XVIII/4, 72, Pl.20/C248; Ruvo'dan Hellenistik Dönem'e tarihlenen üç örnek uzun *khiton*lar giymiş *oturan kız çocuk*larıdır (Hadzisteliou-Price 1969, 98).

[797] Myres 1940-5, 66-67, Pl.18/464-465, Pl.19/432-433.

[798] Corinth XVIII/4, 73, Pl.19/233, 235, 241; Kaplan 2010, Kat.no.1, Res.1; Pl.20/238,240-241,243,250; Myres 1940-5, Pl.18/464.

[799] Corinth XVIII/4, 69; Myres 1940-5, 66-67, Pl.18/464-465.

[800] Corinth XVIII/4, Pl.20/C249; Olynthus XIV, Pl. 92/274.

[801] LIMC IV/2, no: 344a, 358.

[802] Burada kataloğa alınmayan bir örnek için bkz. Doğan Gürbüzer 2012, Kat. no. 298.

altına doğru uzandığı görülmektedir. Kat. no. 54, 55, 59, 63 ve 64 oval formlu kaideler üzerinde oturmaktadır. Bu kaidelerde sağ bacağın uzandığı yöne doğru alçalma görülmektedir. Diğer kaideler de bacağın uzandığı sağ yana doğru alçalmaktadır. Ancak daha düzensiz forma sahip olan bu kaideler yivlendirilmiştir. Kat. no. 60'ın yivlendilmiş kaidesi yuvarlak hatlara sahip olup figür yumuşak bir zemin üzerinde oturuyor gibidir. Kat. no. 61'in kaidesi farklı kalınlıklarda düzensiz üç yive sahiptir ve kaide bacağın uzandığı sağ yanda aniden alçalmaktadır. Sol yanda kaide örtünün bacaklar altına uzanan kısmıyla birlikte işlenmiştir. Bu figür daha çok yumuşak bir minder üzerinde oturuyor gibidir. Kat. no. 65, bir kaide üzerinde bulunmaması, bir örtüye sahip olmaması ve pozu ile diğerlerinden tümüyle farklıdır. Figür oturduğu yerden elleriyle zemine uzanmış emeklemeye hazır durumda olup olasılıkla diğerlerinden daha küçük bir bireyi betimlemektedir. Çalışma konumuz olan diğer *oturan çocuk* figürinlerinin arkasını saran ve sağ elle çekilen örtü bir zemin oluşturmaktaydı. Örtü bulunmayan Kat. no. 65 doğrudan bir zemin üzerinde yer almakta bu şekilde üç boyutluluk hissi azalmaktadır.

Kat. no. 58 dışındaki figürlerin tümü tombul bebeklerdir. Bunların bazılarında üst gövde ince görünmesine karşın bacakların ve kolların kalın olması ve bir ayva göbeğe sahip olmaları tombul ifade edilmeye çalışıldıklarını göstermektedir. Kat. no. 53'ün üst gövdesinde belirtilmiş olan göğüsler, mide ve göbek açıkça bebeğin tombul olduğunu göstermektedir. Kat. no. 58 bütün olarak daha ince bir yapıya sahip olup belki diğerlerinden daha büyük bir bireyi betimliyor olabilir.

Kat. no. 60'ta başın konumu anormaldir. Yukarı uzanan sağ kolla birlikte yukarı doğru çekiliyor gibidir. E. Doğan Gürbüzer'e göre bu durum *koroplathos*un hatası olabileceği gibi anatomik bir bozukluğu ifade etmek için bilinçli olarak da yapılmış olabilir[803].

İyi korunmuş olanlarda figürlerin arkasını saran örtünün kıvrımları genellikle sağ kol altında dikey çizgiler halinde ifade edilmiştir (Kat. no. 54, 59-61, 63). Örtü kıvrımları özellikle Kat. no. 53 ve 61'de plastik yapıdadır. Örtünün bacaklar altına

[803] Doğan-Gürbüzer 2012, 112.

doğru uzandığı ve burada toplandığı gözlenmektedir. Bu örtünün bir *khylamis* (χλαμύς) olduğu açıkça anlaşılamamakla birlikte oturan çocuk figürinlerinin genellikle *khylamis*le betimlendiğini göz önüne alarak bunun bir *khylamis* olduğu kabul edilebilir.

Kat. no. 53-58 omuzlara kadar uzun bukleli saçlara sahiptir ve başlık taşımazlar[804]. Bu figürinlerin saç tipleri T. Hadzisteliou-Price'ın tipolojisinde "çıplak başlı Rhodos-Attik tip" olarak tanımlanan Tip II'deki[805] bazı figürinlerle karşılaştırılabilir[806]. Kat. no. 63 ve 64 de omuzlara kadar inen uzun saçlara sahiptir. Ancak bunların saçları üzerinde bereye benzer bir başlık bulunduğu açıkça görülmektedir. Korinth'te Demeter ve Kore kutsal alanında bulunmuş aynı kalıptan çıkma iki figürin buna çok benzer bir başlık taşımaktadır[807]. G.S. Merker bu başlığı "daha alçak ve daha geniş, kernarları yuvarlatılmış *pilos*" olarak tanımlamıştır[808]. *Pilos* genellikle külah biçiminde kenarlıksız bir başlık olarak görülmektedir. Ancak Korinth örneklerinde kenarlarının yuvarlatıldığı dikkati çeker[809]. Merker söz konusu iki örnekte *pilos*un kulakların üzerinden aşağı çekildiğini belirtmiştir[810]. Buna göre başlığın bu formunun külah biçimindeki *pilos*un kullanımına bağlı olarak oluştuğu düşünülmüş olmalıdır. Klaros figürinlerinden Kat. no. 59-61 başlıksız ve kısa saçlara sahiptir.

Kat. no. 59, 64-65'in sol eli zemin üzerindeki yuvarlak formlu bir nesne üzerindedir. Kat. no. 59 ve 64'ün eli altındak olasılıkla bir toptur. Kat. no. 65'in eli altındaki nesne daha silindirik bir forma sahip olduğundan top olduğu kesin olarak

---

[804] Kat. no. 54 ve 55 çok yüksek olasılıkla aynı kalıptan çıkmadır.

[805] Söz konusu tipoloji için bkz. Hadzisteliou-Price 1969, 98-104; M.Ö. 470-460 civarından Roma Dönemi içlerine kadar devam eden "çıplak başlı Rhodos-Attik tip" Attika'da özellikle M.Ö. V. yy. ortalarında revaçtaydı. Bu tipin en erken örnekleri Rhodos'tan gelmektedir. Sicilya ve Korinth'ten bilinen erken örnekler ise Rhodos asıl örneklerinin taklitleridir. "Rhodos-Attik tip" diğer *oturan çocuk* figürinleri arasında en yaygın olanıdır. Çok sayıda çeşitleme ve *atribüt* ile birlikte görülürler (Hadzisteliou-Price 1969, 99).

[806] Bkz. Hadzisteliou-Price 1969, Pl.21/fig. 10, Pl.23/fig. 24.

[807] Corinth XVIII/4, Pl. 20/fig. C236-C237.

[808] Corinth XVIII/4, 109/bkz. C236.

[809] Corinth XVIII/4, Pl. 19/ C233,235, Pl. 20/ C238,C240-241, C243.

[810] Corinth XVIII/4, 69.

söylenememektedir. Kat no. 60 ve 61 ise sol kolları altında birer kuş figürü tutmaktadır. Kat. no. 60'daki kuş figürü kısa ve küt bir başa sahip olup büyük olasılıkla bir güvecindir. Kat. no. 61'deki kuş daha ince ve uzun bir boyuna sahip olduğundan bir kaz ya da kuğu olmalıdır.

Oturan çocuk figürinlerinin en fazla ele geçtiği yerler sağlık, bereket, çocuk, doğum, çocuk bakımı, ailenin genişlemesi gibi konularla ilgili tanrı ve tanrıçaların kutsal alanlarıdır[811]. Kıbrıs'ta yer alan Tamassos'taki "Tanrıların Anası"nın kutsal alanında[812], Aiolis'teki Larisa'da[813] ve Kyme'de[814] Ana Tanrıça kimliğindeki tanrıçaların kutsal alanında bu tip figürinlerden bulunmuştur. Yine Kıbrıs'ta Chytroi kasabasının güneydoğu köşesindeki Aphrodite *temenos*unda, Idalion'daki Aphrodite *temenos*unda, Golgoi'da *Aphrodite Golgia* kutsal alanında *oturan çocuk* figürinleri bulunmuştur[815]. Peloponnesos'taki Korinth'te Demeter ve Kore kutsal alanında[816]; Thessalia'daki Demetrias'ta[817] *oturan çocuk* figürinleri bulunmuştur. Boeotia'daki Thebai'de, özellikle Kabeirion'da çok sayıda *oturan çocuk* figürini ele geçmiş olup bunlar da Demeter'le ilişkilendirilmiştir[818]. Attika'daki Agrai'da *Eileithyia Eukoline* kutsal alanında *oturan kız çocuğu* figürinleri bulunmuştur[819]. Boeotia'da yer alan Thespiai'daki Eileithyia kutsal alanında bulunan figürinlerin Artemis-Eileithyia'ya adandığı epigrafik verilerle belirlenmiştir[820]. Attika'nın doğu kıyısında yer alan Brauron'daki Artemis-İphigenia kutsal alanında da *oturan çocuk* figürinleri bulunmuştur[821]. Lindos'ta Athena kutsal alanında yarı çömelir biçimde ithal olduğu

[811] Corinth XVIII/4, 69.

[812] Hadzisteliou-Price 1969,106.

[813] Larisa III, 43, Pl. 9/26, 28.

[814] Dufkova 1974, 148-150, Pl.34; İdil 1989, 517, Fig.21.

[815] Hadzisteliou-Price 1969, 106.

[816] Corinth XVIII/4, 69.

[817] Hadzisteliou-Price 1969, 105.

[818] Kabeiroi, Demeter'in çevresine ait *khitonien* bir bereket *demon*udur (Hadzisteliou-Price 1969,105.)

[819] Hadzisteliou-Price 1969,105.

[820] Hadzisteliou-Price 1969, 105,108.

[821] Hadzisteliou-Price 1969,105.

anlaşılan Ptah-Sekar-Osiris ve Horus figürinleri bulunmuştur[822]. Etruria'da Damia'ya da bu tip figürinler sunulduğu bilinmektedir[823].

Phokis'te, Artemis ve Apollon'a ait bir kutsal alan ve tapınağın kalıntılarının bulunduğu Lilaia'dan bir yazıta göre *kourotrophos*lara çocuk tasvirleri adanmaktaydı[824]. Kıbrıs'taki Kourion'da *Apollon Hylates* kutsal alanında çok sayıda *oturan çocuk* figürini ele geçmiştir[825]. Phaleron'da bulunan M.Ö. 400'e tarihlenen bir kabartma, Xenokrateia tarafından Kephissos ve oğlunun yetiştirilmesi için bir hediye olarak Apollon'a adamıştır[826].

Bu tip figürinlerin adandığı diğer bir tanrı Asklepios'tur. Asklepieia, Atina, Epidauros, Korinth ve Lissos'ta (Girit) tanrıya ait kutsal alanlarda bu tip figürinlerden ele geçmiştir. Buralarda bulunan adaklar bir hekim olarak Asklepios'un çocukların sağlığı ve korunmasından sorumlu olmasıyla açıklanmıştır. Ancak *oturan çocuk* figürinlerinin Asklepios ile ilişkilendirilmesi daha çok figürinlerin taşıdığı *atribüt*lere bağlanmıştır. Buna göre kaz, köpek, horoz, üveyik gibi hayvanların Asklepios ile bağlantılı olduğu, özellikle tavşan taşıyan figürinlerin bebek Asklepios'u ya da Asklepios'un çocuklarını simgelediği ileri sürülmüştür. Çünkü tanrının kızı Hygeia bir kabartma üzerinde elinde yabani tavşan ile gösterilmektedir. Agrai'daki *Eileithyia Eukoline* kutsal alanından gelen *oturan kız çocuğu* figürinleri de Hygeia'nın betimleri olarak yorumlanmıştır[827]. Bir diğer yoruma göre bu figürinler çocuk Asklepios'tur. Roma'daki Asklepeion'dan İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen iki yazıt, çocuk Asklepios heykelciklerinin adandığı konusunda bilgi vermektedir[828].

Bu tipteki figürinlerin çocuk tanrıları betimlediği yorumuna konu olan tanrılardan biri de Eros'tur. Bu düşünce, *oturan çocuk* figürinlerinin Aphrodite kutsal

[822] Hadzisteliou-Price 1969, 96.

[823] Hadzisteliou-Price 1969, 98; Damia için bkz. Herodotos V.82 ve Pausanias II.30.4, 32.2.

[824] Hadzisteliou-Price 1969,105.

[825] Hadzisteliou-Price 1969,106.

[826] Hadzisteliou-Price 1969,105.

[827] Hadzisteliou-Price 1969,108.

[828] Hadzisteliou-Price 1969,101, 108.

alanlarında ele geçmesine dayanıyor olmalıdır. Ayrıca bu tip figürinlerin bulunduğu yerlerden biri olan Thespiai'da Eileithyia da "Eros'un annesi" olarak tapınım görmekteydi[829]. Bu tip figürinlerin Aphrodite ile ilişkisi tanrıçanın kutsal eşi Adonis olarak yorumlanmalarına da neden olmuştur[830].

Oturan çocuk figürinlerinin yoğun olarak bulunduğu yerlerden biri *khous*lar gibi çocuk mezarlarıdır. Yunanistan'da ve Magna Graecia'da (Megala Hellas) mezarlarda bu tip figürinlerden bulunmuştur[831]. En iyi belgelenmiş olanlar Rhodos ve Olynthos'ta kazılanlardır. Olynthos'ta bulunan *oturan çocuk* figürinlerinin tamamı çocuk mezarlarından gelmiş olup figürinlerin ifade ettiği yaş ile bulundukları mezarlardaki iskeletin yaşı arasında uygunluk bulunduğu tespit edilmiştir[832]. Korinth'te kuzey mezarlıkta[833]; Rhodos'ta Kamiros, Ialysos ve özellikle Macri Langoni'de bu tip figürinlerden ele geçmiştir. Bazı mezarlarda zenci *oturan çocuk* figürinleri de bulunmuştur. Bu figürinlerin, ölen çocuğun arkadaşı olarak ya da hizmetkârlığı için vekil olarak mezara konulduğu düşüncesi önerilmiştir[834]. Aiolis'te yer alan Kyme[835] ve Myrina[836] kentlerinin *nekropol*lerinde de *oturan çocuk* figürinleri bulunmuştur.

Kutsal alanlarda bulunan *oturan çocuk* figürinlerinin çocuk tanrıları, tanrıların çocuklarını ya da tanrıçalara eşlik eden kutsal kimlikleri betimlediği, tanrıya adanmış tapınak hizmetçisi çocukları yani "tapınak oğlanları"nı simgeledikleri ileri sürülmüştür. Başka bir yoruma göre bunlar aslında gerçek çocukların ideal betimleri olup anne babaları tarafından çocuk sahibi olabilmek ya da çocuklarının korunması, sağlıkla yetiştirilmesi, bir hastalığın iyileştirilmesi gibi nedenlerle kutsal alanlara adak olarak bırakılıyordu. Yalnızca Kıbrıs örnekleri için yapılan bir yoruma göre bunlar gerçek

[829] Hadzisteliou-Price 1969,105.

[830] Hadzisteliou-Price 1969,107.

[831] Hadzisteliou-Price 1969,109.

[832] Olynthus VII, 74-76, Pl. 36/280-287, Pl.37/288.

[833] Corinth XIII, Pl.74/4.

[834] Hadzisteliou-Price 1969,110.

[835] Fırat 2009, 176-180, Kat.no.10-14, Res.10-14.

[836] Myrina'da bulunan örneklerden ikisi Attis olarak yorumlanmıştır (Baudat 1953, 25, 45, Lev.XIX/21,51).

çocukların betimleri olup çocuğun ailesi tarafından çocuk sahibi oldukları için yerine getirilen adaklardır. Başka bir yoruma göre ise bunlar bir hayvan, kutu ya da çelenk tutan ve bizzat kendi sunusunu yapan dindarlardır. Bir diğer yoruma göre ise erkek tapınak fahişelerini betimlemektedirler[837].

Mezarlarda bulunan örneklerden yola çıkılarak kötü etkileri uzak tutucu ve korruyucu (*apotropaic*) bir anlamı olduğu ileri sürülmüştür[838]. Başka bir görüşe göre bunlar mezar sahibi çocuğun betimi olmalıdır. Nitekim figürinlerin ifade ettiği yaş ile mezarda bulunan iskeletin gösterdiği yaş arasında uyum olduğu belirlenmiştir[839].

Bu tip figürinler çok sayıda olmamakla birlikte yerleşim yerlerinde de bulunmuştur. Sicilya'da yer alan Gela yakınlarındaki Manfria'da *oturan çocuk* figürinleri, Olynthos'ta bir evde *oturan çocuk* formunda vazolar bulunmuştur[840]. *Oturan çocuk* tipinin küçük çocuğun sanatsal bir ifadesi olarak sadece süs amaçlı olarak üretildiği düşüncesi belki bu örnekler için uygun olabilir[841].

O*turan çocuk* figürinlerinin bir çocuk tanrıyı betimlediği düşüncesine konu olan tanrılardan biri Dionysos'tur[842]. Aslında bu düşünce şaşırtıcı değildir. Zira bebeklik dönemi diğer tanrılara göre Dionysos'un mitolojisinde daha özel bir yere sahiptir ve bebek Dionysos betimleri oldukça yaygın olup yalnızca Antik Çağ'da değil tüm sanat tarihi boyunca sevilen konulardan biridir[843].

---

[837] Hadzisteliou-Price 1969,107; T. Hadzisteliou-Price "erkek tapınak fahişeleri"nin varlığı konusunda bir kanıt bulunmadığını söyler (Hadzisteliou-Price 1969, 109).

[838] Hadzisteliou-Price 1978, 107.

[839] Hadzisteliou-Price 1978, 110.

[840] Olynthus VII, 102, Pl.56/397-398.

[841] Hadzisteliou-Price 1969, 105.

[842] Hadzisteliou-Price'ın tipolojisinde tanrı çocuklar Tip II/3.b olarak sınıflandırılmıştır (Hadzisteliou-Price 1969, 100-101).

[843] Dionysos'un bebeklik ve çocukluk dönemi için bkz. yukarıda Bölüm II.1. Mitolojisi / Doğumu, Çocukluğu

Dionysiak İkonografiye uygun *oturan çocuk* figürini sınırlı sayıda örnekle temsil edilmektedir. Melos'tan M.Ö. IV. yy.a tarihlenen ve *lekythos* formunda[844] bir vazoyu süsleyen kalıp yapımı tip, sarmaşıklarla çevrili bir mağarada *oturan çocuk Dionysos* olarak tanımlanmıştır. Figür, dizinin üzerindeki sağ elinde kutsal çörek tutarken, sol eliyle zemine yaslanmıştır. Burada ilginç olan çocuk Dionysos'un zenci bir çocuk olarak gösterilmiş olmasıdır. Bunun nedeni tam olarak açıklanamamaktadır. Ancak bilinmektedir ki M.Ö. V. yy.da zenci oturan çocuk figürinleri yaygındı ve olasılıkla burada iki tip karıştırılmak istenmiştir[845]. Mısır'dan Hellenistik Dönem'e tarihlenen *oturan çocuk Dionysos-Horus* olarak tanımlanmış bir figürin kendine çektiği sağ bacağı ile bir üzüm tomarı üzerine oturmuş sol tarafına bakarken sağ eliyle üzüm salkımı tutmaktadır[846]. Bir Apollon kehanet merkezi olan Patara'da bulunmuş olan ve M.Ö. II. yy.ın 2. yarısına tarihlenen bir *su kaplumbağası üzerinde oturan çocuk* figürini Dionysos olarak değerlendirilmiştir. Sağ eliyle kaplumbağaya dayanarak gövde ağırlığını sağ kol üzerine veren figürün sol kolu, kaplumbağanın sırtından aşağı sarkan sol bacağın üzerine uzanmıştır. Sağ bacak hafifçe dizden bükülerek yukarı çekilmiştir. Figürün sol omzu üzerinde yapraklarıyla beraber bir üzüm salkımı bulunmaktadır[847]. Korinth'te bir yapının içinde bulunmuş olan Roma Dönemi'ne ait, pişmiş toprak bir *oturan çocuk* figürini Dionysos olarak tanımlanmıştır. Bağdaş kurmuş olan figürün oturuş biçimi bu tip için tanımlanan temel oturuştan farklı olmakla birlikte *oturan çocuk* tipine yakın kabul edilmiştir. Figür yukarı kaldırdığı sağ elinde bir üzüm salkımı tutmaktadır[848]. Dionysos ile ilişkilendirilmemiş, elinde üzüm salkımı bulunan *bir oturan çocuk* figürini Amisos'ta ele geçmiştir[849]. *Oturan çocuk* tipinde Dionysos olarak tanımlayabileceğimiz diğer bir figür M.Ö. V. yy.a tarihlenen Kyzikos sikkeleri üzerinde karşımıza çıkar. Tümüyle çıplak olan figür bir ton balığı üzerinde çömelmiş sağ elinde bir *kantharos*, sol elinde bir *thyrsos* ve başındaki sarmaşık çelengi ile bebek

[844] Çark yapımı ağız sonradan eklenmiş olup yonca ağız tipindedir (Higgins 1959, 65).

[845] Higgins 1959, 65, no.1712; Winter 1903, 272/3.

[846] Edgar 1903, 13, Pl. XXIII/ 32043; Ayrıca bkz. Hadzisteliou-Price 1969,100.

[847] Işın 1998, 100-104.

[848] Brooner 1947,246.

[849] Atasoy-Zeyrek 2004, 100/res. 45.

Dionysos'tan başkası değildir[850]. Mısır'dan mobilya aksesuarı olarak kullanılmış *oturan çocuk* tipindeki *nebris* giyen figürler Dionysos olarak tanımlanmıştır[851]. Yine Mısır'dan Hellenistik Dönem'e ait bir *oturan çocuk* figürini sağ kolu ile kavradığı oldukça büyük bir *phallos* ile Dionysiak ikonografiye uygun olarak tanımlanmıştır[852].

Klaros'ta Batı Onur Anıtları Sektörü'ndeki sunu alanında bulunan *oturan çocuk* figürinleri herhangi bir Dionysiak *atribüt* taşımazlar. Buna karşın, burada *Anthesteria*'nın kutlandığını kanıtlayan *khous*lar ile birlikte ele geçmiş olmaları, bebek Dionysos'u betimliyor olabileceklerini düşündürmektedir. Bu figürinler Dionysos'u betimliyor olsun ya da olmasın, buluntu durumları *Khoes* açısından anlamlı olduklarını ortaya koymaktadır.

Khoes ile *oturan çocuk* tipi arasındaki ilişki açısından ilgi çekici olan başlıca nokta, söz konusu tipin Attika kırmızı figürlü *khous*ları üzerinde de sıkça görülüyor olmasıdır[853]. Bunu, *oturan çocuk* tipinin bu dönemde yaygın olmasıyla açıklamak mümkündür. Nitekim *khous*lar üzerindeki bu betimlerin *oturan çocuk* heykelciklerinden etkilenilerek yapılmış olduğu ileri sürülmektedir[854]. Ancak *oturan çocuk* tipi *khous*lar dışında bir form üzerinde pek görülmez. *Khous*lar üzerindeki figürlerin bir kısmı *oturan çocuk* figürinleriyle aynı pozdadır[855]. Bir kısmının oturuş biçimi yaptığı harekete göre temel duruştan nispeten uzaklaşabilmektedir. Bunun dışında *khous*lar üzerindeki emekleyen bebek figürleri de *oturan çocuk* tipi içinde değerlendiren emekleyen figürinleri hatırlatmaktadır[856]. Daha da önemlisi bu figürlerin ikonografisi *oturan çocuk* figürinleriyle aynıdır. Söz konusu ikonografik öğeler arasında en ilgi çekici olan çocukların gövdesindeki muska zinciridir. *Khousl*ar üzerinde hem *oturan çocuk* tipindeki figürlerin hem de diğer çocuk figürlerinin üzerindeki muska zincirinin

[850] LIMC III/1, 479; LIMC III/2, 376, fig.669.

[851] Hadzisteliou-Price 1969,100.

[852] Edgar 1903, 13, Pl. XXXIII/ 32360; Hadzisteliou-Price 1969,98.

[853] Green 1971, 189-190, dn. 4; Hadzisteliou-Price 1969, 97-98; Hoorn 1951, Fig. 86-190-190-284-291-293-460-505.

[854] Hadzisteliou-Price 1969, 97-98.

[855] Hoorn 1951, Fig. 13, 14, 291, 293, 276, 443, 460, 461.

[856] Hoorn 1951, Fig. 446-450, 452-453.

çocukları *Khoes* günü, *Anthesteria*'nın ilk gününden itibaren etrafta dolaştığına inanılan ruhlardan korumak amacına yönelik olduğu düşünülmektedir[857]. Özellikle Kıbrıs'ta bulunan *oturan çocuk* heykelcikleri muska ile görülür[858]. Korinth'te bulunan örneklerde gövde üzerine işlenmiş çapraz hat üzerine boya ile yapılmış muskalar olduğu düşünülmektedir[859]. Çocuk tanrılar ya da rahiplerin korunmaya ihtiyacı olmadığından muska ile görülen bu figürler elbette gerçek çocukları betimlemekteydi. *Khous*lar üzerindeki sözü geçen figürlerin de *Khoes*'e katılan ölümlü çocukları betimlediği açıktır. Nitekim *khous*lar üzerindeki figürler ya elinde bir *khous* tutmakta ya da yakındaki, genellikle bir masa üzerindeki *khous*a ulaşmaya çalışmaktadır. Atina Agorası'ndan başı kayıp olan, buna karşın uzun saçlı olduğu anlaşılan, uzun bir *khiton* ve üzerine *himation* giymiş *oturan kız çocuğu* figürini sağ eliyle sol yanındaki *khous*u tutmaktadır[860]. Bu figürin "*Khoes* bayramındaki çocuk" olarak tanımlanmıştır[861].

Klaros'taki sunu alanında *khous*lar ile birlikte ele geçmiş olan Kat. no. 59 ve 64 sol el altında bir top, 60 ve 61 ise sol kol altında kuş tutuyor olmaları ile kırmızı figürlü *khous*lar üzerindeki ikonografiyle uyumludur. Çeşitli türde kuşlar *khous*lar üzerindeki sahnelerde çocukların oyun arkadaşı olarak görünürler[862]. Figürinlerimize eşlik eden kuşlar Kat. no. 60'ta bir güvercin, 61'de ise bir kuğu ya da kaz olmalıdır[863].

Klaros'ta *khous*lar ile birlikte ele geçen *oturan çocuk* figürinleri Dionysos gibi tanrısal bir kimlikten çok *Khoes*'e katılan gerçek çocukları simgeliyor olmalıdır.

---

[857] Hoorn 1951,19.

[858] Hadzisteliou-Price 1969, Pl. 23/25; Myres 1940-5, 67, Pl.18/464.

[859] Corinth XVIII/4, 68, 73, 109, Pl.20/C236-237.

[860] Nicholls 1995, 411, 341-432, 482, Pl.105/50.

[861] Nicholls 1995, 482.

[862] Hoorn 1951, 48, Fig. 346-358; Kuş figürü ölüm ikonografisinde de çocuklarla ilgiliydi. Çocuklar mezar taşlarında kuşlarla gösterildiği gibi çocuk mezarlarında kuş kemikleri bulunduğu bilinmektedir (Hoorn 1951, 48).

[863] *Khous*lar üzerindeki bazı sahnelerde de kuğu, kaz ve ördek türlerini ayırt etmek zordur (Hoorn 1951, 48, Fig. 351).

VI.2.A.d. Kourotrophos Figürinleri

Kourotrophos (κουρο-τρόφος) sözcüğü Eski Yunanca "çocuk, oğlan" anlamlarına gelen *kouros* ve "bakan, besleyen, büyüten" anlamlarına gelen *trophos* sözcüklerinden oluşan bir sıfattır ve doğum, annelik, emzirme, çocuk bakımı, yetiştirilmesi uygulamaları ile ilgili kültleri, *ritüel*leri ve sunuları ifade eder[864]. Başta Gaia olmak üzere çeşitli tanrı ve tanrıçalar ile tanrısal varlıkların sözü geçen konularla ilgili kimliğini tanımlar[865].

Kucağında bebek taşıyan, kucağındaki bebeği emziren ya da öpen tipte kadın figürinleri de *kourotrophos* olarak adlandırılmaktadır. Thesselia'daki Sesklo'da bulunan Geç Neolitik Dönem'e ait, tabure üzerinde oturan ve sol kolunda bebek tutar durumdaki yetişkin bir kadını betimleyen pişmiş toprak figürin, *kourotrophos* figürinlerinin Ege Dünyası'ndaki en erken örneği olarak kabul edilmektedir[866]. Bununla birlikte kucağında bebek taşıyan kadın tipi Anadolu'da Neolitik Dönem'den itibaren görülmektedir. M.Ö. 6. bin yılda Hacılar'da kucağında çocuk taşıyan kadın figürinleri yapılmaktaydı[867].

Klaros'taki sunu alanında bulunmuş tüm ve tüme yakın *kourotrophos* figürinlerinden dört örnek değerlendirmeye alınmıştır. Tümü arkalıksız bir taht üzerinde oturan figürinler tek tiptir. Figürler başlarında bir *kredemnon* taşımakta, başın iki yanından aşağı inen *kredemnon*un bir ucu sağ kol arkasından dizler üzerine uzanmakta ve sol yana sarkmaktadır[868]. Kat. no. 66 ve 67 *kredemnon*a ek olarak başta bir *stephane*

[864] Budin 2011, 29-30; Lidell-Scott bkz. κουρο-τρόφος.

[865] Budin 2011, 30; Hadzisteliou-Price 1978, 2.

[866] Rutter 2003, 32/ Fig.1; Bu tipte figürinlerin ayakta betimlenen örnekleri özellikle Myken Döneminde Yunan Anakarası, Girit ve Kıbrıs'ta görülmektedir (Myken örnekleri için bkz. Budin 2010, s.91-103; Forsdyke 1926-27, s.290-291, Pl.XXI; French 1971, 142-144; Olsen 1998, s.384-388; Pilafidis-Williams 2009, 113-124; Sınn 1988, 154).

[867] Duru 2008, 97 / Res. 166; T. Hadzisteliou-Price, Anadolu'da *kourotrophos epitheton*unu taşıyan pek çok tanrıça bulunduğunu, Anadolulu bir ana tanrıça olan Kybele'nin de *kourotrophos* kimliği taşıdığını ancak *kourotrophos*un Anadolu ana tanrıçasının bir çeşitlemesi olmadığını belirtmektedir (Hadzisteliou-Price 1978, 214, 156-161).

[868] Ephesos Artemision'dan ele geçen örtülü *kourotrophos*lar T. Hadzisteliou-Price tarafınfan İonia-Rhodos tipi olarak değerlendirilmiştir (Hadzisteliou-Price 1978, 157).

(στέφανη) bulunduğu anlaşılmaktadır. *Stephane*nin önünde, alın üzerinde saçlar açıkta ve kulak üzerinden geriye doğru toplanmış gibidir. Tümü bebeği sol tarafta taşımaktadır. Kat. no. 66-68 ellerini kavuşturmuş sol kol ile göğüs arasında taşımaktadır. Kat. no. 66 ve 67'de bebeği taşıyan sol kol daha yukarıdadır. Kat. no. 69 bebeği sağ el ile sol omzuna doğru tutmaktadır. Tüm figürinlerde bebek figürü alçak kabartma olarak gösterilmiş olup detaysızdır. Kat. no. 67'de bebek figürininin sol eli ile *trophos*un sağ eline doğru uzandığı, sağ kelini dirsekten kırarak elini yüzüne doğru uzattığı görülmektedir. Kat. no. 68 ve 69'da bebek figürleri *trophos*un sol göğsü üzerinde ve sol kollarını yukarı doğru uzattığı görülmektedir. Bu ilk bakışta bir emme davranışı gibi görünse de *kourotrophos*ların göğüsleri örtülü olduğundan, bu olasılıkla bir oyun davranışıdır.

Kourotrophos figürinlerinin başlıca buluntu yerlerinden biri *oturan çocuk* figürinleri gibi bereket, doğum, çocuk, çocuk bakımı, ailenin genişlemesi gibi konularla ilgili tanrı ve tanrıçaların kutsal alanlarıdır. Kıbrıs'ta Chytroi ve Golgoi'daki Aphrodite Golgia kutsal alanında *kourotrophos* figürinleri bulunmuştur[869]. Artemis ve Eileithyia birlikteliğinin söz konusu olduğu Sparta'daki *Artemis Orthia* kutsal alanında tapınağın Arkaik Dönem çöküntüsü içinde bulunmuş iki pişmiş toprak figürinden biri "iki doğum *demon*unun destek olduğu anne ve yeni doğmuş çocuk", diğeri "çocuk taşıyan bir kadın" olarak tanımlanmıştır. Bu figürinlerin Eileithyia'ya adandığı düşünülmektedir[870]. Eileithyia Yunan öncesi bir doğum tanrıçasıdır. Ancak Artemis, Eileithyia'dan bağımsız olarak da doğum ve emzirme ile ilgilidir[871] ve açıkça *kourotrophos epitheton*u taşır.

[869] Hadzisteliou-Price 1969, 106.

[870] Waugh 2009, 159-160, Fig. 16.1; Pausanias'a göre Sparta'da Eileithyia, *Artemis Orthia* kutsal alanı yakınında bir kutsal alana sahipti (Pausanias III.17.1).

[871] Artemis, her şeyden önce doğar doğmaz annesinin, ikiz kardeşi Apollon'u doğurmasına yardım etmiş ve kardeşini emzirmişti (Şahin 2013, 210-211). Brauron'da ve Atina Akropolisi'nde tapınım gören *Artemis Brauronia* "doğum sırasında kadınları koruyan" bir tanrıçadır (Pausanias I.23.7). *Artemis Soodina* doğum sancılarından kurtaran bir tanrıça olarak Boeotia'daki Khaironeia'da ve Thisbe'de tapınım görmekteydi. Thisbe'de ayrıca "kurtarıcı" anlamında *Soteria epitheton*u ile tapınım görüyordu ki bu olasılıkla *Soodina* ile aynı anlamı karşılamaktadır (Thomson 1995, 305). *Artemis Lochia* çocuk doğumundan sorumluydu ve doğumundan evlilik çağına kadar koruduğu kızları evlendikten sonra ilk

Diodoros Sicullus, Artemis'in bebeklerin doğasına uygun beslenmesi ve çocukların iyileştirilmesi ile ilgili olduğu için *Kourotrophos* olarak adlandırıldığını söyler[872]. Artemis'in en önemli kutsal alanlarından biri olan Ephesos Artemision'da da oturan, örtülü *kourotrophos* figürinleri bulunmuştur[873]. *Kourotrophos* figürinlerinin adandığı bir diğer tanrıça Demeter'dir. Halikarnassos'taki Demeter kutsal alanında da *kourotrophos* heykelcikleri bulunmuştur[874]. Sicilya'daki Demeter ve Persephone kutsal alanlarında Arkaik Dönem'den Hellenistik Dönem'e kadar tarihlenebilen çok sayıda pişmiş toprak *kourotrophos* figürini ele geçmiştir[875]. Demeter'in Kore ile birlikte tapınım gördüğü Korinth'te de her iki tanrıçanın *kourotrophik* tanrıçalar olarak tapınım gördüğü düşünülmektedir[876]. İonia'da Smyrna antik kentinde bulunan pişmiş toprak *kourotrophos* figürini Smyrna'da kültü bulunduğu bilinen ana tanrıça ile[877], Phrygia'daki Dorylaion'da bulunan bir *kourotrophos* figürini ise bu bölgede köklü bir kültü bulunan Kybele ile ilişkilendirilmiştir[878].

Kourotrophik kült yalnızca tanrıçalara özgü değildir. Phaleron'da bulunan M.Ö. 400'e ait bir kabartma Xenokrateia tarafından Kephissos'a ve oğlunun yetiştirilmesi için bir hediye olarak Apollon'a adamıştır. Apollon burada ana tanrıça karakteri bulunan

---

doğumlarında da korumaya devam ediyor, sağlıklı bir çocuk dünyaya getirmelerine yardımcı oluyordu (Cole 1984, 243).

[872] Diodoros Sicullus V.73.5.

[873] Hadzisteliou-Price 1978, 157; Ephesos'ta Artemision dışında bulunan ve *Artemis Kourotrophos* ile ilişkilendirilen pişmiş toprak *kourotrophos* figürini için bkz. Soykal-Alanyalı 2002, 171-176, Res.1-6.

[874] Hadzisteliou-Price 1969, 105.

[875] Hadzisteliou-Price 1978, 181-182.

[876] Corinth XVIII/4, 70; Demeter Korinth'te ayrıca *Epoikidia epitheton*u ile tapınım görmekteydi. Bu *epitheton* da tanrıçanın ev halkını, bebekleri ve küçük çocukları koruyan kimliğini ifade etmektedir (Corinth XVIII/4, 70; Corinth XVIII/5, 198). Demeter *kourotrophik* bir tanrıça olarak açıkça *Kourotrophos*, *Paidotrophos*, *Paidophile*, *Polytrophos* ve Tegea'da Kore ile birlikte *Karpophoroi epitheton*ları ile tapınım görmekteydi (Hadzisteliou-Price 1978, 190). *Demeter Europa* Boeotia'daki Lebadeia'da Trophonios'un bakıcısıdır (Pausanias IX.39.3-4). "Trophos" sözcüğünden gelen Trophonios'un adı da "bakılan" anlamındadır (Hadzisteliou-Price 1978, 134).

[877] Şakar 2009, 41-42, 75-76/Kat.no. 5/ Lev. VIII, Res.22-25; Smyrna'da bulunan başka bir *kourotrophos* figürini için bkz. Leyenaar-Plaisier 1979, Pl.22/121.

[878] Tüfekçi Sivas 2012, 226-228/ Fig.4.

Hestia, Leto, *Artemis Lochia*, Eileithyia, ırmak tanrısı Acheloos, su nymphesi Kalliorhe ve "Nymphai Genetliai" ile birlikte tapınım görüyordu. Kephissos, Phokis'te bir ırmak tanrısıdır[879]. Theogonia'da Apollon'dan ırmaklarla birlikte "gençleri yetiştiren" olarak söz edilir[880]. Phrygia'daki Hierapolis'te Apollon Kutsal Alanı ve Kaynaklar Kutsal Alanı olarak adlandırılan alanlarda pişmiş toprak *kourotrophos* figürinleri bulunduğu rapor edilmiştir[881].

Ayrıca Atina Agorası[882], Olynthos nekropolü[883], Güney Etruria'da Caere[884], Rhodos'ta Lindos[885], Aiolis'te Kyme[886] ve Aliağa çevresinde kazılan nekropol alanları[887] ile Aigai[888] ve Larissa[889], Mysia'da Myrina[890] önemli buluntu yerleridir.

Kourotrophos figürinleri ve *oturan çocuk* figürinleri Klaros'ta olduğu gibi çoğu kez birlikte ele geçerler ya da buluntu durumları birbirleriyle ilişkilendirilir. Örneğin Lindos Akropolisi'nde, Halikarnassos'ta Demeter kutsal alanında, Kıbrıs'ta Chytroi'da ve Golgoi'daki *Aphrodite Golgia* kutsal alanında bu iki figürin grubu birlikte ele

---

[879] Homeros *Iliada* II.53; Pausanias X.8.9.

[880] Hesiodos *Theognia* 337-348.

[881] Kaynaklar Kutsal Alanı'nda bulunan figürininin su sembolizmiyle bağlantılı bir kadın kültünü belgelediği düşünülmektedir (D'andria 2011, 79, 88/Res. 7).

[882] Agora VI, 9-10, 44-45/Pl.3.

[883] Olynthus VII, 66-68, Pl.31-32/249-254.

[884] Fırat 2009, 173.

[885] Blinkenberg-Kinch 1931, Pl. 96 / fig. 2125, Pl. 102/ fig.2226-2227, 2229-2230, Pl.103/fig. 2242-2243, Pl. 104/ fig. 2256, Pl. 136/fig. 2944, 2946a-b, 2949, 2951-2952, Pl. 139.

[886] Dufkova 1974, 136-139/ Pl.27; Grasso 2008, 70-71.

[887] Bunlardan bir kısmı Aliağa İlçesi'nin Bozköy Ilıca Mevkii'nde gerçekleştirilen kurtarma kazıları sırasında (Fırat 2009, 172-176/ Kat. no. 1-8) bir kısmı ise Çakmaklı Köyü'nde yer alan İzmir Demir Çelik Liman İşletmeleri arazisinde gerçekleştirilen kurtarma kazıları sırasında (Lebe 2013, 13-21/Kat.no. 7-32) ele geçmiştir. Kyme ile ilişkilendirilen bir diğer buluntu yeri kentin güneyinde bulunan Ege Gübre Fabrikası arazisinde yapılan kazılar sırasında tespit edilmiştir (Çokoğullu 2007, 11-19/Lev. 2-4/Kat.no.4-12).

[888] Dereboylu 2012, 159-162/Lev.37/Kat.no.93-95.

[889] Larisa III, 31/Taf.7-2.

[890] Mollard-Besques 1963, Pl.5/b-c, g.

geçmiştir. Korinth'te Demeter ve Kore kutsal alanında bulunan *oturan çocuk* figürinleri Demeter'in *kourotrophos* kimliği ile ilişkilendirilmiş, Kore'nin de burada *kourotrophik* bir tanrıça olarak tapınım gördüğü ileri sürülmüştür Burada Aphrodite kültünün de bulunması tanrıçanın Kıbrıs'taki gibi "çocukları yetiştiren" olarak tapınım görüyor olabileceği şeklinde yorumlanmıştır[891]. *Kourotrophik* tanrıçalardan biri olan Eileithyia'nın Agrai'daki *Eileithyia Eukoline* kutsal alanında *oturan kız çocuğu* figürinleri bulunmuştur. Bu tip figürinler Thespiai'da *Artemis Eileithyia*'ya adanmaktaydı[892]. İki figürin grubunun birlikte ele geçtiği bir diğer buluntu yeri çocuk mezarlarıdır. *Kourotrophos* figürinlerinin çocuğun öteki hayatında da korunması, yetiştirilmesi amacıyla mezara konulduğu ve aynı mezarda bulunan *oturan çocuk* figürinlerinin *kourotrophos*un koruması altındaki mezar sahibi çocuğu simgelediği düşünülmektedir[893].

Kourotrophos ve *oturan çocuk* figürinlerinin Klaros'taki söz konusu sunu alanında birlikte bulunmalarının tesadüf olmadığı açıktır. *Kourotrophos* figürinlerinin burada bulunması yalnızca *oturan çocuk* tipi ile kültsel ilişkisine mi bağlıydı? *Kourotrophik* kültün Dionysos ile doğrudan bir ilişkisi var mıydı? Bunları yorumlayabilmek için öncelikle Dionysos'un bebeklik ve çocukluk dönemine ilişkin mitosları ve bu mitoslarda geçen karakterleri değerlendirmek gerekir.

---

[891] Corinth XVIII/4, 70; *Kourotrophos* olarak betimlenen Aphrodite için bkz. Galinsky 1966, Pl.51/Fig.1-2, Pl.53/Fig.13,17-18; Myrina'dan ele geçen *kourotrophos* figürinlerinin bir kısmının ve Silifke Müzesi'nden bir emziren *kourotrophos* figürininin Aphrodite ikonografisine uygun olduğu ileri sürülmüştür (Myrina örnekleri için bkz. Mollard-Besques 1963, Pl. 32/d-f, Pl. 33, Pl. 35, Silifke Müzesi örneği için bkz. Çevirici-Çoşkun 2010, 191/Fig.23).

[892] Hadzisteliou-Price 1969, 105; *Artemis Eileithyia* kültü özellikle Boeiotia'da yaygındı ve buradaki Khaironeia, Thisbe, Orkhomenos ve Tanagra'da tapınım görmekteydi. Ayrıca Thasos'ta da *Artemis Eileithyia* kültü bulunmaktaydı (Cole 1984, 243-244/dn.62).

[893] Hadzisteliou-Price 1969, 110.

Dionysos-Zagreus'un annesi olarak gösterilen Persephone ve Demeter *kourotrophik* tanrıçalardır[894] ve iki tanrıçanın birlikte tapınım gördüğü merkezlerde Dionysos kültü de bulunur. Zeus'a bakıcılık etmiş olan *kouret*ler, *titan*lar tarafından yakalanıp parçalanmadan önce Zagreus'a da bakıcılık etmişlerdir[895]. Dionysos'u baldırından ikinci kez doğuran ve özellikle çocukluk döneminde onu koruyan, ona yol gösteren Zeus da bazı araştırmacılar tarafından *kourotrophik* sayılmaktadır[896]. Nitekim Dionysos'un doğumu sahnelerinde "yeni doğmuş Dionysos'u tutan Zeus" kompozisyonu *kourotrophik* temaya uygundur[897]. Zeus'un baldırından doğumundan sonra Dionysos'u alan Hermes, *Kourotrophos* olarak anılır[898]. Özellikle heykel sanatında yaygın olan ve *Hermes Dionysophoros* da denilen "çocuk Dionysos'u taşıyan Hermes" tipindeki *kourotrophik* tema dikkat çekicidir[899]. Ancak Dionysos kültünde esas *kourotrophik* olan, Hermes'in Dionysos'u Zeus'tan aldıktan sonra, bakılıp büyütülmesi için emanet ettiği karakterlerdir. Hermes'in bebek Dionysos'u kime emanet ettiği konusunda çeşitli anlatılar bulunmaktadır. Bir anlatıya göre Hermes onu Semele'nin kız kardeşi Ino ile eşi Orkhomenos kralı Athamas'a emanet emiştir[900]. Dionysiaca'da açıkça Ino'nun Dionysos'u emzirdiği anlatılır[901]. Diodoros Sicullus'a göre Zeus, Dionysos'u baldırından doğumundan sonra Naksos Adası'nın *nympheler*ine emanet etmiş, adları Philia, Koronis ve Kleide olan bu *nymphe*ler onu beslemişlerdir[902]. Apollodoros'a göre ise Ino ile Athamas'ın Hera tarafından delirtilmesinden sonra, Zeus Dionysos'u korumak için yavru bir keçiye dönüştürmüş ve Hermes onu alıp Asya'daki

[894] Persephone için bkz. Diodoros Sicullus IV. 4.1; Hyginus *Fabulae* 155; Nonnos VI.155 vd.; Orphikoi Hymnoi (*Bacchus*) 29 ve *Curetes* 30; Suidas bkz. "Zagreus". Demeter için bkz. Diodoros Sicullus III. 62.6-7.

[895] Clemens Alexandrinus II.15; Grimal 1997, 820/ bkz. Zagreus

[896] Ajootian 2006, 617; Hadzisteliou-Price 1978, 195.

[897] Fuhrmann 1950/1, 116/Abb.6; LIMC III/2, 381/Fig.705.

[898] Ajootian 1998, 105-106.

[899] Ajootian 1998, 128; Ajootian 2000, 490, 494-495, 500; Carpenter 2007, Fig. 109.

[900] Apollodoros *Bibliotheka* III.4.3.

[901] Nonnos V. 556 vd.

[902] Diodoros Sicullus V.52.3 vd.

Nysa'da yaşayan *nymphe*lere yani *Nysiad*lara (*Nysa*lar da denir) emanet etmiştir[903]. *Nysa*ların Dionysos'u yaşlı bir *satyros* olan Silenos'un yardımıyla büyüttüklerine inanılır[904]. Bazı betimler üzerinde etrafında *Nysa*lar bulunduğu halde bebek Dionysos'u Hermes'ten doğrudan alan Silenos'tur[905]. Bu kompozisyonlara uygun olarak Dionysos çocuğunu taşıyan Silenos betimleri *kourotrophos* olarak değerlendirilmektedir[906]. Nysa, bazen Dionysos'u büyüten *nymphe*lerden sadece birinin adı olarak geçer. Bazı kaynaklarda Aristeus'un kızı olarak gösterilir[907]. Aristeus'un kızı olarak gösterilen Makris de Dionysos'a bakıcılık etmiş karakterlerden biri olarak gösterilir. Hermes tarafından Euboia'ya getirilen bebek Dionysos'un alevlerden kavrulmuş olan dudaklarını balla ıslatmış, onu balla beslemiş ve Euboia'da bir mağarada büyütmüştür[908]. Dionysiaca'ya göre Ino, bebek Dionysos'u Mystis adlı bir *nymphe*ye emanet etmiş, bu *nymphe* de onu Euboia Adası'nda büyütmüştür[909].

Antik kaynaklar bebek Dionysos'un *Nysa*lar tarafından beslendiğini doğrular[910]. Buna ek olarak Aphrodisias'tan Sebasteion'un kabartmalarında yer alan bir sahne bebek Dionysos'un *Nysa*lar tarafından emzirildiğini gösteren güzel bir örnektir. Ayaktaki bir *nymphe* kundağa sarılı bebek Dionysos'u karşısındaki başka bir *nymphe*ye uzatmış, bir tabure üzerinde oturan diğer *nymphe* ise tek memesini çıkarmış kucakladığı bebeği emzirmeye hazırlanmaktadır. Bu *nymphe*nin arkasında Silenos durmaktadır[911]. Sebasteion'dan başka bir kabartmanın üzerinde bebek Dionysos bir *nymphe*nin kucağında karşısındaki *satyros*un uzattığı üzüm salkımına uzanmaktadır[912]. Bugün

[903] Apollodoros *Bibliotheka* III.4.3.

[904] Silenos olasılıkla *Nysa*ların babası olarak gösterilen Nysos ile aynı kişidir (Hyginus *Fabulae* 131, 179).

[905] Carpenter 2007, Fig.110.

[906]Hadzisteliou-Price 1978, 71, 195, Fig. 45.

[907] Diodoros Sicullus III.70.1.

[908] Apollonios Rhodios IV. 1128.

[909] Nonnos 13.135 vd.; Olasılıkla Makris ile Mystis de aynı kişilerdir. Mystis, aynı zamanada Dionysos'un çevresinden Korymbos'un annesidir (Bkz. Nonnos 13.135).

[910] Diodoros Sicullus IV.3.2 vd.

[911] Erim 1982, 298, 305-Res.5; Ilgım 2008, 132-133.

[912] Ilgım 2008, 102-103.

Lübnan sınırları içinde yer alan ve bir Fenike kenti olan Baalbek'teki Merkür-Dionysos Tapınağı'nın *cella*sına giden merdivenlerin iki yanındaki kabartmalardan sağdakinde asmaya dolanmış bir *maenad* figürü bebek Dionysos'u emzirirken görülmektedir[913]. Bazı kırmızı figürlü vazolar üzerinde de *maenad*lar, *nymphe*ler gibi çocuk Dionysos'un dadısı olarak görünmektedir[914]. Bebek Dionysos'u emzirdiği söylenen kimliklerden biri de ana tanrıça Rheia'dır[915]. Mitoslara göre Rheia, Dionysos'u büyüdüğünde de koruyan bir figür olarak yanındadır[916].

Dionysos'un eşi Ariadne de *kourotrophik* tanrıçalardan biridir. Özellikle siyah figürlü vazolar üzerinde bir kolunda Oinopion'u taşıyan Ariadne betimleri *kourotrophik* ikonografiye uygundur. Aslında Ariadne daha çok bir kolunda Oinopion, diğer kolunda Staphylos olmak üzere iki çocuk taşırken görülür[917].

Öyle görünüyor ki *kourotrophik* ikonografi Dionysos kültünde çarpıcı bir yere sahiptir. Buna göre Klaros'ta Dionysos ile ilişkili olan sunu alanında bulunmuş *kourotrophos* figürinlerinin Dionysos'un çevresinden ya da ona bakıcılık etmiş bir karakteri simgeliyor olması kuvvetle muhtemeldir. N. Şahin, söz konusu *kourotrophos* figürinlerinin bebek Dionysos'u taşıyan *nymphe* Nysa olabileceğini ileri sürmüştür[918]. Biz de bu görüş üzerinde durmaktayız. Geç Antik Çağ'a ait olmasına karşın "bebek

---

[913] Friedheim 2003, 244; Seyrig 1929, 319/ Fig.1; Soldaki kabartmada Dionysos'un Zeus'un baldırından doğuşu betimlenmiştir (Friedheim 2003, 244). Bakkhalar'da *maenad*ların yırtıcı hayvanları emzirdiğinden söz edilmektedir (Euripides *Bakkhai* 695-700).

[914] Edwards 1960, 82.

[915] Nonnos I.20, XLV.96.

[916] Dionysos, Rheia tarafından deliliğinden arındırılmış, Dionysos Trakhia'ya vardığında onu kovan Lykurgos Rheia tarafından delirtilmiştir (bkz. yukarıda Bölüm II.1. Mitolojisi/Gezileri).

[917] Dasen 2006, 474/ Fig. 3-4; Hadzisteliou-Price 1978, 56; V. Dasen, Klaros'ta 1996 yılında Arkaik Artemis Sunağı'nın doğu köşesindeki bir depozitten ele geçmiş olan, ikiz bebek taşıyan *kourotrophos* figürininin Ariadne'yi ifade ediyor olabileceğini ileri sürmüştür (Dasen 2006, 474/ Fig. 1, 475). Ancak buluntu yeri göz önüne alındığında bu figürin kucağında Artemis ve Apollon ikizlerini tutan Leto olmalıdır (Doğan Gürbüzer 2012, 185). Bu figürin için ayrıca bkz. La Genière 1998, 343/ lev. VI, 4; La Genière 2007, Taf.22/3; Dewailly 2001, 375-376/Fig.9; Dewailly 2014, 85/Fig.1; Doğan-Gürbüzer 2012, 233/ Levha 6/ Kat no.19.

[918] Şahin ve diğ. 2004, 78.

Dionysos'un dadısı Nysa" olarak yorumlanmış olan Nysa-Scythopolis'ten *kourotrophos* figürinleri düşüncemizi destekler. Bugünkü İsrail sınırları içinde yer alan Nysa-Scythopolis[919], *ktistes*i Dionysos olarak gösterilen[920] ve Plinius'a göre Dionysos'un dadısı *nymphe*nin onuruna Nysa olarak adlandırılan bir kenttir[921]. Kentin kuzey mezarlığında bulunmuş olan *kourotrophos* figürinlerinden 218 no.lu mezarda bulunmuş olan sağ eliyle sol memesine uzanmış, iki parmağının arasında meme ucunu tutmakta ve kucağındaki bebeği emzirmeye hazırlanmaktadır. Buna çok benzer 105 no.lu mezar bulunmuş bir diğer *kourotrophos* sol eliyle sağ memesine uzanmış kucağındaki bebeği emzirmekte, bebek kadının bileğini tutmaktadır[922]. Aynı mezarda bulunmuş olan başka bir figürin ayakta, sol omzu üzerinde giyimli küçük bir çocuğu taşırken görülmektedir[923].

Klaros'taki sunu alanında bulunan *kourotrophos* figürinlerinin *Anthesteria* ile doğrudan ilgisi var mıydı? N. Şahin, figürinlerin *Anthesteria* ile ilgisini Kolophon'da kutlandığı bilinen Aiora *ritüel*ine bağlı olarak değerlendirmiş, *kourotrophos*ların Erigone'yi, kucağındaki bebeğin ise Dionysos'tan olan oğlu Staphylos'u simgelediğini ileri sürmüştür[924].

Kourotrophos ve *oturan çocuk* figürinlerinin mezar buluntusu olarak birlikte ele geçtiği durumlarda *oturan çocuk* figürinlerinin *kourotropho*sun koruması altındaki mezar sahibi çocuğu simgelediği düşünülmektedir. Eğer bu düşünce doğru kabul

---

[919] Diğer adıya Beth Shean.

[920] Kazılar sırasında kentin kurucusu Dionysos'a adanmış bir sunak bulunmuştur (Friedheim 2003, 245, dn.34). Ayrıca kentte bir Dionysos Tapınağı bulunmaktadır (Hagan 2013, 33).

[921] Plinius V.74; VII. yy.da İskitlerin burayı İstila etmesinden sonra Scythopolis olarak adlandırılmıştır (Hill 1912, 4).

[922] Hagan 2013, 33-35; Nysa-Scythopolis sikkeleri üzerinde de bir taht üzerinde oturmuş Nysa, bebek Dionysos'u emzirirken görülmektedir. Bu sikkelerdeki emziren kadın bazen Dionysos'u emziren Tykhe olarak da tanımlanmaktadır. Roma Dönemi'ne ait bazı Nysa-Scythopolis sikkeleri üzerinde Dionysos'un yanında elinde *oinokhoe* bulunan bir çocuk yer almakta ya da Dionysos elindeki *oinokhoe* ile bir çocuğu beslemektedir. Bu sahneler *Anthesteria* ile ilişkilendirilmiştir (bkz. Gitler 1991, 23-29/Pl. 3-4).

[923] Hagan 2013, 35.

[924] Şahin ve diğ. 2004, 78.

edilirse Klaros'ta *khous*lar ile birlikte ele geçen *oturan çocuk* figürinlerinin Khoes'e katılan çocukları simgeliyor olabileceği fikrimize paralel olarak *kourotrophos* figürinlerinin bu çocukların *kourotrophos*larını simgeliyor oldukları ileri sürülebilir.

Aslında bu noktada *kourotrophos*un çocukların yetişkinliğe güvenle ulaşmalarına yardımcı olduğunu hatırlamak gerekir[925]. *Khoes* de sağlıklı bir şekilde üç yaşına ulaşabilmiş çocukların yetişkinliğe adım atmalarını ifade etmekteydi. Bu konu aynı zamanda *kourotrophos*un ilgi alanıdır. Buna göre *kourotrophos*ların buradaki anlamını *oturan çocuk* figürinlerinden bağımsız olarak *Khoes*'e bağlı olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim Magnesia'dan M.S. II. yy.a tarihlenen bir belgede sözü geçen Dionysiak kült birliğinde "emziren" anlamına gelen *hypotrophos* ve "bakan, büyüten baba" anlamlarını karşılayan *appas* adı verilen kült görevlilerinin bulunması çocuk bakımı ve yetiştirilmesinin Dionysos kültündeki yerini ortaya koymaktadır.

VI.2.A.e. Hayvan Kemikleri

Sunu alanında *khous*lar ve figürinler ile birlikte çok sayıda hayvan kemiği parçaları da bulunmuştur. Morfolojik gözlemler sonucu kemiklerin buluntu yoğunluğuna göre sırasıyla evcil koyun/keçi (*Ovis/Capra*[926]), evcil domuz (*Sus scrofadomesticus*) ve evcil sığır (*Bos taurus*) türlerine ait olduğu tespit edilmiştir (Lev. XIV-XVII/ Res. 18-29)

Koyun/keçilere ait parçalar sağ topuk kemiği (*calcaneus*), yavruya ait kaval kemiği (*tibia*), sol kaval kemiği üst ucu, sağ ön bacak kemiği (*radius*) üst ucu, sol ön bacak kemiği üst ucu, ayak tarağına ait kemik (*metatarsal*) parçası, genç (*jüvenil*) bireylere ait dişler; Domuzlara ait parçalar yavru bir evcil domuza ait çene kemiği, genç

[925] Budin 2011, 29.

[926] Ovis: koyun, Capra: keçi. Her ikisi de boynuzlugiller (*Bovidae*) familyasının bir alt türü olan *Caprinae* içinde yer alırlar ve birbirlerine olan yakınlıklarından dolayı bazı sınıflandırmalarda aynı familyada tarif edilirler.

evcil domuzlara ait çene kemikleri[927], yavru domuzlara ait savunma (*defans*) dişleri[928]; Sığıra ait parçalar topuk kemiğinin üst ucu olarak tanımlanmıştır.

Bunların dışında bir evcil erkek sığır[929] ya da koyun/keçiye ait boynuz ucu; hangi türe ait olduğu belirlenemeyen olasılıkla orta boyutlu (koyun, keçi, domuz gibi) otçullara ait kafatası, omur, kaburga ve uzun kemik parçaları; genç bir otçulun sırt omuru (*thoracal*) ve daha küçük bir hayvanın sırt (*lumbar*) omuru; tanımlanamayan uzun kemik parçaları ve çift tırnaklı bir türe (olasılıkla sığır) ait birinci ve ikinci parmak kemikleri de bulunmaktadır.

Sunu alanında kemikleri tespit edilen hayvanların tümü erken dönemlerden itibaren çeşitli toplumlarda en çok kurban edilen ve dinsel törenlerde tüketilen türlerdir. Ancak kemikler buluntu yeri açısından anlamlıdır ve buna göre değerlendirmek yerinde olacaktır.

Sığır elbette bir *thysia*[930] için en değerli sunu idi ve Dionysos'a da sığır türleri kurban ediliyordu. Epigrafik belgelere göre Atina'daki *Kent Dionysia*'nın geleneksel kurban hayvanı boğa idi. Tören alayının önünde yol alan boğa kutsal alana gelindiğinde tanrıya kurban ediliyordu[931]. Pire'de kutlanan *Kır Dionysia*'da da Dionysos'a boğa kurban edilmekteydi[932]. Keçi, Dionysos'a yaygın olarak kurban edilen bir diğer hayvandı. Antik yazarlar Dionysos'a keçi kurban edilmesinin nedenini keçilerin asmaya

---

[927] Bu iki kemik diş aşınması minimum düzeyde olduğundan genç domuzlara ait görünmektedir. İki kemiğin aynı bireye ait olması olasıdır.

[928] Dişler için bkz. Lev. XIV/18-20

[929] Sığırlarda boynuzlar yalnızca erkeklerde bulunur.

[930] "Yanık sunu" olarak tercüme edilen *thysia* (θυσία) kurbanlık hayvandan tanrıya ayrılan payın sunak üzerinde yakılmasını ifade eder. Yani tanrı payını duman yoluyla almaktadır. *Thysia* için tanrıya ayrılan pay insanlar tarafından yenmeyen ya da kullanılmayan kemikler, yağ ve safra kesesi gibi bölümlerden oluşmaktaydı. Hayvanın insanlar için yararlı olan diğer bölümleri tapınanların payı idi. Olasılıkla ölümüz olan tanrının bunlara ihtiyaç duymadığına ve sunaktan çıkan dumanın onun için yeterli olduğuna inanılıyordu (Ekroth 2002, 282; Ekroth 2008, 89, 276. Ayrıca bkz. Çelgin 2011, 323/ bkz. θυσία; Lidell-Scott bkz. θυσί-α)

[931] IG II^2, no: 1006; SEG 15, no. 104.

[932] IG II^2, no: 1008.

zarar vermesi olarak göstermektedir[933]. Kos'un kült takvimine göre *Dionysos Skyllitas* (Σκυλλίτας)'a *Batromios* ayında üç kez yavru domuz (χοῖρος) ve yavru keçi (ἔριφος) sunulmaktaydı[934]. Herodotos'a göre Mısırlılar pis buldukları için tiksintiyle kaçındıkları domuzu yalnızca Selene ve Dionysos için kurban ediyordu. Her iki kurban da aynı zamanda ve dolunayda kesiliyor, daha sonra etleri yeniyordu. Herodotos bu bölümün devamında Dionysos için kutsal akşam yemeği günü herkesin kapısının önünde bir yavru domuz kesip, domuzu kendisine satmış olan çobana verdiğini, çobanın da domuzu alıp götürdüğünü anlatmaktadır. Ona göre bayramın ayrıntıları Mısırlılar'da ve Yunanlılar'da birbirinin aynıdır[935].

Anlaşıldığı üzere Dionysos'a daha çok yavru hayvan kurban edilmekteydi. Aelianus tarafından aktarılan Tenedos'taki bir uygulama bu anlamda ilginçtir. Burada Dionysos'a kurban edilecek yeni doğmuş bir buzağıya κότορνος denilen bir çeşit bot giydiriliyor, annesi olan ineğe de yeni doğum yapmış bir kadına gösterilen özen gösteriliyordu[936]. Kurban edilecek hayvana insan gibi davranılması genellikle insan kurbanına bağlanır. Yani burada kurban edilecek bir insanın yerine hayvan konmaktadır. Pausanias, Boeotia'daki Potniae'de önceleri Dionysos'a bir çocuk kurban edilirken, daha sonra onun yerine keçi kurban edilmeye başlandığını bildirir[937]. Olasılıkla daha ilkel dönemlerde Dionysos'a insan kurbanı yaygındı, daha sonradan bunun yerini hayvan kurbanı aldı ve kurban edilecek hayvana insan gibi davranılarak geleneğin yerine getirildiği düşünüldü.

Dionysos'a boğa ve keçi kurban edilmesi ile ilgili olarak üzerinde durulan bir diğer nokta bu hayvanların aynı zamanda tanrının en yaygın *epiphania*ları olmasıdır[938].

---

[933] Ovidius *Metomorphoses* X. 114 vd.; Varro I.2. 19; Vergillius II.380; Ayrıca bkz. Moore-Blunt 1981, 322-330.

[934] Sokolowksi 1969, no. 151A.

[935] Herodotos II. 47-48.

[936] Aelianus *De Natura Animalium.* XII, 34; Burada kurban edilen yalnızca buzağıdır. Dionysos'a hamile ya da yeni doğum yapmış hayvan kurban edilmez. Hamile hayvan kurbanı tanrıçalarla ilgilidir (Georgoudi 2011,54- 55).

[937] Pausanias IX.8.2.

[938] Bkz. yukarıda Bölüm II.3. Kimlikleri

Buna göre Dionysos'a kurban edilen hayvanın aslında tanrının kendisi olduğu fikri geliştirilmiştir[939]. Antik kaynaklar tarafından Zagreus'un doğum yeri olarak gösterilen Girit'te uygulanan bir *ritüel* bu fikre açıklık getirebilir. Yıllık olarak uygulanan söz konusu *ritüel*de bir gün için boğa kral tayin edilen bir erkek çocuk Zagreus'un beş dönüşüm sürecini tasvir eden bir dansla girdikten sonra çiğ çiğ yenmekteydi[940]. Giritlilerin Zagreus'un ölümünü temsil ederken canlı bir boğayı da dişleriyle parçaladıkları anlatılmaktadır[941]. Aslında bu nokta insan kurbanının yerini hayvan kurbanının alması konusuna da açıklık getirmektedir. Burada olasılıkla hem kurban edilen çocuk hem de hayvan (boğa ve keçi) Zagreus yerine konarak çocuk tanrının ızdırabı temsil edilmektedir. Ancak Eski Yunanlıların kurban edileni tanrıyla özdeşleştirdiklerini kesin olarak söyleyemeyiz. Dionysos, Tenedos'ta *Anthroporrhaistes* (ἀνθρωπρραίστης) olarak tapınım görüyordu. Bu *epitheton* "insanları parçalayan" olarak tercüme edilmektedir[942]. Khios'ta ise *Omadios* (ὠμάδιος) *epitheton*u ile tapınım görmekteydi[943]. *Bu epitheton* "çiğ et yemek" anlamına gelen ὠμηστής[944] ile ilişkilendirilmekte ve "çiğ et yiyen" olarak tercüme edilmektedir[945]. Her iki *epitheton*un da kullanıldıkları yerlerde insan kurbanına işaret ettiği ileri sürülmektedir[946]. Ayrıca Dionysos'a "boğa yiyen" anlamında *Taurophagos* (ταυροφάγος)[947] ve "keçi avlayan" anlamında *Aigobolos* (Αιγοβολος)[948] *epitheton*ları verilmişti. Buna göre Dionysos hem kurban edilen hem de kurbanı yiyen bir tanrı görünümündedir. Açıklaması kolay olmayan bu konu tartışılmaya devam etmektedir. Hayvanların parçalanıp çiğ çiğ yenmesi aynı zamanda "*maenadik omophagy*" olarak değerlendirilmektedir[949]. Zira

[939] Georgoudi 2011, 51.

[940] Graves 1957, 119; Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm II.2. Kökeni / Girit

[941] Firmicus Maternus 6.

[942] Bu *epitheton*un anlamı konusunda düşünceler için bkz. Georgoudi 2011, 49-50.

[943] Farnell 1909, 164-165; Graf 1985, 74-80; Otto 1965, 107.

[944] Lidell-Scott bkz. ὠμηστής.

[945] Georgoudi 2011, 50.

[946] Georgoudi 2011, 50-51.

[947] Hesykhios bkz. ταυροφάγος; Ayrıca bkz. Sophokles *Trakhiniai* 609.

[948] Pausanias IX.8.2.

[949] Georgoudi 2011, 51; Bu konuda ayrıca bkz. yukarıda Bölüm. IV.6. Miletos

*Bakkha*lar tragedyasında *maenad*lar bir canlı keçiyi parçalayıp çiğ çiğ yerken[950] ve canlı bir ineği parçalarken[951] tasvir edilir. Buna ek olarak Aristophanes'in "Kurbağalar" adlı eserinde *bakkhik myster*lerde boğa eti yendiği belirtilir[952].

Olasılıkla insan kurbanı, çiğ et yeme gibi vahşice *ritüel*ler daha çok Dionysos dininin erken evrelerine aitti ve gizli olarak uygulanıyordu. Dionysos'un Yunan toplumu tarafından kabul edilebilir bir tanrı haline gelmesi bu gibi *ritüel*lerin ehlileştirilmesi ile mümkün olmuş olmalıdır. Özellikle Dionysos'un toplumum her katmanında yayılarak sevilen bir tanrı haline geldiği Hellenistik Dönem'de kurban törenlerinin Yunan geleneğine uygun olduğunu düşünmek doğru olacaktır.

Klaros'taki sunu alanında bulunan koyun/keçi ve domuz kalıntılarının çoğu yavru ve genç hayvanlara aittir. Bu bilgi, Dionysos'a yavru keçi ve yavru domuz kurban ediliyor olması ile uyumludur. Kemiklerin türlerine bakıldığında hayvanın bütün olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Bazı kemiklerde et kesme/kasaplık (*cut marks*) izleri gözlenmiştir. Bu, kemiğin üzerindeki etin keskin bir alet yardımıyla sıyrıldığını göstermektedir. Kemiklerin çoğu yanmamıştır. Ancak bu etlerin çiğ yendiğini düşünmemizi gerektirmez. Nitekim kalıntılar arasında farklı derecelerde ateşe maruz kalmış küçük kemik parçaları da bulunmakta olup bunlar pişirme işlemine işaret etmektedir. Olasılıkla etler kemikten sıyrıldıktan sonra şişe geçirilerek ya da kaynatılarak pişirilmekteydi[953].

---

[950] Euripides *Bakkhai* 138.

[951] Euripides *Bakkhai* 735.

[952] Aristophanes *Batrakhoi* 357.

[953] Bu konuda bkz. Durand 1989, 103; Siyah figürlü bir *krater* üzerindeki, Dionysos'un da katılarak izlediği bir *thysia* sahnesinde *maenad*lar ve *satyros*lar kesilmiş etleri kazanlarda kaynatmaktadır (Peirce 1993, 240-241/Fig. 12). *Thysia* sahnesi olarak yorumlanan siyah figürlü bir *oinokhoe* üzerindeki başka bir sahnede tek başına bir *satyros* sunak üzerine şişe geçirilmiş etleri kızartmaktadır. Bu etlerin *splanchna* (σπλάγχνα) yani hayvanın iç organları olduğu ileri sürülmektedir (Peirce 1993, 240-241/Fig. 9; σπλάγχνα için bkz. Çelgin 2011, 602/ bkz. σπλάγχνα; Lidell-Scott bkz. σπλάγχνον).

VI.2.A.f. Tarihlendirme

Batı Onur Anıtları Sektörü'nde, onur anıtlarının batısında kuzey-güney doğrultuda uzanan ve "kutsal yol" olarak adlandırılan yolun geç evresi +0.80 m seviyesinde görülmektedir. Kutsal yol üzerinden gelen seramiklere göre yapılan tarihlendirme çalışmasında en geç seramiklerin M.Ö. IV. yy. ortalarına ait olduğu belirlenmiştir. Böylece yolun bu tarihe kadar kullanıldığı anlaşılmıştır[954]. Sunu alanı, kutsal yolun güney doğusundaki Lucullus Anıtı'nın batısında ve +1.16 ile +1.01 seviyeleri arasında bulunmuştur. Buna göre M.Ö. IV. yy. ortasından geç bir tarihe ait olmalıdır.

*Khousl*ar, *minyatür kâse*ler, *oturan çocuk* figürinleri, *kourotrophos* figürinleri ve hayvan kemikleri içeren kontekst içinde birkaç sikke de bulunmuştur. Bu sikkelerden iyi korunmuş olanlar sunu alanı ve buradan ele geçen malzeme için kesin tarih önerebilmemiz bakımından değerlidir[955]. Bunlar genel bir tanımla ön yüzde sağa dönük defne çelenkli Apollon başı[956], arka yüzde sağa doğru mızraklı süvari[957] ya da yalnızca at[958] tipi bulunan bronz Kolophon sikkeleridir (bkz. Lev. XVIII/Res. 30a-e). Kinns'e göre bu tipler eş zamanlı basımlar olup M.Ö. IV. yy. sonuna (M.Ö. 330-294) aittir[959].

---

[954] Yılmaz 2008, 247,253; Bu yolun, hemen altında ve aynı aksta bulunan, üst seviyesi +0.25, alt seviyesi -0.25 olan breş bloklardan yapılmış daha erken başka bir yolun üzerine yine breş bloklarla inşa edildiği saptanmıştır. Seramiklere göre yapılan tarihlemede erken yolun M.Ö. VII. yy.dan M.Ö. VI.yy.a kadar kullanılmış olduğu anlaşılmıştır. Buna göre geç evre olarak adlandırabileceğimiz üstündeki yol M.Ö. VI.yy.dan M.Ö. IV. yy. ortalarına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır (Yılmaz 2008, 253).

[955] 2001-2007 yılları arasında Klaros'ta bulunan sikkeler İ.Önol tarafından Yüksek Lisans tezi kapsamında ele alınmış, sunu alanında bulunan sikkeler de bu çalışmada oluşturulan tipoloji içinde değerlendirilmiştir (Bkz. Önol 2009).

[956] Önol 2009, Tip IX (Kat.no. 17, 43, 51), Tip X (Kat. no. 79), Tip XI (Kat. no. 84); Ayrıca bkz. Delrieux 2014, 141/no.38, 164 (=Önol 2009, Kat.no:43); Delrieux 2014, 141/no.39, 164 (=Önol 2009, Kat.no:51); Delrieux 2014, 142/no.103, 164 (=Önol 2009, Kat.no:79).

[957] Önol 2009, Tip IX (Kat.no. 17, 43, 51), Tip X (Kat. no. 79).

[958] Önol 2009, Tip XI (Kat. no. 84).

[959] Önol 2009, 25-26'a göre Kinns, P., *Studies in the coinage of Ionia : Erythrae, Teos, Lebedus, Colophon, c. 400-300 BC*., Cambridge Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1980; Bu tipler için önerilen farklı tarihler için bkz. Önol 2009, 25 vd. ile Kat no.17,43, 51,79, 84.

Buna göre söz konusu sunu alanı M.Ö. IV. yy. sonu ile M.Ö. III. yy. başına ait olmalıdır.

VI.2.B. Dionysiak Masklar

Dionysos'un tiyatro ile ilişkisine bağlı olarak tiyatro maskları Dionysiak öğelerdir. Oyuncular tarafından kullanılan ve makyaj yapmaya gerek olmadan farklı rollere adapte olmayı sağlayan[960] gerçek masklar organik malzemeden yapılmaktaydı. Antik kaynaklar saç eklenmiş ve bir kat kireçle kaplanmış masklar yapan atölyelerin varlığından söz etmektedir. Ayrıca ahşap, mantar ve deri gibi malzemelerin de mask yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Kadın rolleri için kullanılan masklar açık renk, erkek rolleri için kullanılan masklar ise bronzlaşmayı ifade etmek için daha koyu renk boyanmaktaydı[961]. Organik malzemeden yapılan masklar günümüze ulaşmamıştır. Ancak daha kalıcı malzemeler olan pişmiş toprak, taş ve bronzdan yapılmış uyarlamalar ile vazo resimleri, duvar resimleri, mozaikler üzerindeki betimlerden kullanıma yönelik gerçek masklar hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz[962].

Polluks, hem tragedya hem de komedya mask tiplerini listelemiş ve tanımlamıştır[963]. Komedya maskları Aristophanes'in oyunları ve diğer Eski Komedya yazarlarının karakterleriyle ilişkilendirilmektedir[964]. Bununla birlikte bilim adamları Polluks'un listesindeki kırk dört komik mask tanımını Yeni Komedya ile ilişkilendirmektedir[965]. Komedya maskları genellikle *grotesk* figürlerdir ve köleler, aşçı,

---

[960] Bilim adamları başrollerdeki oyuncuların duygusal değişiklikleri ifade eden farklı masklar kullandıklarını düşünmektedir (Schwarzmaier 2010, 42-43)

[961] Schwarzmaier 2010, 42.

[962] Attik vazolar üzerindeki en erken betimleri M.Ö. VI. yy.a ait olup hayvan başlı masklar taşıyan *khorus* üyeleri betimlenmiştir Vazolar üzerinde insan maskı en erken M.Ö. 470 civarında ortaya çıkar. Orta Komedya figürinleri gibi pişmiş toprak mask uyarlamaları M.Ö. V. yy.ın 2. yarısında ortaya çıkar (Schwarzmaier 2010, 42).

[963] Polluks IV. 143-154.

[964] Bernabo-Brea 1992-3, 26-27.

[965] Polluks'un listesindeki komedi maskları hakkında yorumlar ve örnekler için bkz. Robert 1911, 1-60; Antik Yunan Komedyası Eski Komedya, Orta Komedya ve Yeni Komedya olmak üzere üç evrede incelenir. Yeni Komedya'nın en önemli yazarı Menandros olup işlediği konular ve oluşturduğu tipler ile

asalak, dalkavuk gibi tiplemeleri sahnelemek için kullanılmışlardır[966]. Komedi maskları içinde en yaygın olan "köle" olarak adlandırılan tiptir[967].

1992 yılında Klaros'ta kutsal alanın kuzeyindeki 229 no.lu parselde açılan sondajda 44 cm yüksekliğindeki ve 26 cm genişliğindeki ölçüleri ile oldukça büyük boyutlu mermer bir mask ele geçmiştir (Lev. XIX/ Res.31). Güvenilir bir tabakada ele geçmediğinden maskın bir tiyatrodan sökülerek buraya getirildiği ve gömüldüğü anlaşılmaktadır[968]. Maskın, alnı ve saçın alın üzerindeki ön kısmı antik dönemde kırılmış bununla birlikte yüzü korunmuştur[969]. İnce grenli gri mermerden, yüksek kabartma olarak yontulmuş mask, *satirik* ve abartılı yüz hatlarıyla büyük ve ovoidal bir ağız, yayvan bir burun, iri ve açıkgözler ile alt kısma doğru daralan ucu yuvarlatılmış hacimli bir sakala sahiptir. Ağız ve gözlerde iris çukur gösterilmiştir. Bu kısımlar gerçek masklarda oyuncunun görebilmesi ve sesini duyurabilmesi için boşluk olarak bırakılan kısımlardır. Başın üzerinde kalıp biçiminde duran saç ve sakal kılları ifade edilmemiştir. Genel görünüm ve yüz özellikleri nedeniyle bir "köle tipinde komedi maskı" betimi olduğu anlaşılmaktadır[970].

1997 yılında Artemis sektöründe M.Ö. III. yy.a ait pişmiş toprak bir mask figürini bulunmuştur. 6.5 cm yüksekliğinde ve 3.4 cm genişliğindeki mask figürini de *satirik* ve abartılı yüz hatlarına sahip olup "köle tipinde komedi maskı" betimidir (Kat.

Komedya geleneğinin babası sayılmaktadır. "Yeni Komedya" Atina'nın M.Ö. IV. yy.daki gündelik yaşamını konu alır ve gerçekçidir. Oyuncular doğal konuşur ve öyle davranırlar. Giysiler günün gerçekleriyle uyumluğu olduğu gibi masklar da gerçekçi bir anlayışla yapılmaya başlanmıştır. (Bernabo-Brea 1992-3, 29; Yüksel 1990, 557-569; Detaylı bilgi için bkz. Storey-Allan 2005, 169-229).

[966] Tragedya maskları daha çok kederli yüz özelliklerine sahiptir (Tragedya maskları için bkz. Bernabo-Brea, L., *Le Maschere Ellenistiche Della Tragedia Greca*, Naples: Centre Jean Bérard, 1998).

[967] Agora VI, 22; Ayrıca bkz. Bernabo-Brea 1992-3, 30/Pl.26.

[968] M. Dewailly, bu mermer maskın Notion'daki bir yapı frizine ait olduğu yorumunu Demangel ve Laumonier'i kaynak göstererek belirtmektedir (bkz. Dewailly 2007, 148/dn. 57).

[969] Bu durumu *ikonoklazm*a bağlı olarak değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte maskın yüzünün korunmuş olması alın üzerindeki bu kırığın kabartma zemininden sökülme esnasında oluştuğunu göstermektedir.

[970] Bu mask için ayrıca bkz. Şahin 1998, 55, Res. 76.

no. 70)[971]. Kaşların çatılmış olmasından ötürü alında oluşan derin kırışıklıklar bu tipte maskların ortak özelliğidir. İri ve yassı burunun kenarları yukarı doğru çekilmiş görüntüsü ve gözlerdeki orantısızlık *grotesk* ifadeyi güçlendirmektedir. Figürün genişçe açılan ağzının çevresindeki bıyık ve sakal kalıp görünümündedir. Komedi masklarındaki benzer yüz ifadeleri "kötü huylu, sinsi, şeytani" gibi sözcüklerle tanımlanmıştır[972].

2009 yılında Apollon sektöründe bulunmuş olan diğer bir pişmiş toprak mask, çatık kaşları arasındaki derin kırışıklıklar, iri ve hacimli burun yapısıyla komedya masklarına benzemektedir (Kat. no. 71). Bununla birlikte mask, bıyıksız ve sakalsız olup tombul dudak yapısına sahip olan ağzı kapalıdır. Bu haliyle sakalsız genç bir *satyros*un yüz özelliklerine sahiptir ve komedyadan ziyade "satyr oyunu" ile ilgili olmalıdır[973].

Pişmiş toprak maskların Dionysos kültüyle ilgili mekânların duvarları için ya da yalnızca dekoratif amaçlı olarak üretildiği ve ip deliklerinin asmak için açıldığı[974]; bir kısmının adak olarak üretilip belli bir alana gömüldüğü[975] düşünülmektedir. Maskların *nekropol* alanlarında da bulunması bunların mezar sunusu olarak üretildiği şeklinde yorumlanmıştır[976]. Klaros'ta bulunan mermer maskın mimari bir kabartmadan söküldükten sonra adak olarak buraya gömüldüğünü düşünmek buluntu durumu

[971] Bu mask için ayrıca bkz. Dewailly 2007, 147/Fig. 8.a; Klaros'ta Fransız kazıları döneminde bulunmuş pişmiş toprak komedya maskı tutan kadın figürini olasılıkla *mousa* Melpomene'yi betimlemektedir (bkz. Dewailly 2007, 147/Fig. 8.b).

[972] Bernabo-Brea 1992-3, 30.

[973] Bernabo-Brea 1992-3, 26 /pl. 19.5; *Satyr oyunu*, yapısal olarak tragedyaya bağlı olmakla birlikte komedya öğeleri içermektedir. Bu nedenle de tragedya ile komedya arasında bir tiyatro türü olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle *satyr oyun*ları trajik hikâyeler ile epik hikâyelerin komik ve eğlenceli hale dönüştürülmüş yorumlarıdır ve izleyenleri güldürmeyi amaçlamaktadır (Storey-Allan 2005, 156).

[974] Atasoy-Zeyrek 2004, 93.

[975] Özyar ve diğ. 2012, 420.

[976] Bald Romano 1982, 402; Lipari'de bulunmuş olan maskların çoğunluğu *nekropolis*te bulunmuştur. Bu, Dionysiak *myster*lerin özellikle M.Ö. IV. yy. sonrasında cenaze *ritüel*leri ile ilgisine bağlı olarak değerlendirilmiştir (Bernabo-Brea 1992-3, 23); İDÇ *nekropol* alanında da Dionysos kültü ile ilişkilendirilen masklar ve tiyatral figürinler ele geçmiştir (Lebe 2013, 46 vd.).

açısından zordur. Ancak biri Artemis sektöründe diğeri Apollon sektöründe bulunmuş olan pişmiş toprak masklar adak olarak değerlendirilmelidir.

VI.2.C. Papposilenos Figürini

Silenos yaşlanmış *satyros*lara verilen genel bir isim olmakla birlikte mitolojide Dionysos'u yetiştiren bir karakterin de adıdır ve ona "baba silenos" anlamında *Papposilenos* denmektedir. Hyginus'a göre bebek Dionysos, Hermes tarafından Nysos adı verilen bir *silenos*a emanet edilmiştir[977]. M.Ö. V. yy. ortasına tarihlenen bir *kalyx krater* üzerindeki beyaz zemin üzerine kırmızı figürlü olarak boyanmış sahnede Hermes kundağa sarılmış bebek Dionysos'u Silenos'a uzatırken görülmektedir. Bu ana sahneyi çeviren kadın figürlerinin *Nysiad*lar olduğu kabul edilmektedir[978]. Aphrodisias'tan Sebasteion'un kabartmalarındaki bir sahnede bebek Dionysos'u emzirmeye hazırlanan *nymphe*nin arkasında Silenos durmaktadır[979]. Mitos'a göre *silenos* Nysos, *Nysiad*ların babası idi ve kızlar Dionysos'u babalarının yardımı ile büyütmüştü[980]. "Bebek Dionysos'u tutan Silenos" kompozisyonu heykel sanatında da yaygın olup Silenos'un Dionysos'un bebeklik dönemindeki rolünü ifade etmektedir[981].

Papposilenos, pişmiş toprak figürin sanatında sevilen bir figürdür. Genellikle midesi ile kalça kısımları şişkin ve yalnızca bu kısımları örten bir *himation*a sarılmış olarak betimlenmektedir. Çoğu zaman komedya maskı takmış olarak betimlenmekle birlikte zaman zaman masksız da görülebilmektedir. Özellikle komedya maskı takmış olarak betimlenenlerin *satyr oyunu*ndaki aktörleri betimlediği kabul edilmektedir[982]. *Papposilenos*, *satyr oyunu*nun en önemli rolüdür ve bu tip figürinlerin *Papposilenos* olarak adlandırılması buna bağlı olmalıdır. Bununla birlikte özellikle masklı olanlar çoğu zaman yalnızca "aktör" ya da "*grotesk* erkek" olarak tanımlanmaktadır. Aynı

---

[977] Hyginus *Fabulae* 167, 179.

[978] Bu sahnenin bir *satyr oyunu*ndan esinlenilerek betimlendiği düşünülmektedir (Carpenter 2007, 74/Res. 110).

[979] Erim 1982, 298, 305-Res.5; Ilgım 2008, 132-133.

[980] Hyginus *Fabulae* 131, 179.

[981] Smith 2002, 133/fig.149.

[982] Miller 1974, 225.

tipteki masksız figürinler ise aktörden ziyade "mitsel *Papposilenos*" olarak düşünülmektedir[983].

1997 yılında Klaros'ta, Artemis sektöründe M.Ö. III. yy.a ait bir *Papposilenos* figürini bulunmuştur (Kat. no. 72)[984]. Figürinin ayak bileklerinden aşağısı kırık ve eksik, bunun dışında tümdür. İçi boş, çift kalıp tekniği ile yapılmış olup hem cephe hem de arka yüzü plastiktir. Figürün oran olarak büyük olan başı cepheden ve izleyiciye dönüktür. Başın tepesi saçsız olmasına karşın yanlarında saçlar bulunmaktadır. Yüzde mask yoktur. Bıyıklı ve uzun sakallı yüzde dudaklar iri, burun iri ve yayvan, elmacık kemikleri çıkıktır. Alnın öne doğru çıkık olmasından ötürü gözler küçük ve derinde görünmektedir. Olasılıkla elmacık kemikleri ile alnın çıkık olması gözleri detaylandırmayı güçleştirmiştir. Başın gövdeye birleşmesinde boyun hissedilmez. Bu durum, sakalın uzun olması ile omuzların geniş ve kalın olmasına bağlı olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Omuzlar geniş ve göğüs şişkin görünmektedir. Figürün mide ve kalça kısımları abartılı biçimde şişkin olup sadece bu kısımlar ile üst bacakları örten bir *himation*a sarılmıştır. Örtünün karın üstü ve bacaklar üzerindeki alt kısmı katlanmış görünmektedir, örtü kıvrımları karın üzerinde kırık V şeklindedir. Sol kol altından örtünün ucu sarkmaktadır. Sol bacak hafifçe dizden kırılıp öne doğru uzatılmış görünmekle birlikte duruş diktir. Figür sol kolu ile omzu arasında bir bebek figürü tutarken dirsekten itibaren ileriye uzattığı sağ elinde bir üzüm salkımı tutmaktadır. Yüzündeki detaylar aşınmış olan bebek figürü sol kolunu dirsekten itibaren öne doğru uzatmıştır. *Papposilenos*'un sol eli altında bebeğin bacağı görünmektedir. Bebeğin başının arka kısmından aşağı doğru bir örtü varmış gibi görünse de net değildir.

Melos'tan M.Ö. IV. yy. ortasına tarihlenen pişmiş toprak bir figürin[985]; Korinth'ten M.Ö. III. yy.a tarihlenen bir pişmiş toprak figürin[986] ve Korinth'teki Demeter ve Kore kutsal alanında bulunmuş Hellenistik Dönem'e ait başka bir figürin[987] sol kolda bebek, sağ elde üzüm salkımı tutan kompozisyonları ile Klaros figürinine

[983] Webster 1960, 257.

[984] Bu figürin için ayrıca bkz. Dewailly 2007, 148/Fig.8c.

[985] Higgins 1969, 197-198, no.736/ pl.97

[986] Corinth XII, 51, no. 331/pl.29.

[987] Corinth XVIII/4, 245/H364, pl.53.

benzemektedir. "Bebek Dionysos'u tutan *silenos*" olarak tanımlanan figürinler Klaros figürini gibi mask taşımazlar. Halae *nekropolü*nden bir örnekte Silenos, bebek Dionysos'u üzerine sardığı *himation*un ucuna sarmıştır. Bu figürinin yüzünde mask olup olmadığı net değildir[988]. M.Ö. 350'den önceye tarihlenen bebek Dionysos'u taşıyan masklı *Papposilenos* figürini Pynx'ten ele geçmiştir[989]. *Papposilenos* olarak tanımlanan benzer figürinler her zaman bebek taşımazlar[990]. Bebek taşıyan tiplerden Korinth'teki Demeter ve Kore kutsal alanında bulunan örnek "*kourotrophik* aktör" olarak tanımlanmıştır[991]. T. Hadzisteliou Price, masklı olsun ya da olmasın bebek Dionysos'la betimlenen Silenos tipini erkek *kourotrophos*lar arasında saymaktadır[992].

VI.2.D. Dionysos Betimli Oinokhoe

2014 yılı Klaros kazısında, Artemis sektöründe, GH16 plankaresinde açılan açmada yerel üretim bir siyah figürlü seramik parçası ele geçmiştir. Boynun iç kısmı üstten görülmeye dönük olarak boyanmış olduğundan bunun bir *oinokhoe*ye ait bir parça olduğu anlaşılmıştır. Boynun dış kısmı da boyalıdır. Boyundan gövdeye geçiş, basamaklı bir profille sağlanmış olup bu profil kısmı yatay bant biçiminde bezeme alanı olarak değerlendirilmiş ve buraya zikzak zinciri yapılmıştır. Bu bant bezeme boynun tümünü sarmamakta, ana sahnenin üzerinde bir sınır oluşturmaktadır. Bundan sarkan dil motifleri sahnenin içine doğru uzanmaktadır. Sahne iki yanda, içi iki sıra nokta bezemeli dikey bantlarla sınırlandırılmıştır. Bu bantlar arasında başında sarmaşık çelengi bulunan Dionysos, bir katır figürü üzerinde görülmektedir (bkz. Kat. no. 73 ve Lev. XX). Bu sahne, Dionysos'un Klaros'tan bildiğimiz tek betimidir.

Oldukça uzun kulaklara sahip olan katır, yular bağlanmış burnunu yukarı kaldırmış, ilerlemektedir. Hemen önünde bezeme aşınmış olmakla birlikte katırın sol bacağını öne attığı seçilebilmektedir. Katırın boynundan aşağısı korunmamıştır. Başında sarmaşık çelengi bulunan Dionysos'un katırın sırtına yanlamasına oturmuş olduğu hem

[988] Goldman-Jones 1942, 405/Pl. XXIII.

[989] Webster 1960, 257/A4.

[990] Bkz. Mollard-Besques 1963, 142/ pl.172c, 172e.

[991] Corinth XVIII/4, 71.

[992] Hadzisteliou Price 1978, 71.

gövdesinin cepheden gösterilmiş olması hem de dizden katlanarak dikey pozisyonda katırın sağrısına doğru uzanan sağ bacağın korunmuş kısmından anlaşılmaktadır. Başı katırın gittiği yöne dönük olan Dionysos figürü yarı beline kadar çıplaktır. Belden aşağısı olasılıkla bir *himation* ile sarılıdır. Tanrı gövdesinin sol yanı ile katırın boynuna yaslanmış, adeta sarılmış gibidir. Katırın diğer tarafında kalan sol el görülmemektedir. Sağ kol dirsekten katlanıp göğüs hizasında kaldırılmış olup elde *atribüt* bulunmamaktadır. Figürün sağ el ucunda görülen ve gövdesi ile atın boynu arasında bir alan oluşturan yay biçimindeki çizginin neyi ifade ettiği net olarak anlaşılamamaktadır. Aslında bu kısımda katırın yelesinin bulunması beklenmektedir. Ancak bu çizginin bir yeleyi ifade etmediği açıktır. Dionysos'un belden aşağısının *himation*a sarılı olduğu örnekler hatırlandığında bu kısmın *himation*un bel çevresini dolaştıktan sonra omuz üzerinden atılarak sarkan ucunu ifade ediyor olması kuvvetle muhtemeldir. Sahne, yapraklı sarmaşık dallarıyla zenginleştirilmiş olup bu dallardan biri Dionysos'un sağ kolu arasından türeyerek yükseldikten sonra budaklanmaktadır[993]. Diğer bir sarmaşık dalı tanrının başı önünden çıkmaktadır. Burada belki sarmaşığın tanrının bedeninden türediği ifade edilmek istenmiş olabilir[994]. Sarmaşığın yaprakları detaylandırmadan basitçe noktalar halinde gösterilmiştir. Sahnenin sınırları belli olduğundan ve figür grubunun kaplayacağı alan tahmin edildiğinden sahnede başka bir figür bulunmadığını varsaymaktayız. Bununla birlikte katırın arkasında, Dionysos katır üzerinde olduğundan, daha alt seviyede ve küçük boyutlu gösterilmiş başka bir figür olması da muhtemeldir.

C. Isler-Kerenyi bu tipi "katır binen / süren" (*mule-rider*) olarak adlandırmaktadır. İlk örneğinin Orta Korinth Dönemi'ne kadar gittiği kabul edilen "katır binen / süren" tipinin Attika seramiğinde bilinen en erken betimi François Vazosu

[993] Asma dallarının gösterildiği sahnelerde yapraklar detaylandırılmamış ve noktalar halinde gösterilmiş de olsa dallardan sarkan üzüm salkımları betimlenmektedir. Bu nedenle üzüm salkımlarının gösterilmediği dalları sarmaşık olarak kabul etmekteyiz.

[994] İkonografide asmanın tanrının bedeninden köklenmesi yaygın bir betimdir. Eksekias'ın Tyrrhenuslu gemicilerin yunusa dönüşmmesi mitosunu betimlediği ünlü sahnede asma Dionysos'un bedeninden köklenip yükselmektedir (Boardman 2003, res. 104.3; LIMC III/2, no: 788). Asmanın Dionysos'un ayağından köklendiği vazo resimleri için bkz. LIMC III/2, no:295, 331, 404, 409.

üzerinde görülmektedir[995]. Orta Korinth Dönemi'ne tarihlenen ilk örnek bir *amphoriskos* üzerindeki sahnede görülür. Burada bir katırın sırtında oturan, ayakları ters dönmüş sakalsız bir genç elindeki içki boynuzunu ağzına götürmektedir. Çevresinde asma dalı, *oinokhoe* taşıyan üç çıplak erkek ve bir kadın figürü bulunmaktadır. Katırın önündeki figürlerin *phallos*ları vurgulanmıştır[996]. François Vazosu'ndaki sahnede figürlerin kimlikleri yazıyla belirtildiğinden bunun Hephaistos'un Dionysos tarafından Olympos'a götürülüşü mitosunun[997] bir betimi olduğu anlaşılmış ve analojik olarak Korinth *amphoriskos*u üzerindeki sahnenin de "Hephaistos'un dönüşü" sahnesi olduğu sonucuna varılmıştır[998]. Buna göre "katır binen / süren" tipinin bu örnekten türediği ileri sürülmüştür. Bu nedenle katır ya da eşek üzerinde görülen ancak tanımlanamayan figürlerin olduğu sahneleri "Hephaistos'un dönüşü" olarak adlandırma eğilimi ortaya çıkmıştır[999]. C. Isler-Kerenyi, katır binen figürün kimliği üzerinde durmaksızın bu sahnelerin tümünü "katır binen / süren" olarak adlandırmanın uygun olduğunu belirtir[1000]. Zira Dionysiak ikonografide "katır binen / süren" tipleri çeşitlidir. Hephaistos kadar *satyros*lar ya da *silenos*lar[1001], kimliği belirsiz *ephebos*lar ve bir örnekte *maenad* olduğu düşünülen bir kadın figürü[1002] katır üzerinde görülmektedir.

M.Ö. VI. yy. başlarına tarihlenen vazolar üzerinde katır ve eşekler *satyros*lar ile birlikte görülmekteydi[1003]. Ancak Dionysos'un eşlikçisi bir figür olarak ilk kez Fransuva Vazosu'ndaki "Hephaistos'un dönüşü" sahnesinde karşımıza çıkar. Dionysos

[995] Isler-Kerenyi 2007, 82.

[996] Carpenter 2007, 14 /res. 3

[997] Bkz. yukarıda Bölüm II.1.Mitolojisi / Olympos'a çıkması

[998] François Vazosu izerindeki sahne için bkz. LIMC III/2, no: 567 (=Boardman 2003, res. 47.6).

[999] Carpenter 2007, 14-15; Isler-Kerenyi 2007, 83; Hephaistos'un dönüşü için ayrıca bkz. Seaford 2006, 30-32.

[1000] Isler-Kerenyi 2007, 83.

[1001] LIMC III/2, no: 552.

[1002] Eliot 1968, 358 /Cat. no. 31/Pl.105.

[1003] Boardman 2003, res. 15.

burada katır süren değil üzerinde Hephaistos'u taşıyan katıra yol gösterendir[1004]. Bu tarihten sonra katır ve eşekler Dionysiak *thiasos*un alışıldık figürlerinden biri olarak görülmektedir[1005].

Katırın Dionysos dini ile ilişkisi toplumun onunla ilgili algısına bağlı olmalıdır. Ata benzeyen ancak onun gibi soylu görünmeyen, kuralsız cinsel davranışları ve kaba doğası olan katır *satyros*lara benzetilmektedir[1006]. *Satyros*lar gibi her zaman *ithyphallik* betimlenmektedirler[1007]. Pindaros, Hyperborealıların Apollon'a sunmak için katırlar (ya da eşekler) hazırladığını ancak tanrının, hayvanların *ithyphallik* halini gördüğü zaman güldüğünü yazmaktadır[1008]. Bu anlatı, katırın komik olarak algılandığını ve ona düşük bir değer atfedildiğini gösteren bir anlatı olarak yorumlanmaktadır[1009]. Ancak katır (ve eşekler) Dionysos'un eşlikçisi olarak onurlandırılmıştır. Zira Dionysos toplum tarafından dışlanmışların tanrısıdır ve Hephaistos'un getirilmesi görevinin ona verilmesinin nedeni de budur.

Katır, M.Ö. VI. yy. sonlarından itibaren vazo resimlerinde Dionysos'un binek hayvanı olarak görülmektedir. Bu tarihten itibaren yaygınlaşan "katır üzerinde Dionysos" tipi M.Ö. V. yy.da Kuzey Yunanistan'daki Mende sikkelerinde standart hale gelir[1010].

M.Ö. VI. yy. sonlarındaki siyah figürlü Attika vazoları üzerinde Dionysos *ithyphallik* katır üzerinde, çevresinde *silenos*lar ve *maenad*lardan oluşan *thiasos* üyeleriyle görülmektedir. Çoğu sahnede Dionysos sağ bacağını katırın sağ yanına atmış

[1004] M.Ö. 410 civarına tarihlenen kırmızı figürlü bir *khous* üzerindeki "Hephaistos'un dönüşü" sahnesinde Hephaistos ve Dionysos birlikte katır üzerinde görülmektedir (bkz. LIMC III/2, no:565=Hoorn 1951, fig. 498).

[1005] Pagdett 2000, 52.

[1006] Isler-Kerenyi 2007, 83; Pagdett 2000, 55.

[1007] Bazı vazo resimlerinde katırın *phallos*una bir *oinokhoe* asılmış olarak görülmektedir (bkz. CVA, Italy 3, Villa Giulia III H. e. Tav.8/5; LIMC III/2, no: 394 =Boardman 2003, res. 181).

[1008] Pindar *Pythian* 10.35-36; Komedya aktörlerinin de *phallos*ları açıkta ya da *ithyphallik* görünmesi bu durumun uluorta halinin komik olarak algılandığını ortaya koymaktadır.

[1009] Pagdett 2000, 55.

[1010] Pagdett 2000, 54.

olup doğal oturma durumundadır ve duruşu diktir[1011]. M.Ö. 520-510'a tarihlenen bir *amphora* üzerindeki sahnede Dionysos, Klaros örneğindeki gibi katırın üzerine hayvanın sol tarafından yanlamasına oturmuştur. Ancak bacakları, hayvanın sırtından aşağı sarkmaktadır[1012]. Klaros örneğindeki benzer oturuş biçimi M.Ö. 480 civarına tarihlenen kırmızı figürlü bir *stamnos* üzerindeki sahnede karşımıza çıkmaktadır. Dionysos burada bir eşek üzerinde değil keçi üzerinde oturmaktadır. Keçinin sırtına sol yandan ve kaykılarak adeta bir *kline* üzerindeymiş gibi oturmuş, bacaklarını hayvanın sağrısına doğru uzatmıştır. Sol göğsü ile keçiye yaslanmış ve sol kolu ile onu boynundan kavramıştır[1013]. Yukarıda sözü geçen siyah figürlü vazolar üzerinde kolların duruşu Klaros örneğine benzer iken[1014] kırmızı figürlü *stamnos* üzerinde Dionysos başını geriye çevirmiş sağ elindeki *kantharos*u doldurması için katırın arkasındaki *silenos*a uzatmaktadır. Tanrı burada şarap içmektedir ve büyük olasılıkla sarhoştur. M.Ö. V. yy. ortasına tarihlenen bir kabartmada sağ elinde bir *kantharos* ve sol elinde *thyrsos* bulunan Dionysos, küçük bir figür tarafından yönlendirilen bir katır üzerine yanlamasına oturmuştur. Bu esnada bir *silenos* onu koltuk altlarından kavramış hayvanın üzerinde tutmaya çalışıyor gibidir. Dionysos *silenos*a yaslanmış ve başı önündedir[1015]. *Bir silenos* ya da *satyros* tarafından desteklenen ve elinde *kantharos* bulunan bu şekildeki kendinden geçmiş Dionysos betimleri ikonografide "sarhoş Dionysos" olarak adlandırılmaktadır[1016]. M.Ö. V. yy. sonlarından itibaren Mende sikkelerinde Dionysos katırın üzerine sol yanından kaykılarak oturmuş, elinde

[1011] LIMC III/2, no: 393-395, 407.

[1012] LIMC III/2, no: 397.

[1013] LIMC III/2, no: 438.

[1014] Bunlardan bazılarında Klaros örneğindeki gibi sağ kol izleyiciye görünmeyen diğer yanda, sol kol ise dirsekten katlanmış göğüs hizasındadır. İki örnekte sağ el de *atribüt* bulunmaz (LIMC III/2, no: 397, 394). Bir örnekte sağ el sahneyi dolduran asma dallarını tutmaktadır (LIMC III/2, no: 295). Bunlarda Dionysos başını geriye çevirmiştir. Dionysos'un başını katırın gittiği yöne çevirdiği iki örnekte tanrının her iki eli de görünmektedir. Bunlardan birinde iki elle katırın yularını tutmaktadır (LIMC III/2, no: 407). Diğer örnekte ise sol elde bir içki boynuzu sağ elde bir asma dalı tutmaktadır (LIMC III/2, no: 393).

[1015] LIMC III/2, no: 402.

[1016] Sarhoş Dionysos tipleri için bkz. LIMC III/2, no: 263263-265, 268, 272-274, 277-280, 374-376, 378, 381-383, 583-584.

*kantharos*u ile sarhoş bir görünüm sergiler[1017]. Buna göre katırın sırtında bu şekilde oturan Dionysos tipleri "sarhoş Dionysos"un çeşitlemelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Klaros örneğinde tanrının elinde bir içki kabı görmüyor olmamız bizi bu düşünceden uzaklaştırmaz.

Klaros siyah figürlü *oinokhoe*si üzerindeki Dionysos'un, benzer sahnelerden en çarpıcı farkı yarı beline kadar çıplak gösterilmiş olmasıdır. Diğer tüm örneklerde Dionysos, M.Ö. VI. yy. için alışıldık giysileri olan *khiton* üzerine *himation* ile görülmektedir. Aslında Dionysos'un yarı çıplak betimleri M.Ö. 430'dan itibaren yaygın hale gelir ve bu tarihten itibaren VI. yy.daki betimlerinin aksine sakalsız olarak görülür[1018]. Ancak M.Ö. VI. yy. ortasında Eksekias, Dionysos'un Tyrrhenuslu gemicileri yunusa dönüştürmesi mitosunu konu aldığı ünlü *kyliks*in tondosundaki sahnede tanrıyı yarı beline kadar çıplak betimlemiştir[1019]. Bunun yanı sıra M.Ö. 500 civarına tarihlenen az sayıdaki siyah figürlü *symposion* sahnesinde sarmaşık çelenkli sakallı erkek figürleri yalnızca *himation*a sarılmış olarak görülebilmekteydi[1020].

"Katır binen /süren" Dionysos'un betimlendiği siyah figürlü repertuar[1021] için yeni bir örnek olan Klaros *oinokhoe*si kazıda ele geçtiği seviye ve gerek üslup gerekse ikonografik açıdan M.Ö. VI. yy. sonu-V. yy. başına aittir.

VI.2.E. Altın Yaldızlı Bronz Kantharos Kulbu

Kantharos, derin bir kâse kısmı ve çift kulbu bulunan, genellikle yüksek ayaklı bir içki kabı olup Dionysos'un *atribüt*lerinden biridir[1022]. Sayısız figürlü vazo üzerindeki Dionysiak sahnede görülür. Genellikle Dionysos'un bazen de *thiasos* üyelerinin elindedir[1023]. İkonografik çalışmalara göre *kantharos*, M.Ö. VI. yy.ın 2.

[1017] Papadooulos-Paspalas 1999, 164/ Fig. 7-8.

[1018] Carpenter 2007, 38.

[1019] Boardman 2003, res. 104.3

[1020] LIMC III/2, no: 364.

[1021] Benzer sahnenin M.Ö. 460-450'ye tarihlenen kırmızı figürlü örneği için bkz. LIMC III/2, no: 399.

[1022] Carpenter 2007, 37; Isler-Kerenyi 2007, 139; Agora XXX, 59.

[1023] Figürlü betimler üzerindeki bu *kantharos*ların, metalden yapılma *kantharos*ları betimledikleri ileri sürülmektedir (Agora XXX, 59).

yarısından itibaren Dionysos'un *atribüt*ü olarak görülmeye başlamıştır[1024]. Ancak, *kantharos*un Dionysos ile ilişkisinin daha erken döneme gidiyor olabileceğine ilişkin düşünceler de bulunmaktadır. Örneğin Coldstream, Kyklad Adaları'ndan biri olan Keos'taki Aya İrini'de bulunan Dionysos kutsal alanında ele geçmiş M.Ö. 750'ye tarihlenen bir *kantharos*tan yola çıkarak, bu formun Dionysos ile ilişkisinin belki de M.Ö. VIII. yy.a gidiyor olabileceğini öne sürmüştür[1025].

Klaros'ta, Batı Onur Anıtları sektöründe M 14C/N 14 B plankarelerinde açılan açmada +0.15m seviyede oldukça iyi korunmuş bronz üzerine altın yaldızlı bir *kantharos* kulbu bulunmuştur[1026]. Kulbun gövdeye yatay olarak birleşip yükselen ve üst kısmında içe dönüş yapan formuyla bir *cup kantharos*a ait parça olduğu anlaşılmaktadır (Kat. no. 74). Yalnızca kulbu elimize geçmiş olan *kantharos* da kuvvetle muhtemeldir ki bronz üzerine altın yaldızlı idi. Söz konusu *kantharos* tanrıya sunulmuş bir adak olarak değerlendirilebileceği gibi libasyon yapmak için de kullanılmış olabilir[1027]. Zira bazı vazo resimleri *kantharos* bir sunak üzerine libasyon yapmak için kullanılırken görülmektedir[1028].

Figürlü vazolar üzerinde Dionysos'un elinde gördüğümüz form, daha çok dikey kulplu *kantharos*tur. Ancak bunu bezeme kolaylığına bağlamak mümkündür. Olasılıkla dikey kulplu *kantharos* formu daha kolay çizilip boyanıyordu. Ayrıca *cup kantharos* M.Ö. IV. yy.dan itibaren yaygın olan bir formdur ve buna göre Erken Hellenistik Dönem'de Dionysos'a bir *cup kantharos* adanmış olması şaşırtıcı değildir.

[1024] Carpenter 1986, 117-128; Hedreen 1992, 88-91.

[1025] Coldstream 1977, 76; Geometrik Dönem *kantharos* formu Klaros'ta, Apollon Sektörü'nde bulunmuş olan bir örnek ile temsil edilmektedir (bkz. Zunal 2014, 105-106, Kat. no. 147). Bunun dışında Klaros'ta hemen her sektörden seramik *kantharos* ele geçmektedir (Bunlardan M.Ö. IV. yy.a tarihlenen Attika üretimi siyah firnisli *kantharos*lar için bkz. Dallık 2009, 39-42, Kat. no. 53-72, Şek.16/21).

[1026] Şahin 2011, 158.

[1027] Isthmia'da bulunan çoğu bronz olan metal *kantharos* kulpları da Dionysiak ikonografiye bağlı olarak değerlendirilmiştir (Isthmia VII, 38 vd.).

[1028] LIMC III/2, no. 860-861.

Söz konusu *kantharos* kulbu sunu alanı ile aynı seviye aralığından ele geçmiştir. Buna göre olasılıkla Klaros'ta *Khoes*'in kutlandığı aynı gün kullanılmış olması mümkündür.

VI.2.F. Bronz Sarmaşık Yaprağı

Gerek şarap tanrısı gerekse bereket tanrısı olarak Dionysos esas bitkisi asmadır. Bununla birlikte asmaya çok benzeyen sarmaşık da Dionysos ile ilişkili olup, tanrının ikonografisinde asma kadar yer tutmaktadır. Dionysos bayramları kışın kutlanan bayramlardı ve büyük olasılıkla asmanın yapraklarını döküp bir kütüğe dönüştüğü kış mevsiminde tanrının bayramlarında asma çelengi yerine sarmaşık çelengi kullanılmaktaydı[1029].

1993 yılı Klaros kazısında, Artemis Sektörü'nde Arkaik Dönem'e tarihlenmiş bronz bir sarmaşık yaprağı ele geçmiştir (Kat. no. 75). Yaprak ince bronz bir levhadan kesilmiş olup kalp biçimindedir. Kenarlarındaki hafif aşınmalar dışında oldukça iyi korunmuş olan yaprağın sap kısmı da belirgindir. Yaprak tek başına sunulmuş olabileceği gibi Dionysos'un elinde ve başında gördüğümüz gibi bir dal ya da çelenge bağlı olarak da sunulmuş olabilir.

Çeşitli ağaçlara ait bronz yapraklar kutsal alanlarda yaygın olarak bulunmaktadır. Nemea'da[1030] ve Isthmia'da[1031] farklı formlarda bronz sarmaşık yaprakları bulunduğu kaydedilmiştir. Kalp biçimindeki Isthmia örneğinin bir adak çelenginin parçası ya da bronz bir heykeli süsleyen bir parça olduğu düşünülmektedir[1032].

Klaros'ta hemen her sektörden çeşitli boyutlarda bronz ya da bronz üzerine altın yaldızlı defne yaprakları ele geçmektedir. Apollon'a sunulmuş olan bu yapraklar Klaros'un en önemli bayramı *Klaria*'da başlara takılan çelenkler ve ellerde sallanan

[1029] Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm II.3. Kimlikleri

[1030] Miller 1980, 50 /Pl. 13- e. BR 816.

[1031] Isthmia VII, 71/no:277 (IM 2233A), Pl.42.

[1032] Isthmia VII, 68, 71.

defne dalları olarak değerlendirilmektedir[1033]. Artemis sektöründe bulunmuş olan sarmaşık yaprağının da Dionysos bayramlarında, *Klaria* bayramlarındakine benzer bir uygulamanın parçası olması mümkündür.

VI.2.G. Barbitoslu Figürinler

Barbitos (βάρβιτος) , *Lyra* ailesinden bir tür telli çalgıdır. Strabon, adı Yunanlı olmayan müzik aletlerinden söz ederken *barbitos*u da sayar[1034]. *Barbitos*un çok telli bir Arap müzik aleti olan *barbat*tan türediği[1035] ve *barbitos* adının Phrygialı bir sözcük olabileceği[1036] düşünceleri ileri sürülmüştür. Ancak genellikle *barbitos* adının Aeolik *barmos* (βάρμος), *baromos* (βάρωμος) *ve barmitos* (βάρμιτος) sözcükleri ile ilgili olduğu düşünülür. Olasılıkla Yunanistan'da ilk tanındığı zamanlarda Aeolik söyleniştеki adı ile *barmitos* olarak anılmaktaydı. Yunanlılar zamanla *barbitos* demeye başlamışlar, Roma Dönemi'nde ise *barbiton* (βάρβιτον) adı yayılmıştır[1037].

Pindaros, M.Ö. VII. yy. ortasında yaşamış olan Lesboslu lirik şair Terpandros'un, Lydialı *pectis*ten etkilenerek *barbitos*u icat ettiği bilgisini verir[1038]. Athenaios da M.Ö. VI. yy. sonu-V. yy. başlarında yaşamış olan Teoslu Anakreon'u *barbitos*un mucidi olarak göstermektedir[1039]. Buna göre *barbitos*unun kökeninin Anadolu'ya bağlandığı anlaşılmaktadır. Ancak Yunan anakarasına Lesbos Adası'ndan geçtiği ileri sürülmektedir[1040]. Genel olarak *barbitos*un Doğu Yunan kolonilerinde M.Ö. VII. yy. ya da erken VI. yy. da ortaya çıktığı, M.Ö. VI. yy.ın 2. yarısında ise tüm Ege ve Kıta Yunanistan'da bilindiği kabul edilmektedir. Nitekim *barbitos* Atina vazo resimlerinde de M.Ö. VI. yy.ın son çeyreğinde görülmeye başlar[1041]. Siyah figürlü

[1033] Prof. Dr. Nuran ŞAHİN ile karşılıklı görüşme.

[1034] Strabon X.3.17.

[1035] Muss-Arnolt 1892, 127.

[1036] Bundrick 2005, 22; Frisk 1960, 220.

[1037] McIntosh Snyder 1972, 331-33.

[1038] McIntosh Snyder 1972, 333.

[1039] Athenaios IV.175e.

[1040] Paquette 1984, 174.

[1041] McIntosh Snyder 1972, 334.

vazolar üzerinde nadir olarak görülen *barbitos* ile kırmızı figürlü vazolar üzerinde daha sık karşılaşılmaktadır. Buna göre M.Ö. V. yy.a kadar Kıta Yunanistan'da yaygın olmadığı, bu tarihten sonra daha yaygın olarak kullanıldığı yorumu yapılmaktadır[1042].

Barbitos, tasarım açısından *Lyra*ya benzer, yani kaplumbağa kabuğundan yapılma bir ses kutusu, buna iki yanda eklenmiş kollar ve telleri tutan bir üst eşikten oluşmaktadır. Ancak *barbitos*ta kollar ses kutusundan keskin açılarla çıkar ve uzundur[1043]. Kollar üst eşiğin hemen altından içe doğru ani bir kavisle üst eşiğe birleşir[1044]. Kolların uzun olmasına bağlı olarak telleri de *lyra*ya göre uzundur. *Lyra* ile aynı şekilde akort edildiği düşünülmektedir[1045]. Çok telli bir müzik aleti olduğu bilinmesine karşın tel sayısı konusunda net bir kanı yoktur. Vazo resimleri üzerindeki betimlerinden beş ile sekiz arasında değişen tel sayısına sahip olduğu anlaşılmaktadır[1046]. Antik kaynaklar çalma tekniği hakkında pek bilgi vermez. Yalnızca Polluks *lyra*, *kithara* ve *barbitos* için "vurmak" fiilini kullanır[1047]. Olasılıkla burada tellerin *plektron*la tınlatılması ifade edilmektedir. Ancak yazar özel olarak "plektron" adını kullanmaz. Buna karşın Teoslu şair Anakreon'un *barbitos*u fildişi bir *plektron*la çaldığı kaydedilmektedir[1048]. Pek çok vazo resminde *barbitos* açıkça *plektron* kullanılarak çalınmaktadır. Bunların bazılarında *plektron* bir ip ya da zincir yardımıyla *barbitos*a bağlıdır[1049]. Betimlerde sol el ile *barbitos*un sol kolundan tutularak taşınmaktadır. Yürüme sırasında kolaylık sağlaması bakımından ses kutusu genellikle kalçanın başladığı noktada konumlandırılmıştır[1050]. Vazo resimleri üzerinde bazen sırtta taşındığı görülür ki büyük olasılıkla *barbitos* çalınmadığı zamanlarda sırtta

[1042] Mathiesen 1999, 251.

[1043] Mathiesen 1999, 249.

[1044] *Barbitos*un yandan gösterildiği bir vazo resminde bu net bir biçimde görülebilmektedir (Mathiesen 1999, 249-250/Fig. 39).

[1045] Mathiesen 1999, 250.

[1046] Mathiesen 1999, 250.

[1047] McIntosh Snyder 1972, 332/dn.8, 336.

[1048] McIntosh Snyder 1972, 336.

[1049] Boardman 2002, fig.255, 261.

[1050] Paquette 1984, 170.

taşınmaktaydı[1051]. Tellerin uzun olması nedeniyle sesinin *lyra*ya göre daha tiz olduğu düşünülmektedir[1052]. Bir görüşe göre *barbitos*un düşük bir sesi vardır ve adını buradan almaktadır. Zira Aeolik βαρύμιτος, "alçak" anlamına gelen βαρύ ve "tel" anlamına gelen μιτος sözcüklerinden oluşmaktadır[1053]. Buna göre *lyra*dan bir oktav alttan akort ediliyor olması olasıdır[1054]. Sesinin *lyra*ya benzediği ancak ona göre daha berrak olduğu düşünülmektedir[1055].

Klaros'ta ilk dönem kazılarından itibaren parçalar halinde ele geçmiş yaklaşık otuz sekiz adet *barbitos*lu figürin bulunmaktadır. Bunlar Apollon Sektörü'nde, dikdörtgen sunağın güney batı basamakları üzerinde ele geçmiştir. Tümü aynı tipte olup üslup birliği içindedir. Korunmuş olan başlarda yüz özelliklerinin M.Ö. VI. yy. ortasından itibaren görülen ve İon tipi olarak tanımlanan üsluba uygun olduğu görülür. Yüz dolgun, gözler iri ve badem şeklinde, burun iri ve alt kenarları geniş, ağız çizgisi geniş ve alt dudak dolgun, üst dudak alt dudağa göre çıkıntılı ve dolgun görünmektedir. Figürler kısa ve kalın boyunlu görünmektedir[1056]. Gövdesi korunmuş olanlar *khiton* üzerine *himation* giymiş ve *barbitos*u sol kol dirsekten katlanarak öne uzatılan sol el ile tutmaktadır (Kat. no. 76, 77). Betimler üzerinde *barbitos*un sol el ile taşındığı, sağ elde ise *plektron* bulunduğu görülmektedir. Klaros figürinlerinden Kat. no. 76'nın yana düz bir biçimde uzatılan elinde *plektron* bulunmamaktadır. Buna göre figür *barbitos*u çalma değil tutma pozisyonundadır. Bazı parçalarda yalnızca *barbitos* korunmuştur (Kat. no. 78-81). Bunlarda *barbitos*un da ses kutusu çevresinde bir bordür bulunduğu görülmektedir.

[1051] Maas-McIntosh Snyder 1989, 131/fig. 6, 132/ fig.7.

[1052] Bu ses özelliğinden ötürü kadın sesleriyle uyumlu olduğunu öne sürenler olduğu gibi özellikle erkek sesine uygun olduğunu öne süren araştırmacılar da bulunmaktadır (Doğan Gürbüzer 2012, 161/ dn. 767).

[1053] McIntosh Snyder 1972, 336; Mathiesen 1999, 250.

[1054] Mathiesen 1999, 250.

[1055] Mathiesen 1999, 251.

[1056] Burada yalnızca Türk kazıları döneminde bulunmuş olan figürinlerden ikonografik tanımlamaya uygun olan *barbitos*un korunduğu örnekler kataloğa alınmıştır (*Barbitos*lu figürinlere ait daha fazla örnek için bkz. Doğan Gürbüzer 2012, s. 95-94/ Kat. no. 248-254, s. 122/ Kat. no. 341-344).

Klaros'ta bulunmuş, telli çalgı taşıyan Apollon figürinlerinin gelişimi inceleyen M. Dewailly'e göre *barbitos*lu figürinler gelişim şemasındaki ilk örneklerdir[1057]. Buna karşın Klaros figürinlerini ikonografik açıdan değerlendiren E. Doğan Gürbüzer, söz konusu figürinleri Dionysos ile ilişkilendirilmiştir[1058]. Biz de bu düşünceyi takip etmekteyiz. Zira *barbitos* Apollon'dan ziyade Dionysos ile ilişkili bir çalgıdır. *Barbitos*un görüldüğü figürlü vazo resimlerinin çoğunluğu Dionysos ve onunla ilişkili konuları betimler. Daha çok kırmızı figürlü şarap kapları üzerinde yer alan[1059] bu sahnelerde *barbitos*, genellikle bir *satyros* ya da *silenos*[1060], bazen de bir *maenad*[1061] tarafından çalınmaktadır. M.Ö. 470-460'a tarihlenen kırmızı figürlü bir *kalpis*in omuz kısmındaki Dionysiak sahnede *barbitos* Hermes tarafından çalınmaktadır[1062]. Özellikle kalabalık sahnelerde *satyros* ve *maenad*lar *barbitos*un yanı sıra *aulos* ve *tympanon* çalınan müzikli bir ortamda başlarını ve vücutlarını savurarak kendilerinden geçmiş bir biçimde dans etmektedirler[1063]. Dionysos bu tip sahnelerin tümünde görülmez ancak varlığı *atribüt*leri ile hissedilmektedir. *Barbitos*un bizzat Dionysos tarafından çalındığı

[1057] Dewailly'in söz konusu çalışması için bkz. Dewailly, M., "Les statuettes en terre cuite dusanctuaire d'Apollon à Claros: Production et consommation (fin VIème -fin Vème siècle)", in: F. Krinzinger (ed.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer. Beziehungen und Wechselwirkungen* 8.bis 5. Jh. v. Chr., Wien, 24. bis 27. März 1999 (2000) 343-347.

[1058] Doğan Gürbüzer 2012, 163 vd.

[1059] Dionysos ve eşlikçilerinin *barbitos* ile birlikte görüldüğü en erken sahne M.Ö. 525'e tarihlenen bir *amphora* üzerindeki siyah figürlü sahnedir. Bu sahnede yan yana oturan Dionysos ve Ariadne'nin arkasında duran bir *satyros* özgün formda kollara sahip ancak uzmanlar tarafından *barbitos* olarak tanımlanmış bir telli çalgı tutmaktadır (Maas-McIntosh Snyder 1989, 114, 129/fig. 1).

[1060] CVA Denmark 4, Copenhague III/I pl. 146/1b (=LIMC III/2, no. 421); CVA Denmark 6, Copenhague IV C pl. 233/1a, 1d;CVA France 2, Louvre III/Ic pl. 12/2, 13/8; CVA France 4, Louvre III/Id pl. 10/2; CVA France 5, Louvre III/Id Pl. 21/9, 22/6; CVA France 8, Louvre III/Id Pl.32/7.

[1061] CVA France 4, Louvre III/Id pl. 16/4; CVA Poland 1, Pl. 38/b, c (=Beazley 1928, 61-65, Pl. 29/2, pl. 30)

[1062] LIMC III/2, no. 561a; Dionysos'un mitolojisindeki önemine bağlı olarak Hermes, Dionysiak sahnelerde sıkça görülür. Hermes kırmızı figürlü bir *çan krater* üzerinde de *barbitos* çalarken karşımıza çıkar. Aynı *krater*in diğer yüzünde bir *silenos* şarap yaparken görülmektedir (CVA Switzerland, Basel 3 III/I Taf. 11)

[1063] Bundrick 2005, fig. 63 (Bu *kyliks*in tondosundaki *barbitos*lu Dionysos için bkz. Bundrick 2005, fig. 62).

sahneler de bulunmaktadır. Dionysos bu sahnelerde bazen tek başına[1064] bazen de eşlikçileri ile birliktedir[1065].

Vazo resimleri üzerindeki bazı sahneler bir Dionysos bayramı olan *Anthesteria* ile ilişkilendirilmektedir. Kırmızı figürlü bir *pelike* üzerinde çıplak bir figürün taşıdığı *barbitos*un koluna bağlanmış bir *khous* görülür. Bu, sahnede yer alan figürlerin *Anthesteria*'ya katıldıkları şeklinde yorumlanmaktır[1066]. Benzer sahnelerin kırmızı figürlü *khous*lar üzerinde de görülmesi anlamlıdır. Zira *khous*lar üzerindeki sahnelerin genellikle *Anthesteria* ile ilgili olduğu kabul edilir. Kırmızı figürlü bir *khous* üzerinde de çelenkli genç bir figürün taşıdığı *barbitos*un koluna bağlanmış bir *khous* görülmektedir[1067]. *Khoes* günü çocuklar tarafından kullanılan minyatür *khous*lar üzerindeki sahnelerden *barbitos*un bayrama katılan çocuklar tarafından da çalındığı anlaşılmaktadır[1068]. Dionysos bayramlarından biri olan *Lenaia* ile ilişkilendirilmiş olan kırmızı figürlü bir *stamnos* üzerindeki sahnede, merkezde yer alan sarmaşık çelenkli kadın figürü sol elinde bir *barbitos* taşımaktadır[1069]. Dionysos bayramları ile *barbitos* arasındaki ilişki Euripides'in "Kykloplar" adlı oyunundan bir bölümde de ortaya konmaktadır. Oyunda Polyphemos'un esiri olan Silenos, özgür olduğu günlerde Bakkhus onuruna *barbitos* eşliğinde *sikinnis*e katıldığını hatırlar[1070]. Sözü geçen bölüm *sikinnis*in *barbitos* eşliğinde yapıldığını da kanıtlamaktadır[1071].

[1064] LIMC III/2, no.425 (=ABV, 381/no.298).

[1065] LIMC III/2, no.465 (=Bundrick 2005, fig. 62).

[1066] CVA Switzerland, Basel 2 III/I, Taf. 50/5, 51/1; Hoorn 1951, 32, fig. 109; Maas-McInthosh Snyder 1989, 115.

[1067] Hoorn 1951, fig. 110.

[1068] Hoorn 1951, fig. 96.

[1069] Phiale Ressamı tarafından boyanmış olan *stamnos*, M.Ö. 450'ye tarihlenmektedir. Üzerindeki sahnede yer alan figürlerin bayrama katılan ve Dionysos'un eşlikçileri gibi giyinmiş (*nympheler*, bebek *satyros*) gerçek insanlar oldukları düşünülmektedir (CVA Poland 1, pl. 26/1; Beazley 1928, 52-54/ Pl.23; Peirce 1998, 89/no.19, fig. 4a; Pickard-Cambridge 1927, 210).

[1070] Euripides *Kyklops* 35-40; Bu bölüm dans eşliğinde *barbitos* kullanımına gönderme yapan en erken kaynaktır (McIntosh Snyder 1972, 338).

[1071]McIntosh Snyder 1972, 338; *Sikinnis*: *Satirik* dramada ortaya konan dans türüdür (Lidell-Scott bkz. Σίκιννις).

Barbitos, figürlü vazolar üzerindeki *symposion* (συμπόσιον) ve *komos* (κῶμος) sahnelerinde de karşımıza çıkar. Her iki tip sahnede de içki ve müzik eşliğinde kendinden geçmiş figürler görülür[1072]. Müzikli, içkili ve bazen de erotik bir ortamda geçen *symposion* sahneleri Dionysiak kompozisyonları anımsatır[1073]. Genellikle "şölen" olarak tercüme edilen s*ymposion*, Yunan erkeklerinin bir araya gelerek içki içip sohbet ettikleri, kimi zaman *hetaira*ların da katıldığı toplantılardır[1074]. Vazolar üzerindeki s*ymposion* sahnelerinde erkekler kadar kadın müzisyenler ve *hetaira*lar da *barbitos* çalarken görülmektedir[1075]. Euripides'in Alkestis oyununda Admetus, ölümünden sonra Alkestis'e *symposia* şenliklerine katılmayacağına ve *barbitos*u ile *aulos*una dokunmayacağına dair söz verir[1076]. *Symposia* şenlikleri ve bu iki müzik aletinin birlikte anılması *barbitos* ve *aulos*un *symposia* şenlikleri için özel işlevi olan çalgılar olduğu şeklinde yorumlanmaktadır[1077]. *Symposion* sahnelerine çok benzeyen *komos* sahnelerinin Dionysos ile ilişkisi daha açıktır. Zira "cümbüş" anlamına gelen *komos*, aynı zamanda *Kent Dionysia*'nın bir parçasıdır. Festival alanından dönüşü ifade eden ikinci tören alayına *komos* denir. *Komos* alayında insanlar sarhoştur ve koro halinde şarkılar söyleyip dans etmektedirler[1078]. Bu, figürlü vazolar üzerindeki sahnelerle uyumludur. Komos, M.Ö. V. yy. vazo resimleri üzerinde bir çocuk ya da genç bir *satyros* şeklinde kişileştirilmiş olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu sahnelerde ya Dionysos'a eşlik eder ya *thiasos* üyeleri ile birliktedir ya da bir Dionysos bayramındadır[1079]. *Symposion* ve *komos* sahnelerinin genellikle içki kapları üzerinde betimlenmiş olması da Dionysos ile ilişkisine kaynak olarak gösterilmektedir[1080].

[1072] Bundrick 2005, 114; *Symposion* sahneleri için bkz. CVA Switzerland, Basel 3 III/I, Taf. 4/4; CVA U.S.A. 33, Pl. 443- 444/ A. *Komos* ve *komast* sahneleri için bkz. CVA Spain 2, III/IC Pl. 4/2; CVA U.S.A. 33, Pl. 398. (CVA'da bu konuda sayısız örnek kataloglanmıştır).

[1073] Bundrick 2005, 38, 106.

[1074] Doğer 2004, 139-142; Şahin 2013, 40-41

[1075] Bundrick 2005, 22.

[1076] Euripides *Alkestis* 343-347.

[1077] McIntosh Snyder 1972, 339.

[1078] Sourvinou-Inwood 2003,79; Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm II.4.D. Kent Dionysia

[1079] Smith 2007, 154-171.

[1080] Mathiesen 1999, 252.

Lesboslu şairler Terpandros, Sappho, Alcaeus ve Teoslu şair Anakroeon da vazo resimlerinde sıklıkla *barbitos* ile birlikte görülür[1081]. Lesboslu şairler *barbitos*u aşk ve içki konularını içeren çeşitli liriklere eşlik etmesi amacıyla kullanmaktaydı[1082]. Anakreon, bir *barbitos* sever ve içki şarkıları besteleyen hünerli biri olarak tanımlanmaktadır[1083]. Anakreon vazo resimlerindeki *komos* sahnelerinde karşımıza çıkar ki özellikle şairin kadın giysileri içindeki betimleri ilginçtir. Zira erkeklerin kadın giysileri (ya da kadınların erkek giysileri) giymesi Dionysos'a ve *komos* uygulamalarına bağlı geleneklerdir[1084].

Önceki çalışmalarda Klaros *barbitos*lu figürinlerinin Apollon ile ilgili olarak değerlendirildiğini yukarıda belirtmiştik. Ancak Dionysos da Apollon kadar müzikle ilgilidir. Apollon betimlerde genellikle *lyra* ve *kithara* ile görülürken, *barbitos* Dionysos ya da onunla ilgili görülür. Aslında *lyra* ve *kithara* ile *barbitos* arasındaki fark Apolloncu ve Dionysosçu müzik arasındaki fark kadar belirgindir. Dionysosçu müzik, sakinleştirici Apolloncu müziğe göre vahşi ve kışkırtıcı bir yapıya sahipti[1085]. *Kithara*, *Panathenaia* gibi devlet tarafından desteklenen bayramlardaki resitallerde ve müzikal yarışmalarda çalınan prestijli bir çalgı ve *barbitos*a göre daha yüksek statüde bir zevk olarak tanımlanırken *barbitos* daha çok bireysel kullanıma yönelik, resmi olmayan toplantılar ve içki partilerinde çalınan bir çalgı olarak tanımlanmaktadır[1086]. Buna göre *barbitos*un Dionysiak bir çalgı olması şaşırtıcı olmamalıdır.

[1081] Maas-McInthosh Snyder 1989, 119; Mathiesen 1999, 251; Wegner 1949, 44-45.

[1082] McIntosh Snyder 1972, 336.

[1083]McIntosh Snyder 1972, 333; *Barbitos* vazo resimlerinde Eros, *mousa*lar ve "müzik dersi" sahnelerinde de görülür. Ancak Dionysiak, *symposion* ve *komos* sahnelerine kıyasla azdır. *Mousa*ların *barbitos* ile birlikte görülmesi, çalgının şiirle ilgisine bağlanmaktadır (Maas-McInthosh Snyder 1989, 114, 117-118, 120-121).

[1084] Maas-McInthosh Snyder 1989, 119, 135/fig.14 (fig. 13 ile karşılaştırınız); Kırmızı figürlü bir kâse parçası üzerindeki sahnede *barbitos* çalan bir kadın figürünün karşısında kadın giysileri giymiş bir erkek figürü yer almaktadır (CVA U.S.A 33, Pl. 459/3).

[1085] Dionysos törenlerinin ayrılmaz bir parçası olan esrime/kendinden geçme yani *enthousiasmos* şarabın yanı sıra müzik ve dansla birlikte ortaya çıkıyordu (Bundrick 2005, 106).

[1086] Maas-McInthosh Snyder 1989, 202; McIntosh Snyder 1972, 336; Wegner 1949, 36-37.

Klaros *barbitos*lu figürinleri stil özelliklerine göre M.Ö. VI. yy.ın 2. yarısına tarihlenmektedir. Genellikle bu dönem plastik eserlerinde figürün kimliğini belirlemek zordur. Ancak *atribüt* taşıyan figürlerin kimliği konusunda öneride bulunulabilmektedir. *Barbitos* bir *atribüt* olarak kabul edilse bile Klaros figürinlerinin Dionysos'u ya da onun çevresinden bir kimliği betimlediğini önermek zordur. Ancak *barbitos*un Dionysos ile güçlü ilişkisi ve Klaros'taki Dionysos kültü göz önüne alındığında bu figürinler Dionysos'a sunulmuş adaklar olmalıdır.

VI.2.H. Phalloslar

Tarım odaklı dinsel inanışlarda en erken dönemlerden itibaren yaygın bir simge olarak karşımıza çıkan *phallos*, tarımsal bereket ile eril bereketin birleştirilmesiye anlam kazanmıştır. Eski Yunanlıların *phallos* biçiminde mezar taşları kullanmaları, *ithyphallik herme*lerin mezar taşı olarak kullanılmaları ve mezarlarda *phallos*lar ele geçmesi kötü etkileri uzak tutucu ve koruyucu bir anlamı da bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır[1087].

Klaros'ta Apollon Sektörü'nde biri 2004 (Kat. no. 83), diğeri 2009 (Kat. no. 82) yıllarında olmak üzere iki adet *phallos* bulunmuş olup her ikisi de taştan yapılmıştır. Taşın doğal yapısından yaralanılarak basit işlemlerle *phallos* görünümü kazandırıldığı anlaşılmaktadır.

D. S. Akar Tanrıver, Kat. no. 82'deki örneği "Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar" başlıklı doktora tezinde *Apollon Klarios*'a sunulan adaklar içinde değerlendirmeye almış ve bunun Apollon ile ilişkili olarak erginleme *ritüel*lerine bağlı bir adak olabileceğini ileri sürmüştür[1088]. Bu değelendirmenin Kommos'ta bulunmuş tek bir örneğe göre yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre Kommos'ta bulunan bronz bir

[1087] Özellikle üzerinde göz bulunan *phallos* betimlerinin kötü etkilere karşı *amulet* olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Dökü 2002, 27).

[1088] Akar Tanrıver 2009, 226 /BO 1.

ithyphallik genç erkek figürini erginleme *ritüel*lerine bağlanmış ve bu tip *ritüel*lerin Dor şehirlerinde Apollon ile ilgili olduğu belirtilmiştir[1089].

Ancak *phallos* hemen her dönemde özellikle bereket tanrısı kimliği bulunan tanrılar ile *ithyphallik* tanrısal varlıklarla ilgili görünmektedir. *Phallos* Eski Yunan tanrıları içinde en çok Dionysos ile ilişkili olup onun mitolojisinde, bayramlarında ve ikonografisinde geniş yer tutmaktadır.

Phallos, Dionysos'un *khtonien* kimliği ile doğrudan ilişkilidir. Mitosa göre Annesi Semele'yi yeryüzüne geri getirmek için gittiği Hades'ten dönüşünde kendisine yolu gösteren Prosymnos'un mezarı için incir odunundan bir *phallos* yontmuş ve bunun mezar taşı olarak dikmiştir[1090]. Buna bağlı olarak *phallos*ların ve hatta *phallik Herme*lerin mezar taşı olarak kullanılması Dionysos'a bağlanmaktadır[1091].

Dionysos bayramları içerdiği *phallik ritüel*lerle dikkat çekmektedir. Gerek *Kır Dionysia*'da gerekse *Kent Dionysia*'da *phallophoros* (φαλλόφορος) adı verilen erkek görevliler incir odunundan yapılma anormal büyüklükte bir *phallos*, *likonophoros* (λικνοφόρος) adı verilen kadın görevliler ise ortasında dik duran bir *phallos* bulunan bulunan meyvelerle dolu bir *liknon* (λικνον) taşımaktaydı[1092]. Ortasında *phallos* bulunan *liknon*un yalnızca Hellenistik Dönem'de kullanıldığı düşünülmektedir[1093]. Ancak *phallophoria*nın Dionysos kültünün Atina'daki erken dönemlerine kadar giden bir geçmişi olduğu anlaşılmaktadır. Zira kentte *Dionysos Eleuthereus* kültünün kuruluşunu anlatan bir mitos aynı zamanda *phallophoria*nın ortaya çıkmasını da

---

[1089] Shaw 2000, 170-171; Bu figürinin yakınında bulunan bronz bir boğa ile birlikte figürin grubu oluşturarak bir tapınan ile onun kurbanlık hayvanını betimliyor olabileceği de ileri sürülmüştür (Koutroumpake Shaw 1987, 379).

[1090] Clemens Alexandrinus II 34 5; Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm II.1. Mitolojisi / Hades'e İnmesi

[1091] Bkz. yukarıda Bölüm II.3. Kimlikleri

[1092] *Liknon*: Hasat zamanı ürün toplamak için kullanılan sazlardan örülmüş bir tür sepettir. *Liknon*un dinsel törenlerde kullanımı Hellenistik Dönem'de başlar (Dökü 2002, 29). *Liknon* aynı zamanda beşik anlamında kullanılan bir sözcüktü ve "beşikteki Dionysos" anlamında ona *Dionysos Liknites* deniliyordu (Bkz. Otto 1965, 81, 190).

[1093] Nilsson 1957, 30.

açıklamaktadır. Mitosa göre Atinalılar, kente Pegasos tarafından getirilen Dionysos heykelini kabul etmemişler, Dionysos da Atinalı erkekleri cinsel organlarından hastalanmalarını sağlayarak cezalandırmıştır. Atinalı erkekler bunu kehanet yoluyla öğrendikten sonra başlarına gelen bu felaketin anısına *phallos*lar üretmişlerdir[1094]. Bu mitos, genital organları ile ilgili rahatsızlığı bulunan erkeklerin *Dionysia* bayramlarında neden *phallophoros* olarak görevlendirildiklerine de açıklık getirmektedir[1095]. Öyle görünüyor ki zamanla *phallos Dionysia*'nın simgesi haline gelmiştir. Zira kolonilerin, Atina'da kutlanan Kent *Dionysia*'ya katılımını temsilen birer *phallos* gönderdiği bilinmektedir[1096].

Eleusis'te Demeter, Kore ve Dionysos adına yalnızca kadınlar tarafından kutlanan *Haloa* bayramı da *phallik ritüel*ler içermekteydi. Yalnız olduklarından istedikleri gibi davranan, açık saçık ve cinsel içerikli kaba davranışlarda bulunan kadınlar bu bayramda *phallos*lar ve *vulva*lar taşıyorlardı. Kutlama için kurulan masada yiyeceklerin yanı sıra hamurdan yapılma *phallos* ve *vulva* tasvirleri bulunuyordu. Bu karmaşık *ritüel*lerin doğurganlığı uyandırmak için yapıldığı ileri sürülmektedir. Ancak buradaki doğurganlığı uyandırmak toprağın bahara kadar kaybolan bereketini geri kazandırmaya çalışmak şeklinde açıklanmaktadır[1097].

Çevresi *ithyphallik* figürlerle dolu (*satyros*lar, silenoslar, *ithyphallik* katır) olmasına karşın Dionysos kendisi hiçbir zaman *ithyphallik* görülmez. Bununla birlikte *phallos* onun *atribüt*lerinden biri sayılmaktadır. Delos'taki *phallik* sütunların Dionysos'u simgelediği ileri sürülmektedir[1098].

Dionysos *phallik* bir tanrı olarak Lesbos'ta *Dionysos Phallen* (Φαλλῆν) olarak görmekteydi[1099].

[1094] Pausanias I.2.5, I.38.8; Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm II.4.D. Kent Dionysia

[1095] Dökü 2002, 26, 100.

[1096] Bremmer 1994, 40; Otto 1965, 164; Sourvinou-Inwood 2003, 71; Ayrıca bkz. IG I^2, 45.

[1097] Sina 2004, 48; Yine de bu tip *ritüel*lerin soyun devamının sağlanması ve nüfusun artması isteğine bağlı olarak cinselliğe özendirme amacıyla düzenleniyor olabileceği de düşünülmelidir.

[1098] Dökü 2002, 25; Larson 2007, 192.

[1099] Pausanias X. 19.3.

Tüm bu veriler Klaros'ta bulunan *phallos*ları Dionysos ile ilgili değerlendirebileceğimizi ortaya koymaktadır. *Phallos*ların burada bulunması kuşkusuz tanrıdan bereket dileğine bağlı olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra erkeklerin genital organlarından hastalanmalarına neden olduğuna ve iyileştirdiğine inanılan bir tanrı olarak, bu tip rahatsızlığı bulunan bireyler tarafından Dionysos'a sunulmuş olabilir. *Phallos*ların erginleme *ritüel*lerine bağlı olarak buraya bırakılmış olması mümkündür ancak bu tip *ritüel*lerin Dionysos kültünde de önemli bir yere sahip olduğu unutulmamalıdır.

VI.3. DİONYSOS BAYRAMLARI

VI.3.A. Dionysia

İonia'daki Teos, Ephesos, Smyrna, Erythrai, Magnesia, Miletos, Priene, Phokaia kentleri ile Khios ve Samos adalarında *Dionysia*ların kutlandığı epigrafik belgeler yoluyla bilinmektedir. Söz konusu belgeler M.Ö. IV. yy. başlarından M.S. I. yy.a kadar olan bir döneme ait olup bu sürede İonia'da *Dionysia*ların kutlandığını kesin olarak ortaya koymaktadır[1100].

Klaros'tan M.Ö. III. yy.a tarihlenen Aigai *Dekret*i, M.Ö. 200-150 yıllarına tarihlenen Smyrnalı *Khresmologos* Menophilos *Dekret*i ve M.Ö. II. yy.ın son çeyreğine tarihlenen Menippos *Dekret*i Kolophonluların *Dionysia*'yı kutlandıklarını ortaya koymaktadır[1101]. Klaros dışından ve M.Ö. III. yy.ın 2. yarısına ait, Kolophon'a gelen yargıçların çelenkle onurlandırılmalarını konu alan Priene[1102], Lampsakos[1103] ve İasos'ta[1104] ele geçmiş *dekret*ler de Kolophon'da kutlanan *Dionysia*lardan söz etmektedir[1105].

Kolophonlu yargıçların taçlandırılmalarının Kolophon'daki *Klaria* ve *Dionysia* bayramlarında ilan edilmesinin karara bağlandığı Aigai *Dekreti*'nde çelenklerin *Dionysia*'da *prytanis* tarafından ilan edileceğinden söz etmektedir[1106]. Smyrnalı *Khresmologos* Menophilos'u onurlandırma *dekret*inde, Menophilos'un altın bir çelenkle taçlandırılması ve bu çelengin *Dionysia* ve *Büyük Klaria*'da, *agonothetes* ve *prytanis*ler tarafından ilan edilmesi karara bağlanmaktadır[1107]. Priene ve Lampsakos *dekret*lerine

[1100] Bkz. yukarıda bölüm: IV. İonia'da Dionysos

[1101] Bkz. yukarıda bölüm: VI.1. Epigrafik Belgeler

[1102] IvPriene, no:57; Frisch 1974a, 115 (redaksiyon).

[1103] Frisch 1974a, 112-114.

[1104] IvIasos 1, no:80; Frisch 1974b, 98.

[1105] Debord 2013, 8.

[1106] Gauthier 1999, 1-8, no:1; Şahin ve diğ. 2013, 253-254.

[1107] Robert 1974, 222; Robert-Robert 1992, 280-282.

göre çelenkle onurlandırma *Dionysia*'da *prytanis*, *Megala Klaria* ve *Antiokheia*'da ise *agonothetes* tarafından ilan edilecektir[1108].

Tüm bu belgelerde *Dionysia*, Klaros'un baş tanrısı Apollon onuruna kutlanan ve Klaros'un en önemli bayramı olan *Klaria*larla birlikte anılmaktadır. Buradan Hellenistik Dönem'de *Dionysia*'nın *Klaria*lar kadar önemli bir bayram olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Menippos, *Klaria* bayramlarının *agonothetes*i olarak atandığı yıl, *Dionysia* bayramlarının *prytanis*i olarak da görevlendirilmiştir[1109]. Menippos *dekret*inin III. sütununda ise altın bir taç ve altın yaldızlı bir heykelle onurlandırılan Menippos'un *Dionysia*'da *prytanis* olarak tüm masrafları üstleneceği ilan edilmektedir[1110].

Dionysia'nın masraflarının *prytanis* tarafından karşılanması ve kişilerin onurlandırılmasının *Dionysia*'da *prytanis* tarafından ilan edilmesi, *prytanis*in burada Dionysos kültünün koruyucusu ve *Dionysia* bayramının yöneticisi olduğunu göstermektedir[1111]. Notion'da da *prytanis*ler tarafından Dionysos'a yapılmış adaklar söz konusudur. Bunlardan biri *prytanis* Lais Euphranoros tarafından tanrıya adanmış, tiyatroya ait olduğu düşünülen bir *proedria* koltuğudur[1112]. Diğeri ise tiyatroda bulunmuş olan kare biçiminde bir kaide olup Nymphon Khronomos adlı *prytanis* tarafından Dionysos'a sunulmuş bir adağa aittir[1113]. *Prytanis*ler tarafından sunulmuş bu adakların tiyatroda bulunması *prytanis*lerin *Dionysia* ile ilgisine bağlı olarak değerlendirilmelidir. Zira tiyatrolar, dramatik yarışmalar içeren *Dionysia*ların ana mekânı idi ve Atina'daki *Kent Dionysia*'da gösteriler başlamadan önce onurlandırılacak kişilerin taçlandırılması yarışmalardan önce ilan edilmekteydi[1114]. Priene *dekret*inde

---

[1108] Ceccarelli 2010, 136-137.

[1109] Robert-Robert 1989, 102 (sütun II, satır 33-44); SEG 39, 1244.

[1110] Robert-Robert 1989, 102 (sütun III, satır 15-48); SEG 39, 1244.

[1111] Robert-Robert 1989, 95; Şahin 1998, 55.

[1112] Mavi mermerden yapılmış olan koltuğun kenarları *grifon*larla, ayak kısımları da *grifon* ayaklarıyla süslenmiştir. Koltuğun alt kısmında Λαὶς Εὐφράνορος πρ]υτανεύσας [Δ]ιονύσωι yazıtı bulunmaktadır (Macridy 1905, 160; Macridy 1912, 58/no.B, 59/ fig.30; Ayrıca bkz. Debord 2013, 8/dn.20).

[1113] Νύμφω[ν] Χρόμνος πρυτάνευς Διονύσῳ (Chamonard-Legrand 1894, 216/no:1; Ayrıca bkz. Debord 2013, 8/dn.20).

[1114] Larson 2007, 133; Sourvinou-Inwood 2003, 71.

taçlandırmanın *Dionysia*'da *prytanis* tarafından ilan edilmesinin *khorus*lar tanrıya sunulduğunda gerçekleşeceği ifade edilmektedir[1115]. Buradaki "*khorus*ların tanrıya sunulması" ifadesi gösterilerin Atina'daki *Kent Dionysia*'da olduğu gibi tanrı heykeli önünde gerçekleştiğine işaret etmektedir[1116].

Kent Dionysia'da tiyatral yarışmalar *khorus*un performansı ile başlamakta, bunu komedyalar ve tragedyalar izlemekteydi[1117]. Olasılıkla burada da aynı sıra söz konusuydu. *Dionysia*'nın buradaki varlığı ve tiyatral yarışmaların yapılıyor olması Klaros yakınlarında bu etkinliklerin ortaya konacağı bir tiyatronun varlığını sorgulamayı gerektirmektedir[1118]. *Dionysia*'daki yarışmalar dışında Polemaios'un Kolophon halkı için ἀκροάματα düzenlediği bilinmektedir. Ακροάματα farklı kategorilerdeki müzisyen, mim ve pandomim sanatçıları ile dansçıların ortaya koydukları özel ya da resmi gösterilerdir[1119]. Genellikle bayramlardaki yarışmalar dışında düzenlenen bu tip etkinlikler için de kutsal alan yakınlarında bir tiyatronun bulunması gerekmektedir. 1992 yılında *Apollon Klarios* Tapınağı'nın kuzeyindeki 229 no.lu parselde açılmış sondajda bulunan ve bir tiyatrodan sökülerek bu alana getirilip gömülmüş olduğu anlaşılan mermer komedya maskı da yakınlarda bir tiyatro bulunduğu düşüncesini güçlendirmektedir[1120]. N. Şahin, söz konusu gösteri, oyun ve yarışmaların yapıldığı böyle bir tiyatronun ya da *odeon*un Gallesion Dağı eteklerinde bulunuyor

[1115] Ceccarelli 2010, 137; ἡ πόλις πρῶτον τοὺς χοροὺς συντελῆι τῶν θεῶι (IvPriene, no:57, satır 5).

[1116] Bu konuda bkz. yukarıda Bölüm II.4.D. Kent Dionysia

[1117] Simon 1983, 102.

[1118] Şahin 1998, 57; Klaros'ta bugüne kadar Dionysos Tapınağı olarak nitelendirebileceğimiz bir yapı tespit edilememiştir. Eğer Klaros yakınlarında *Dionysia*'nın kutlandığı bir tiyatro söz konusu ise Atina'daki ve Anadolu'daki diğer Hellenistik merkezlerde olduğu gibi tapınağın, tiyatro ile yakından ilişkili bir yerde olduğunu düşünmek doğru olacaktır.

[1119] Robert-Robert 1989, 46-47/ dn.21.

[1120] Bu mask için bkz. yukarıda Bölüm VI.2.B. Dionysiak Masklar

olabileceğini düşünmektedir[1121]. Bununla birlikte bu oyun ve yarışmalar için Notion tiyatrosunun da kullanılmış olması mümkündür[1122].

VI.3.B. Anthesteria

Thukydides, "eski Dionysia" olarak söz ettiği bayramın, *Anthesterion* ayında ve Atinalılar ile onların İonialı soydaşları tarafından kutlandığını yazmaktadır[1123]. Bu ifade, *Anthesteria* bayramının İon göçünden önce de Eski Yunanlılar arasında kutlanan bir bayram olduğu ve göçle birlikte İonlar tarafından Batı Anadolu'ya taşınarak kutlanmaya devam ettiği şeklinde yorumlanmaktadır[1124]. İonia'daki Ephesos, Smyrna, Erythrai, Magnesia, Miletos, Priene kentleri ile Samos takviminde *Anthesterion* ayının bulunması, bu kentlerde *Anthesteria*'nın kutlandığına işaret etmektedir. Ancak bayramın yalnızca Smyrna ve Priene kentlerinde kutlandığı kesin olarak ortaya konabilmiştir[1125].

Kolophon takviminde Dionysos'un *Lenaia* bayramının kutlandığı ay olan *Lenaion*'un bulunduğu bilinmektedir[1126]. Ancak *Anthesterion* ayının bulunduğuna dair bilgi yoktur. Bununla birlikte antik yazarlardan Athenaios ve Polluks'un, Kolophonluların *Aiora*yı kutladıkları konusunda bilgi vermeleri, *Anthesteria*'nın Kolophon'da kutlandığını ortaya koymaktadır[1127]. Zira *Aiora*, bayramın üçüncü günü yerine getirilen bir *ritüel*dir[1128].

Kolophon'a bağlı bir kutsal alan olan Klaros'ta, Batı Onur Anıtları Sektörü'nde açığa çıkarılan, M.Ö. IV. yy. sonu / III. yy. başına ait sunu alanındaki malzemenin büyük çoğunluğunu *khous*lar oluşturmaktadır. *Khous*, *Anthesteria* bayramının ikinci

---

[1121] Prof. Dr. Nuran ŞAHİN ile karşılıklı görüşme.

[1122] Nitekim C. Picard, *Klaria* bayramlarındaki müzikli yarışmaların önce kutsal alanda, daha sonra Notion tiyatrosunda sergilenmiş olabileceğini öne sürmektedir (Picard 1922a, 347).

[1123] ἀρχαιότερα Διονύσια (Thukydides II.15.4).

[1124] Capps 1907,27, 32, 39; Farnell 1909, 224; Simon 1983, 92.

[1125] Bkz. yukarıda bölüm IV. İonia'da Dionysos Kültü

[1126] Plassart-Picard 1913, 241/no: 48.

[1127] Athenaios XIV.618e; Polluks IV.55.

[1128] Bkz. yukarıda Bölüm II.4.C. *Anthesteria*

günü kullanılan bir kap formu olup, aynı zamanda bu güne adını vermektedir ve bayramın ikinci günü *khous*lar anlamında *Khoes* olarak anılmaktadır. *Khoes* günü, herkesin kendi *khous*una sahip olması gerekmekteydi. Bu nedenle *khous*ların pek çoğunun bu gün için üretildiği ve bayram sırasında kurulan pazarlarda satıldığı düşünülmektedir[1129]. *Khoes*'in önemli bir özelliği üç yaşına ulaşmış çocukların da bayrama katılabilmesiydi. Üç yaşına sağlıklı bir şekilde ulaşabilmiş çocuklar, *Khoes* günü ilk kez şarap tadar ve yetişkinliğe adım atmış sayılırdı. Yani, *Khoes* çocuklar açısından bir olgunlaşma *ritüel*i anlamı taşımaktaydı. Bu özel gün için onlara bir *khous*, hediye olarak verilmekteydi. Çocukların kullandığı *khous*lar 10 cm.den küçük minyatür formlardır. Klaros'ta bulunmuş olan *khous*ların tümü minyatürdür. *Anthesteria* bayramının burada kutlandığına dair somut birer kanıt oluşturan bu malzemenin, *Khoes* günü çocuklar tarafından kullanılan *khous*lar olduğu açıktır.

Aynı kontekstte bulunan *oturan çocuk* ve *kourotrophos* figürinleri genellikle birlikte ele geçen ve aralarında kültsel ilişki olduğu düşünülen buluntulardır. Burada bulunan *oturan çocuk* figürinlerinin bebek Dionysos'u ya da *Khoes*'e katılan çocukları betimliyor olabileceği, *kourotrophos* figürinlerinin de tanrının çevresinden bir karakteri ya da bayrama katılan çocukların *kourotrophos*larını simgeliyor olabilecekleri önerisinde bulunmuştuk[1130].

Ancak *khous*lar ile birlikte ele geçmiş olmaları, *Anthesteria*'nın *Khoes* günü açısından da anlamlı olduklarını göstermektedir. *Oturan çocuk* figürinleri buluntu durumlarına göre doğum, çocuk bakımı, çocuğun sağlıklı bir şekilde yetiştirilmesi ile ilgili kültlerle ilişkilendirilmektedir. Aynı şekilde *kourotrophos* figürinleri de çocuğun bakımı, beslenmesi ve sağlıklı bir şekilde yetiştirilmesi ile ilgili kültlerle ilgili olarak değerlendirilmekte ve bu iki figürin tipi sıklıkla birlikte ele geçmektedir. Buna göre bu figürin tipleri arasında sözü geçen konularla ilgili kültsel bir bağlantı bulunduğu kabul edilmektedir. *Trophos*luk ayrıca bir meslek grubu olup çocukların yetişkinliğe güvenle ulaşmalarına yardımcı olma amacına hizmet etmektedir[1131]. Çocukların *Khoes*'e ilk kez

[1129] Simon 1983, 94.

[1130] Bkz. yukarıda Bölüm VI.2.A.c. Oturan Çocuk Figürinleri

[1131] Budin 2011, 29; Bu konuda ayrıca bkz. Şahin 2013, 210, 212.

katıldığı üç yaşa kadar olan süre, bir *kourotrophos*un bakımına ve korumasına en fazla ihtiyaç duyulan süre olmalıydı ve hiç kuşkusuz bundan sonra da çocukların korunması ve iyi yetiştirilmesi arzusu devam etmekteydi[1132]. *Khoes* üç yaşına ulaşarak hayatta kalabilmiş çocukların sağlıkla yetişmeleri dileğini ifade ediyordu ki bu *kourotrophos*un anlamı ile uyumludur. Yani sözü geçen üç buluntu tipi çocuk bakımı, beslenmesi ve sağlıkla yetiştirilmesi ile ilgili olup *Anthesteria*'nın *Khoes* günü ile ilgili ortak bir anlam içermektedir.

Burada ele geçen minyatür *khous*lar Klaros'taki *Anthesteria*'nın *Khoes* günü kutlamalarını somut olarak ortaya koymakta, *oturan çocuk* ve *kourotrophos* figürinleri ile birlikte "çocukların *Khoes*'i" *ritüeli*nin anlamını yorumlamamıza katkı sağlamaktadır.

Söz konusu sunu alanı içinden gelen hayvan kemikleri, kutlama sırasında hayvan kurban edildiğini ortaya koymaktadır. Bu hayvanlar Dionysos'a kurban geleneğine uygun olarak yavru keçi ya da koyun, yavru domuz ve sığırdır. Kemiklerden bazılarının pişirme işlemine maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Buna göre kutlama sırasında gerçekleşen katı sunu ya da bir tür bayram yemeği söz konusu olmalıdır. Kontekst içinde bulunan *minyatür kâse*lerin bununla ilgili olması olasıdır.

Antik kaynaklar *Anthesteria*'nın üçüncü ve son günü uygulanan *Aiora ritüel*inin Kolophonlular tarafından yerine getirildiği bilgisini sunmaktadır. Polluks (M.S. II. yy.) ve Athenaios (M.S. II. yy. sonu III. yy. başlangıcı), Kolophonlu Theodoros (M.Ö. III. yy) tarafından bestelenmiş *Aletis* (Ἀλῆτις) adı verilen ezginin, Kolophonlu kızlar tarafından Erigone onuruna düzenlenen *Aiora* bayramlarında söylendiğini

[1132] *Kourotrophik* tanrıçaların bakıcılıklarını üstlendikleri çocukları büyüdüklerinde de korumaya devam ettikleri bilinmektedir. Örneğin Demeter, çocukları doğar doğmaz ölen Sikyon kralı Plemnaios'a acıyarak yabancı bir kadın kılığında sarayına gitmiş. O gittiği sırada dünyaya gelen çocuğun bakıcılığını üstlenmişti. Tanrıça, Orthopolis adı verilen çocuğu yetişkinlik çağına dek korumuş, Orthopolis evlenmiş ve soyunu devam ettirmiştir (Pausanias II.5.8). *Artemis Lochia*'nın da doğumundan evlilik çağına kadar koruduğu kızları evlendikten sonra ilk doğumlarında da korumaya devam ettiği, sağlıklı bir çocuk dünyaya getirmelerine yardımcı olduğu bilinmektedir (Cole 1984, 243).

yazmaktadır[1133]. *Aletis* "gezme, dolaşma" anlamlarına gelmektedir[1134]. N. Robertson'a göre *ritüel*, "dolaşma" ve "sallanma" şeklinde uygulanmaktaydı[1135]. Zira Erigone, intiharından önce babasını dolaşarak aramış ve onu bir ağacın altında bulduktan sonra kendini o ağaca asarak intihar etmiştir[1136]. Buna göre "dolaşma" Erigone'nin babasını aramasının, "sallanma" ise intiharın taklidi şeklinde uygulanıyor olmalıdır. Erigone (Ἠριγόνη) adı "erken doğan" olarak tercüme edilmektedir. Bu nedenle Atina'da kutlanan *Aiora*'nın şafak sökerken gerçekleştiği düşünülmektedir[1137]. Büyük olasılıkla Kolophonlu kızlar da sabahın ilk ışıklarıyla *Aletis* ezgisini söyleyerek dolaşmaya başlıyor, ardından ağaçlara asılmış salıncaklara binerek Erigone'nin acısını canlandırıyordu.

Üzerinde durmak istediğimiz diğer bir konu Klaros'un bataklık bir alan olması ile *Anthesteria*'nın burada kutlanıyor olması arasında bir ilişki olup olmadığı sorusudur. Jeomorfolojik ve jeoarkeolojik araştırmalar, Klaros'un kurulduğu alanın M.Ö I. bin başlarından M.Ö. III. yy.a kadar bir kıyı bataklığı özelliğinde olduğunu ortaya koymuştur[1138] (bkz. Lev. II/ Harita 2). Atina'da yalnızca *Anthesteria* bayramındaki kutlamalar için açılan *Dionysos Limnaios* kutsal alanı da bataklık bir alandı[1139]. Strabon da, Limnaion'un eskiden bataklık bir alan olduğunu ve burada temelleri ıslak zemin üzerinde duran bir Dionysos tapınağı bulunduğunu doğrular. Ancak kendi, zamanında tapınağın kuru zemin üzerinde durduğunu belirtir[1140]. Argos'ta Dionysos'un yeraltı dünyasına inip çıktığına inanılan Lerna Gölü de bataklık bir alandı ve Argoslular Dionysos'un yeraltı dünyasından dönüşünü ölüler ülkesinin muhafızına bir sunu olarak,

[1133] Athenaios XIV.618e; Polluks IV.55; Ayrıca bkz. Hesykhios bkz. Αἰώρα ve Ἀλῆτις

[1134] Lidell-Scott bkz. Ἀλῆτης

[1135] Robertson 1993, 240; Ayrıca bkz. Sakellariou 1958, 162.

[1136] Apollodoros *Bibliotheka* III.14.7; Hyginus *De Astronomia* II 4, 25; Hyginus *Fabulae* 130, 224; Ovidius *Fasti* IV 939; Pausanias II 18, VIII 48 6, VIII 53 2.

[1137] Robertson 1993, 238.

[1138] Doğan 2013, 974, 977; Kayan 1996, 12, 15.

[1139] Thukydides II.15.3-4.

[1140] Strabon VIII.5.1.

göle bir koyun atılması şeklinde her yıl kutlamaktaydı[1141]. C. Kerenyi, Limnaion'un da Atinalılar için aynı öneme sahip olduğunu ileri sürmüştür[1142]. Yani bataklık alanlar Dionysos'un *khitonien* kimliğine bağlı olarak onun tapınım alanlarından biridir. *Anthesteria* da *khtonik* anlamı güçlü olan bir bayramdır[1143]. Buna göre bu bayramın kutlanması için Klaros'un seçilmesinin, alanın jeolojik yapısı ile ilgili olduğunu da öne sürebiliriz.

VI.3.C. Katagogia

Katagogia (καταγώγια) bir İon bayramı olarak bilinmektedir. İonia'daki Miletos, Priene ve Ephesos'ta *Katagogia*nın kutlandığı, ayrıca Priene'de bu bayramla ilişkilendirilen *Dionysos Katagogios* kültünün bulunduğu epigrafik belgeler yoluyla kanıtlanmıştır[1144].

Menippos *dekret*inin II. sütunundaki *"Menippos prytanislik tacına sahip olduğu aynı yıl sadece Dionysos'un gelişinde değil, ondan sonra da kent adına tanrılara kurbanlar sundu, halka ziyafet verdi"* ifadesinde geçen Dionysos'un gelişi (Διονύσου καταγωγῆι) yani Dionysos'un *Katagoge*si, bu bayramın Klaros'ta da kutlandığını ortaya koymaktadır[1145].

Katagogia "tanrının gelişi; geri dönüşü; geri getirilişi" şeklinde tanımlanmaktadır[1146]. *Sicilya'daki* Eryx'de yılın belli zamanında Aphrodite adına *Anagogia* ('Αναγώγια) adı verilen bir kutlama söz konusuydu. Buna göre Aphrodite'in Sicilya'dan gemi ile Afrika'ya doğru yola çıktığına inanılıyor, bu esnada güvercinler de tanrıça ile birlikte yola çıkıyormuş gibi ortadan kayboluyordu. Dokuz gün sonra bir güvercin tapınağa dönüyor, geri kalanı da onu izliyordu. Eryxliler tanrıçanın geri

[1141] Plutarkhos *de İsisde et Osiride* 35.

[1142] Kerenyi 1976, 292.

[1143] Bkz. yukarıda Bölüm II.4.C. Anthesteria

[1144] Bkz. yukarıda Bölüm IV. İonia'da Dionysos

[1145] Robert-Robert 1989, 95 (sütun II- satır 34-44); SEG 39, no. 1244; Şahin 1998, 56; Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm VI.1.D. Menippos Dekreti

[1146] Seaford 1981, 270.

döndüğüne inanıyor ve buna *Katagogia* diyorlardı[1147]. Genellikle Dionysos'un *Katagogia*sı da bu örnekle açıklanmakta ve *Katagogia*'da Dionysos'un denizden dönüşünün kutlandığı kabul edilmektedir[1148]. Aslına bakılırsa κατάγω kökü "deniz kıyısına yanaşmak / getirmek" anlamlarına da gelmektedir[1149]. Atina'da *Anthesteria* ya da *Kent Dionysia* içinde bir *ritüel* şeklinde uygulandığı düşünülen *Katagogia*'da tanrı, gemi-araba olarak adlandırılan ve tekerlekleri bulunan bir gemi içinde törene katılmaktaydı[1150]. Gemi-araba içinde tanrı heykeli ya da tanrı gibi giyinmiş bir rahip bulunduğu varsayılmaktadır[1151]. Euripides'in *Bakkha*lar adlı tragedyasında *"Getirin Dionysos'u Phrygia'nın dağlarından Hellas'ın geniş sokaklarına"* denmektedir[1152]. Buna bağlı olarak *Katagogia*'nın, Dionysos'un Phrygia'dan Yunanistan'a getirilmesini ifade ettiği ileri sürülmüştür[1153]. Dionysos dininin Yunanistan'a Anadolu'dan geldiğini kabul eden bu görüşe göre gemi-araba *ritüel*i Dionysos dininin Yunanistan'a gelişini simgelemektedir ve kültün Phrygia kökenli olup Ege Denizi üzerinden Yunanistan'a girdiğini kanıtlamaktadır[1154].

İonia'da *Katagogia*'nın nasıl gerçekleştiği, detaylarının ne olduğu konusunda çok az bilgiye sahibiz. Aelius Aristides tarafından aktarılan bir anlatı bu anlamda

---

[1147] Athenaios IX.394f; Aelianus *De Natura Animalium* IV.2; Aelianus *Varia Historia* I.15.

[1148] Burkert 1988, 82.

[1149] Çelgin 2011, 349/bkz. κατάγω; Lidell-Scott bkz. κατάγω.

[1150] M.Ö. VI. yy. sonlarından itibaren birkaç vazo resminde Dionysos bu tip bir gemi-araba içinde betimlenmiştir (LIMC III/2, no: 827-828). Bu törenin *Anthesteria*'da mı yoksa *Kent Dionysia*'da mı gerçekleştiği konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. *Anthesteria* ile ilişkilendirenler vazo resimleri üzerindeki tekerlekli gemi içeren tören alayı sahnelerinin *Anthesteria*'nın *Khoes* günü gerçekleşen Dionysos kılığındaki *bassileus*un *bassilina* ile evlilik töreni ile ilgili olduğunu ve Dionysos'un *bassilina* ile evlenmek için tekerlekli gemiye binerek yola çıktığını ileri sürmektedir. Ancak başka bir görüşe göre vazo resimlerindeki söz konusu tören alayında kurbanlık bir boğanın bulunması evlilik töreni fikrinin kabul edilmesini güçleştir (Paleothodoros 2012, 59).

[1151] Paleothodoros 2012, 59.

[1152] Διόνυσον κατάγουσαι Φρυγίων ἐξ ὀρέων Ἑλλάδος εἰς εὐρυχόρους ἀγυιάς (Euripides *Bakkhai* 85-88).

[1153] Seaford 1981, 270.

[1154] Otto 1965, 59-60; Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm II.2. Kökeni / Anadolu

ilginçtir. Buna göre Dionysos şenliklerinin kutlandığı bir gün Smyrnalı erkekler tepelere çıkmış, erkeklerin kentin içinde bulunmamasını fırsat bilen Khioslular da kenti ele geçirmek için Smyrna'ya doğru yelken açmıştı. Gemileri gören Smyrnalı erkekler sarhoş ataklığı ile tepelerden inerek, Khiosluları yenilgiye uğratmış ve gemilerini de ele geçirmişti. Smyrnalılar bu başarının anısına bir uygulama başlatmışlardır. Buna göre *Anthesterion* ayında kutlanan Dionysos bayramında (*Anthesteria*) üç dizi kürekli savaş gemisi deniz kıyısından *agora*ya kadar taşınıyor, bu sırada gemi güvertesinde Dionysos betimi yer alıyordu[1155]. Bu uygulama Attika vazolarında görülen ve *Katagogia* ile ilişkilendirilen Dionysos'un gemi-araba içindeki betimini akla getirmektedir. Buna göre *Katagogia*'nın Smyrnalılar tarafından başlatılan bir uygulama olduğunu düşünmek gerekir ki belki de *Katagogia*'nın İonialı olarak bilinmesinin nedeni budur[1156]. Bu anlatı ayrıca İonia'da Dionysos betimini gemi içinde şehir içinde dolaştırma geleneğinin bulunduğunu göstermektedir.

M.Ö. III. yy.da Miletos'ta, *Katagogia*'nın rahip ve rahibeler tarafından gün batımına kadar gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır[1157]. Buradaki *Katagogia*'nın da Dionysos'un denizden getirilmesi şeklinde gerçekleştiği düşünülmektedir. M.S. II. yy.da Priene'de *Dionysos Phleos* ve *Dionysos Katagogios* rahipliğini yapan kişinin *Katagogia* sırasında istediği bir elbiseyi giyip altından bir sarmaşık çelengi takarak töreni yönetmekteydi[1158]. M.S. II. yy.da Ephesos'taki *Katagogia*lar günü (τῇ τῶν Καταγωγίων ἡμέρα) kentin agorasında kutlanan bir kış bayramı olarak bilinmektedir.

[1155] Aelius Aristides XV.373, XXII.440; Ayrıca bkz. Cadoux 2003, 159; Smynalılar Dionysos bayramındayken kentin ele geçirilmeye çalışılması anlatısı, Kolophonluların Smyrnayı ele geçirmesi anlatısını hatırlatmaktadır (bkz. Herodotos I.150).

[1156] Anlatıda sözü geçen Khiosluların Smyrna'yı istila etmesi olayının gerçekliği ve tarihi konusunda net bir bilgi yoktur (Cadoux 2003, 159/dn.29). Dionysos betiminin gemi içinde denizden *agora*ya taşınması olayını, söz edildiği gibi Smyrnalılar başlattılarsa ve bu Attika vazolarındaki Dionysos'un gemi-araba içindeki betimi ile ilişkili ise bu olayın M.Ö. VI. yy. sonundan önce gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Zira Dionysos'un gemi-araba içindeki betimleri bu tarihte başlar. Bununla birlikte W. Burkert, gemi-araba betiminin kökenini M.Ö. IX. yy.da Girit Doğa Tanrıçası için uygulanan bir *ritüel*e bağlamaktadır (bkz. Burkert 1988, 81-87).

[1157] Sokolowski 1955, 48/satır 21-24.

[1158] IvPriene, no: 174, satır:21-22.

Kente pek çok yararı dokunan bir *prytanis*in *Katagogia*'da halka bedava zeytinyağı dağıttığı bilinmektedir[1159].

Anlaşıldığı üzere *Katagogia* Ephesos'ta kışın kutlanmaktaydı. Ancak başlı başına bir bayram olarak kutlanıp kutlanmadığı konusunda net bir bilgi yoktur. *Katagogia*, Attika'da *Anthesteria*'nın ilk günü gerçekleşen tanrının *epiphaniası* olarak düşünülmektedir. Buna göre tanrı bir gemi-araba içinde ortaya çıkmaktadır[1160]. Smyrna ile ilgili anlatı, *Katagogia*'nın İonia'da da *Anthesteria* ile ilişkili olabileceğini göstermektedir. *Anthesteria*'nın şubat ayı sonunda kutlanan bir bayram olması bizi yine *Katagogia*'nın kışın gerçekleştiği düşüncesine götürmektedir. Buna göre Kolophonluların da *Katagogia*'yı kışın kutladıklarını ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Nitekim Dionysos bir kış tanrısıydı ve bayramları her yerde kışın kutlanmaktaydı[1161].

Aslına bakılırsa kışın kutlanan Dionysos bayramı tanrının *khtonien* dönüşünü çağrıştırmaktadır. Zira Dionysos diğer *khtonien* tanrıların aksine kışın yeryüzünde bulunan bir tanrıydı. Belki de tanrının dönüşünde (*Katagogia*sında) gemi-araba içinde betimlenmesi onun ölüler ülkesine Lerna Gölü'nden girip çıkması anlatısı ile ilişkiliydi[1162].

Kolophonluların *Katagogia*yı nasıl uyguladıklarını bilmiyoruz. Ancak şu açıktır ki Kolophonlular tanrının belli bir süre ortadan kaybolduktan sonra döndüğüne inanıyor ve bu dönüşü kurban sunuları ve ziyafetlerle kutluyorlardı[1163].

[1159] IvEphesos 3, no: 611; Knibbe 1964-5, 29-33/no: 15; Oster 1990, 1674; Öztürk 2010, 87/no: 15, 91; M.S. 97'de Hristiyanlıktan sonra Dionysos şenliklerine cephe alan kentin ilk piskoposu Timetheos'un Dionysos'un *Katagogia*sının etkisiyle bir kazaya kurban gittiği belirtilmektedir (Öztürk 2010, 91).

[1160] Simon 1983, 93-94.

[1161] Bkz. yukarıda Bölüm II.4. Bayramları

[1162] Kerenyi 1976, 292-293; Ayrıca bkz. yukarıda Bölüm II.1. Mitolojisi /Hades'e inmesi

[1163] Bkz. yukarıda Bölüm VI.1.D. Menippos Dekreti

VI.4. KLAROS'TA APOLLON ve DİONYSOS

IV.4. A. Apollon ve Dionysos Sunağı (?)

L.Robert'in kazı çalışmalarını sürdürdüğü 1950'li yıllardan beri Klaros'ta baş tanrı Apollon'un yanı sıra Dionysos'un da önemli bir yere sahip olduğu dikkati çeken bir konuydu. Özellikle epigrafik belgeler kutsal alanda Dionysos kültü varlığını ortaya koymakta ve tanrının bayramlarının Apollon'un bayramları kadar önemli bir yere sahip olduğuna işaret etmekteydi. Dionysos kültü Hellenistik Dönem'de o kadar güçlü görünmekteydi ki L. Robert, 1958 yılında bulduğu Hellenistik Apollon Sunağı'nın bu iki tanrı tarafından paylaşıldığı ileri sürmüştür. Zira *Apollon Klarios* Tapınağı'nın batısında yer alan ve kuzey güney doğrultuda uzanan, 9x18.45 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı sunağın[1164] batıdan dört basamakla çıkılan platformu üzerinde iki ayrı sunu masasına ait izler saptamıştı[1165]. L. Robert, bunlardan güneydeki masanın Apollon'a kuzeydeki masanın ise Dionysos'a ayrılmış olduğunu ileri sürmüştür[1166]. Robert, bu düşünceyi sunağın hemen kuzey batısı köşesinde konumlandırılmış güneş saatine dayanarak ileri sürmüş olmalıdır. Zira söz konusu güneş saati, üzerinde bulunan yazıta göre Dionysos'a adanmıştır[1167].

Kutsal alanlarda ya da tapınak çevresinde bulunmuş olan güneş saatlerinin bayramların ve *ritüel*lerin zamanını belirlemek ya da düzenlemek amacına hizmet ettiği kabul edilmektedir[1168]. Buna bağlı olarak güneş saatinin Dionysos'a tapınan *agoranomos* tarafından yalnızca kutsal alanın ihtiyacına yönelik olarak buraya konumlandırılmış olması mümkündür. Ancak özellikle danslar ve tiyatro oyunları gibi çok çeşitli etkinlikler içeren Dionysos bayramları için zaman ölçme daha gerekli olmuş olabilir. Zira tiyatrolarda da güneş saati ya da su saati gibi zaman ölçme araçları

[1164] Şahin 1998, 44.

[1165] Akar Tanrıver 2009, 96, 683/AB 3.

[1166] Robert 1960, 58-59; Robert 1977, 84; Robert 1983, 546/dn.2.

[1167] Bkz. yukarıda Bölüm VI.1.E. Adak Yazıtlı Güneş Saati.

[1168] Klaros'ta bulunan güneş saati için dini bayramlarda zaman ölçmenin ve astronominin önemini gösterdiği yorumu yapılmaktadır (bkz. Boutsikas-Ruggles 2011, 56); Güneş saatlerinin konumlandırılmasıyla ilgili bkz. Salman 2003, 26-28.

bulunduğu kaydedilmektedir[1169]. Bunlar olasılıkla tiyatro oyunlarının başlama ve bitiş zamanlarını belirlemede kullanılmaktaydı.

Güneş saatine Dionysos bayramlarındaki etkinliklerin zamanını düzenleme amacıyla gereksinim duyulduğu fikri doğru kabul edilecek olursa, saatin konumu sunağın Dionysos tarafından da kullanılmış olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Nitekim Hellenistik Dönem'de kutsal alanda *Anthesteria*'nın *Khoes* gününün kutlandığı ortaya konmuştur[1170]. Bu bayramla ilişkili kontekstte hayvan kemikleri de bulunmuş, sunulan hayvanların Dionysos'a kurban geleneğine uygun olarak yavru koyun / keçi, yavru domuz ve boğa olduğu anlaşılmıştır[1171]. Kutsal alanda Dionysos'a sunulan bu hayvanların kurban edildiği bir sunak bulunması gerekmektedir. Ancak söz konusu kontekstin çevresi dâhil, Dionysos'a ayrılmış, sunak olarak nitelendirebileceğimiz bir yapı bulunamamıştır. Buna göre Hellenistik Apollon Sunağı'nın Dionysos'a sunuda bulunmak için de kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

IV.4.B. Güneş Tanrısı Olarak Apollon ve Dionysos

N. Şahin, güneş saatinin Apollon kutsal alanında ve özellikle sunağın yanında bulunmasını Apollon'un "ışık tanrısı" kimliği ile ilişkilendirmiştir[1172]. Ancak güneş saati açıkça Dionysos'a adanmıştır. Buna göre Dionysos'a bir güneş saati adanmış olmasının onun kimliği ya da Apollon ile ortak kültüne bağlı bir anlamı olup olmadığı sorusu üzerinde durmak gerekmektedir.

Eski Yunan dininde açıkça güneşle kimliklendirilen birinci kuşak tanrılardan *titan* Helios'tur. Köken olarak Mezopotamyalı güneş tanrısı Shamash ile ilişkilendirilen[1173] ve Mısır güneş tanrısı Horus ile bir tutulan[1174] Apollon'un Yunan

[1169] Güneş saati için bkz. Boutsikas-Ruggles 2011, 56/dn.18; Gibbs 1976, 224 / no: 3005G. Su saati için bkz. IvPriene, no: 177.

[1170] Bkz. yukarıda Bölüm VI.2.A.a Khouslar ve Bölüm VI.3.B. Anthesteria

[1171] Bkz. yukarıda Bölüm VI.2.A.e. Hayvan Kemikleri

[1172] Şahin 1998, 48-49.

[1173] Şahin 1998, 48-49.

dininde güneşle kimliklendirilmesi ancak M.Ö. V. yy.dan itibaren görülmeye başlamaktadır[1175]. Yunanlılar güneşle ilgisine bağlı olarak Apollon'a "ışıldayan, parlak" anlamalarına gelen Phoibos (Φοῖβος) adını da vermekteydi[1176]. Apollon'un güneş tanrısı kimliği zamanla güçlenmiş ve Helios ile karışmalarına neden olmuştur. Özellikle Roma Dönemi'nde iki tanrının özdeşleştirildiği görülmektedir[1177]. Phrygia'daki Yeni Saray'da ele geçmiş olan *Apollon Klarios*'un bir kehaneti üzerinden Apollon'a Helios gibi "bitkileri yetiştiren güneş" kimliğinin atfedildiği anlaşılmaktadır[1178].

Ancak Dionysos da güneşle ilgisiz değildir[1179]. Hellenistik Dönem'de Dionysos kültünün yayılarak üstünlük sağlamasında etkili olan Makedonyalıların atası *Argead*ların bir güneş-Dionysos tapınımına sahip oldukları ileri sürülmektedir[1180]. Bununla birlikte Dionysos'un Hellenistik Dönem'de güneşle ilgisi yaygın değildir. Roma Dönemi'nde Helios ile ilişkilendirildiği görülür. Bu durum, güneşin asmaların yetişmesi ve üzümlerin olgunlaşması üzerindeki etkisine bağlı olarak değerlendirilmiştir[1181]. Makrobios'tan (M.S. 395-423) *Orphik*lerin Dionysos'u Helios ile özdeşleştirdiğini öğrenmekteyiz[1182].

Makrobios'un aktardığı bilgiler gerek Dionysos'un güneşle ilgisi gerekse Klaros açısından ilgi çekicidir. Makrobios, *Orphik*lerin İao (Ἰαὼ) olarak adlandırdıkları tanrının kimliğini Klaros Apollon'unun kehanetine dayanarak açıklamaktadır. Ona göre İao, Klaros'ta güneşe verilen yeni bir isimdir. İao'nun kim olduğu sorulduğunda

---

[1174] Herodotos II.144.

[1175] Graf 2009, 121.

[1176] Lidell-Scott bkz. Φοῖβος; Homerik Hymnoi (*Apollo*) 21.

[1177] Graf 2009, 102, 105, 116, 121 vd.

[1178] Akar Tanrıver 2009, 272.

[1179] 19. yy. sonlarında ve 20. yy. başlarında Dionysos'un kökeni Asur güneş tanrısı Dianisu'ya bağlanmaktaydı (Bu konuda bkz. Horton-Smith, L., Kissos and Hedera, *AJPh* 16/1, 1895, s.43 vd.; Taylor, L., *The Origin of the Aryans: an Account of the Prehistoric Ethnology and Civilisation of Europe*, London: Walter Scott Publishing, 1904, s.304).

[1180] Fredricksmeyer 1997, 103.

[1181] Erten 2007, 395.

[1182] Makrobios I.18.18.

Apollon Klarios "*Tüm tanrıların içinde en yücesi İao'dur. Hades kış, Zeus ilkbahar, Helios yaz, Sonbahar en görkemli olan İao'dur*" yanıtını vermiştir[1183]. Makrobios, bu kehaneti tanrının isminin yorumlanması olarak değerlendirilerek İao'nun, Liber Pater ve güneş olduğu sonucuna varmaktadır[1184]. Liber Pater, İtaliklerin Dionysos ile özdeşleştirilen eski bir tanrısıdır ve Dionysos'a geç dönemde Liber de denmektedir[1185]. Buna göre geç dönemde Klaros'ta güneşe İao dendiğini ve Dionysos ile bir tutulduğunu ileri sürebiliriz[1186].

Klaros güneş saati Geç Hellenistik Dönem'e tarihlenmektedir. Dionysos'un bu dönemde güneşle ilişkilendirilmeye başlayıp başlamadığını bilmiyoruz ancak ona bir güneş saati adanmış olmasını güneşle ilgisine ve bu anlamda Apollon ile olası ortak kimliğine bağlamak mümkündür. Nitekim Dionysos'un güneş (Helios) ile ilgisinin Apollon ile ortak tapımlarına bağlı olarak gelişmiş olması muhtemeldir.

IV.4.C. Sağlık Tanrısı Olarak Apollon ve Dionysos

Pergamon'da bulunmuş olan M.S. 166-215'e tarihlenen bir *Apollon Klarios* kehanetine göre veba salgınına yakalanan Pergamonlular *Apollon Klarios*'a danışmışlar, tanrı onlara Zeus, Athena, Dionysos ve Asklepios için ziyafet içeren bayramlar düzenlemelerini ve tanrılara libasyon yaparak onlardan çare dilemelerini tavsiye etmiştir[1187]. Dionysos burada kendisinden sağlık dilenen bir tanrı olarak görünmektedir.

[1183] Makrobios I.18.19-20; Makrobios bu bölümün devamında Cornelius Labeus'un bunları *De oraculo Apollinis Clarii* kitabında yeniden ele aldığını belirtmektedir (bkz. Makrobios I.18.21); Bu bölüm için ayrıca bkz. Akar Tanrıver 2009, 563-564/T88; Şahin 2001, 82/bkz. *Zeus Klarios* ve dn.1050.

[1184] Makrobios I.18.21.

[1185] Grimal 1997, 447/ bkz. Liber

[1186] İao adı, Dionysos'un *epitheton*larından Ἴαγκον (ya da Ἴακχος) ile ilişkilendirilmektedir. Bu *epitheton*un Iao'ya ve daha sonra Iavhe'ye (Yehova) dönüşerek Dionysos'un asimile olduğu düşünülmektedir (Busine 2005, 205-206; Parke 1985, 163-164). Makrobios I.18-21'de her mevsim farklı adlar alan aynı tanrıdan söz edildiği düşünülmektedir (Busine 2005, 205; Parke 1985, 163). Buna göre Iao'nun Yehova'ya dönüştüğü göz önüne alınacak olursa söz konusu bölümde paganizmden tek tanrılı inanç sistemine geçiş görülmektedir.

[1187] CIG, no: 3538; Picard 1922b, 190-197; SEG 4, 597; Bu kehanet hakkında yorumlar için ayrıca bkz. Parke 1985, 155 vd. ; Várhelyi 2001, 24 vd.

Tanrı kehanette "üzüntüyü unutturan (λαθικήδης) ve yaşam üreten (φυσίζωος)" olarak nitelendirilmiştir[1188].

Dionysos'un Parnassos Dağı çevresinde sağlıkla ilgili bir tanrı olarak da tapınım gördüğü bilinmektedir. Pausanias'a göre Parnassos'un kuzeyinde yer alan ve aynı zamanda bir kehanet merkezi olan Amphiklea'da Dionysos, hastalıkları iyileştiren (ἰᾶται) bir tanrıydı[1189]. Delphoi'da "hekim" anlamında *Iatros* (Ιατρός) ve "iyileştiren" anlamında *Paian* (Παιάν) *epitheton*larıyla tapınım görmekteydi[1190]. Athenaios, Pythia'dan Dionysos'a "şifacı" anlamına gelen *Hygiates* (ὑγιάτης) dendiğini öğrendiği yazmaktadır[1191]. Bunlar Apollon'un *epitheton*ları olup onun hastalık gönderen ve iyileştiren yönüyle ilgilidir. *Apollon Smintheus* gönderdiği farelerde insanların vebaya yakalanmasına neden olan aynı zamanda onları vebadan koruyan bir tanrıdır. *Smintheus epitheton*u Rhodos'ta Dionysos'a verilmiştir. Buna göre Dionysos'un da benzer bir işlevi olduğu düşünülebilir[1192]. Nitekim söz konusu metinde Pergamonlular vebadan kurtulmayı dilemektedir. Dionysos'un kehanet merkezlerinde sağlık tanrısı olarak geçmesi ilginçtir. Söz konusu *Apollon Klarios* kehanetine göre Dionysos'un geç dönemde Klaros'ta da sağlık getiren, iyileştiren tanrı işlevi kazanmış olması mümkündür. *Apollon Klarios*'a vebadan kurtulmak için başvurulmuş olması onun iyileştiren tanrı olarak görüldüğüne işaret ediyor olmalıdır[1193] Genellikle Dionysos'un sağlıkla ilişkilendirilmesi şarabın iyileştirici etkisine bağlanmaktadır. Ancak sözü geçen örnekler Dionysos'un bu kimliğinin Apollon ile ilişkisine de bağlı olduğunu göstermektedir.

Dionysos sözü geçen kehanette *Eiraphiotes* (Εἰραφιώτης) *epitheton*u ile anılmaktadır. *Apollon Klarios* kehanetinde Dionysos'un bu *epitheton*la anılması,

---

[1188] Parker 1985, 155; Bunlar Dionysoos için sıkça kullanılan nitelemelerdir ancak *epitheton* oldukları belirtilmemiştir bkz. Lidell-Scott bkz. λαθικήδης ve φυσίζωος.

[1189] Pausanias X.33.1.1.

[1190] Detienne 1989, 38-39; Detienne 2001, 156.

[1191] Athenaios II.36b.

[1192] Genellikle *Dionysos Smitheus*'un bağları farelerden koruyan bir tanrı olduğu düşünülmektedir. Nitekim *Apollon Smitheus* aynı zamanda gönderdiği farelerle ürünlere zarar vererek insanları cezalandıran bir tanrıdır (bkz. yukarıda bölüm V. Apollon ve Dionysos).

[1193] *Apollon Klarios*'un sağlık tanrısı işlevi konusunda bkz. Akar Tanrıver 2009, 272 vd.

*Eiraphiotes epitheton*unun Klaros'ta bilindiğini göstermektedir. Bu *epitheton* yavru keçi /oğlak anlamına gelen ve Dionysos'un başka bir *epitheton*u olan Εριφος ile ilişkilendirilmektedir[1194].

IV.4.D. Asmalarla Kaplı Klaros

Artemis'e yazılmış bir Homerik Hymnos'ta Klaros, ἀμπελόεις yani "asmalarla kaplı, asmalar açısından zengin" şeklinde tanımlanmaktadır[1195]. Hesykhios da Klarios'un ἀμπελόφυτον yani "asmalar dikilmiş, asmalar yetişen" anlamına geldiğini ve Apollon'un bir *epitheton*u olduğunu yazmaktadır[1196]. Buna göre *Klarios epitheton*unu "üzüm bağlarının koruyucusu" olarak yorumlanan *Ampelikos* ve *Ampelites*[1197] *epitheton*larıyla karşılaştırmak mümkün müdür? Antik Dönem'de Klaros çevresinin çeşitli bitki türleriyle dolu olduğu bilinmekte ve bu, Apollon'un bitkilerin, tarımsal ürünlerin koruyucusu olmasına bağlanmaktadır[1198]. Buna göre en azından en azından geç dönemlerde *Apollon Klarios*'un "asmaları koruyan" bir yönünün olduğu da önerilebilir. Bununla birlikte *Apollon Klarios*'un asma ya da üzümle ilgili bir ikonografisi bilinmemektedir[1199].

Bağların ve üzümlerin asıl koruyucu tanrısı olan ve Klaros'ta kültü bulunan Dionysos'un, kutsal alanın çevresindeki bağları koruma işlevinin olması gerektiği de düşünülmelidir. Yukarıda, Phrygia'daki Yeni Saray'da ele geçmiş olan *Apollon Klarios*'un bir kehaneti üzerinden Apollon'a Helios gibi "bitkileri yetiştiren güneş" kimliğinin atfedildiğini, Dionysos'un Helios ile ilişkilendirilmesinin de güneşin

---

[1194] Lidell-Scott bkz. Εἰραφιώτης. *Eiraphiotes*, Dionysos'un Pergamon'da kullanılan bir *epitheton*u olmalıdır. Zira Pergamonlular kendi tanrıları için bayramlar düzenleyecektir. Nitekim sözü geçen tanrılar Pergamon'da güçlü bir şekilde tapınım görmektedir (bkz. Parker 1985,156). Aynı metinde geçen *Zeus Bakkhos*'un da Pergamon'un önemli tanrılarından biri olan *Zeus Sabazios* ile aynı olabileceği düşünülmektedir (Şahin 2001, 29).

[1195] Homerik Hymnoi (*Artemis*) 9.4.

[1196] Hesykhios bkz. Κλάριον

[1197] Bu *epitheton*lar için bkz. Şahin 2001, 17.

[1198] Akar Tanrıver 2009, 264-268.

[1199] *Apollon Klarios*'un ikonografisi için bkz. Şahin, N., "Yeni Buluntular Işığında Lyra'lı Apollon Klarios İkonografisi" *Zafer Taşlıklıoğlu Armağanı*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, s.199-212.

asmaların yetişmesi ve üzümlerin olgunlaşması üzerindeki etkisine bağlı olarak değerlendirildiğini belirtmiştik. Belki de geç dönemlerde Klaros'ta Dionysos'un güneşle ilişkilendirilmesinin[1200] nedeni kutsal alanın çevresindeki bağların koruyuculuğudur.

IV.4.E. Dionysos'un Kehanetteki Rolü

Makrobios bize Roma Dönemi'nde Apollon ve Dionysos'un (Liber) tek ve aynı tanrı olarak görüldüğü bilgisini sunmaktadır[1201]. Makrobios bu bölümün devamında Apollon ve Dionysos'un birlikte saygı gördüğü merkezleri sayar[1202]. Trakya'daki Ligyreosların Liber'e adadıkları kutsal alanda kehanet yapıldığını ve kehaneti gerçekleştiren kâhinin kendinden geçmesi için çok miktarda şarap içmesi gerektiğini[1203] Klaros'ta ise su içildiğini belirtir[1204]. Bu bölüm Dionysos'un Klaros'taki kehanette rolü olabileceğini düşündürse de net değildir. Ancak Dionysos'un Apollon'dan bağımsız olarak bir kâhin tanrı kimliğine sahip olması, kendine ait kehanet merkezleri ya da başta Delphoi olmak üzere Apollon ile paylaştığı kehanet merkezlerinin bulunması bu düşünceye zemin hazırlamaktadır[1205]. Zira Klaros bir kehanet merkezidir ve kâhin tanrı kimliği bulunan iki tanrı burada birlikte tapınım görmektedir.

Hellenistik Dönem tragedya şairi Lykophron, Alexandra adlı şiirinde Klaroslu Mimallon'dan söz etmektedir[1206]. Strabon'a göre *Mimallon*lar, Dionysos'un çevresindeki kadınlardandır[1207]. Plutarkhos, *Mimallon*ların Dionysos *orgia*larına bağımlı Makedonyalı kadınlar olduğu bilgisini sunmaktadır[1208]. *Mimallon*lar, "Makedonyalı *bakkha*lar" olarak tanımlanmaktadır[1209]. Lykophron'un eserinin sözü

[1200] Bkz. Makrobios I.18.21.

[1201] Makrobios I.XVIII.1

[1202] Bkz. Makrobios I.XVIII.1.vd.

[1203] Bu, Herodotos'un sözünü ettiği Pangaion Dağı'ndaki Dionysos kâhinliği ile karşılaştırılabilir (bkz. VII.111)

[1204] Makrobios I.XVIII.1.

[1205] Bkz. yukarıda Bölüm II.3. Kimlikleri, Bölüm V. Apollon ve Dionysos.

[1206] Lykophron *Alexandra* 1464.

[1207] *Lenai*ler, *Thyia*lar, *Naiad*lar ve *Nymphe*ler gibi (bkz. Strabon X.3.10).

[1208] Plutarkhos *Aleksandros* II.5.

[1209] Lidell-Scott bkz. Μιμαλλών; Dionysiak kadınlar hey yerde farklı isimler almaktadır. Delphoi'da *maenad*lara *thyiad*lar denmesi gibi (bu konuda bkz. Grimal 1997, 802/bkz. Thyia)

geçen bölümü üzerine yapılan yorumlarda (*skholia*lar) Mimallon, Klaroslu bir *bakkha* (Βάκχη) olarak kabul edilmektedir. Dahası Lykophron'un eserindeki kadın kâhin Kassandra'nın davranışlarının Klaroslu Mimallon'a benzetilmesinden ötürü Mimallon'un Klaroslu bir kâhine olduğu yorumu yapılmıştır[1210]. Buna göre Klaros'ta Dionysiak kâhinliğinin olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Dionysos Delphoi'da ölen ve yeniden doğan *khtonien* bir tanrıydı. Apollon'un Hyperborealılar ülkesine giderek kutsal alanda bulunmadığı üç kış ayı boyunca Dionysos'un yaşama dönerek Apollon'un yerine kehaneti yönettiğine inanılmaktaydı[1211]. Klaros'ta da bu tip durum söz konusu olabilir mi? Kolophonluların Dionysos'un *Katagogia*sını kutluyor olmaları tanrının belli bir süre ortadan kaybolduktan sonra geri döndüğüne inanıldığını göstermektedir[1212]. Ancak bu bilgi Klaros'ta Delphoi'daki gibi durum olduğunu ileri sürmek için yeterli değildir. Ayrıca Apollon'un yılın belli zamanları Klaros'tan ayrıldığına ilişkin bir bilgiye de sahip değiliz. Bununla birlikte yukarıda konusu geçen "bir *bakkha* ve Klaroslu bir kâhine" olduğu düşünülen Mimallon Klaros'ta Dionysiak kâhinliğin olduğunu düşünmemiz için yeterlidir.

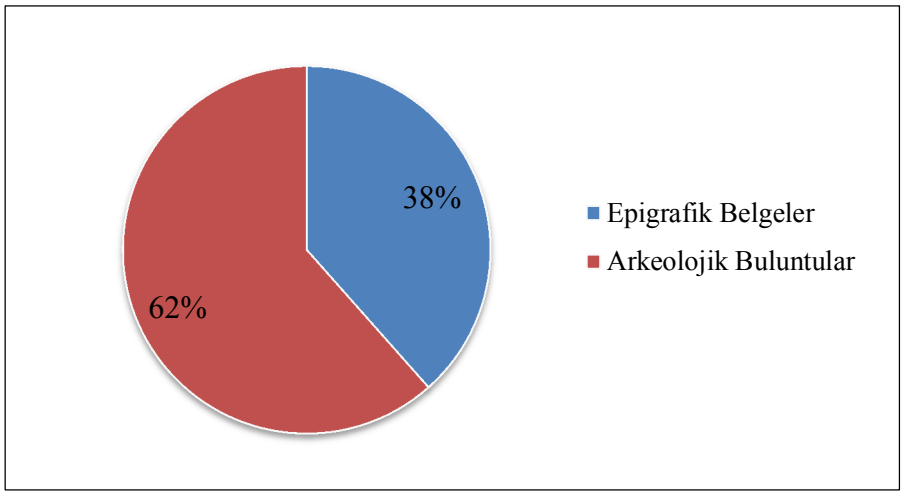
[1210] Eustathius LXIV; Tzetzes 1464.

[1211] Plutarkhos *De E apud Delphos* 9.

[1212] Bkz. yukarıda Bölüm VI.3.C. Katagogia

VII. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Klaros'ta Dionysos kültüne işaret eden verilerin %38'ini epigrafik belgeler, % 62'sini ise arkeolojik buluntular oluşturmaktadır (bkz. Grafik 1).

Grafik 1) *Dionysos kültü ile ilişkili verilerin oranı*

Epigrafik belgelerin tümü Hellenistik Dönem'e ait olup Apollon Sektörü'nde bulunmuş olan güneş saati dışında Batı Onur Anıtları Sektörü'nden gelmiştir. Kutsal alanda Dionysos kültünün varlığını kanıtlayan bu belgelerden Batı Onur Anıtları Sektörü'nde ele geçmiş olan *dekret*ler Kolophonluların *Dionysia*'yı kutladığını ortaya koymaktadır. Bunlardan Menippos *Dekreti*, Dionysos onuruna *Katagogia*'nın da kutlandığını kanıtlaması açısından önemlidir. Dionysios oğlu Bakkhios tarafından Dionysos'a adanmış olan bir heykele ait kaide kendini tanrıya adamış bir ailenin varlığına işaret etmektedir. Zira babanın adı, tanrının adı Dionysos, oğulun adı ise tanrının en bilinen ikinci adı Bakkhos'tan türetilmiştir. Bu belge aynı zamanda tanrının Bakkhos adının Kolophon Ülkesi'nde kullanıldığını göstermektedir. Burada kişi adı olarak geçen Bakkhios, aynı zamanda Dionysos'un Batı Anadolu'daki yaygın *epitheton*larından biridir. Kolophon Ülkesi'nde Dionysos'un *Bakkhios epitheton*unu taşıyıp taşımadığını şimdilik bilmiyoruz. Apollon Sektörü'nde *in situ* durumda bulunmuş olan güneş saati Dionysos'a sunulmuş diğer bir adaktır. Heykel ve güneş saati gibi adaklar maliyetli olduğundan ancak kamu görevlisi olan ya da varlıklı kimseler tarafından sunulabilmekteydi. Nitekim güneş saati bir *agoranomos* tarafından

Dionysos'a ve halka adanmıştır. Heykeli adamış olan aile de Kolophon ülkesinin ileri gelen ve dindar ailelerinden biri olmalıdır.

Klaros'taki Dionysos kültüyle ilişkilendirilen arkeolojik buluntular farklı sektörlerden ele geçmektedir. Arkeolojik buluntuların sektörlere göre dağılımı Tablo 1'deki gibidir.

<table>
<tr><th></th><th>B.O.A.</th><th>Artemis</th><th>Apollon</th><th>229 no.lu parsel</th></tr>
<tr><td>Protogeometrik</td><td></td><td></td><td>Phalloslar</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Arkaik</td><td rowspan="2"></td><td>Bronz sarmaşık yaprağı (Arkaik)</td><td rowspan="2">Barbitoslu figürinler (M.Ö. VI. yy.ın 2. yarısı)</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>Dionysos betimli oinokhoe (M.Ö. VI. yy. sonu)</td></tr>
<tr><td>Klasik</td><td></td><td></td><td>Pişmiş toprak mask (M.Ö. IV. yy.)</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Hellenistik</td><td>Sunu alanı (M.Ö. IV. yy.sonu- III. yy.başı</td><td>Pişmiş toprak mask (M.Ö. III. yy.)</td><td rowspan="2">Güneş saati (Geç Hellenistik)</td><td rowspan="2">Mermer mask (M.Ö. II. yy.)</td></tr>
<tr><td>Altın yaldızlı bronz kantharos kulbu (M.Ö. IV. yy.sonu- III. yy.başı</td><td>Papposilenos figürini (M.Ö. III. yy.)</td></tr>
</table>

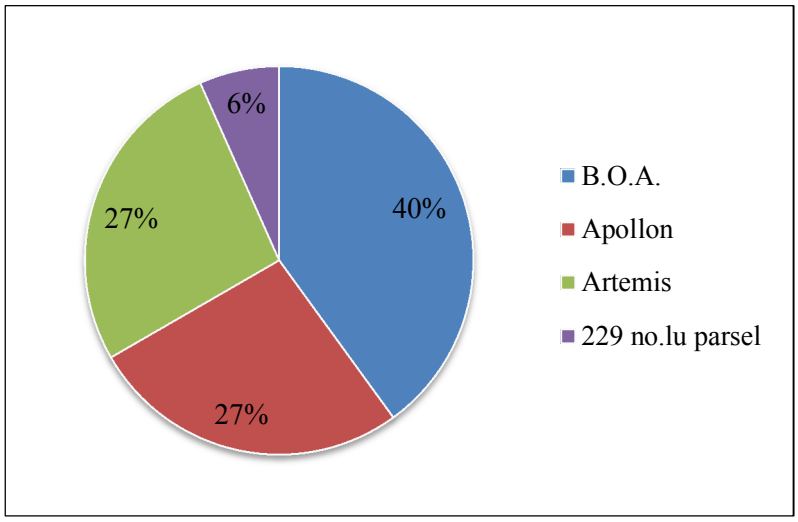
Tablo 1) *Arkeolojik buluntuların sektörlere göre dağılımı*

Yoğunlukla Hellenistik Dönem'e ait olan buluntular doğrudan Dionysos kültü ile ilişkilendirilen net verilerdir. Apollon Sektörü'nde bulunmuş olan *satirik* pişmiş toprak mask Dionysos ile ilişkisi belirlenen Klasik Dönem'e ait tek buluntudur[1]. Artemis Sektörü'nden, Arkaik Dönem'e tarihlenen buluntular doğrudan Dionysos ile ilişkilendirilen daha erken buluntulardır. Apollon Sektörü'nde bulunmuş olan *barbitos*lu figürinler ve taş *phallos*lar ikonografik olarak Dionysos kültü ile ilişkilendirilmiştir.

[1] Bununla birlikte E. Doğan Gürbüzer, Klaros'ta bulunmuş Klasik ve Erken Hellenistik Dönem'e ait bazı dans eden kadın figürinlerini kutsal alandaki Dionysos bayramlarıyla ilişkilendirmiştir (Doğan Gürbüzer 2012, 193-198/ Kat. no. 78-80)

Buna göre *phallos*lar Dionysos'a sunulmuş olması kuvvetle muhtemel en erken adaklar, üzerindeki yazıta göre Dionysos'a sunulduğu açık olan güneş saati en geç adaktır.

Klaros'ta Dionysos kültüne işaret eden tüm verilerin sektörlere göre dağılımına bakıldığında Batı Onur Anıtları Sektörü öne çıkmaktadır (bkz. Grafik 2).

Grafik 2) *Dionysos kültü ile ilişkili verilerin sektörlere göre dağılımı*

Batı Onur Anıtları Sektörü'nden gelen ve tümü Hellenistik Dönem'e ait olan epigrafik belgeler ve arkeolojik buluntular kutsal alandaki Dionysos bayramları konusunda bilgiler sunmaktadır. Buna göre Hellenistik Dönem'de, Dionysos bayramları için bu alanın kullanıldığı öne sürülebilir.

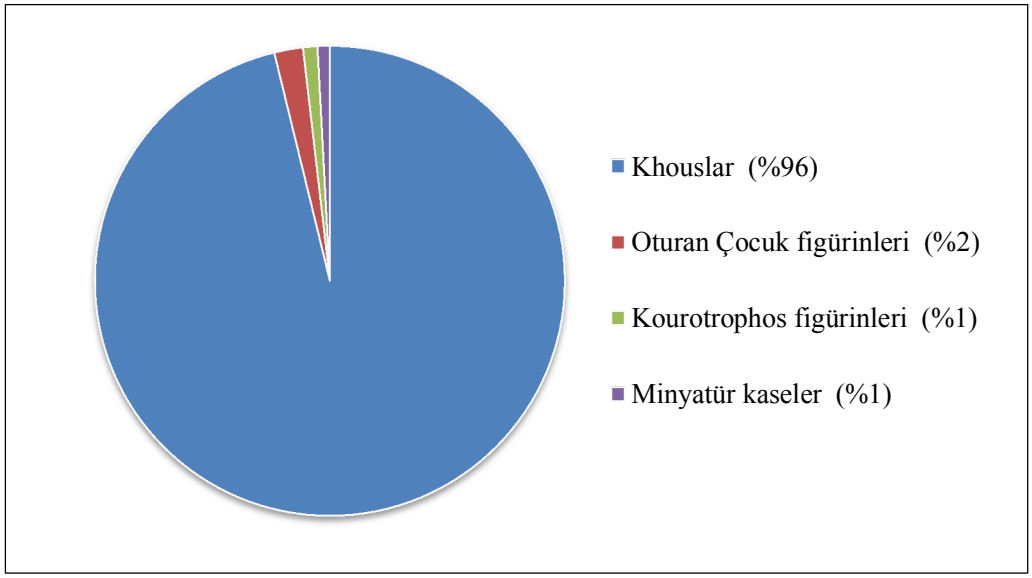
M.Ö. III. yy.a tarihlenen Aigai dekreti, M.Ö. 200-150 yıllarına tarihlenen Smyrnalı *Khresmologos* Menophilos Dekreti ve M.Ö. II. yy.ın son çeyreğine tarihlenen Menippos *Dekret*i Kolophonluların *Dionysia*'yı kutlandıklarını ortaya koymaktadır. Yargıçların ve önemli kişilerin çelenkle taçlandırılmalarının konu edildiği *dekret*lerde *Dionysia*, kutsal alanın baş tanrısı *Apollon Klarios* onuruna düzenlenen *Klaria*lar ile birlikte anılmakta ve çelenklerin *Dionysia*'da *prytanis* tarafından ilan edileceğinden söz edilmektedir. Dionysos kültü konusunda en detaylı bilgiyi sunan Menippos *Dekret*inin III. sütununda, altın bir taçla onurlandırılan Menippos'un *Dionysia*'da *prytanis*, Klaria'da *agonothetes* olarak tüm masrafları üstleneceği ilan edilmektedir. *Dionysia*'nın masraflarının *prytanis* tarafından karşılanması ve çelenkle onurlandırılmaların

Dionysia'da *prytanis* tarafından ilan edilmesi, *prytanis*lerin Dionysos kültünün koruyucusu ve *Dionysia* bayramının yöneticisi olduğunu göstermektedir. Burada kutlanan *Dionysia* bayramlarının detayları bilinmemektedir. Ancak Priene'den M.Ö. III. yy.ın 2. yarısına ait, Kolophon'a gelen yargıçların çelenkle onurlandırılmalarını konu alan *dekret*te geçen, taçlandırmanın *Dionysia*'da *prytanis* tarafından ilan edilmesinin *khorus*lar tanrıya sunulduğunda gerçekleşeceği ifadesi, Atina'daki *Kent Dionysia*'da olduğu gibi tiyatral gösterilerin söz konusu olduğu ve etkinliklerin tanrı heykeli önünde gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim kutsal alanda ele geçen başta bir tiyatrodan sökülmüş mermer tiyatro maskı, pişmiş toprak masklar ve genellikle *satyr oyunu* ile ilişkilendirilen *papposilenos* figürini tiyatral oyunları düşündürmektedir.

Menippos *Dekret*i Dionysos onuruna *Katagogia*'nın da kutlandığını kanıtlanması bakımından önemlidir. Bir İon bayramı olarak bilinen *Katagogia*, Dionysos'un dönüşünün kutlandığı bir bayramdır. *Katagogia*'nın başlı başına bir bayram olarak mı yoksa Atina'daki gibi *Anthesteria*'ya bağlı bir *ritüel* olarak mı gerçekleştiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Smyrna'da *Anthesterion* ayında kutlanan Dionysos bayramında, tanrı betiminin Atina'daki *Katagogia*'daki gibi bir gemi içinde deniz kıyısından *agora*ya taşınıyor olması *Katagogia*'nın İonia'da da aynı şekilde ve *Anthesteria* sırasında uygulandığını düşündürmektedir. Buna göre Dionysos'un *Katagoge*sinin yani dönüşünün kutsal alanda kutlanan *Anthesteria* için bir kaynak oluşturduğu ileri sürülebilir. Ancak bu konuda kesin bilgi sahibi değiliz. Menippos *Dekret*ine göre kesin olan Kolophonluların, tanrının belli bir süre ortadan kaybolduktan sonra döndüğüne inandıkları ve tanrının dönüşünü kurban sunuları ve ziyafetlerle kutladıklarıdır.

Anthesteria konusunda asıl kaynağımız Lucullus Anıtı'nın batısında açığa çıkarılmış olan kontekstttir. Çok sayıda *khous*, *minyatür kâseler*, *oturan çocuk* ve *kourotrophos* figürinleri ile hayvan kemikleri içeren kontekst, içinde bulunan sikkeler yoluyla M.Ö. IV. yy. sonu III. yy. başına tarihlenmektedir. *Khous*, Dionysos'un *Anthesteria* bayramının ikinci günü *Khoes*'de kullanılan bir *oinokhoe* formu olup bayramın burada kutlandığını somut olarak ortaya koymaktadır. Kontekstte ele geçen

buluntuların % 96'sını *khous*ların oluşturuyor olması bu düşünceyi desteklemektedir[2] (bkz. Grafik 3). *Oturan çocuk* figürinleri %2'lik, *kourotrophos* figürinleri ise %1'lik bir orana sahip olmasına karşın *Anthesteria* ile ilişkili bir alanda ele geçmiş olmaları Dionysos kültü açısından anlamlarını sorgulamayı gerektirmiştir.

Grafik 3) *Sunu alanındaki buluntuların kontekst içindeki oranı*

Khoes günü, bayrama katılan herkesin bir *khous*a sahip olması gerekmekteydi. Bayrama üç yaşına ulaşmış çocuklar da katılabilmekte ve onlara bugün için bir *khous* armağan edilmekteydi. Çocukların *khous*ları yetişkinlerin kullandığı *khous*lardan farklı olarak 10 cm'den küçük minyatür formlardır. Klaros *khous*larının tamamı minyatür olup *Khoes* gününün çocuklarla ilgisine işaret etmektedir. Antik Dönem'de bebeklerin çoğu üç yaşına ulaşamadan ölmekte ancak üç yaşına sağlıklı bir şekilde ulaşmış çocuk hayatta kalma şansına sahip olmaktaydı. Üç yaşına ulaşabilen çocuklar ise *phratry*e tanıtılmakta ve aynı yıl ilk kez *Khoes*'e katılarak yetişkinliğe adım atmaktaydı. Bu, *Khoes*'in çocuklar açısından bir olgunlaşma *ritüel*i olduğunu göstermektedir. Aynı kontekstte bulunan *oturan çocuk* figürinlerinin *Khoes*'e katılan çocukları, *Kourotrophos*ların ise bebek Dionysos'un bakıcısı *nymphe* Nysa'yı betimliyor olması

[2] *Khoes* konusunda asıl bilgi kaynağımız M.Ö. V. yy.a tarihlenen Attika üretimi kırmızı figürlü *khous*lardır. Ancak Hellenistik Dönem'de Ptolemaiosların *Khoes*'den esinlenerek *Lagynophoria*'yı kurmaları bayramın Hellenistik Dönem'de de sevilerek kutlanmaya devam ettiğini göstermektedir.

mümkündür. Bununla birlikte *oturan çocuk* ve *kourotrophos* figürinleri sıklıkla birlikte ele geçen bir buluntu grubu olup doğum, çocuk bakımı, çocuğun sağlıklı bir şekilde yetiştirilmesi ile ilgili kültlerle ilişkilendirilmekte ve bu figürin tipleri arasında sözü geçen konularla ilgili kültsel bir bağlantı bulunduğu kabul edilmektedir. *Khoes* üç yaşına ulaşarak hayatta kalabilmiş çocukların sağlıkla yetişmeleri dileğini ifade ediyordu ki bu, sözü geçen figürin grubu ile ortak anlam içermektedir. *Khous*lar, *oturan çocuk* ve *kourotrophos* figürinlerinden oluşan bu buluntu grubu *Khoes* gününün çocuklar açısından anlamını yorumlamamıza önemli bir katkı sağladığından değerlidir[3].

Kontekstte ele geçen hayvan kemikleri Dionysos'a kurban geleneğine uygun olarak yavru keçi (ya da koyun), yavru domuz ve sığırdır (boğa). Bunlar kutlama sırasında hayvan kurban edildiğini ortaya koymaktadır. Kemiklerden bazılarının pişirme işlemine maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Buna göre kutlama sırasında gerçekleşen bir tür bayram yemeği söz konusu olmalıdır. Pişime işlemine maruz kalmamış kemiklerden bazıları üzerinde gözlenen et kesme izleri, etlerin orada kemiklerinden ayrıldığını göstermektedir. Ayrılan etler büyük olasılıkla şişe geçirilerek pişirilmiştir. Kontekstte ele geçen *minyatür kâseler* bu yemekle ilgili olabileceği gibi, kurban ile ilişkili bir katı sunuya da işaret ediyor olabilir.

Thukydides, *Anthesteria*'nın Atinalılar ile onların İonialı soydaşları tarafından kutlandığını yazmaktadır. Bu ifade bayramının İon göçünden önce de Eski Yunanlılar arasında kutlanan bir bayram olduğu ve göçle birlikte İonlar tarafından Batı Anadolu'ya taşınarak kutlanmaya devam ettiği şeklinde yorumlanmaktadır. Ephesos, Smyrna, Erythrai, Magnesia, Miletos, Priene kentleri ile Samos takviminde Dionysos'un *Anthesteria* bayramının kutlandığına işaret eden *Anthesterion* ayı bulunmasına karşın yalnızca Smyrna ve Priene kentlerinde kutlandığı epigrafik belgelerle kesin olarak ortaya konabilmiştir. Kolophonluların *Anthesteria*'yı kutladıkları Antik yazarlar Pollux ve Athenaios'tan bilinmekteydi. Klaros'ta bulunan söz konusu sunu alanı Kolophonlular tarafından kutlanan *Anthesteria* ile ilgili somut bir kaynak ve İonia'da bayramla ilişkilendirilen tek arkeolojik buluntu grubu olması bakımından önemlidir.

[3] Buna ek olarak kontekstimiz söz konusu üç buluntu grubunun birlikte ele geçtiği diğer buluntu durumlarını yorumlamaya da katkı sağlaması bakımından önemlidir.

Athenaios ve Pollux, Kolophonluların bayramın üçüncü günü uygulanan *Aiora ritüel*ini yerine getirdikleri konusunda bilgi vermektedir. İonialılardan bu *ritüel*i yerine getirdiği bilinen sadece Kolophonlulardır. İonia'da *Aiora*, Dionysos dininin Attika'ya girişi ile ilgili Erigone mitosuna bağlı olup Kolophon ile Attika arasındaki ilişkiye işaret etmektedir. Adı geçen antik yazarların Kolophonlu Theodoros tarafından bestelenmiş *Aletis* (Ἀλῆτις) adı verilen bir ezginin, *Aiora* sırasında Kolophonlu kızlar tarafından söylendiğini yazmaları, bayramın yerel bir kimliğe de sahip olduğu göstermektedir.

Batı Onur Anıtları Sektörü'nde bulunmuş olan altın yaldızlı bronz *kantharos* kulbu Dionysos'a sunulmuş bir adağa ait olabileceği gibi, yukarıda sözü geçen bayramlardan birinde tanrıya libasyon yapmak için kullanılmış bir *kantharos*a da ait olabilir. Zira pek çok vazo resmi üzerinde, *kantharos* bir sunak üzerinde libasyon yapmak için kullanılırken görülmektedir. Söz konusu *kantharos* kulbu Batı Onur Anıtları Sektörü'nde ve *khous*ların bulunduğu seviye aralığında ele geçtiğinden Klaros'ta *Khoes*'in kutlandığı aynı gün kullanılmış bir *kantharos*a ait olması mümkündür.

Artemis Sektörü daha erken buluntular sunmaktadır. 2014 yılında bulunmuş olan, M.Ö. VI. yy. sonuna ait siyah figürlü *oinokhoe* parçası, üzerindeki sahne nedeniyle ikonografik açıdan önemlidir. Zira az sayıdaki "katır binen /süren" Dionysos'un betimlendiği repertuar için yeni bir örnek teşkil etmektedir. Arkaik Dönem'e tarihlenmiş bronz sarmaşık yaprağı bir dal ya da çelengin parçası olarak sunulmuş olmalıdır. Artemis Sektörü'nden M.Ö. III. yy.a tarihlenen buluntular tiyatral figürinlerdir. Bunlardan biri bebek Dionysos'u taşıyan ve genellikle *satyr* oyunlarıyla ilişkilendirilen Papposilenos figürini, diğeri köle tipinde bir komedya maskıdır. Artemis Sektörü'nün hemen kuzeyindeki 229 no.lu parselde açılan sondajda bir tiyatrodan sökülerek bu alana getirilip gömüldüğü anlaşılan mermer tiyatro maskı da aynı tipte bir komedya maskıdır. Apollon sektöründe M.Ö. IV. yy.a ait *satirik* bir mask figürini *satyr* oyunlarıyla ilgili olmalıdır. Bu gibi figürler Dionysos bayramlarında sergilenen tiyatro oyunları ve yarışmaları akla getirmektedir. Özellikle *Dionysia*'nın ana etkinliği tiyatro gösterileridir. Yukarıda sözü geçen Priene *dekret*inden Kolophonluların *Dionysia*sı sırasında bu tip etkinliklerin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Polemaios'un Kolophon

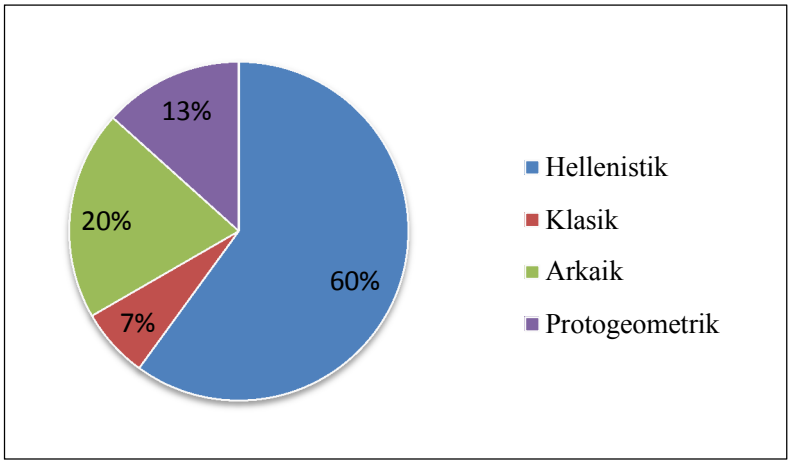
halkı için *Dionysia* dışında da *akroamata* (ἀκροάματα) düzenlediği bilinmektedir. Müzisyen, mim ve pandomim sanatçıları ile dansçıların sergilediği bu gösterilerin ortaya konması için kutsal alan yakınlarında bir tiyatronun bulunması gerekmektedir. Buna göre kutsal alana bağlı ayrı bir tiyatro bulunabileceği gibi bu tip gösteriler için Notion tiyatrosu da kullanılmış olabilir. Nitekim Notion tiyatrosunda, Dionysos kültünün koruyucusu ve bayramların yöneticisi görevini de üstlenen *prytanis*ler tarafından Dionysos'a sunulmuş adaklar bulunmuştur.

Apollon Sektörü'nde, Yuvarlak Sunak içinde bulunmuş olan Protogeometrik *phallos*lar ve Dikdörtgen Sunağın güneyinde bulunmuş olan M.Ö. VI. yy.ın 2. yarısına ait *barbitos*lu figürinler ikonografik açıdan Dionysos kültü ile ilişkilendirilmiştir.

Barbitos, *Dionysos*'un ya da Dionysos *thiasos*undan figürlerin elinde sıklıkla görülmektedir. Figürlerin *barbitos* çaldığı bazı vazo resimleri *Lenaia*, *Anthesteria* gibi Dionysos bayramlarıyla ilişkilendirilmiştir. Gerek vazo resimleri gerekse antik literatürde *barbitos* Dionysiak ortamlarda *aulos* ile birlikte çalınan bir çalgı olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre *barbitos*lu figürünler Dionysos'a sunulmuş adaklar olmalıdır.

Phallos Dionysos'un bir *atribüt*ü sayılmakta ve gerek mitolojisinde gerekse bayramlarında geniş yer tutmaktadır. En eski eril bereket simgesi olan *phallos*, Dionysos'un bereket tanrısı ve *khtonien* kimliği ile ilişkilendirilmektedir. Bunlar Dionysos'un en erken tapım biçimleri olduğundan Protogeometrik *phallos*ları Dionysos'a sunulmuş adaklar olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Klaros'ta Protogeometrik Dönem'de bu tip bir Dionysos tapınımı olması mümkün müdür? Her şeyden önce Dionysos'un Bakkhos adının bu çevrede kullanılıyor olması Lydia kökenli yerel tanrının bu çevrede daha önceden yerleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte Klaros'un kuruluş mitosuna dayanarak Dionysos'un buraya Thebai göçüyle gelmiş olabileceği de düşünülebilir. Zira Klaros'un mitsel kurucusu Manto, bir Dionysos müridi olan Thebaili kâhin Teiresias'ın kızıdır ve Thebai Dionysos'un Yunanistan'daki ana vatanıdır. Bu noktada dikkati çeken bir durum söz konusudur. Klaros'taki kutsal kaynağın, vatanının tahrip olmasından ötürü burada ağlayan

Manto'nun gözyaşlarından oluştuğu anlatılmaktadır. Bu konu Kolophonlu Nikandros'a (M.Ö. II. yy) yapılan iki *skholia*da yer almakta ve Manto'nun kocası ile birlikte ağladığından söz edilmektedir. Kocasının adı bir yerde Bakkhiades, başka bir yerde Zograios olarak verilmektedir[4]. Bakkhiades (Βακχιάδης) adının, Dionysos'un Bakkhos adından türetilmiş olduğu açıktır. Zograios (Ζωγραίος) adı ise Dionysos'un Zagreus adı ile ilgili olan *Zagraios* (Ζαγραῖος) *epithetonu*nun hatırlatmaktadır. Buna bağlı olarak mevcut bilgilerimizle şimdilik açıklayamasak da Dionysos'un Klaros'ta düşünülenden daha köklü bir geçmişe sahip olması mümkündür. Ancak tüm veriler işaret etmektedir ki tanrının kültü esas olarak Hellenistik Dönem'de yükselişe geçmiştir (bkz. Grafik 4). Bu durumu kültün Hellenistik Dönem'de genel anlamda gerçekleşen yükselişine bağlamak mümkündür. Soylarını Dionysos'a bağlayan ve egemenliği altındaki kentlerde Dionysos kültünün koruyuculuğunu üstlenen Pergamon Krallığı ile Klaros arasında ilişkilerin bulunduğu bilinmektedir[5]. Ancak Klaros ile Pergamon arasındaki ilişkilerin kutsal alandaki Dionysos kültü üzerindeki etkisi bilinmemektedir.

Grafik 4) *Dionysos kültü ile ilişkili verilerin dönemlere göre dağılımı*

[4] Bakkhiades için bkz. *Scholia in Nicandrum Alexipharmaca* 11; Zograios için bkz. *Scholia in Nicandrum Theriaca praefatio* 958.

[5] Pergamon kralı I. Attalos'un karısı ile oğullarının kutsal alana heykellerinin dikildiği ve küçük oğlu Athenaios'un doğum günü için kurbanlar kesilip yarışmalar yapıldığı (Holleaux 1906, 349-358), Pergamonluların kehanet merkezini sık sık ziyaret ettikleri bilinmektedir. Ayrıca Klaros'ta bir Pergamon temsilci listesi (Robert ve Robert 1989, 5/dn. 27), Pergamon'da ise Klaros Apollon'unun verdiği kehanetlerin korunduğunu gösteren yazıtlar bulunmuştur (IvPergamon, no: 324, 332).

Bu çalışmada üzerinde durulan önemli bir konu da Apollon ve Dionysos'un aynı kutsal alanda ve birlikte tapınım görmüş olmasıdır. İki tanrının Klaros'taki kült ortaklığı konusunu ilk ortaya atan L.Robert, Hellenistik Apollon Sunağı'nın iki tanrı tarafından paylaşıldığını, sunağın kuzey bölümünün Dionysos'a ayrılmış olduğunu ileri sürmüştür. Robert, bu görüşünü sunağın kuzey batısında *in situ* durumda bulunan ve üzerindeki yazıta göre Dionysos'a sunulmuş olduğu kesin olarak saptanan güneş saatine dayandırmıştır. Güneş saati burada bayramların ve *ritüel*lerin zamanını belirlemek ya da düzenlemek amacına hizmet etmiş olmalıdır. Saatin Dionysos'a adanmış olmasındaki anlam, danslar ve tiyatro oyunları gibi çok çeşitli etkinlikler içeren Dionysos bayramları için zaman ölçmenin daha gerekli olmuş olmasıyla açıklanabilir. Bu düşünce, sunağın Dionysos'a sunuda bulunmak için de kullanıldığını fikrini güçlendirmektedir. Yuvarlak Sunak ile Dikdörtgen Sunak'ta ele geçen ve Dionysos'a sunulmuş adaklar olarak değerlendirdiğimiz erken malzeme, bu sunakların da iki tanrı tarafından kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir.

Apollon Klarios kutsal alanında Dionysos'un da tapınım görüyor olması, başta Delphoi ve Thebai olmak üzere iki tanrının birlikte tapınım gördüğü durumları hatırlatmaktadır. Bu nedenle Dionysos'un Klaros'taki rolünü yorumlayabilmek için çeşitli sorular sormak gerekmiştir. Dionysos'a bir güneş saati adanmış olması, onun güneş tanrısı Apollon ile ortak bir kimliğe sahip olmasıyla mı ilgiliydi? Antik kaynaklarda sözü edilen ve "Klaros" adıyla ilişkilendirilen kutsal alanın çevresindeki asma bağlarının Dionysos kültüyle bir ilgisi ya da Apollon'un Dionysos gibi asmaları koruyan bir kimliği mi bulunmaktaydı? Dionysos'un Klaros'ta kâhin tanrı olarak rolü var mıydı?

Apollon Klarios'un güneş tanrısı kimliği bulunduğu ileri sürülmüştür[6]. Ancak Dionysos da güneşle ilgisiz değildir. Geç dönemlerde Klaros'ta güneşle ilişkilendirilen tanrı İao'nun Dionysos ile bir tutulduğu anlaşılmaktadır. Geç Hellenistik Dönem'de Dionysos'un, Klaros'ta güneşle ilişkilendirilip ilişkilendirilmediğini kesin olarak

[6] Akar Tanrıver 2009, 271 vd.

bilmesek de söz konusu dönemde ona bir güneş saati adanmış olmasına dayanarak bunu öne sürebiliriz.

İao örneğinde olduğu gibi Dionysos'un *Apollon Klarios*'un kehanetlerinde geçmesi, onun Klaros'ta nasıl bir tanrı olarak görüldüğünü anlamamıza yardımcı olmaktadır. *Apollon Klarios*'un vebadan kurtulmak isteyen Pergamonlular için Dionysos'tan da çare dilenmesini önerdiği kehanet Dionysos'un Roma Dönemi'nde sağlıkla ilgili bir tanrı olarak da görülüyor olabileceğini düşündürmektedir. Klaros'a sağlık için başvuruda bulunulması *Apollon Klarios*'un "iyileştiren tanrı" olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Olasılıkla geç dönemde Dionysos da benzer bir işleve sahipti.

Antik Dönem'de Klaros'un çevresinin çeşitli bitki türleriyle dolu olması, Apollon'un bitkilerin koruyucu tanrısı olmasına bağlanmıştır. Hesykhios, Klarios'un ἀμπελόφυτον yani "asmalar dikilmiş, asmalar yetişen" anlamına geldiğini ve bunun aynı zamanda Apollon'un bir *epitheton*u olduğunu yazmaktadır. Buna göre *Apollon Klarios*'un asmaları koruyan ve büyüten bir kimliğinin bulunduğu düşünülebilir. Ancak asmaların korunmasıyla ilgili, Dionysos dışındaki tanrıların üzüm ve asma ile ikonografisi bulunmaktayken *Apollon Klarios*'un bu tip bir ikonografisi bilinmemektedir. Bağların ve üzümlerin esas koruyucu tanrısı olan ve Klaros'ta kültü bulunan Dionysos'un, kutsal alanın çevresindeki bağları koruma işlevi de olmalıdır. Buna göre tanrının geç dönemde güneşle ilişkilendirilmesi de güneşin asmaların yetişmesi ve üzümlerin olgunlaşması üzerindeki etkisine bağlanabilir.

Dionysos, Yunanistan'da erken dönemde bitki, hayvan yaşamı ve kehanetle ilgili *khtonien* bir tanrı olarak tapınım görmekteydi. Kehanet için gerekli olan esrimeyi sağladığı için şarabın kültünde yeri olduğu ancak kökende onun esas kimliği olmadığı şarap tanrısı kimliğinin ona sonradan atfedildiği düşünülmektedir. Dionysos'un ana vatanı Thebai kâhinleriyle ünlü bir yerdir. Klaros'un mitsel kurucusu Manto'nun babası Thebaili kâhin Teireseias da mitolojide Kadmos'un dostu olarak gösterilmekte ve Euripides'in *Bakkha*lar tragedyasında bir Dionysos müridi olarak karşımıza çıkmaktadır. Delphoi'da bir mezarının bulunduğuna inanılan Dionysos'un Apollon'un

Hyperborelılar ülkesine gittiği kış aylarında yeryüzüne döndüğü ve Apollon'un yerine kehaneti yönettiğine inanılmaktaydı. Özellikle Delphoi örneği Klaros'ta da Dionysos'un kehanette rolü olabileceği konusunu gündeme getirmiştir. Hellenistik Dönem tragedya şairi Lykophron'un Aleksandra adlı şiirinde sözü edilen Klaroslu Mimallon, bir *bakkha* olmalıdır. Zira *mimallon*lar Makedonyalı *bakkha*lara verilen bir isimdir. Antik kaynaklara göre *Bakkhalar* da Dionysos gibi kâhinlik gücüne sahipti. Nitekim Klaroslu Mimallon, bir *bakkha* ve kâhine olarak yorumlanmıştır. Buna göre Klaros'ta Dionysiak kâhinliğin bulunduğu ileri sürülebilir.

Gerek Thebai'de gerekse Delphoi'da Dionysos kültünün Apollon'dan önce yerleşmiş olduğu düşünülmektedir. Mevcut bilgilerimiz benzer bir durumun Klaros'ta da olduğunu yorumlamak için yeterli değildir. Klaros'un kurucusu Manto'nun Dionysos'a tapan Thebaili kâhin Teiresias'ın kızı olması ve Nikandros'a yapılan *skholia*larda Manto'un kocası olarak sözü geçen Bakkhiades ve Zograios isimleri şimdilik soru işaretleri olarak kalmaktadır[7].

[7] Pausanias'a göre Thebai'nin işgal edilmesinin ardından Delphoi'a sürgün edilen Thebaililer ve Delphoi'daki tanrıya adak olarak sunulan Teiresias kızı Manto daha sonra tanrının isteği ile Kolophon Ülkesi'be geçmiş ve burada kendilerinden önce buraya gelip yerleşmiş olan Gritlilerle karşılaşmışlardır. Manto, Gritlilerin lideri Rhaikos ile evlenmiş ve Thebaililer buraya yerleşmişlerdir. Rhaikos ile Manto'nun Mopsos adı verilen oğulları dünyaya gelmiştir (bkz. Pausanias VII.3.1-2).

KISALTMALAR ve KAYNAKÇA

ABV	Beazley, J.D., *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford: Clarendon Press, 1956.
AD	*Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*
Agora III	Wycherley, R.E., *The Athenian Agora III, Literary and Epigraphical Testimonia*, Princeton, New Jersey: ASCSA, 1957.
Agora VI	Grandjouan, C., *The Athenian Agora VI, Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period*, Princeton, New Jersey: ASCSA, 1961.
Agora XII	Sparkes, B.A., Talcott, L., *The Athenian Agora Vol: XII, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, Part 1-2, Princeton, New Jersey: ASCSA, 1970.
Agora XXIX	Rotroff, S.I., *The Athenian Agora Vol: XXIX, Hellenistic Pottery Athenian and Imported Whellmade table Ware and Related Material Part*, 1-2, Princeton, New Jersey: ASCSA, 1997.
Agora XXX	Moore, M.B., *The Athenian Agora Vol: XXX. Attic Red-Figured and White-Ground Pottery*, Princeton, New Jersey: ASCSA, 1997.
AJA	*American Journal of Archaeology*
Ajootian 1998	Ajootian, A., "Praxiteles" *Yale Classical Studies XXX: Personal Styles in Greek Sculpture*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1998.
Ajootian 2000	Ajootian, A., "A Roman Table Support at Ancient Corinth" *Hesperia* 69/4, 2000, s.487-507.

Ajootian 2006	Ajootian, A., "Male Kourotrophoi" *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology: Boston, August 23-26, 2003: Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities*, Oxford: Oxbow Books, 2006, s. 617-620.
AJPh	*American Journal of Philology*
Akar Tanrıver 2009	Akar Tanrıver, D.S., *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009.
Akıncı 2000	Akıncı, E., *Anadolu'da Sabazios Kültü*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2000.
Akyol 2007	Akyol, N., *Teos Dionysos Tapınağı Frizleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya, 2007.
Akurgal 1990	Akurgal,E., *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, İstanbul: Net Turistik Yayınlar, 1990.
Alexiou 1991	Alexiou, S., *Minos Uygarlığı* , Çev. E. T. Tulunay, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1991.
Alp 1999	Alp, S., *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans: Hitit Çağı'nda Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999.
Andrioménou 1975	Andrioménou, A., "Vases et lampes de bronze dans des collections privées d'Athènes" *BCH* 99/1, 1975, s.535-580.
ANRW	*Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*

Arnaoutoglou 1998	Arnaoutoglou, I., *Ancient Greek Laws: A Sourcebook*, London, New York: Routledge, 1998.
ARV^2	Beazley, J.D., *Attic Red-Figure Vase-Pianters Vol. II*, Oxford: Clarendon Press, 1963.
ASCSA	*The American School of Classical Studies at Athens*
Astour 1964	Astour, M.C., "Greek Names in the Semitic World and Semitic Names in the Greek World", *JNES* 23/3, 1964, s. 193-201.
Astour 1967	Astour, M.C., *Hellenosemitica: an Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*, Leiden: Brill, 1967.
Atasoy-Zeyrek 2004	Atasoy, S.-Zeyrek, T.H., "Amisos (Eski Samsun) Pişmiş Toprak Eserleri İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden Yayınlanmamış Örnekler" *Anadolu Araştırmaları* XVII/2, 2004, s. 85-123.
AthMitt	*Athenische Mitteilungen*
Bald Romano 1982	Bald Romano, I., "The Archaic Statue of Dionysos from Ikarion" *Hesperia* 51/4, 1982, s.398-409.
Baudat 1953	Baudat, B., "Terres Cuites de l'École Française d'Athènes" *BCH* 77, 1953, s. 1-45.
Bernabo-Brea 1992-3	Bernabo-Brea, L., "Masks and Characters of the Greek Theatre in the Terracottas of Ancient Lipara"*Mediterranean Archaeology*, 5.1992-93, s. 23-31.
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
Bean 1997	Bean, G. E., *Eskiçağda Ege Bölgesi*, Çev: İ. Delemen, İstanbul: Arion Yayınları, 1997.

Beazley 1928	Beazley, J.D., *Greek Vases in Poland*, Oxford: Clarendon Press, 1928.
Biers-Boyd 1982	Biers, W.R.-Boyd, T.D., "Ikarion in Attica: 1888-1981", *Hesperia* 51/1, 1982, s. 1-18.
Blinkenberg-Kinch 1931	Blinkenberg, Chr.-Kinch, K.F., *Lindos. Fouilles et Recherches 1902-1914*, Berlin: W. de Gruyter, 1931.
BMC Ionia	Head, B.V., *British Museum Catalogue of Greek Coins of Ionia*, London: The Trustees, 1892.
BMC Thrace	Poole, B.S., *A Catalog of the Greek Coins in the British Museum, The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, etc*., London:The Trustees, 1877.
Boardman 2002	Boardman, J., *Kırmızı Figürlü Atina Vazoları: Arkaik Dönem*, Çev: G. Ergin, İstanbul: Homer Kitabevi, 2002.
Boardman 2003	Boardman, J., *Siyah Figürlü Atina Vazoları*, Çev: G. Ergin, İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.
Boutsikas-Ruggles 2011	Boutsikas, E.-Ruggles, C., "Temples, Stars, and Ritual Landscapes: The Potential for Archaeoastronomy in Ancient Greece" *AJA* 115/1, 2011, s. 55-68.
Bremmer 1994	Bremmer, J., *Greek Religion*, Oxford: Oxford University Press, 1994.
Brooner 1947	Brooner, O., "Investigations at Corinth, 1946-1947" *Hesperia* 16/4, 1947, s. 233-247.
BSA	*The Annual of the British School at Athens*
Buckler 1914-16	Buckler, W.H., "Some Lydian Propitiatory Inscriptions" *BSA* 21, 1914-16, s. 169-183.

Budin 2010	Budin, S. L., "A New Look at the Mavrespelio Kourotrophos", *Aegean Archaeolog* 9.2007-2008 (2010), s. 91-103.
Budin 2011	Budin, S.L., *Images of Woman and Child from the Bronze Age: Reconsidering Fertility, Maternity and Gender in the Ancient World*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011.
Bundrick 2005	Bundrick, S., *Music and Image in Classical Athens*, New York: Cambridge University Press, 2005.
Burkert 1983	Burkert, W., *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, Berkeley: University of California Press 1983.
Burkert 1985	Burkert, W., *Greek Religion*, Cambridge: Harvard University Press 1985.
Burkert 1988	Burkert, W., "Katagógia, Anagógia and the Goddess of Knossos" *Early Greek cult practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26 - 29 June, 1986*, Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 1988, s. 81-87.
Busine 2005	Busine, A., *Paroles d'Apollon: Pratiques et traditions oraculaires dans l'antiquité tardive (IIe-VIe siècles)*, Leiden/Boston: Brill, 2005.
CA	*Classical Antiquity*
Cadoux 2003	Cadoux, C.J., *İlkçağ'da İzmir. Kentin, En Eski Çağlardan İ.S. 324'e Kadar Tarihi*, çev. Bilge Umar, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2003.

Carpenter 1986	Carpenter, T.H., *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art: Its Development in Black-figure Vase Painting*, Oxford: Clarendon Press, 1986.
Carpenter 2007	Carpenter, T.H., *Antik Yunan'da Sanat ve Mitoloji*, Çev: B.B.M. Ünlüoğlu, İstanbul: Homer Kitapevi, 2007.
Capps 1907	Capps, E. 1907, "The 'More Ancient Dionysia' at Athens-Thucydides II.15", *CP* 2/1, 1907, s. 25-42.
Ceccarelli 2010	Ceccarelli, P., "Changing Contexts: Tragedy in the Civic and Cultural Life of Hellenistic City-States" *Beyond the Fifth Century: Interactions with Greek Tragedy from the Fourth Century BCE to the Middle Ages*, Germany: Walter de Gruyter, 2010, s.99-150.
Chamonard-Legrand 1894	Chamonard, J.-Legrand, P.E., "Inscription de Notion" *BCH* 18, 1894, s.216-221.
Charlton 1951	Charlton, J.M.T., "A Boeotian Bell-Krater in Rochdale" *AJA* 55/4, 1951, s. 336-339.
CIG	*Corpus Inscriptionum Graecarum*
CJ	*The Classical Journal*
CP	*Classical Philology*
Coldstream 1977	Coldstream, J. N., *Geometric Greece*, London: Ernst Benn, 1977.
Cole 1984	Cole, S.G., "The Social Function of Rituals of Maturation: The Koureion and the Arkteia", *ZPE* 55, 1984, s. 233-244.
Cole 1995	Cole, S.G., "Civic Cult and Civic Identity" *Sources for the ancient Greek city-state. Symposium August 24 - 27, 1994. Acts of the*

Copenhagen Polis Centre, 2, Copenhagen: Munksgaard, 1995, s. 292-325.

CollAn — *Colloquium Anatolicum (Anadolu Sohbetleri)*

Connelly 2007 — Connelly, J.B., *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2007.

Cook Zeus II — Cook, A.B., *Zeus. a Study in Ancient Religion (Band II): Zeus God of the Dark Sky (Thunder and Lightning)*, Cambridge: at the University Press, 1925.

Corbett 1949 — Corbett, E., "Attic Pottery of the Later Fifth Century from the Athenian Agora" *Hesperia* 18/4 (American Excavations in the Atherian Agora: Thirty-Eighth Report), 1949, s. 298-351.

Corinth XII — Davidson, G.R., *Corinth XII: The Minor Objects*, Princeton, New Jersey: ASCSA, 1952.

Corinth XIII — Blegen, C.W., Palmer, H., Young, R.S., *Corinth Vol. XIII: The North Cemetery*, Princeton, New Jersey: ASCSA, 1964.

Corinth XV/2 — Stillwell, A.N., *Corinth Vol. XV/2 The Potters' Quarter: The Terracottas*, Princeton, New Jersey: ASCSA, 1952.

Corinth XVIII/4 — Merker, G.S., *Corinth Vol. XVIII/4: The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Figurines ofthe Classical, Hellenistic, and Roman Periods,* Princeton, New Jersey: ASCSA, 2000.

Corinth XVIII/5 — Bookidis, N., *Corinth Vol. XVIII/5: The Sanctuary of Demeter and Kore: The*

Terracotta Sculpture, Princeton, New Jersey: ASCSA, 2010.

Cremer 1988 — Cremer, M., "Der bewaffnete Dionysos" *IstMitt* 38, 1988, s. 179-187.

Crosby 1955 — Crosby, M., "Five Comic Scenes from Athens", *Hesperia* 24/1, 1955, s.76-84.

Croissant 1994 — Croissant, F., "Le Dionysos du fronton occidental de Delphes: histoire d'un faux probleme" *BCH* 118/2, 1994, s. 353-360.

CVA — *Corpus Vasorum Antiquorum*[1]

Çelgin 2011 — Çelgin, G., *Eski Yunanca - Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.

Çevirici-Çoşkun 2010 — Çevirici-Çoşkun, F., "Adana, Mersin ve Silifke Müzeleri'nde Bulunan Kourotrophos Figürinleri" *IV. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu* (14-27.Haziran.2010, Eskişehir): Eskişehir Tepebaşı Belediyesi, 2010, s. 181-197.

Çokoğullu 2007 — Çokoğullu, S., *Ege Gübre Kazısı'ndan Ele geçen Pişmiş Toprak Heykelcikler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir, 2007.

Dallık 2009 — Dallık, G., *Klaros M.Ö. 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009

D'andria 2011 — D'andria, F., "Phrygia Hierapolisi (Pamukkale) 2009 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları" *KST* 32/4, Ankara, 2011, s. 76-91.

[1] http://www.cvaonline.org/cva/Countrylist.htm

Daremberg-Saglio	Le Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines de Daremberg et Saglio
Dasen 2006	Dasen, V., "Twin Births in Ancient Greece. Myth, Medical Discourse, and Iconography" *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology: Boston, August 23-26, 2003: Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities*, Oxford: Oxbow Books, 2006, s. 473-476.
Debord 1982	Debord, P., *Aspects Sociaux et économiques de la Vie Religieuse Dans L'Anatolie Gréco-Romaine*, Leiden: Brill, 1982.
Debord 2008	Debord, P., "Apollon en Carie" 1. *Uluslararası Antik Dönemde Kehanet ve Apollon'un Anadolu Kültleri Sempozyum Bildirileri*, (17-20.Ağustos.2005, E.Ü., İzmir), *AD* XII, 2008/2, s.57-68.
Debord 2013	Debord, P., "Le pays de Colophon (Colophon, Claros, Notion) et les Séleucides" *REA* 115, 2013, s.5-27.
Delrieux 2014	Delrieux, F., "Les monnaies de fouilles trouvées à Claros en 2001-2011. Essai de circulation monétaire dans un sanctuaire oraculaire", *Le Sanctuaire de Claros et Son Oracle, TMO* 65, 2014, s.133-188.
Dereboylu 2012	Dereboylu, E., *Aigai Pişmiş Toprak Figürinleri*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2012.
Detienne 1985	Detienne, M., "Un polythéisme récrit. Entre Dionysos et Apollon: Mort et vie d'Orphée" *Archives de Sciences Sociales des Religions*, 1985, 59/1, s.65-75.

Detienne 2001 — Detienne, M., "Forgetting Delphi between Apollo and Dionysus" *CP* 96/2, 2001, s.147-158.

Dewailly 2001 — Dewailly, M., "Le sanctuaire d'Apollon à Claros. Place et fonction des dieux d'après leurs images" *MEFRA* 113, 2001, s. 365-382.

Dewailly 2007 — Dewailly, M., "Une collection tanagréenne pour Artémis dans le sanctuaire de Claros" *Tanagras: de l'objet de collection à l'objet archéologique,Actes du colloque organisé par le musée du Louvre à la Bibliothèque nationale de France le 22 novembre 2003*, Paris: Picard, 2007.

Dewailly 2014 — Dewailly, M., "La place d'Artémis dans le sanctuaire d'Apollon" *Le Sanctuaire de Claros et Son Oracle TMO* 65, 2014, s. 85-98.

Dietrich 1961 — Dietrich, B.C., "A Rite of Swinging during the Anthesteria" *Hermes* 89/1, s. 36-50.

Dillon 1999 — Dillon, M.P.J., "Post-Nuptial Sacrifices on Kos (Segre, "ED" 178) and Ancient Greek Marriage Rites" *ZPE* 124, 1999, s. 63-80.

Dodds 1940 — Dodds, E.R., "Maenadism in the Bacchae" *HTR* 33/3, 1940, s.155-176.

Dodds 1951 — Dodds, E.R., *The Greeks and the Irrational*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1951.

Doğan 2013 — Doğan, M., "Klaros (Menderes/İzmir) Çevresinde Coğrafi Çevre Değişimleri" *Prof. Dr. İlhan Kayan'a Armağan*, Bornova: E.Ü. Yayınları, 2013, s. 963-979.

Doğan-Gürbüzer 2012 — Doğan Gürbüzer, E., *Klaros Kazılarında Bulunmuş olan Pişmiş Toprak Figürinler ve*

Kültler Açısından Değerlendirilmeleri, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2012.

Doğer 2004 — Doğer, E., *Antik Çağda Bağ ve Şarap*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Dökü 2002 — Dökü, F.E., *Anadolu'da Eril Bereket, Koruyucu Kültler ve Tanrılar: Phallik Sembol ve Ritüeller*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2002

Drew Bear- Yıldızturan 1997 — Drew Bear, T.- Yıldızturan, M., "Anadolu Medeeniyetleri Müzesi Kolekesiyonunda Bulunan Bir Grup Adak Steli" *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1996 Yıllığı,* Ankara 1997.

Duev 2007 — Duev, R., "Zeus and Dionysus in the Light of Linear B Records" Colloquim Romanum Atti Del XII Colloquio Internazionale Di Micenologia Roma, 20-25.Febbraio.2006, *Pasiphae I*, 2007, s. 223-230.

Dufkova 1974 — Dufkova, M., "Terracottas" *Anatolian Collection of Charles University (Kyme I)*, ed. J. Bouzek, Praha: Univerzita Karlova, 1974, s.103-163, Pl. 26-46.

Durand 1989 — Durand, J.L., "Greek Animals: Toward a Topology of Edible Bodies" *The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks*, Chicago, London: University of Chicago Press, 1989, s. 87-118.

EA — *Epigraphica Anatolica*

Edgar 1903 — Edgar, M.C.C., *Catalogue Général des Antiquités Egyptiennes de Musée du Caire, N°s 32001-32367 Greek Moulds*, Le Caire:

Imprimeries de L'ınstitut Françis D'archéologia Orientale, 1903.

Edwards 1960 — Edwards, M.W., "Representation of Maenads on Archaic Red-Figure Vases" *JHS* 80, 1960, s.78-87.

Ekin Meriç 2013 — Ekin Meriç, A., *Metropolis III: Ana Tanrıça Kutsal Mağaraları*, İstanbul: Homer Kitapevi, 2013.

Ekroth 2002 — Ekroth, G*., The Sacrificial Rituals of Greek Hero-cults in the Archaic to the Early Hellenistic Periods*, (Kernos, Supplément 12), Liège: Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique, 2002.

Ekroth 2008 — Ekroth, G., "Burnt, cooked or raw? Divine and huan culinary at Greek animal sacrifice", *Transformations in Sacrifical Practices from Antiquity to Modern Times: Proceedings of an International Colloquium, Heidelberg* (12-14.July.2006), Berlin 2008, s.87-111.

Eliade 2009 — Eliade, M., *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.

Eliot 1968 — C.J.W-Eliot, M., "The Lechaion Cemetery near Corinth" *Hesperia* 37/4, 1968, s. 354-367.

Erim 1982 — Erim, K., "Aphrodisias Kazısı 1981 Çalışmaları" *KST* 4, Ankara, 1982, s.297-311.

Erten 2007 — Erten, E., *Küçük Asya'nın Güneyindeki Helios Kültleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyalbilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2007.

Ertuğrul 2008 — Ertuğrul, F., “Some New Inscriptions from Tralleis and Aphrodisias” *EA* 41, 2008, s. 87-90.

Evans 2010 — Evans, N., *Civic Rites: Democracy and Religion in Ancient Athens*, Berkeley: University of California Press, 2010.

Farnell 1909 — Farnell, L.R., *The Cults of Greek States Vol. V*, Oxford: Clarendon Press, 1090

Fırat 2009 — Fırat, M., "İzmir Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Terrakotta Figürin" *CollAn* VIII, 2009, s. 171-198.

Flashar 1992 — Flashar, M., *Apollon Kitharodos: Statuarische Typen des Musischen Apollon*, Köln: Böhlau, 1992.

Fontenrose 1959 — Fontenrose, J.E., *Python. a Study of Delphic Myth and its Origins*, Berkeley: University of California Press, 1959.

Fortenrose 1978 — Fortenrose, J.E., *The Delphic Oracle: Its Responses and Operations, with a Catalogue of Responses*, Berkeley / Los Angeles / London: University of california Press, 1978.

Fontenrose 1981 — Fortenrose, J.E., *Orion: The Myth of the Hunter and the Huntress*, Berkeley: University of California Press, 1981.

Fortenrose 1988 — Fortenrose, J., *Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions*, Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 1988.

Fol 1998 — Fol, A., “Pontic Interactions: The Cult of Sabazios” *The Greek Colonisation on the Black Sea Area*, ed. G. R. Tzetskhladze, Stuttgart: Steiner, 1998, s. 79-84.

Forsdyke 1926-27 — Forsdyke, E.J., "The Mavro Spelio Cementery at Knossos" *BSA* 28, 1926-1927, s.290-291, s. 243-296.

Frazer 2004 — Frazer, J.G., *Altın Dal, Dinin ve Folklorun Kökleri I*, Çev: M.H. Doğan, İstanbul: Payel Yayınevi, 2004.

Fredricksmeyer 1997 — Fredricksmeyer, E.A., "The Origin of Alexander's Royal Insignia" *TAPA* 127, 1997, s. 97-109.

Freis 1985 — Freis, H., "Eine Bauinschrift des Kaisers Claudius aus Samos" *ZPE* 58, 1985, s. 189-193.

French 1971 — French, E., "The Development of Mycenaean Terracotta Figurines" *BSA* 66, s.101-187.

Friedheim 2003 — Friedheim, E., "Who Are the Deities Concealed behind the Rabbinic Expression 'A Nursing Female Image'?" *HTR* 96/2, 2003, s. 239-250

Frisch 1974a — Frisch, P.,"Kolophonisches Dekret für einen Richter aus Lampsakos" *ZPE* 13, 1974, s. 112-116.

Frisch 1974b — Frisch, P.,"Antiocheia in Kolophon" *ZPE* 15, 1974, s. 98.

Frisk 1960 — Frisk, H., *Griechisches etymologisches Wörterbuch Band I: A-Ko*, Heidelberg: Carl Winter, 1960.

Frontier 1883 — Frontier, A.M., "Inscription de Smyrne" *BCH* 7, s. 278-279.

Fuhrmann 1950/1 — Fuhrmann, H., "Athamas. Nachklang einer verlorenen Tragödie des Sophokles auf dem Bruchstück eines 'homerischen' Bechers. Mit 9 Abbildungen" *JDI* 65/66, 1950-1, s. 103-134.

Galinsky 1966 — Galinsky, G.K., "Venus in a Relief of the Ara Pacis Augustae" *AJA* 70/3, 1966, s. 223-243.

Gauthier 1999 — Gauthier, P., "Nouvelles Inscriptions de Claros. Décrets d'Aigai et de Mylasa Pour des Juges Colophoniens" *REG* 112, 1999, s. 1-36.

Gauthier 2003 — Gauthier, Ph., "Un Pretre des Heures a Claros" *Chaiers de Claros II*, s. 31-36

Georgoudi 2011 — Georgoudi, S., "Sacrificing to Dionysos: Regular and Particular Rituals" *A Different God? Dionysos and Ancient Polytheism: Papers of an international conference held in the Pergamon Museum Berlin on 25-28 March 2009*, Berlin: de Gruyter, 2011, s. 47-60.

Gex 2003 — Gex, K., "Anthesteria in Eretria", *Griechische Keramik im kulturellen Kontext. Akten des Internationalen Vasen-Symposions in Kiel vom 24.-28.9.2001*, Münster: Scriptorium, 2003, s. 120-122.

Gibbs 1976 — Gibbs, S.L., *Greek and Roman Sundials*, New Haven: Yale University Press, 1976.

Girard 1881 — Girard, P.F., "Inscriptions de Samos" *BCH* 5, 1881, s. 477-499.

Gitler 1991 — Gitler, H., "New aspects concerning the Dionysiac cult in Nysa-Scythopolis" *Schweizerische numismatische Rundschau = Revue suisse denumismatique = Rivista svizzera di numismatica* 70, 1991, s. 23-29/Pl. 3-4.

Goldman 1942 — Goldman, H., "The Origin of the Greek Herm" *AJA* 46/1, s. 58-68.

Goldman-Jones 1942	Goldman, H.-Jones, F., "Terracottas from the Necropolis of Halae" *Hesperia* 11/4, 1942, s. 365-421.
Gordon 1958	Gordon, C.H., "Minoan Linear A" *JNES* 17/4, 1958, s. 245–255.
Gorman 2001	Gorman, V.B., *Miletos, The Ornament of Ionia : A History of the City to 400 B.C.E.*, Ann Arbor, Mich. : University of Michigan Press, 2001.
Göktürk 1996	Göktürk, M.T., "Kistophorik İzmir Definesi" *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1995 Yıllığı*, Ankara, 1996, s. 97-113.
GR	*Geographical Review*
Graf 1985	Graf, F., *Nordionische Kulte: Religionsgeschichtliche und Epigraphische Untersuchungen zu den Kulten von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokai*a, Zurich: Schweizerisches Institut in Rom, 1985.
Graf 2009	Graf, F., *Apollo*, London/New York: Routledge 2009.
Graf 2010	Graf, F., "Gods in Greek Inscriptions: Some Methodological Questions" *The Gods of ancient Greece: Identities and Transformations*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010, s. 55-80.
Grasso 2008	Grasso, A.T., *Il santuario della kourotrophos a Kyme eolica*, Arcavacata di Rende (Cs): Università della Calabria, 2008.
Graves 1957	Graves, R., *The Greek Myths Vol. 1*, New York: Penguin Books, 1957.
Green 1971	Green, J.R., "Choes of the Later Fifth Century" *BSA* 66, 1971, s. 189-228.

Grimal 1997 — Grimal, P., *Mitoloji Sözlüğü*, Çev: S. Tamgüç, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1997.

Guthrie 1952 — Guthrie, W.K.C., *Orpheus and Greek Religion: a Study of the Orphic Movement*, London: Methuen, 1952.

Guthrie 1954 — Guthrie, W.K.C., *The Greeks and Their Gods*, Boston:Beacon Press, 1954.

Gürdal 2007 — Gürdal, T., *Anadolu'da Apollon Kültü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

Hadzisteliou-Price 1969 — Hadzisteliou-Price, T., "The Crouching Child and 'Temple Boys'" *BSA* 64, 1969, s. 95-111.

Hadzisteliou-Price 1978 — Hadzisteliou-Price, T., *Kourotrophos: Cults and Representations of the Greek Nursing Deities*, Leiden: Brill, 1978.

Hagan 2013 — Hagan, S., "Death and Eternal Life at Beth Shean" *Expedition* 55/1, Spring 2013, s. 33-36.

Ham 1999 — Ham, G.L., "The Choes and Anthesteria Reconsidered: Male Maturation Rites and the Peloponnesian Wars" *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society*, ed. M.W. Padilla, Lewisburg, Pa.: Bucknell University Press, 1999, s. 201-218.

Harrison 1908 — Harrison, J.E., *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge: at the University Press,1908.

Harrison-Verral 1890 — Harrison, J.E.- Verral, M.G., *Mythology And Monuments of Ancient Athens Being a Translation of a Portion of the 'Attica' of Pausanias*, London: Macmillan 1890.

Hasluck 1912/1913	Hasluck, M., "Dionysos at Smyrna" *BSA* 19, 1912/1913, s. 89-94.
Hawkins 2007	Hawkins, S., "IvE 106:ΟΡΕΙΟΓΥΑΔΩΝ ΚΑΙ ΕΝΕΔΡΑΣ" *ZPE* 162, 2007, s. 117-124.
Hedreen 1992	Hedreen, G.M., *Silens in Attic Black-figure Vase-painting: Myth and Performance*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992.
Henrichs 1969	Henrichs, A., "Die Maenaden von Milet" *ZPE* 4, 1969, s. 223-241.
Henrichs 1978	Henrich, A., "Greek Maenadism from Olympias to Messalina" *HSCP* 82, 1978, s.121-160.
Hesperia	*Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
Higgins 1959	Higgins, R.A., *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum Vol. II*, Edinburg: T.& A.Constable Ltd.,1959.
Higgins 1969	Higgins, R.A., *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquites British Museum Vol. II*, Oxford: at the University Press, 1969.
Hill 1912	Hill, G.F., *Some Palestinian Cults in the Graeco-Roman Age (From the Proceedings of the British Academy, Vol. 5)*, London: Oxford University Press, 1912.
Holland 1933	Holland, L.B., "The Mantic Mechanism at Delphi" *AJA* 37/2, 1933, s. 201-214.
Holleaux 1906	Holleaux, M., "Note sur une inscription de Colophon Nova" *BCH* 30, 1906, s. 349-358.
Hoorn 1951	Hoorn, G.v., *Choes and Anthesteria*, Leiden: Brill, 1951.

Hoz 1994	Hoz, M.P.de, *Los Cultos Religiosos en Lidia a Través de la Epigrafía Griega*, Salamanca Üniversitesi Hint Avrupa ve Klasik Filoloji Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Salamanca, 1994.
HSCP	*Harvard Studies in Classical Philology*
HTR	*The Harvard Theological Review*
IG	*Inscriptiones Graecae*
IGSK	*Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien*
Ilgım 2008	Ilgım, M., *Afrodisyas - Sebasteion, Sevgi Gönül Salonu/ Aphrodisias Sebasteion: Sevgi Gönül Hall*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
Isler-Kerenyi 2007	Isler-Kerenyi, C., *Dionysos in Archaic Greece: An Understanding Through Images*, Leiden , Boston : Brill, 2007.
Isthmia VII	Raubitschek, I.K., *Isthmia VII: The Metal Objects 1952-1989*, Princeton: ASCSA, 1998.
IstMitt	*Istanbuler Mitteilungen*
Işın 1998	Işın, G., *Hellenistik ve Erken Roma Dönemleri'nde Patara Terrakottaları*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeooloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 1998.
IDidyma	Wiegand, T.- Rehm, A.- Harder, R., *Didyma II: Die Inschriften*, Berlin: Gebr. Mann, 1958.
IGR	*Inscriptiones Graecae ad res Romanas Pertinentes*

IK İznik II.2	Şahin, S., *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia). Teil II.2: Nr. 1230–1597, IGSK 10.2*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1982.
IvEphesos 1a	Wankel, H., *Die Inschriften von Ephesos. Teil 1.a: Nr. 1–47, IGSK 11.1*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1979.
IvEphesos 2	Merkelbach, R., Börker, C., *Die Inschriften von Ephesos. Teil 2: Nr. 101–599, IGSK 12*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1979.
IvEphesos 3	Engelmann, H.-Knibbe, D.-Merkelbach, R., *Die Inschriften von Ephesos: Teil 3, Nr: 600–1000, IGSK 13*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1980.
IvEphesos 4	Engelman, H.-Knibbe, D.-Merkelbach, R., *Die Inschriften von Ephesos. Teil 4: Nr. 1001–1445, IGSK 14*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1980.
IvEphesos 5	Borker, C.-Merkelbach, R., *Die Inschriften von Ephesos. Teil 5: Nr. 1446–2000, IGSK 15*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1980.
IvEphesos 7.1	Merkelbach, R.-Nollé, J.-Meriç, R., *Die Inschriften von Ephesos: 7.1*, *Nr: 3001-3500, IGSK* 17.1, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1981.
IvErythrai und Klazomenai 1	Engelman, H.-Merkelbach, R., *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai, Teil 1: Nr. 1-200, IGSK 1* Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1972.
IvErythrai und Klazomenai 2	Engelman, H.-Merkelbach, R., *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai, Teil 2, Nr. 201-536, IGSK 2*, Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1973.

IvIasos	Blümel,W., *Die Inschriften von Iasos. Teil 1, Nr. 1–218, IGSK 28.1*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1985.
IvMagnesia	Kern, O., *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin: W. Spemann, 1900.
IvPergamon	Fabricius, E.-Frankel, M.-Schuhchhardt, C., "Die Inschriften von Pergamon 1-2" *Altertümer von Pergamon* Bd. 8, Berlin: W. Spemann, 1890-1895.
IvPriene	Fredrich, C.-Prott, H. von-Schrader, H.-Wiegand, Th.-Winnefeld, H.-Gaertringen, H.von, *Inschriften von Priene*, Berlin: G. Reimer, 1906.
IvSmyrna 1	Petzl, G., *Die Inschriften von Smyrna. Teil 1, IGSK 23*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1982.
IvSmyrna 2.1	Petzl, G., *Die Inschriften von Smyrna. Teil 2.1, IGSK 24.1*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1987.
IvTralleis und Nysa	Poljakov, F.B., *Die Inschriften von Tralleis und Nysa, IGSK 36*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1989.
İdil 1989	İdil, V., "Aiolya'da Kyne Antik Kentinde Yapılan Yeni Kazılar" *Belleten* 53, Sayı 206-208, Ağustos-Aralık 1989, s. 505-523.
İdil 1999	İdil, V., *Nysa ve Akharaka / Nysa and Acharaca*, İstanbul: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, 1999.
JDI	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
JHS	*The Journal of Hellenic Studies*
JNES	*Journal of Near Eastern Studies*

JÖAI	*Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*
Kaplan 2010	Kaplan, D., "Frank Calvert Koleksiyonu'ndan Bir Grup Oturan Çocuk *Terrakotta*'ları" *Anadolu/Anatolia* 36, 2010, 127-147.
Karageorghis ve diğ. 2000	Karageorghis, V.-Mertens, J.R.-Rose, M.E., *Ancient Art from Cyprus: The Cesnola Collection in the Metropolitan Museum of Art*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2000.
Karouzou 1946	Karouzou, S.P., "Choes" *AJA* 50/1, 1946, s.122-139.
Kayan 1996	Kayan, İ., "Klaros Kazı Alanında Jeomorfolojik - Jeoarkeolojik Araştırmalar" *Ege Coğrafya Dergisi* 8, 1996, s.1-24.
Kerenyi 1976	Kerenyi, C. *Dionysos. Archetypal Image of Indestructible Life*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1976.
Kern 1922	Kern, O., *Orphicorum Fragmenta*, Berolini: Apud Weidmannos, 1922.
Knibbe 1964-5	Knibbe, D., "Epigraphische Nachlese im Bereiche der Ephesischen Agora", *JÖAI* 47, 1964-65, s. 1-44.
Knibbe 1972-75	Knibbe, D., "Neue Inschriften aus Ephesos, 4-7" *JÖAI* 50B, 1972-75, s. 1-79.
Konuk 2003	Konuk, K., *Karun'dan Karia'ya, Muharrem Kayhan Koleksiyonundan Erken Anadolu Sikkeleri / From Kroisos To Karia, Early Anatolian Coins from the Muharrem Kayhan Collection*, İstanbul: Ege Yayınları, 2003.
Koutroumpake Shaw 1987	Koutroumpake Shaw, M., ""A Bronze Figurine of a Man from the Sanctuary at

Kommos, Crete" Εἰλαπίνη: τόμος τιμτικὸς γιὰ τὸν καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτνα, Herakleion, 1987, s. 371-382.

Kraemer 2004 — Kraemer, R.S., *Women's Religions in the Greco-Roman World: A Sourcebook*, USA: Oxford University Press, 2004.

KST — *Kazı Sonuçları Toplantısı*

La Genière 1998a — La Genière, J. De, "1996 Yılı Klaros Kazılarının Kısa Anlatımı" *KST* 19/1, Ankara, 1998, s. 745-754.

La Genière 1998b — La Genière, J. De, "Claros. Bilan Provisoire de dix campagnes de fouilles", REA 100/ Nos. 1-2, 1998, 235-256.

La Genière 2007 — La Genière, J. De, "Sanctuaire d'Apollon à Claros. Etat de la question" *Frühes Ionien : eine Bestandsaufnahme: Panionion-Symposion Güzelçamlı*, 26.September-1. Oktober 1999, s. 179-185.

Larisa III — Boehlau, J.-Schefold, K., *Larisa am Hermos: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934. 3. Die Kleinfunde*, Berlin: Walter de Gruyter, 1942.

Larson 2001 — Larson, J., *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*, Oxford, New York: Oxford University Press, 2001.

Larson 2007 — Larson, J. *Ancient Greek Cults*, New York: Routledge, 2007.

Laumonier 1958 — Laumonier, A., *Les Cultes Indigénes en Carie*, Paris: De Boccard, 1958.

Lebe 2013 — Lebe, F., *İDÇ Nekropol'ünde 2009-2011 Yılları Arasında Mezar Dışından Gelen Figürinler*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı,

Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2013.

Leyenaar-Plaisier 1979 — Leyenaar-Plaisier, P.G., *Les Terres Cuites Greques et Romaines. Catalogue de la Collection du Musée National des Antiquités a Leiden*, Tome III, Leiden: Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 1979.

Lidell-Scott 1940 — Lidell, H.G.-Scott, R., *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1940.

LIMC III — *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae III/1-2 (Atherion-Eros)*, Zürich, München: Artemis Verlag, 1986.

LIMC IV — *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae IV/1-2 (Eros-Herakles)*, Zürich, München: Artemis Verlag, 1988.

Maas-McIntosh Snyder 1989 — Maas, M.--McIntosh Snyder, J., *Stringed Instruments of Ancient Greece*, New Haven: Yale University Press, 1989.

Mackenzie 1917 — Mackenzie, D.A., *Myths of Crete and Pre-Hellenic Europe*, London: Gresham, 1997.

Macridy 1905 — Macridy, Th., "Altertümer von Notion" *JÖAI* VIII, 1905, s. 155-173.

Macridy 1912 — Macridy, Th., "Antiquités de Notion" *JÖAI* 15, 1912, s. 36-67.

Malay 1994 — Malay, H., *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum*, (Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris 19), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994.

MAMA V — Cox, C.W.M.- Cameron, A., "Monuments from Dorylaeum and Nacolea" *Monumenta Asiae Minoris Antiqua V*, Manchester: Manchester University Press, 1937.

Mathiesen 1999	Mathiesen,T.J., *Apollo's Lyre: Greek Music and Music Theory in Antiquity and the Middle Ages*, Lincoln, London: University of Nebraska Press, 1999.
McIntosh Snyder 1972	McIntosh Snyder, J., "The Barbitos in the Classical Period", *CJ* 67/4, 1972, s. 331-342.
MEFRA	*Mélanges de l'Ecole française de Rome Antiquité*
Mellink 1960	Mellink,M., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 64/1, 1960, s. 57-69.
Merkelbach 1972	Merkelbach, R., "Milesische Bakchen" *ZPE* 9, 1972, s. 77-83.
Merkelbach 1979	Merkelbach, R., "Die ephesischen Dionysosmysten vor der Stadt" *ZPE* 36, 1979, s. 151-156.
Merkelbach 1985	Merkelbach, R., "Eine Inschrift des Weltverbandes der dionysischen Technitai (CIG 6829)" *ZPE* 58, 1985, s. 136-138.
Middleton 1888	Middleton, J.H., "The Temple of Apollo at Delphi" *JHS* 9, 1888, s. 282-322.
Mikalson 1977	Mikalson, J.D., "Religion in the Attic Demes", *AJPh* 98/4, 1977, s. 424-435.
Milet I.3	Kawerau, G.-Rehm, A., *Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, Bd. 1, Heft 3: Das Delphinion in Milet*, Berlin: G. Reimer, 1914.
Miller 1974	Miller, S.G., "Menon's Cistern" *Hesperia* 43/2, 1974, s. 194-245.
Miller 1980	Miller, S.G., "Excavations at Nemea, 1980" *Hesperia* 50/1, 1981, s. 45-67.

Mollard-Besques 1963 — Mollard-Besques, S., *Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs et Romains II Myrina*, Paris: Musée National, 1963.

Moore-Blunt 1981 — Moore-Blunt, J., "Enemies of the Vine: Three Epigrams" *Mnemosyne* XXXIV, fasc.3-4, 1981, s. 322-330.

Moretti 1999-2000 — Moretti, J.C., "The Theater of the Sanctuary of Dionysus Eleuthereus in Late Fifth-Century Athens" *Illinois Classical Studies* 24/25, 1999-2000, s. 377-398.

Muss-Arnolt 1892 — Muss-Arnolt, W., "On Semitic Words in Greek and Latin" *TAPA* 23, 1892, s. 35-156.

Myres 1940-5 — Myres, J.L., "Excavations in Cyprus, 1913" *BSA* 41, 1940-1945, s. 53-104.

Newcomer 1907 — Newcomer, C.B., "Maron, A Mythological Study", *CP* Vol.2/2, 1907, s. 193-200.

Nicholls 1995 — Nicholls, R.V., "The Stele-Goddess Workshop: Terracottas from Well U 13:1 in the Athenian Agora" *Hesperia* 64/4, 1995, s. 405-492.

Nilsson 1957 — Nilsson, M.P., *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age*, Lund: Gleerup 1957.

Nilsson 1972 — Nilsson, M.P., *The Mycenaean Origin of Greek Mythology*, Berkeley: University of California Press, 1972.

Nilsson 1988 — Nilsson, M.P., *Geschichte der Griechischen Religion: Die hellenistische und Römische Zeit*, München: Beck, 1988.

Nock 1958 — Nock, A.D., "A Cult Ordinance in Verse" *HSCP* 63, 1958, s. 415-421.

Olsen 1998 — Olsen, B.A., "Women, Children and the Family in the Late Aegean Bronze Age: Differences in Minoan and Mycenaean Constructions of Gender" *World Archaeology* 29/ 3,1998, s. 380-392.

Olynthus VII — Robinson, D.M., *Excavations at Olynthus Part VII, The Terra-Cottas of Olynthus Found in 1931*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1933.

Olynthus XIII — Robinson, D.M., *Excavations at Olynthus Part XIII, Vases Found in 1934 and 1938*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1950.

Olynthus XIV — Robinson, D.M., *Excavations at Olynthus Part XIV, Terracottas, Lamps and Coins Found in 1934 and 1938*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1952.

Oster 1990 — Oster, R.E., "Ephesus as a religious center under the Principate " *ANRW* 2.18.3, 1990, s. 1661-1728.

Otto 1965 — Otto, W., *Dionysus: Myth and Cult*, Bloomington and London: Indiana University Press, 1965.

Özgünel 2001 — Özgünel, C., *Smintheion Troas'ta Kutsal Bir Alan*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 2001.

Önol 2009 — Önol, İ., *2001 - 2007 Yılları Arasında Klaros Kazılarında Ele Geçen Sikkeler*, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009.

Özlem 1998 — Özlem, P., *Lydia ve Phrygia'da Ele Geçen Kefaret Yazıtları (Confessiones)*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1998.

Öztürk 2010	Öztürk, B., *Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asyası'nda Dionysos Kültü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010.
Özyar ve diğ. 2012	Özyar, A., Ünlü, E., Karaıc, S., Külekçıoğlu, Ç., Pilavcı, T., "Tarsus-Gözlükule 2010 Yılı Kazısı" *KST* 33/2, Ankara, 2012, s. 413-450.
Özyiğit 1998	Özyiğit, Ö., "1996 yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", *KST* 19/1, Ankara, 1998, s.763-794.
Özyiğit 2003	Özyiğit, Ö., "Phokaia'da Akurgal'ın Kazıları Işığında Son Dönem Kazı Çalışmaları" *Anadolu/Anatolia* 25, 2003, s. 97-107.
Padgett 2000	Padgett, J.M., "The Stable Hands of Dionysos: Satyrs and Donkeys as Symbols of Social Marginalization in Attic Vase Painting" *Not the Classical ideal : Athens and the construction of the other in Greek art*, Leiden ; Boston : Brill, 2000, s. 43-70.
Paleothodoros 2012	Paleothodoros, D., "Dionysos in Late Archaic Athens" *Electra* 2, 2012, s. 51-67.
Papadopoulos 2007	Papadopoulos, J.K., *The Art of Antiquity: Piet de Jong and the Athenian Agora*, Athens: ASCSA, 2007.
Papadooulos-Paspalas 1999	Papadooulos, J.K.-Paspalas, S.A., "Mendaian as Chalkidian Wine" *Hesperia* 68/2, 1999, s. 161-188.
Paquette 1984	Paquette, D., L*'instrument de musique dans la céramique de la Grèce antique: études d'organologie*, Paris : Diffusion de Boccard, 1984.
Parke 1985	Parke, H.W., *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, London: Croom Helm, 1985.

Parker 1988 — Parker, R., "Demeter, Dionysus and the Spartan Pantheon" *Early Greek cult practice. Proceedings of the 5th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 june, 1986*, Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 1988, s. 99-104.

Peirce 1993 — Peirce, S., "Death, Revelry, and 'Thysia'" *CA* 12/2, 1993, s. 219-266.

Peirce 1998 — Peirce, S., "Visual language and Concepts of Cult on the 'Lenaia Vase'" *CA* 17/1, 1998, s. 59-95.

Picard 1922a — Picard, C., *Éphèse et Claros: recherches sur les sanctuaires et les cultes de l'Ionie du Nord*, Paris: E. de Boccard, 1922.

Picard 1922b — Picard, C., "Un oracle d'Apollon Clarios à Pergame" *BCH* 46, 1922, s. 190-197.

Pickard-Cambridge 1927 — Pickard-Cambridge, A.W., *Dithyramb Tragedy and Comedy*, Oxford: Clarendon, 1927.

Pilafidis-Williams 2009 — Pilafidis-Williams, K., "The Mycenaean kourotrophos Figurine at the Sanctuary of Aphaia on Aigia" *Encounters with Mycenaean figures and figurines*, Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 2009, s.113-124.

Pişkin Ayvazoğlu 2014 — Pişkin Ayvazoğlu, C., "Dionysos and the Festival of Anthesteria at Claros" *Le Sanctuaire de Claros et Son Oracle, TMO* 65, 2014,, s. 99-107.

Plassart-Picard 1913 — Plassart, A.-Picard, C., "Inscriptions d'Éolide et d'Ionie" *BCH* 37, 1913, s. 155-246.

Polat ve diğ. 2008	Polat, G.- Polat, Y.-Yağız, K.-Küçük, T.-Zunal,O., "Antandros 2006 Yılı Kazıları" *KST* 29/2, Ankara, 2008, s. 455-476.
RE	*Pauly-Wissowa, Realencyclopadie der Classischen Altertumwissenchaft*
REG	*Revue des Études Grecques*
Ridgway 2001	Ridgway, B.S., *Hellenistic Sculpture I. The Styles of ca. 331-200 B.C.*, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 2001.
Robert 1911	Robert, C., *Die Masken der neueren attischen Komoedie*, Halle A.S.:Niemeyer, 1911.
Robert 1935	Robert, L., "Inscriptions de Lesbos et de Samos" *BCH* 59, 1935, s. 471-488.
Robert 1960	Robert, L., "Fouilles de Claros 1959" *TAD* X-1, 1960, s. 58-59.
Robert 1974	Robert, L., *Opera Minora Selecta. Epigraphie et Antiquités Grecques, 4. Bibliographie et Rapports sur les Cours et les Travaux*, Amsterdam: Hakkert, 1974.
Robert 1977	Robert, L., "Documents d'Asie Mineure" *BCH* 101/1, 1977, s. 43-132.
Robert 1983	Robert, L., "Documents d'Asie Mineure" *BCH* 107/1, 1983, s. 497-599.
Robert 1989	Robert, L., *Opera Minora Selecta. 7 vols. Amsterdam 1969-1974, 1989-1990*. Vol. 5, 1989.
Robert-Robert 1968	Robert, J.-Robert, L.,"Bulletin épigraphique" *REG* 81/386-388, Juillet-décembre 1968, s.420-549.

Robert-Robert 1977 — Robert, J.-Robert, L., "Bulletin épigraphique" *REG* 90/430-431, Juillet-décembre 1977, s.314-448.

Robert-Robert 1989 — Robert., L.-Robert, J., *Claros I. Décrets Hellénistiques*, Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, 1989.

Robert-Robert 1992 — Robert, L.-Robert, J., "Décret de Colophon pour un chresmologue de Smyrne appelé à diriger l'oracle de Claros" *BCH* 116/1, 1992, s. 279-291.

Robertson 1993 — Robertson, N., "Athens' Festival of the New Wine" *HSCP* 95, 1993, s. 197-250.

Robinson 1948 — Robinson, D.M., "Three New Inscriptions from the Deme of Ikaria" *Hesperia* 17/2, 1948, s. 141-143.

Rogers 2012 — Rogers, G.M., *The Mysteries of Artemis of Ephesos*, New Haven: Yale University Press, 2012.

Roller 2004 — Roller, L.E., *Ana Tanrıça'nın İzinde. Anadolu Kybele Kültü*, Çev. B.Avunç, İstanbul: Homer Kitabevi, 2004.

Rutter 2003 — Rutter, J.B, "Children in Aegean Prehistory" *Coming Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*, ed. J. Neils, J.M. Oakley, New Haven: Yale University Press, 2003, s. 31-57.

Sakellariou 1958 — Sakellariou, M.B., *La Migration Grecque en Ionie*, Athènes: Institut Français d'Athènes, 1958.

Salman 2003 — Salman, B., *Antik Çağ'da Güneş Saatleri ve Zaman Kavramı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji

Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003.

Samuel 1972 — Samuel, A.E., *Greek and Roman Chronology: Calendars and Years in Classical Antiquity*, München: Verlag C.H. Beck, 1972.

Schwarzmaier 2010 — Schwarzmaier, A., "Theater Masks" *The Art of Ancient Greek Theater*, Los Angeles, California: J. Paul Getty Museum, 2010, s.42-45.

Seaford 1981 — Seaford, R., "Dionysiac Drama and the Dionysiac Mysteries" *CQ* 31/2, 1981, s. 252-275.

Seaford 2006 — Seaford, R., *Dionysos*, London, Newyork: Routledge, 2006.

SEG — *Supplementum Epigraphicum Graecum*[2]

Seyrig 1929 — Seyrig, H., "La Triade héliopolitaine et les temples de Baalbek" *Syria* 10/4, 1929, s.314-356.

Shaw 2000 — Shaw, M. C., "The Sculpture from the Sanctuary" *Kommos IV: The Greek Sanctuary, Part 1*, Princeton, Oxford: Priceton University Press, 2000, s. 135-209.

Sınn 1988 — Sınn, U., "Der Kult der Aphaia auf Aegina" *Early Greek Cult Practic:, Prooceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish ınstitute at Athens (26-29 June 1986)*, Stockholm: Svenska Institutet i Athen 1988, s. 149-159.

[2] http://referenceworks.brillonline.com/browse/supplementum-epigraphicum-graecum

Simon 1983	Simon, E., *Festivals of Attica: an Archaeological Commentary*, Madison, Wis.: The University of Wisconsin Press, 1983.
Sina 2004	Sina, A., "Eleusis'te Deemeter Kültü ve Kadın Ritüelleri" *Ankara Üniversitesi DTCF* Dergisi 44/1, 2004, s.37-52.
Smith 2002	Smith, R.R.R., *Hellenistik Heykel*, İstanbul: Homer Kitapevi, 2002.
Smith 2007	Smith, A.C., "Komos Growing up among Satyrs and Children" *Hesperia Supplements 41, Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy,* 2007, s. 153-171.
Sokolowski 1955	Sokolowski, F., *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, Paris: E. de Boccard, 1955.
Sokolowski 1969	Sokolowski, F., *Lois Sacrées de Cités Grecques*, Paris: E. De Boccard, 1969.
Sourvinou-Inwood 2003	Sourvinou-Inwood, C., *Tragedy and Athenian Religion*, Lanham, Maryland: Lexington Books, 2003.
Soykal-Alanyalı 2002	Soykal-Alanyalı, F., "Ephesos'da Bulunmuş Olan bir Terrakotta Figürin Işığında Kourotrophoi" *II. Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu* (17-30.Haziran.2002, Eskişehir), Eskişehir Tepebaşı Belediyesi, 2002.
Stafford 2005	Stafford, E., " 'Without you no is happy': the Cult of Health in Ancient Greece" *Health in Antiquity*, ed. H. King, Routledge: London and New York, 2005, s. 120-135.
Stanislawski	Stanislawski, D., "Dionysus Westward: Early Religion and the Economic Geography of Wine" *GR* 65/4, 1975, s. 427-444

Stewart 1982 — Stewart, A., "Dionysos at Delphi. The pediments of the sixth temple of Apollo and religious reform in the age of Alexander" *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, Washington: National Gallery of Art, 1982.

Storey-Allan 2005 — Storey, I.C.-Allan, A., *A Guide to Ancient Greek Drama*, Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005.

Straten 1981 — Straten, F.T. van, "Gifts for Gods" *Faith, Hope and Worship: Aspects of Religious Mentality in Ancient World*, Leiden: Brill, 1981, s. 65-104.

Strauss Clay 1996 — Strauss Clay, J., "Fusing the Boundaries: Apollo and Dionysos at Delphi", *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens*, Vol.11/1, 1996, s. 83-100.

Symeonoglou 1985 — Symeonoglou,S., *The Topography of Thebes: from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton: Princeton University Press, 1985.

Şahin 1998 — Şahin, N., *Klaros, Apollon Klaros Bilicilik Merkezi*, İstanbul: Ege Yayınları, 1998.

Şahin 2001 — Şahin, N., *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul: AKMED / Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2001.

Şahin 2008 — Şahin,I., "Cult of Kharites in Klaros" *1. Uluslararası Antik Dönemde Kehanet ve Apollon'un Anadolu Kültleri Sempozyum Bildirileri 17-20 Ağustos 2005, Ege Üniversitesi/İzmir*, AD XII, 2008/2, s. 205-212.

Şahin 2011 — Şahin, N., "Klaros 2009" *KST* 32/2, Ankara, 2011, s. 151-163.

Şahin 2013	Şahin, N., *Antik Dönemde Anadolu'da Kadın*, İzmir: E.Ü. Yayınları: Edebiyat Fakültesi Yayın No: 175, 2013.
Şahin 2015	Şahin, N., "Klaros Doğuran Ana Tanrıça Heykelciği ve Kolophon Ülkesi'nde Ana Tanrıça Kimliği" *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan*, İstanbul: Ege Yayınları, 2015, s.587-595.
Şahin-Debord 2011	Şahin, N.-Debord, P., "Découvertes récentes et installation du culte d'Apollon pythien à Claros" *PALLAS: Revue d'études antiques* 87, 2011, s. 169-204
Şahin ve diğ. 2003	Şahin, N.-Ersoy, A.-Tanrıver, C.-Şahin, I.-Akat, S., "Klaros 2011" *KST* 24/2, Ankara, 2003, s. 81-90.
Şahin ve diğ. 2004	Şahin, N. - Tanrıver,C. - Şahin,I .- Ersoy,A. - Akar, D.S. - Akat, S. - Ful, Şengül, "Klaros 2002 Yılı Kazı, Restorasyon ve Epigrafi Çalışmaları", *KST* 25/2, Ankara, 2004, s. 73-86.
Şahin ve diğ. 2013	Şahin, N., Zunal, O., Pişkin,C., Karakan, G., "Klaros 2011" *KST* 34/2, Ankara, 2013, s.253-264.
Şakar 2009	Şakar, G., *Smyrna Antik Kentinde Bulunan Pişmiş Toprak Figürinler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009.
Şimşek 2001	Şimşek, C., "Karahayıt Kabartması" *Arkeoloji ve Sanat* 100, Ocak-Şubat 2001, s.5-15.
TAD	*Türk Arkeoloji Dergisi*

TAM III/1	*Tituli Asiae Minoris III: Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti 1. Tituli Termessi et agri Termessensis,* ed. Rudolf Heberdey. Vienna 1941.
Tanrıver 1996	Tanrıver, C., *Antik Devirde Lydia'da Sosyal ve Ekonomik Amaçlı Dernekler*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1996.
TAPA	*Transactions of the American Philological Association*
Taşlıklıoğlu 1963	Taşlıklıoğlu, Z., *Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1963.
Thomson 1943	Thomson, G., "The Greek Calendar" *JHS* 63, 1943, s. 52-65.
Thomson 1946	Thomson, G., *Aeschylus and Athens a Study in the Social Origins of Drama*, London: Lawrence and Wishart, 1946.
Thomson 1995	Thomson, G., *Tarihöncesi Ege I*, Çev: C. Üster, İstanbul: Payel Yayınevi, 1995.
Tiryaki 2001-2	Tiryaki, G., "İvriz Kabartması Işığında Anadolu'da şarap-Tanrı Anlayışı ve Bu Anlayışın Gelişimi Üzerine" *Adalya* V, 2001-2002, s. 59-72.
Tissot 1878	Tissot, C.J., "Inscription grecque et latine de Tunisie ; inscriptions de Naxos" *BCH* 2, 1878, s. 587-588.
TMO	*Travaux de la Maison de l'Orient*
Tüfekçi Sivas 2012	Tüfekçi Sivas, T., "Şarhöyük-Dorylaion'dan Pişmiş Toprak Bir Kourotrophos Figürini" *İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı*, Edirne: Trakya

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları 2012/3, 2012.

Uz 2014 — Uz, D.M., *Teos'taki Dionysos Tapınağı*, Ankara: Odtü Mimarlık Fakültesi Yayınları, 2014.

Várhelyi 2001 — Várhelyi, Z., "Magic, religion, and syncretism at the oracle of Claros" *Between Magic and Religion: Interdisciplinary Studies in Ancient Mediterranean Religion and Society*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2001, s. 13-31.

Varinlioğlu 1980 — Varinlioğlu, E., "Inscriptions from Erythrae"" *ZPE* 38, 1980, s. 149-156.

Varinlioğlu 1981 — Varinlioğlu, E., "Inscriptions from Erythrae" *ZPE* 44, 1981, s. 45-50.

Vernant-Vidal Naquet 2012 — Vernant, J.P.-Vidal Naquet, P., *Eski Yunan'da Mit ve Tragedya*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.

Waugh 2009 — Waugh, N., "Visualising fertility at Artemis Orthia's site" *BSA 16*, 2009, s. 159-167.

Webster 1960 — Webster, T.B.L., "Greek Dramatic Monuments from the Athenian Agora and Pnyx" *Hesperia* 29/3,1960, s. 254-284.

Wegner 1949 — Wegner, M., *Das Musikleben der Griechen*, Berlin: W. de Gruyter, 1949.

Winter 1903 — Winter, F., *Die antiken Terrakotten (Band III): Die Typen der figürlichen Terrakotten*, Berlin und Stuttgart: Verlag von W. Spemann, 1903.

Yılmaz 2008 — Yılmaz, F., "Apollon Klarios Kutsal Alalanındaki 'Kutsal Yol'un Seramik Buluntulara Göre Tarihlendirilmesi" *1.Uluslararası Antik Dönemde Kehanet ve*

Apollon'un Anadolu Kültleri Sempozyum Bildirileri (17-20.Ağustos.2005), AD XII, 2008/2, s. 247-268.

Yüksel 1990 — Yüksel, A., "Antik Yunan Tiyatrosunda Komedyanın Evreleri" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 33/1.2, s. 557-569.

Zeren 2004 — Zeren, M., *Klazomenai`de Ele Geçen M.Ö. 4. Yüzyıl Kap Formları*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2004.

ZPE — *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

Zunal 2014 — Zunal, O., *Klaros Protogeometrik ve Geometrik Dönem Seramikleri*, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2014.

Antik Kaynaklar

Aelianus	*De Natura Animalium*
	Varia Historia
Aelius Aristides	*Orationes*
Aiskhines	*Orations*
Akhilleus Tatios	*Leucippe et Clitophon*
Apollodoros	*Bibliotheka*
Apollonios Rhodios	*Argonautika*
Aristophanes	*Akharneis*
	Ornithes
	Batrakhoi
	Thesmophoriazousai
Arrianos	*Anabasis*
Athenaios	*Deipnosophistae*
Cicero	*De Natura Deorum*
Clemens Alexandrinus	*Protrepticus*
Demosthenes	*Orationes*
Diodoros Sicullus	*Bibliotheca Historica*
Euripides	*Alkestis*
	Bakkhai
	İphigeneia en Taurois
	Hiketides
	Kyklops

Eustathius	*Commentarii Dionysium Periegetam*
Firmicus Maternus	*De Errore Profanarum Religionum*
Herodotos	*Historiai*
Hesiodos	*Erga kai Hemerai*
	Theogonia
Hesykhios	*Leksikographos*
Himerius	*Orationes*
Homeros	*İliada*
	Odysseia
Homerik Hymnoi	
Hyginus	*De Astronomia*
	Fabulae
Isocrates	*De Pace*
Livius	*Historia de Roma*
Lykophron	*Aleksandra*
Makrobios	*Saturnalis*
Nonnos	*Dionysiaka*
Orphikoi Hymnoi	
Oppianus	*Kynegetika*
Ovidius	*Fasti*
	Metamorphoses
Pausanias	*Hellados Periegesis*
Photios	*Patriarchae Leksicon*

Philostratus	*Vita Apollonii Tyana*
Platon	*Phaidron*
	Politeia
Plinius	*Naturalia Historia*
Plutarkhos	*Aleksandros*
	Antonius
	De Cupiditate Divitiarum
	De E apud Delphos
	De Iside et Osiride
	Quaestiones Convivales
	Quaestiones Graecae
Polluks	*Onomastikon*
Pseudo-Plutarkhos	*de Fluviis*
Scholia in Nicandrum Alexipharmaca	
Scholia in Nicandrum Theriaca praefatio	
Sophokles	*Ikhneutai*
	Trakhiniai
Strabon	*Geographika*
Suidas	*Leksikographos* (=Suda)
Tacitus	*Annales*
Tatianos	*Oratio ad Graecos*
Varro	*de Re Rustica*
Vergillius	*Georgika*

Thukydides	*Historiai*
Tzetzes	*Skholia eis Lykophrona Alexandra*

Diğer Kısaltmalar

A.g.e.	Adı geçen eser
Bd.	Band
Bkz.	Bakınız
dn.	Dip not
Fasc.	Fascicule / Fasikül
Fig.	Figür
Kat. no.	Katalog numarası
Lev.	Levha
Pl.	Plate
Res.	Resim
s.	sayfa numarası
Şek.	Şekil
Taf.	Tafel
v.d.	ve devamı
ve diğ.	ve diğerleri (ikiden fazla yazarı olan yayınlar için tercih edilir)
Vol.	Volume

KATALOG

KATALOG NO: 1

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.3 cm; Ağız H: 6.1 cm; Kulp H: 6.1 cm

Hamur Rengi: 10 YR 6/4 açık sarımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtma kısmı daraltılmıştır. Dar oturma düzleminden yükselerek iç bükey bir kavisle küresel gövdeye geçilmektedir. Uzun ve kalın boyunludur. Şerit kulp ağız hizasından yükselmeden geniş bir açıyla üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 2

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.3 cm; Ağız H: 9 cm.

Hamur Rengi: 7.5 YR 5/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Kulp tümüyle kırıktır. Ağızda akıtma kısmı daraltılmıştır. Silindirik içi dolu yüksek dipli, sarkık küresel gövdeli, ince ve uzun boyunludur.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 3

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3 cm; Ağız H: 7.9 cm; Kulp H: 8.1 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Seyrek gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Dış yüzeyde beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtma kısmı geniştir. Geniş oturma düzleminden olup iç bükey bir kavisle gövdeye geçilmektedir. Kısa ve karın genişliğine göre ince boyuna sahip olup gövde genel olarak armut görünümündedir. Ağız hizasından fazla yüksek olmayan oval kesitli kulp dar bir açı ile gövde ortasına birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 4

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.8 cm; Ağız H: 7.4 cm; Kulp H: 7.5 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 7/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli, mika ve kireç katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtma kısmı geniştir. Dar oturma düzleminden iç bükey kavisle şişkin torba gövdeye geçilmektedir. Kısa ve kalın boyunludur. Ağız hizasından fazla yükselmeyen kulp dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir. Kulp üzerinde ince bir yiv bulunmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 105/Fig.7

KATALOG NO: 5

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.1 cm; H: 6 cm; Kulp H: 6.3 cm.

Hamur Rengi: 2.5 YR 6/4 açık kırmızımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağzın bir yanı kırık ve eksiktir. Dar bir oturma düzleminden iç bükey kavisle torba gövdeye geçilmektedir. Kısa ve kalın boyunludur. Oval kesitli kulp ağız hizasından az yükseldikten sonra geniş bir açı ile gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 6

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.6 cm; H: 6.6 cm; Kulp H: 6.7 cm.

Hamur Rengi: 5 YR 6/4 açık kırmızımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: Gözenekli bir yapıya sahiptir. Mika, ince taşçık ve ince kireç katkılıdır.

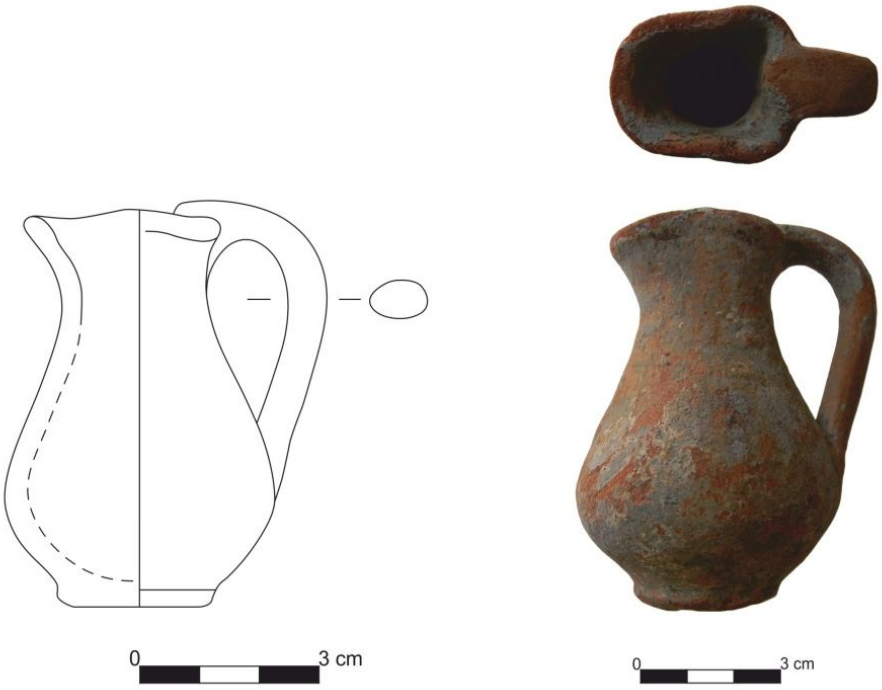
Pişme: Orta

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Dar bir oturma düzlemine sahip, torba gövdeli, kalın boyunludur. Oval kesitli kulp ağız hizasından az yükseldikten sonra dar bir açı ile gövde ortasına birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 7

Buluntu Tarihi: 1995 - 1996

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.6 cm; Ağız H: 6 cm; Kulp H: 6.6 cm.

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı.

Hamur Özellikleri: İnce kireç, ince deniz kumu ve mika katkılıdır.

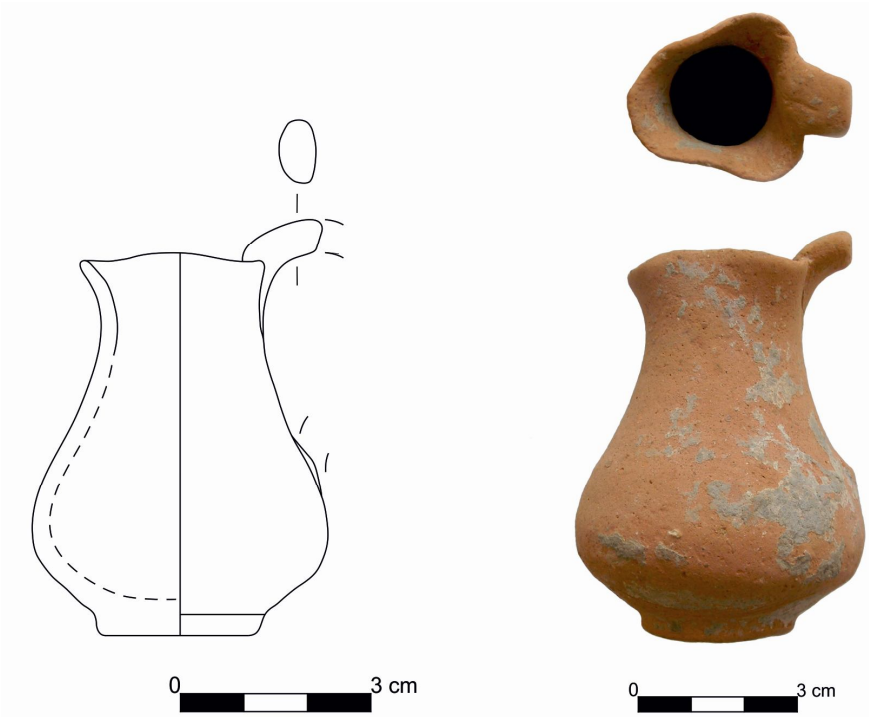
Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağız çevresinde aşınmalar bulunmaktadır. Kulp kırıktır. Dar oturma düzlemine sahip, torba gövdelidir. Az bir kısmı korunmuş olan oval kesitli kulbun ağız hizasından yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 8

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.4 cm; Ağız H: 5.2 cm; Kulp H: 5.7 cm.

Hamur Rengi: 7.5 YR 7/4 pembe

Hamur Özellikleri: Gözenekli, mika ve kum katkılıdır.

Pişme: Orta

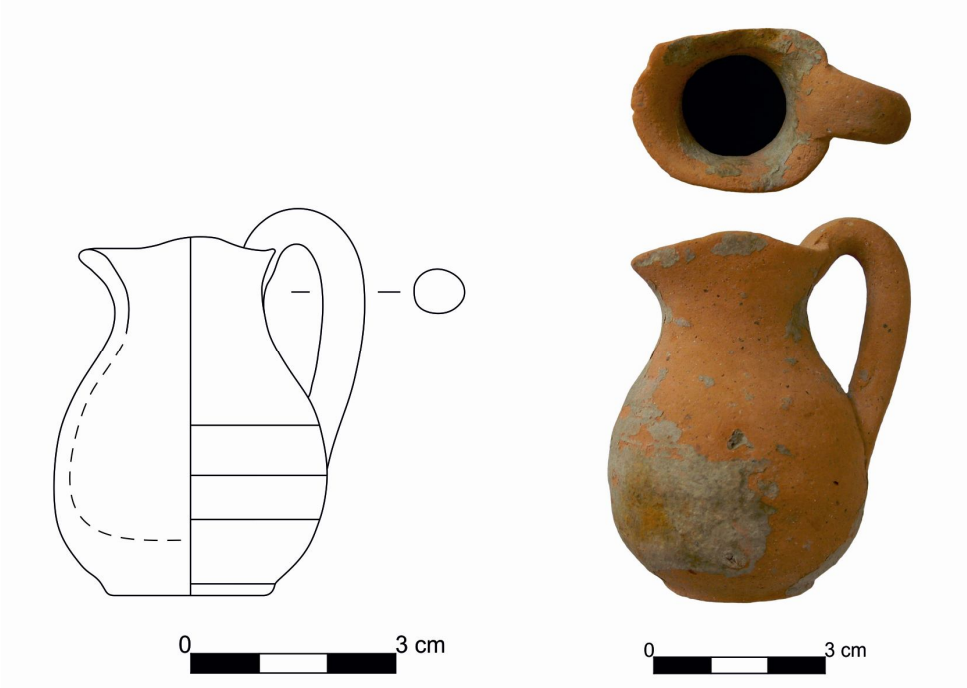
Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: 10 YR 7/8 sarı

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağzın bir kenarı kırıktır. Dar oturma düzleminden sahiptir. Küresel gövdeli, kısa ve kalın boyunludur. Ağız hizasından yüksek, yuvarlak kesitli kulp dar bir açı ile gövdeye birleşmektedir. Gövde üzerinde sarı boya izleri gözlenmiştir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 105/Fig.7

KATALOG NO: 9

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.4 cm; H: 4.7 cm; Kulp H:4.9 cm.

Hamur Rengi: 5 YR 6/4 açık kırmızımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: Gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: içte ve dışta beyaz astar gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Geniş bir oturma düzlemine sahip, şişkin torba gövdeli, kısa ve kalın boyunludur. Yuvarlak kesitli kulp ağız hizasından yükseldikten sonra geniş bir açı ile gövde ortasına birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 104/Fig.4

KATALOG NO: 10

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3.1 cm; H: 5.9 cm.

Hamur Rengi: 7.5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli yapıya sahiptir. İnce kireç, ince deniz kumu ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

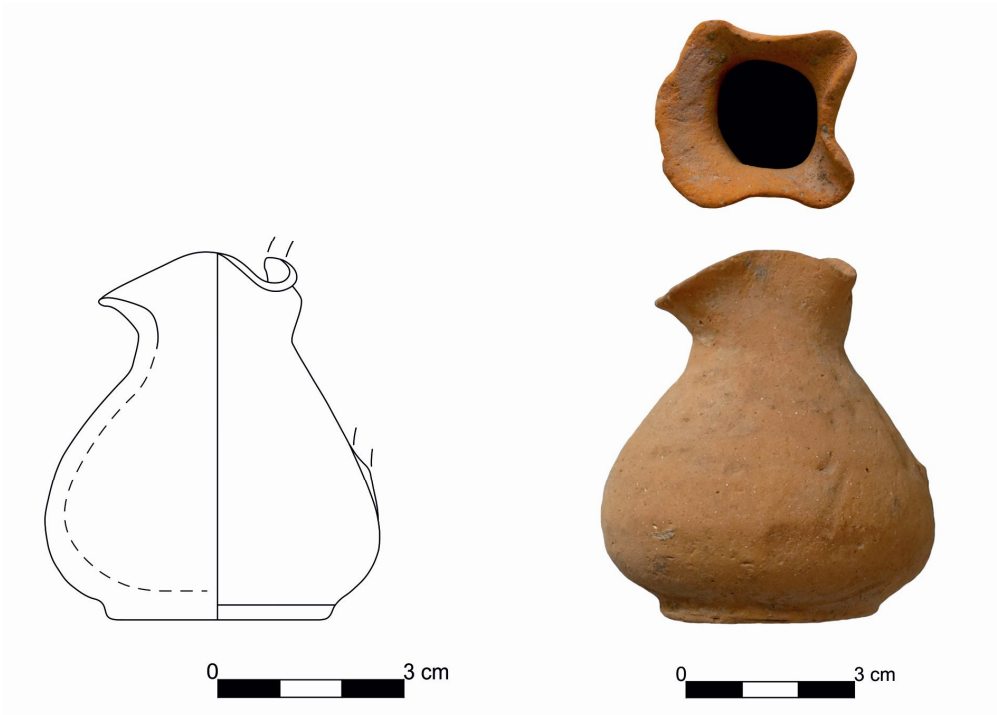
Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Geniş akıtacak kısmında aşınma bulunmaktadır. Ağızda akıtma kısmı geniştir. Kulp tümüyle kırık ve eksiktir. Geniş oturma düzlemine sahip, kısa ve kalın boyunlu, şişkin karınlıdır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 105/Fig.7

KATALOG NO: 11

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3 cm; Ağız H: 7.8 cm; Kulp H: 8.5 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 5/6 güçlü kahverengi

Hamur Özellikleri: Gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Gövde üzerinde kırıklar bulunmaktadır. Ağızda akıtma kısmı geniştir. Dar ve yüksek oturma düzlemine sahip, kalın boyunlu, sarkık gövdelidir. Ağız hizasından yüksek şerit kulp dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 12

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3.2 cm; Ağız H: 7.4 cm; Kulp H: 8.6 cm

Hamur Rengi: 10 YR 7/4 çok soluk kahverengi

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli ve mika katkılıdır.

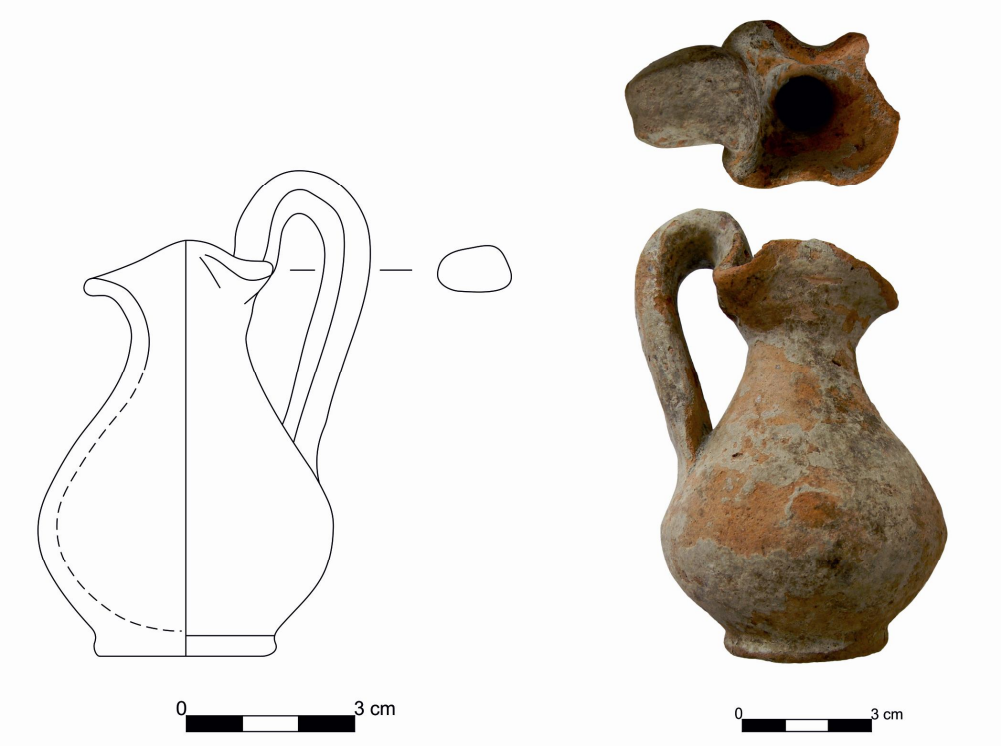
Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtma kısmı geniş olup bu kısmın bir kenarı kırıktır. Dar oturma düzlemine sahip, kısa ve karın genişliğine göre ince bir boyuna sahip ve sarkık gövdelidir. Ağız hizasından yükselerek çıkan kulp üst gövdeye dar bir açı ile birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 13

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.1 cm; Ağız H: 6 cm; Kulp H: 6.8 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 6/6 kahverengimsi sarı.

Hamur Özellikleri: Mika katkılıdır.

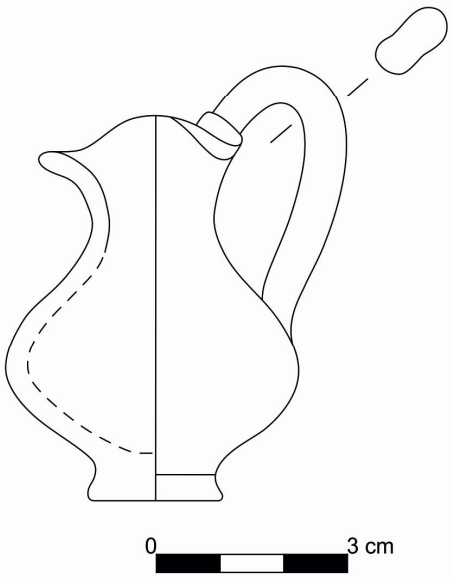
Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtma kısmı geniştir. Dar oturma düzlemine sahip konik kaideli, kısa ve kalın boyunlu, bikonik gövdelidir. Kulp ağzı hizasından yükseldikten sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 14

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14/A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 7.1 cm; Kaide R: 3.2 cm.

Hamur Rengi: 5YR 7/8 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce hamurlu, seyrek gözenekli, mika katkılıdır.

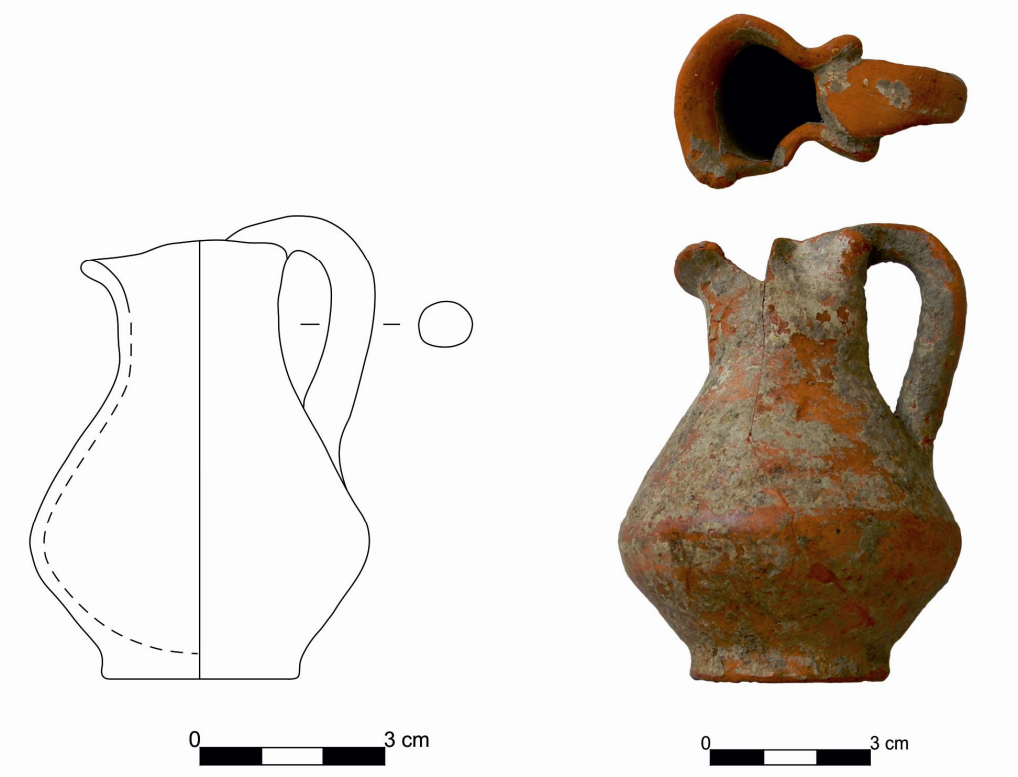
Pişme: Orta

Astar Rengi: İçi dışı beyaz astarlıdır.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağzın bir kenarı kırıktır. Ağızda akıtacak kısmı geniş, dar ve yüksek oturma düzlemine sahip, bikonik gövdeli, kalın boyunludur. Ağız hizasından yüksek, yuvarlak kesitli kulp dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 15

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.8 cm; Ağız H: 6.7 cm.

Hamur Rengi: 5 YR 5/2 kırmızımsı gri, 7.5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli, ince kum ve mika katkılıdır.

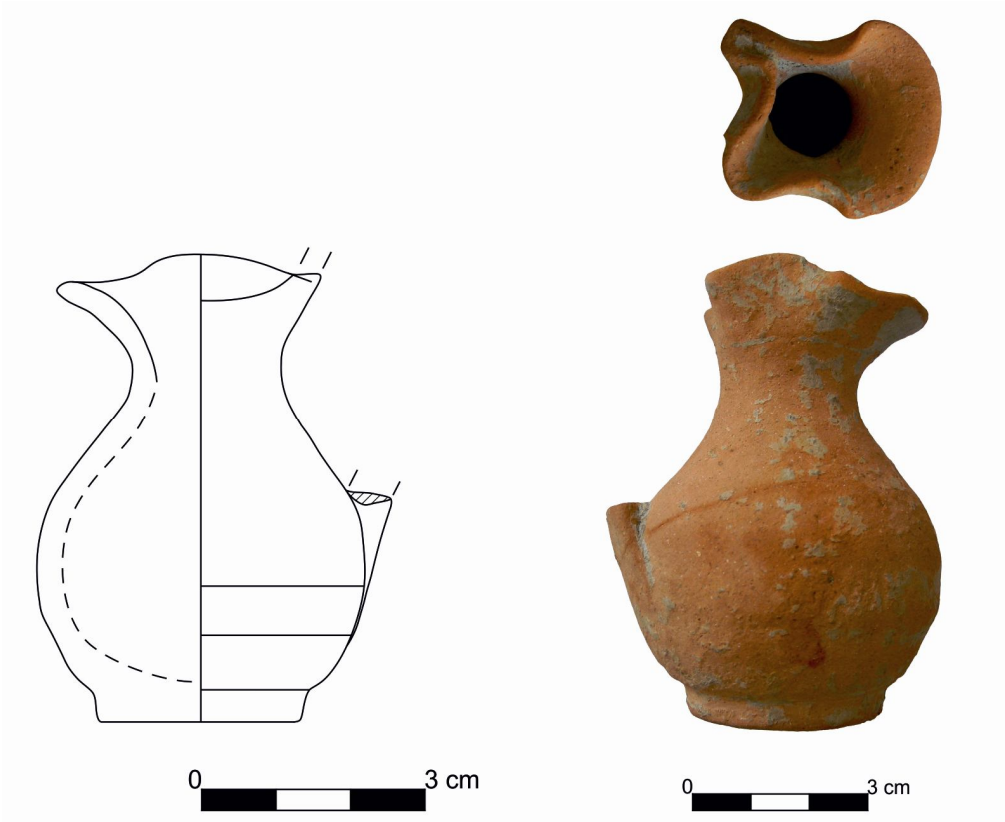
Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtma kısmı geniştir. Kulp kırık ve eksiktir. Geniş ve yüksek oturma düzleminden keskin profille gövdeye geçilmektedir. Uzun ve kalın boyunludur.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 16

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.6 cm; Ağız H: 7.9 cm; Kulp H: 8.2 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli yapıya sahiptir. İnce taşçık, ince kireç ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Bir kenarı kırık olan ağzın akıtacak kısmının geniş olduğu anlaşılmaktadır. Dar ve yüksek oturma düzlemine sahip, küresel gövdeli, kısa ve kalın boyunludur. Oval kesitli kulp ağız hizasından yükseldikten sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 105/Fig.7

KATALOG NO: 17

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 4.3 cm; H: 6.9 cm; Kulp H: 7.4 cm.

Hamur Rengi: 5 YR 7/8 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli bir yapıya sahiptir. Mika ve taşçık katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: Beyaz astar gözlenmiştir.

Boya Rengi: 2.5 YR 6/4 kırmızımsı kahverengi

Tanım: Basit yonca ağızlı *khous*. Ağzın akıtacak kısmı ile bir yanı, oturma düzleminin de bir yanı kırık ve eksiktir. Geniş bir oturma düzleminden iç bükey kavisle konik gövdeye geçilmektedir. Kısa ve kalın boyunludur. Oval kesitli kulbun ağız hizasından yükseldiği anlaşılmaktadır. Gövdenin ön kısmındaki kırmızı boya izleri gövdenin tümüyle boyalı olduğu izlenimi yaratmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 18

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3.7 cm; Ağız H: 6.9 cm; Kulp H: 7 cm

Hamur Rengi: 7.5YR 6/4 açık kahverengi

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu, mika ve ince kireç katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçi ve dışı beyaz astarlıdır.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Bir kenarı kırık olan ağızda akıtacak kısmı geniştir. Geniş oturma düzleminden iç bükey bir kavisle konik gövdeye geçilmektedir. İnce ve uzun boyunludur. Şerit kulp ağız hizasından yükselmeden dar bir açı ile gövde ortasına birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 19

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.1 cm; Ağız H: 6.8 cm; Kulp H: 7 cm.

Hamur Rengi: 2.5 YR 6/4 açık kırmızımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli ve mika katkılıdır.

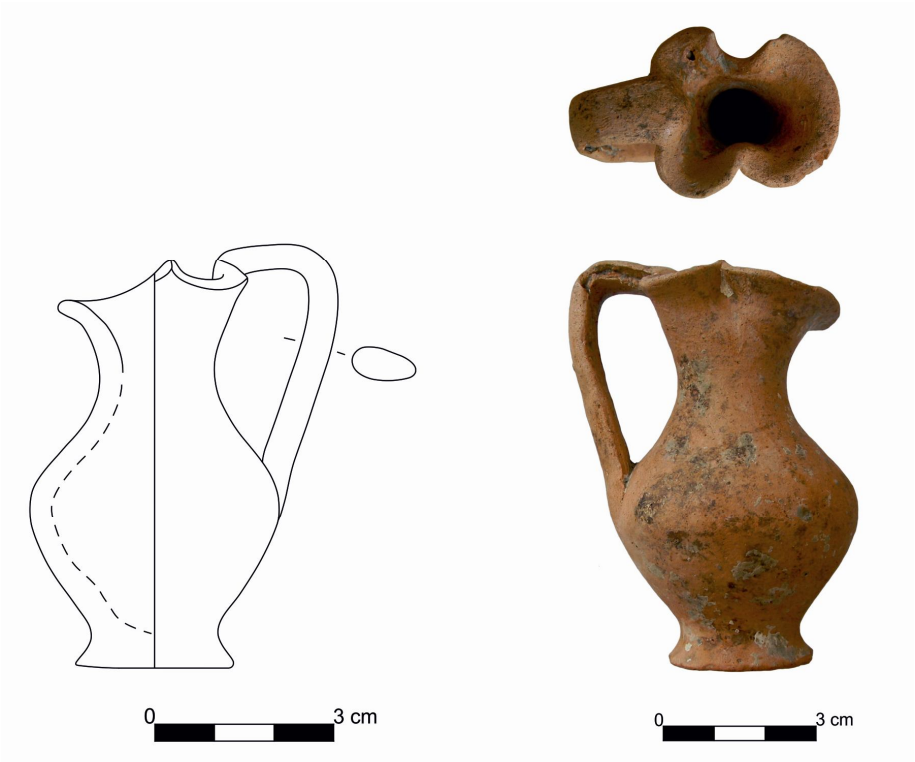
Pişme: Orta

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtma kısmı geniştir. İçi dolu konik dipli, bikonik gövdeli, kalın ve uzun boyunludur. Ağız hizasından yüksek şerit kulpludur. Kulp, omurga yaptıktan sonra geniş bir açıyla gövdenin ortasına birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 20

Buluntu Tarihi: 2011

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: O 13-14

Seviye: +1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı çevresi

Ölçüleri: Kaide R: 3.9 cm; Ağız H: 6.9 cm; Kulp H: 7.1 cm

Hamur Rengi: 5YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli yapıya sahip ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Kenarları kırık olan ağızda akıtacak kısmı geniş olduğu anlaşılmaktadır. Gövde üzerinde kırıklar bulunmaktadır. Geniş ve yüksek oturma düzlemine sahip, kısa ve kalın boyunludur. Gövdesi bodur ve kütlevi bir görünüme sahiptir. Yuvarlak kesitli kulp ağız hizasından az yükseldikten sonra dar bir açı ile gövde ortasına birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 21

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3.1 cm; Ağız H: 8.5 cm; Korunan kulp H: 8.7 cm

Hamur Rengi: 5YR 7/8 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli bir yapıya sahip ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: 10 R 3/6 koyu kırmızı

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Kulp ve kırım ve eksiktir. Ağızda akıtacak kısmı geniştir. Geniş oturma düzlemine sahiptir. Kalın boyunlu, torba gövdelidir. Ağzın yan kenarı altında ve buradan gövdenin ortasına kadar olan kısımda kırmızı boya izleri bulunmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 22

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3 cm; Ağız H: 8.9 cm

Hamur Rengi: 5YR 8/4 pembe

Hamur Özellikleri: Gözenekli bir yapıya sahip ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Kulp tümüyle kırık ve eksiktir. Akıtacak kısmı geniştir. Geniş oturma düzlemi iç bükey bir kavisle yükselmektedir. İnce ve uzun boyunlu, armut gövdelidir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 23

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.5 cm; H: 7.1 cm; Kulp H: 7.2 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli, taşçık ve ince mika katkılıdır.

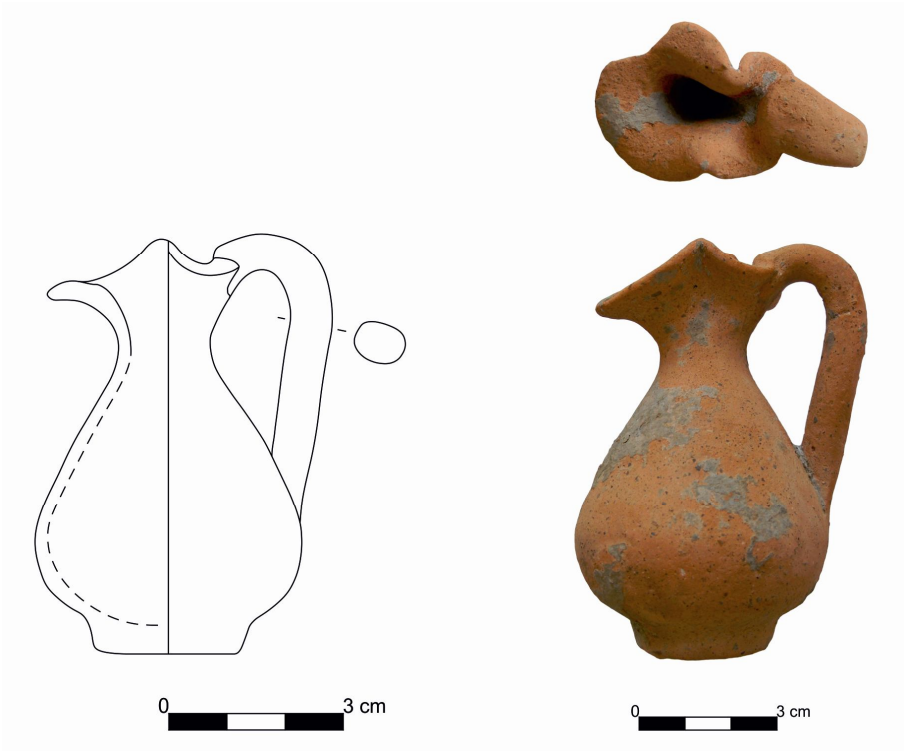
Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Bir kenarı kırık olan ağızda akıtacak kısmı geniştir. Dar ve yüksek oturma düzlemine sahip, torba gövdeli, ince boyunludur. Yuvarlak kesitli kulp ağız hizasından az yükseldikten sonra dar bir açı ile gövde ortasına birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 24

Buluntu Tarihi: 1995-1996

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.9 cm; Ağız H: 7 cm; Kulp H: 7 cm

Hamur Rengi: 5 YR 7/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce hamurlu, az gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

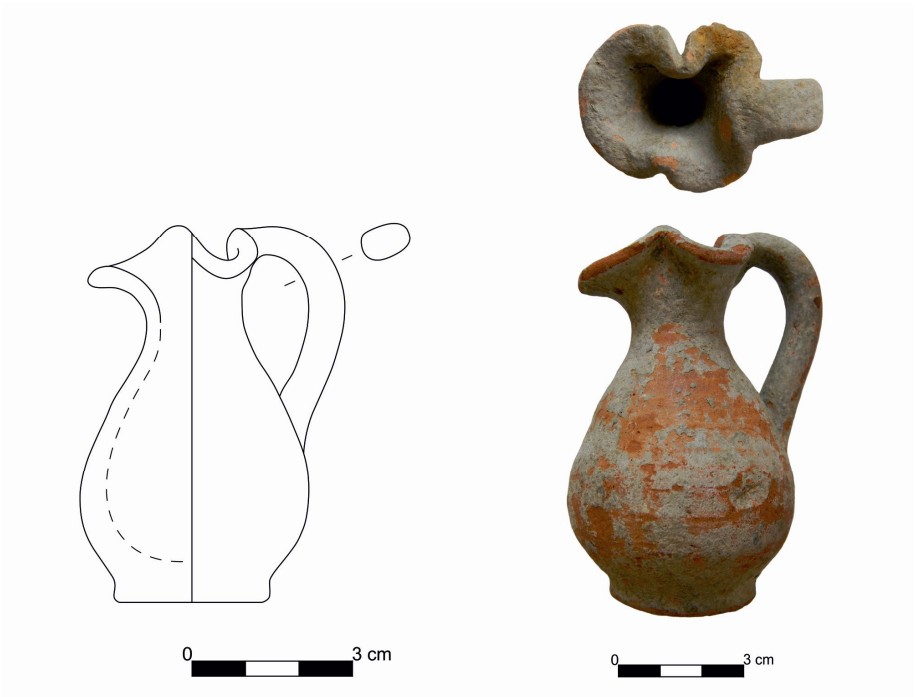
Astar Rengi: Beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Ağızın akıtacak kısmı geniştir. Dar ve yüksek oturma düzlemine sahip, kısa ve ince boyunlu, torba gövdelidir. Oval kesitli kulp ağız hizasından yükselmeden sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 105/Fig.7

KATALOG NO: 25

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.7 cm; Ağız H: 5.8 cm

Hamur Rengi: 10YR 7/3 çok soluk kahverengi

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: içte ve dışta beyaz astar gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Bir kenarı kırık olan ağızda akıtacak kısmı geniştir. Dar ve alçak bir oturma düzlemine sahip, kalın boyunludur. Gövde kütlevi bir görünüme sahiptir. Oval kesitli kulbun gövde ile birleşen az bir kısmı korunmuştur.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 26

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.1 cm; Ağız H: 8.6 cm; Kulp H: 8.5 cm

Hamur Rengi: 10YR 7/4 çok soluk kahverengi

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçi ve dışı beyaz astarlıdır.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Ağzın bir kenarı ve akıtacak kısmı kırıktır. Buna karşın geniş bir akıtacak kısmına olduğu sahip anlaşılmaktadır. Ağız ve kulp birleşme yeri ağzın içine doğru mahmuz biçiminde uzatılmıştır. Silindirik içi dolu yüksek dipli, ince ve uzun boyunlu, ovoidal gövdelidir. Şerit kulp ağız hizasının altından geniş bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 27

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.4 cm; Ağız H: 7.1 cm; Korunan kulp H: 7.4 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli olup mika, deniz kumu ve kireç katkılıdır.

Pişme: İyi

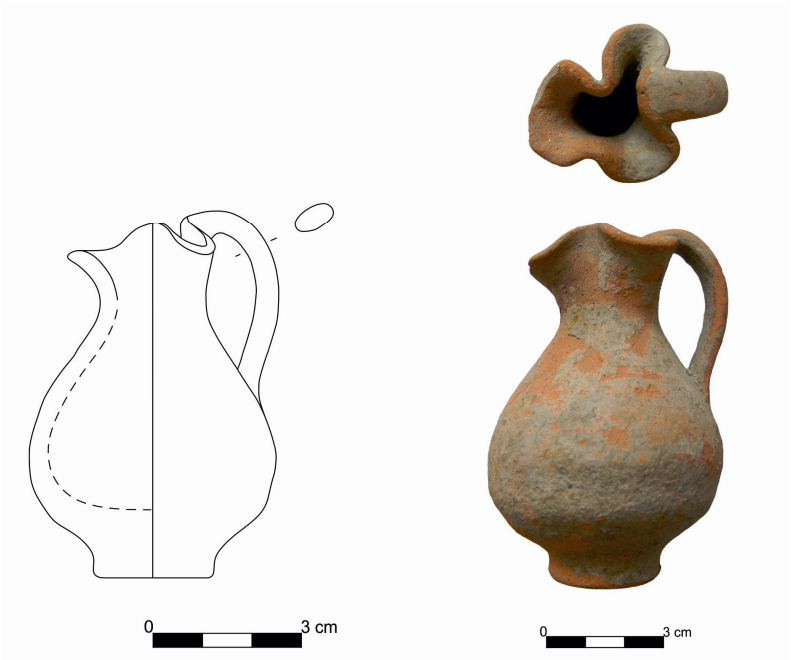
Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: 2.5 YR 4/4 kırmızımsı kahverengi, 10 YR 7/6 sarı

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtacak kısmı geniş, ucu kırıktır. Silindirik içi dolu yüksek dipli, Kısa ve kalın boyunlu, şişkin torba gövdelidir. Oval kesitli kulp ağız hizasından az yükseldikten sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir. Boyun çevresinde kırmızı, gövde üzerinde yer yer sarı boya izleri gözlenmiştir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 105/Fig.7

KATALOG NO: 28

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.8 cm; Korunan ağız H: 7 cm.

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli, ince kum ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astarlıdır.

Boya Rengi: 10R 3/6 koyu kırmızı

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtma kısmı geniştir. Kulp tümüyle kırık ve eksiktir. Dar ve yüksek oturma düzlemine sahip, kalın boyunlu, sarkık küresel gövdelidir. Gövde tümüyle beyaz astarlıdır. Boyunun ön kısmında kırmızı boya ile yapılmış bir bant bulunmakta ve bu bandın iki yanından aşağı uzanan dikey bantlar uzanmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 29

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Ağız R: 3.6 cm; Kaide R: 2.6 cm; H: 7 cm

Hamur Rengi: 5YR 6/8 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Beyaz

Boya Rengi: 10R 3/6 koyu kırmızı

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Ağız büyük oranda kırık. Dar ve yüksek oturma düzlemine sahip, kalın boyunlu, sarkık küresel gövdelidir. Gövde asimetrik forma sahiptir. Gövdenin tümüyle beyaz astarlı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun üzerinde boyun çevresinde kırmızı boya ile yapılmış bir bant bulunmakta ve bu bandın iki yanından aşağı uzanan dikey bantlar bulunmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 106/Fig. 8

KATALOG NO: 30

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3 cm; Ağız H: 7 cm; Kulp H: 7.6 cm

Hamur Rengi: 5 YR 8/3 pembe

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli, mika ve ince kireç katkılıdır.

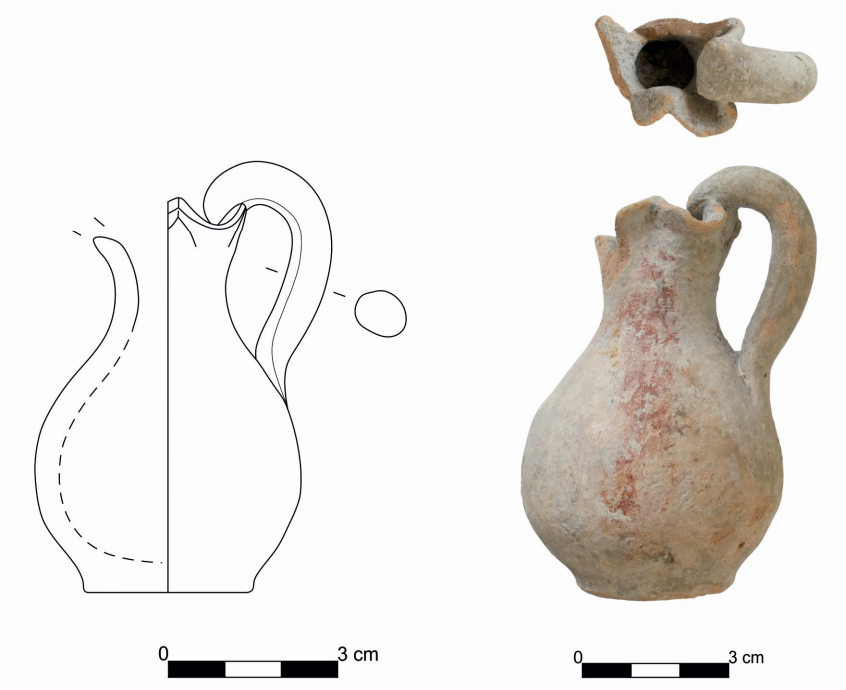
Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: 10 R 5/6 kırmızı

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Ağzın akıtacak kısmı ve bir kenarı kırıktır. Dar oturma düzlemine sahip, kalın ve uzun boyunlu, sarkık küresel gövdelidir. Yuvarlak kesitli kulp ağız hizasından yükseldikten sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir. Boyun çevresinde kırmızı boya ila yapılmış bir bant ve bunun iki yanından aşağı doğru uzanan sonları yuvarlatılmış bant bezeme bulunmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 31

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.2 cm; Ağız H: 6.5 cm; Kulp H: 6.9 cm

Hamur Rengi: 10YR 7/3 çok soluk kahverengi

Hamur Özellikleri: Gözenekli bir yapıya sahip ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçi ve dışı beyaz astarlıdır.

Boya Rengi: 10YR 7/8 sarı

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtacak kısmının ucu ve bir kenarı kırıktır. Dar oturma düzlemine sahip, ince ve kısa boyunlu, şişkin gövdelidir. Oval kesitli kulp ağız hizasından yükseldikten sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir. Gövde üzerinde sarı boya ile yapılmış ince dalga bezemeler gözlenmekle birlikte bezemenin tümü tahmin edilememektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 106/Fig.10

KATALOG NO: 32

Buluntu Tarihi: 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.4 cm; Ağız H: 7.2 cm; Kulp H: 8.1 cm.

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli, mika ve ince taşçık katkılıdır.

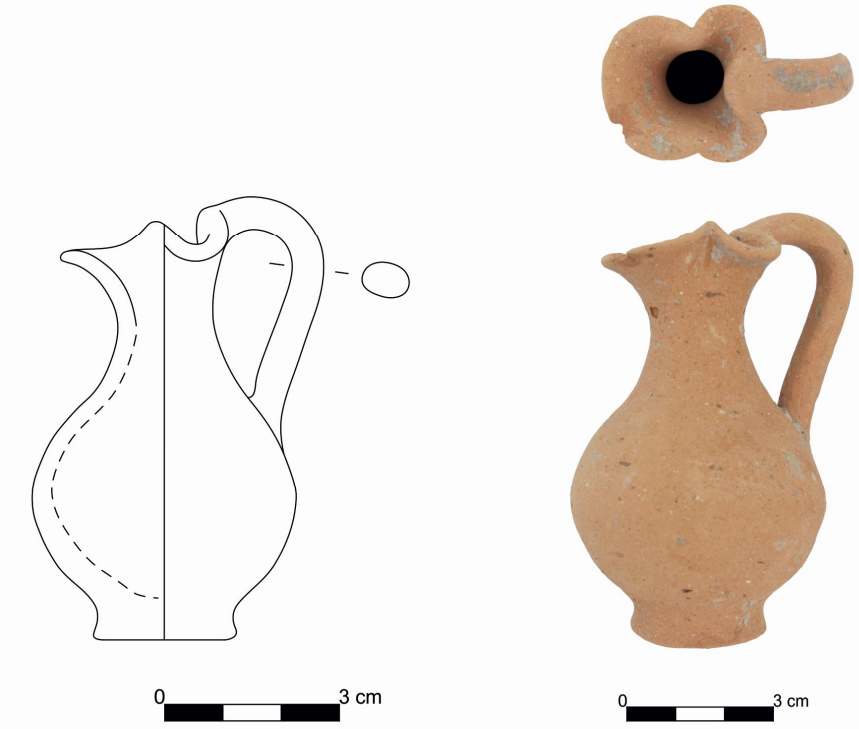
Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Ağzın akıtacak kısmında küçük kırıklar bulunmaktadır. Dar oturma düzleminden iç bükey kavisle yükselerek küresel gövdeye geçilmektedir. İnce ve uzun boyunludur. Yuvarlak kesitli kulp ağız hizasından yükseldikten sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 33

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.6 cm; Ağız H: 8 cm; Kulp H: 8.1 cm

Hamur Rengi: 5 YR 7/4 pembe

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli yapıya sahip olup mika, ince kum ve kireç katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Bir kenarı kırık olan ağızda akıtacak kısmı geniştir. Dar oturma düzleminden yükselerek iç bükey bir kavisle küresel gövdeye geçilmektedir. Kalın ve uzun boyunludur. Şerit kulbun iç kısmında bir yiv bulunmaktadır. Kulp ağız hizasından yükselmeden dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 34

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.3 cm; Ağız H: 9.2 cm

Hamur Rengi: 7.5YR 6/4 açık kahverengi

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli, mika ve taşçık katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçi ve dışı beyaz astarlıdır.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Yonca ağızlı *khous*. Kulp tümüyle kırık ve eksiktir. Ağızda akıtacak kısmı geniştir. Konik içi dolu yüksek dipli, kalın boyunlu, küresel gövdelidir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 35

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2 cm; Ağız H: 8.7 cm; Kulp H: 8.7 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 5/8 koyu kahverengi

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

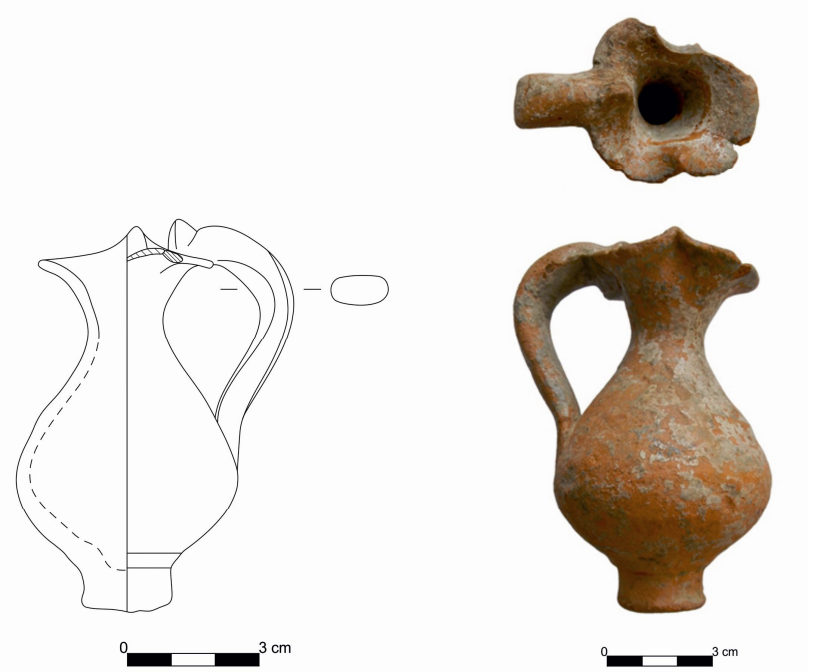
Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*. Bir kenarı kırık olan ağızda akıtma kısmı geniştir. Silindirik içi dolu yüksek dipli, kısa ve ince boyunlu, basık küresel gövdelidir. Ağız ve kulp birleşme noktası yumrucuk biçiminde olup şerit kulp ağız hizasından yükselmeden geniş açı ile gövde ortasına birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 104/ Fig.5

KATALOG NO: 36

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.5 cm; Ağız H: 8.4 cm; Kulp H: 8.8 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 6/6 kırmızımsı sarı ile 7.5 YR 4/3 kahverengi

Hamur Özellikleri: Gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: Kötü

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtma kısmı geniş olup ucu kırıktır. Silindirik içi dolu yüksek dipli kısa ve ince boyunlu, sarkık küresel gövdelidir. Ağız ve kulp birleşme yeri yumrucuk biçimindedir. Oval kesitli kulp ağız hizasından az yükseldikten sonra geniş bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 37

Buluntu Tarihi: 2011

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: O13-14

Seviye: +1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı çevresi

Ölçüleri: Kaide R: 2.8 cm; Ağız H: 6.7 cm; Kulp H: 6.5 cm

Hamur Rengi: 2.5 YR 5/6 kırmızı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

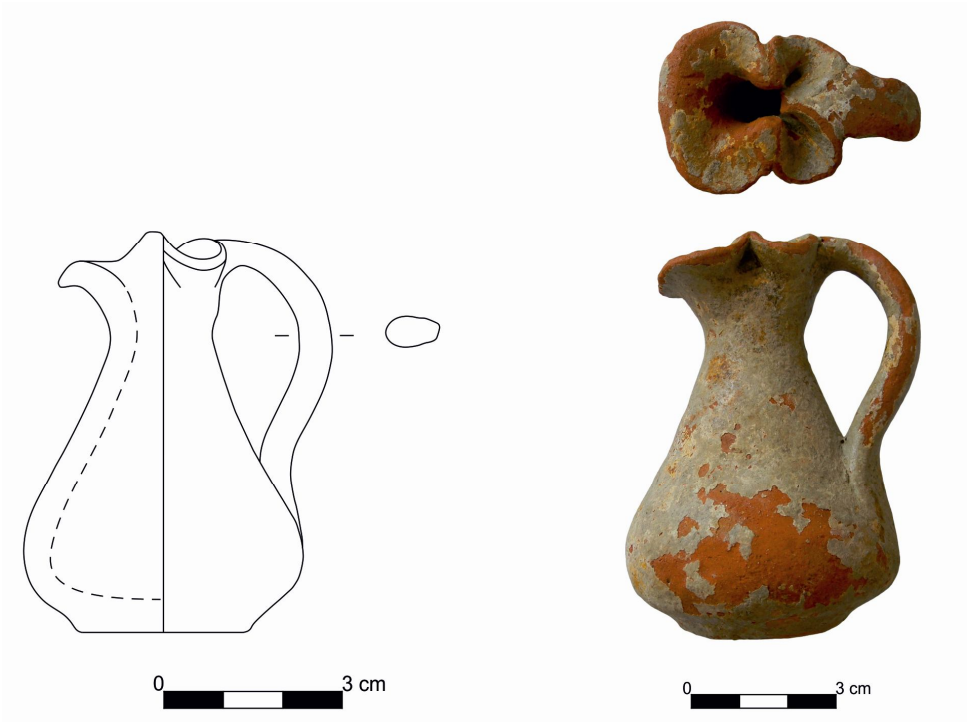
Astar Rengi: İçi ve dışı beyaz astarlıdır.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*. Geniş oturma düzleminden iç bükey kavisle konik gövdeye geçilmektedir. Kısa ve ince boyunludur. Oval kesitli kulp ağız hizası altından dar bir açı ile gövde ortasına birleşmektedir. Gövde üzerinde sarı boya izleri gözlenmiştir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Şahin ve diğ. 2013, 259/ Res. 4

KATALOG NO: 38

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Ağız H: 7.1 cm; Kulp H: 7.6 cm.

Hamur Rengi: 2.5 YR 6/6 açık kırmızı

Hamur Özellikleri: İnce gözeneklidir. İnce kireç, ince deniz kumu ve mika katkılıdır.

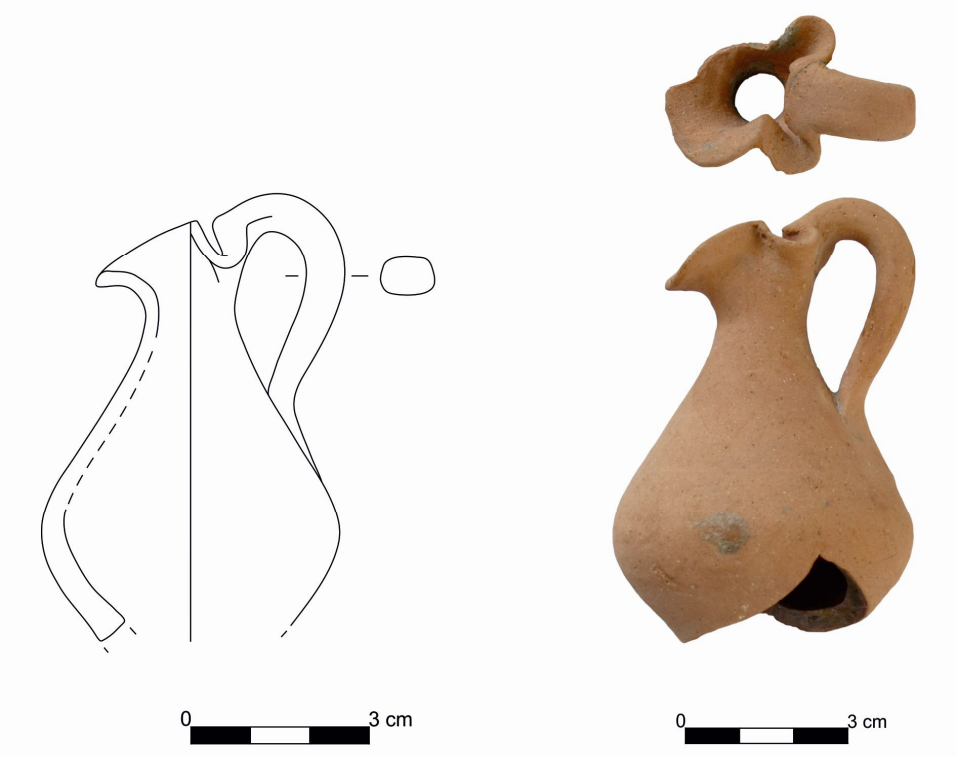
Pişme: Orta

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*. Bir kenarı kırık olan ağızda akıtacak kısmı geniştir. İnce boyunlu ve sarkık gövdelidir. Yaklaşık dörtgen kesitli kulp ağız hizasından yükseldikten sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir. Gövdenin alt kısmı kırık ve eksiktir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 39

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3 cm; Korunan ağız H: 7.1 cm; Kulp H: 7.3 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 6/4 açık kahverengi

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

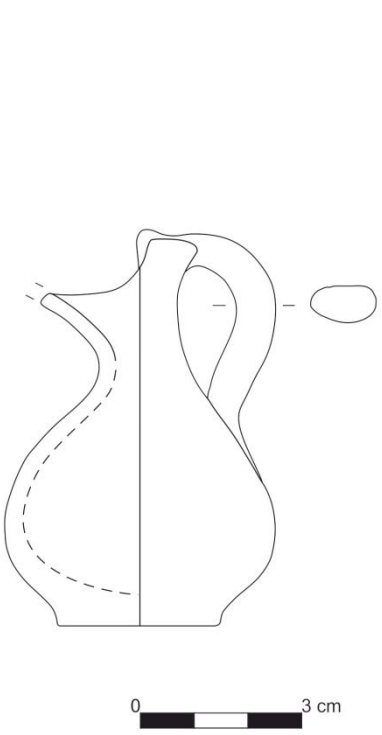
Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir

Tanım: Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*. Dar oturma düzleminden iç bükey kavisle sarkık gövdeye ulaşılmaktadır. İnce ve uzun boyunludur Oval kesitli kulp yükselmeden dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 40

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3.7 cm; Ağız H: 8.4 cm; Kulp H: 8.8 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/4 açık kırmızımsı kahverengi, 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce hamurlu, az gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*. Ağızın akıtacak kısmı geniş ve bir kenarı kırıktır. Geniş oturma düzlemine sahip, kısa ve kalın boyunlu, torba gövdelidir. Oval kesitli kulp ağız hizasından yükseldikten sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 105/Fig.7

KATALOG NO: 41

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3.5 cm; Ağız H: 7.3 cm; Kulp H: 8.1 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 7/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli bir yapıya sahip olup mika, kireç ve taşçık katkılıdır.

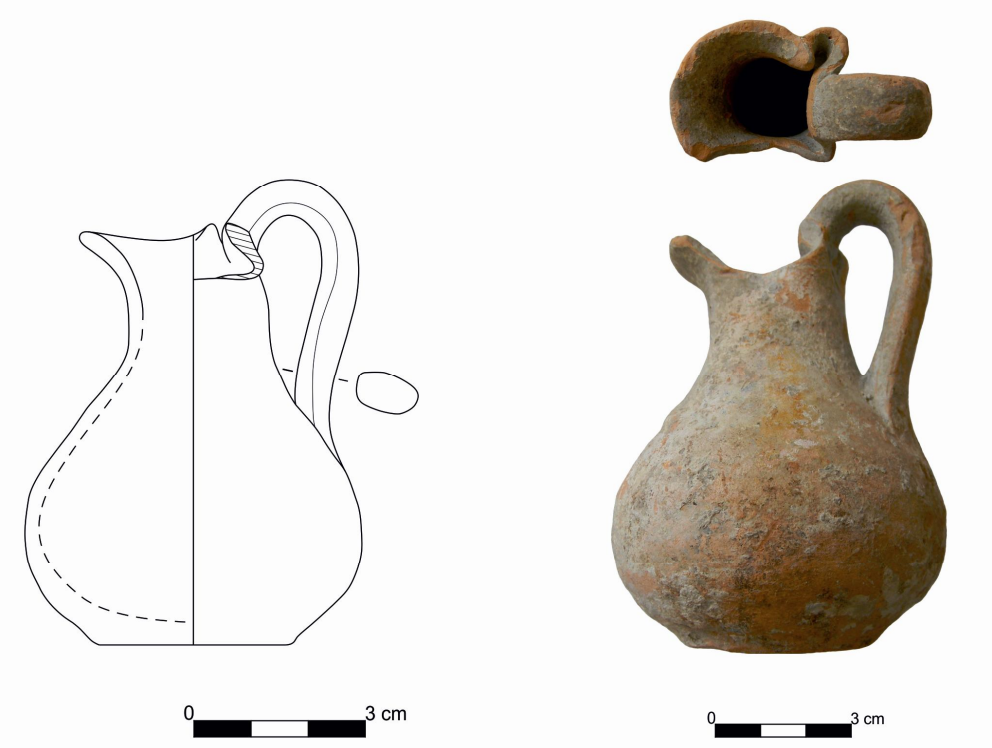
Pişme: Orta

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: 2.5 Y 7/6 sarı

Tanım: Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*. Ağzın akıtacak kısmı geniş olup bir yanı kırıktır. Geniş oturma düzlemine sahip, kalın boyunlu, torba gövdelidir. Oval kesitli kulp ağız hizasından yükseldikten sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir. Boyundan gövdenin alt kısmına doğru inen sarı boya ile yapılmış dikey bant bezeme seçilebilmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı.

KATALOG NO: 42

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3.9 cm; H: 6.4 cm; Kulp H: 6.7 cm

Hamur Rengi: 5 YR 7/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Beyaz astar gözlenmiştir.

Boya Rengi: 10R koyu kırmızı

Tanım: Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*. Ağızda akıtacak kısmı geniştir. Geniş oturma düzlemine sahip, torba gövdeli, kalın boyunludur. Oval kesitli kulp ağız hizasından yükseldikten sonra dar bir açı ile gövdeye birleşmektedir. Boynun ön kısmında kırmızı boya ile yapılmış yatay bir bant ve bundan aşağı sarkan dikey bantlar bulunmaktadır. Boyundaki bandın boyun çevresini dolaşmadığı anlaşılmaktadır. Dikey bantlar arasında yine kırmızı boya ile yapılmış orantısız bir dalga bezeme bulunmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 43

Buluntu Tarihi: 2011

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.8 cm; Ağız H: 6.2 cm; Korunan kulp H: 6.5 cm

Hamur Rengi: 2.5 YR N4/1 koyu kırmızımsı gri

Hamur Özellikleri: İnce ve sıkı hamurlu, mika katkılıdır.

Pişme: İyi

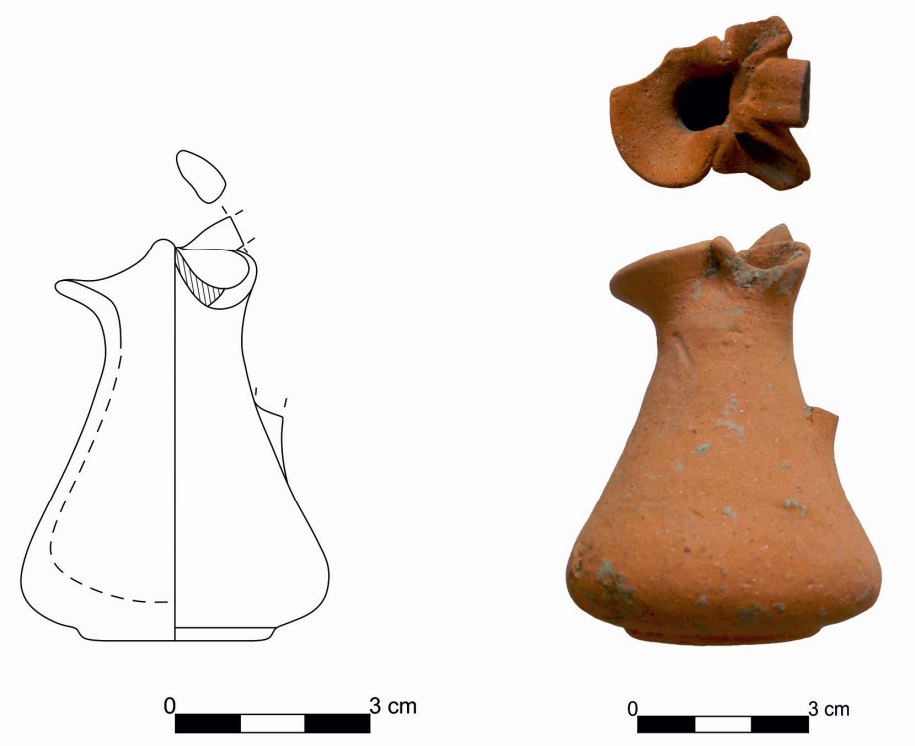
Astar Rengi: Dışta beyaz astar gözlenmiş, içte gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*. Kulp kırık ve eksiktir. Bir yanı kırık olan ağızda akıtacak kısmı geniştir. Karın genişliğine göre dar oturma düzlemine sahip, konik gövdelidir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 105/Fig. 7

KATALOG NO: 44

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3 cm; Ağız H: 9.9 cm

Hamur Rengi: 5 YR 7/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli, mika ve deniz kumu katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Çimdiklenmiş yonca ağızlı *khous*. Ağzın akıtacak kısmı, kulbun ise tümü kırık ve eksiktir. Dar oturma düzlemine sahip, ince ve uzun boyunludur. Kaideden gövdeye ve boyundan gövdeye geçişler sert açılı olup boyundan gövdeye geçişte omuz oluşmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 45

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Ağız R: 3.6 cm; Kaide R: 2.6 cm; H: 7 cm

Hamur Rengi: 5 YR 7/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Düz ağızlı *khous*. Kulp tümüyle kırıktır. İçi dolu yüksek konik dipli, küresel gövdeli, kalın boyunludur. Ağzın iç kısmında bir yiv bulunmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 46

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 2.8 cm; Korunan ağız H: 7 cm.

Hamur Rengi: 5 YR 7/3 pembe

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu, mika ve taşçık katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: *Khous*. Ağız, boyunun ön kısmı ile birlikte büyük oranda kırıktır. Dar ve yüksek oturma düzlemi konik formdadır. Kalın ve uzun boyunlu, sarkık gövdelidir. Ağız altından yükselmeden çıkan şerit kulp dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 47

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Korunan H: 7.8 cm; Kaide R: 4.4 cm

Hamur Rengi: 5YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Seyrek gözenekli, mika katkılı

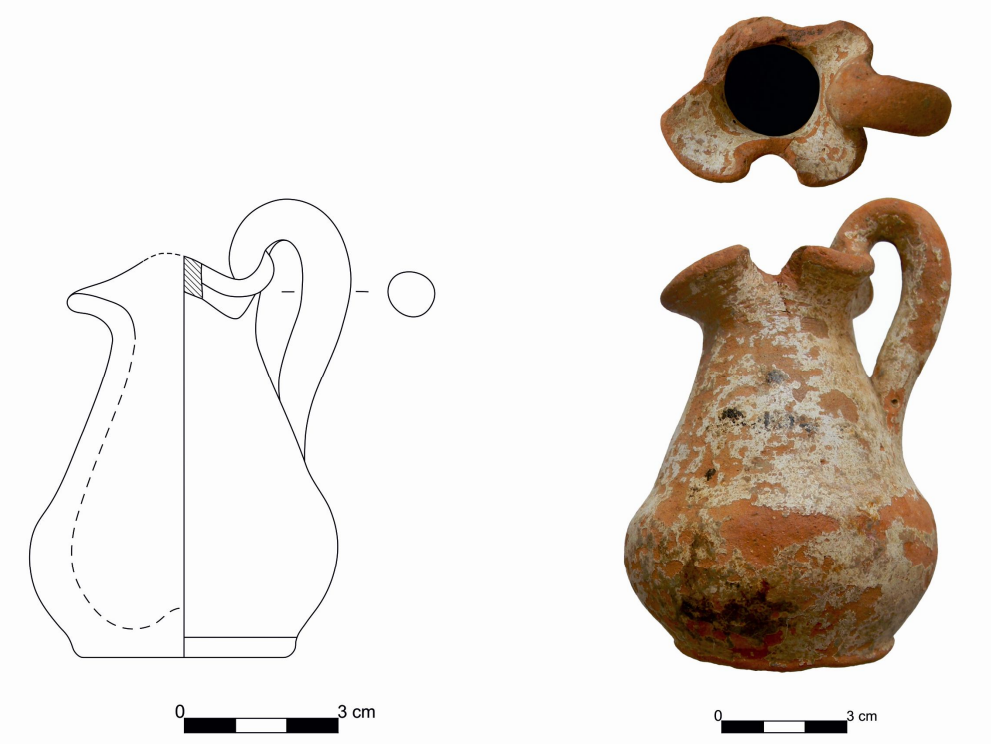
Pişme: Orta

Astar Rengi: İçi dışı beyaz astarlıdır.

Boya Rengi: 2.5 Y 6/6 zeytuni sarı, 2.5 Y 7/6 sarı

Tanım: *Khous*. Ağız kenarlarında kırıklar bulunmaktadır. Geniş oturma düzlemine sahip, torba gövdeli, kısa ve kalın boyunludur. Yuvarlak kesitli kulp ağız hizasından yükseldikten sonra dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir. Gövde üzerinde ve kulp üzerinde sarı boya izleri gözlenmiştir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 48

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3.4 cm; Kulp H: 8.9 cm.

Hamur Rengi: 10 YR 8/3 çok soluk kahverengi

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astar gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: *Khous*. Ağız kırık ve eksiktir. Dar bir oturma düzlemine sahiptir. Şişkin torba gövdeli, kısa ve kalın boyunludur. Şerit kulbun ağız hizasından yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Kulp dar bir açı ile üst gövdeye birleşmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 49

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3.9 cm; Korunan H: 7 cm

Hamur Rengi: 5YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: gözenekli hamura sahip kum, kireç ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçi ve dışı beyaz astarlı

Boya Rengi: 10R 3/6 koyu kırmızı

Tanım: *Khous*. Ağız ve kulp tümüyle kırık. Geniş oturma düzlemine sahip, uzunve ince boyunlu, asimetrik torba biçiminde gövdeye sahiptir. Gövdenin tümüyle beyaz astarlı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun üzerinde boyun çevresinde kırmızı ile yapılmış bir bant ve bu bandın iki yanından aşağı uzana dikey bantlar bulunmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 50

Buluntu Tarihi: 1996 - 1997

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Kaide R: 3 cm; Korunan H: 4.1 cm.

Hamur Rengi: 7.5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli bir yapıya sahip olup mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: İçte ve dışta beyaz astarlıdır.

Boya Rengi: 10R 3/6 koyu kırmızı, 10YR 7/8 sarı, 10YR 6/8 kahverengimsi sarı

Tanım: *Khous*. Ağız ve kulp tümüyle kırıktır. Karın genişliğine göre dar oturma düzlemine sahip, torba gövdelidir. Tümüyle beyaz astar ile kaplanmış gövde üzerinde sonlanma kısımları yuvarlatılmış sarı ve kırmızı dikey bantlar bulunmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 106/Fig.9

KATALOG NO: 51

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Ağız R: 9.2 cm; Kaide R: 4.2 cm; H: 2.9 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli bir yapıya sahiptir. İnce kireç, deniz kumu ve iri mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Çift kulplu *minyatür kâse.* Sığ ve yayvandır. Merkeze doğru yükselen düz oturma düzlemine sahiptir. Oturma düzleminden iç bükey kavisle dönerek dış bükey profille ağıza ulaşılmaktadır. Ağızda dudak kenarı yuvarlatılmış ve içe çekilmiştir. Yatay kulplar ağız hizasından dik açı ile yükselmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 52

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Ağız R: 10 cm; Korunan H: 2.5 cm.

Hamur Rengi: 7.5 YR 7/4 pembe

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu, ince kireç ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

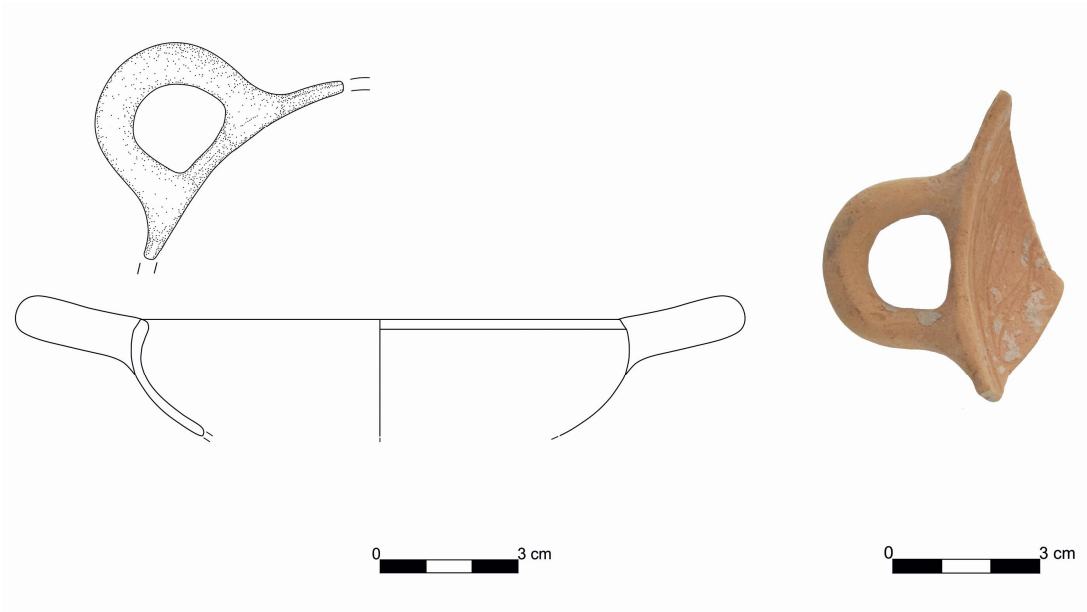
Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Tanım: Çift kulplu *minyatür kâse.* İçe dönük dudak altında basamak biçiminde profil bulunmaktadır. Gövde profili dik bir yapıdadır. Duna göre derin bir kase olmalıdır. Yatay kulplar ağız hizasında geniş bir açı ile yükselmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Karşılaştırma: Meriç 2013, s.137/ Kat. S 324, bkz. Levha 48 ve 127.

KATALOG NO: 53

Buluntu Tarihi: 1996

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 5.8 cm, Genişlik: 4.8 cm, Derinlik: 3.1 cm

Hamur Rengi: 2.5 YR 6/8 açık kırmızı

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Beyaz

Boya Rengi: Sağ bacak üzerinde ve yüzde sarı (10 YR 8/8) boya izleri gözlenmiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Figür arka kısmını saran örtü dışında çıplaktır. Genital organı belirtilmiştir. Sol bacak dizden katlanıp içe çekilmiş olup ayakucu dışa dönüktür. Sağ bacak yana açılarak gergin biçimde öne doğru uzatılmıştır. Sol el yanda örtünün üzerinde, sağ el örtünün ucunu tutmuş yana doğru açmaktadır. Vücut ağırlığı merkezdedir. Figür sol yandan bacaklar altına doğru uzanarak burada toplanan örtü üzerinde oturmaktadır, örtü kıvrımları plastik özelliktedir. Aynı şekilde örtünün sağ ile tutulan üst kısmında da kıvrımlar gösterilmiştir. Figür tombul yapıdadır. Göbek deliği belirtilmiş olup yüzde detaylar nettir. Öne eğik olan baş oran olarak büyük ve saçları bukleler halinde omuzlar üzerine dökülmektedir. Kaide yivlendirilmiş olup sağ bacağın uzatıldığı yöne doğru alçalmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 54

Buluntu Tarihi: 2003

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 5.9 cm, Genişlik: 4.2 cm, Derinlik: 3.1 cm

Hamur Rengi: 7/5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve ince mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Figür oval bir kaide üzerinde oturmaktadır. Sağ el ve kaidedeki aşınmalar dışında tümdür. Sol bacak dizden katlanmış ve içe doğru çekilmiş olup ayakucu dışa dönüktür. Sol el zemin üzerindedir. Sağ bacak dizden bükülerek yana doğru açılarak uzatılmıştır. Sol kol düz biç biçimde yanda ve el zemin üzerindedir. Sağ kol yana ve yukarı doğru açılmıştır. Diğer örneklerde olduğu gibi bir örtünün ucunu çektiği anlaşılmaktadır. Sağ kol altında örtünün kıvrımları dikey çizgiler halinde gösterilmiştir. Bu örtü dışında çıplak olan figürün genital organı belirtilmiştir. Figür genel olarak tombul yapıdadır. Göbek deliği belirtilmiştir. Baş oran olarak büyük ve sağ elin uzandığı yöne doğru dönüktür. Yüzde detaylar korunmuş olup tombul bir bebeğin yüz hatlarına sahiptir. Yanaklar dolgun, ağız küçük ve aralık burun yayvan, gözler iridir. Omuz inen uzun ve bukleli saçlara sahiptir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 107/Fig.11

KATALOG NO: 55

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 5.9 cm, Genişlik: 4.3 cm, Derinlik: 3.2 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli hamura sahiptir ve ince mika, kireç, taşçık katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Figür oval bir kaide üzerinde oturmaktadır. Tümdür ancak detaylar kaybolmuştur. Sol bacak dizden katlanmış ve içe doğru çekilmiştir. Sağ bacak hafifçe dizden bükülmüş yana doğru açılarak uzatılmıştır. Sol kol düz bir biçimde yanda ve el zemin üzerindedir. Sağ kol yana ve yukarı doğru açılmış olup sırtını saran örtünün ucunu çekmektedir. Bu örtü dışında çıplak olan figür genel olarak tombul yapıdadır. Baş oran olarak büyük ve sağ elin uzandığı yöne doğru dönüktür. Saçlar omuz üzerine inen uzun ve bukleli tipte olmalıdır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 56

Buluntu Tarihi: 2003

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: P-13/BD

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı çevresi

Ölçüleri: H: 4.8 cm, Genişlik: 3.6 cm, Derinlik: 1.9 cm

Hamur Rengi: 10 YR 7/6 çok soluk kahverengi, 10 YR 6/4 açık sarımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu, az ve ince mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

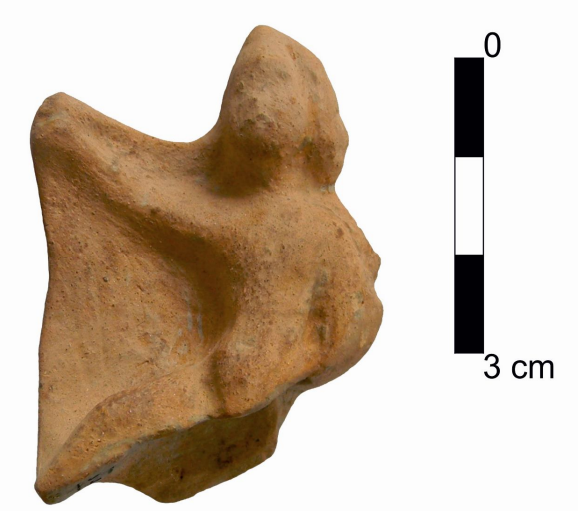
Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Sol bacak, sol kolun altından itibaren ve sağ ayak kırık ve eksiktir. Detaylar kaybolmuştur. Sağ bacak yana doğru açılarak uzatılmıştır. Eksik olan sol bacak tipik olarak dizden katlanmış ve içe doğru çekilmiş olmalıdır. Sol kol yana düz bir biçimde uzanmaktadır. Sağ el yana ve yukarıya doğru gergin biçimde uzanarak figürün arka kısmını saran örtüyü çekmektedir. Figür bu örtü dışında çıplaktır. Üst gövde ince görünmesine karşın sağ bacak tombul ve figür ayva göbeklidir. Baş oran olarak büyük ve sağ elin uzandığı yöne ve yukarıya doğru dönüktür. Saçlar omuz üzerine inen uzun ve bukleli tipte olmalıdır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 107/ Fig.12

KATALOG NO: 57

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 4.4 cm, Genişlik: 3.4 cm, Derinlik: 1.8 cm

Hamur Rengi: 10 YR 7/6 çok soluk kahverengi

Hamur Özellikleri: Gözenekli bir hamura sahip ve ince mika katkılıdır.

Pişme: Kötü

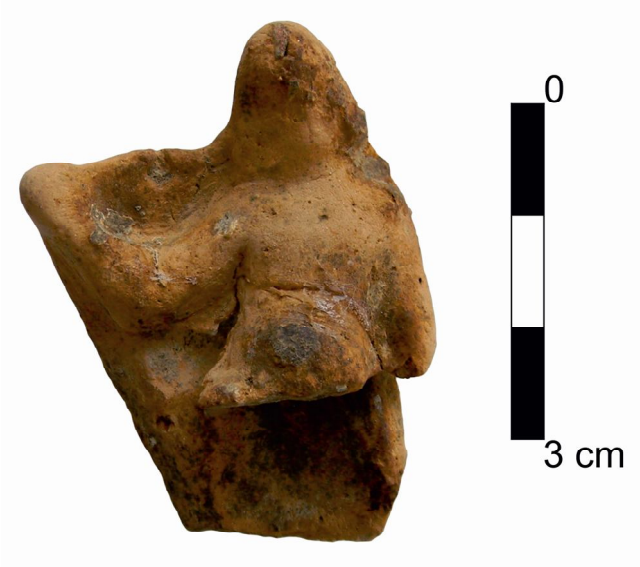
Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Figürün yalnızca göbek altından itibaren üst gövdesi korunmuştur. Detaylar kaybolmuştur. Sol kol yana düz bir biçimde uzanmaktadır. El eksiktir. Sağ kol dirsekten bükülerek rahat bir biçimde yana ve yukarıya doğru açılarak figürün arka kısmını saran örtüyü çekmektedir. Figür bu örtü dışında çıplaktır ve tombuldur. Baş küçük ve izleyiciye dönüktür. Saçlar omuz üzerine inen uzun, bukleli tipte olmalıdır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 58

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 6.9 cm, Korunan Genişlik: 3.5 cm, Derinlik: 1.7 cm

Hamur Rengi: 5 YR 7/4 pembe

Hamur Özellikleri: Sıkı ve ince hamurlu, çok ince mika katkılıdır.

Pişme: Kötü

Astar Rengi: Beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Sol el ile birlikte kaidenin sol tarafı ve arka yüzün alt kısmı kırık ve eksiktir. Sol bacak dizden katlanmış, ayakucu dışa dönüktür. Sağ yana açılarak gergin biçimde uzatılmıştır. Sağ bacağın uzandığı yöne doğru alçalan yamuk biçiminde ve yivlendirilmiş bir kaide üzerinde oturmaktadır. Sol kol yana düz bir biçimde uzanmaktadır. Sağ kol gergin bir biçimde omuz hizasında uzanmaktadır. Figürün arka kısmını saran örtüyü çektiği anlaşılmaktadır. Bu örtü dışında çıplak olan figür ince bir yapıya sahiptir. Genital organı belirtilmiştir. Sağ yukarıya dönük olan baş küçük, saçlar omuz üzerine inen uzun, bukleli tiptedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı Yer: Pişkin Ayvazoğlu 2014, 107/Fig.13

KATALOG NO: 59

Buluntu Tarihi: 1996

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 5.3 cm, Genişlik: 4.5 cm, Derinlik: 2.8 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 7/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Beyaz

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Oval formlu bir kaide üzerinde oturmaktadır. Figür arka kısmını saran ve sol yandan bacaklar altına doğru uzanarak burada toplanan örtü dışında çıplaktır. Sol bacak dizden katlanıp içe çekilmiş, sağ bacak yana rahat bir biçimde uzatılmıştır. Kaide sağ bacağın uzandığı yöne doğru alçalmaktadır. Sol el zemindeki yuvarlak bir objeye dayanmakta olup vücut ağırlığı bu yöndedir. Sağ el örtünün ucunu yana ve yukarıya doğru çekmektedir. Kol altında örtü kıvrımları dikey çizgiler halinde görülebilmektedir. Üst bacaklar tombul görünmesine karşın figür genel olarak ince yapıdadır. Oran olarak büyük olan başta saçlar kısadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı.

KATALOG NO: 60

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 6.2 cm, Genişlik: 5.5 cm, Derinlik: 2.3 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli hamura sahip ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Örtünün sağ kol altındaki kenarlarında beyaz izler gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Sağ kol kırık ve eksiktir. Figür arka kısmını saran örtü dışında çıplaktır. Sol bacak dizden katlanmış ve içe doğru çekilmiştir. Sağ bacak hafifçe dizden bükülerek yana doğru açmıştır. Kaide yivlendirilmiş, sağ bacağın uzandığı yöne doğru alçalmaktadır. Figür sol kolu altında bir kuş figürü tutarken sağ kolunu yana ve yukarı doğru uzatmıştır. Ancak sağ kol altındaki dikey kıvrımlardan örtünün ucunu çektiği anlaşılmaktadır. Vücut ağırlığı sola doğru kaymış görünmektedir. Figürün gövdesi ince görünmesine karşın bacakları tombul yapıdadır. Göbek deliği belirtilmiştir. Boyun uzun ve hafifçe sola dönük olan baş normale yakın ölçülerdedir. Ancak başın konumu anormaldir. Sağ kolla birlikte sağa doğru çekiliyor gibidir. Figür kısa saçlıdır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı.

KATALOG NO: 61

Buluntu Tarihi: 1996

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 5.5 cm, Genişlik: 4.5 cm, Derinlik: 3.3 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Gözenekli hamura sahip ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Sağ kasık üzerinde beyaz izler gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Boyundan itibaren baş kırık ve eksiktir. Figür arka kısmını saran örtü dışında çıplaktır. Sol bacak dizden katlanmış ve içe doğru çekilmiş olup ayakucu dışa dönüktür. Sağ bacak dizden bükülerek yana doğru açılmıştır. Vücut ağırlığı merkezdedir. Figür sol kolu altında bir kuş figürü tutarken sağ kolunu yana ve yukarı doğru uzatmış, örtünün ucunu çekmektedir. Sağ kol altındaki dikey kıvrımlar plastik yapıdadır. Figürün gövdesi ince görünmesine karşın bacakları tombul yapıda, kollar kalındır. Figür ayva göbeklidir ve göbek deliği belirtilmiştir. Kaide düzensiz bir şekilde yivlendirilmiş ve sağ ayakucunun uzadığı kısımda aniden alçalmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 62

Buluntu Tarihi: 1996

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: S4BC

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 5.2 cm, Genişlik: 3.8 cm, Derinlik: 3.4 cm

Hamur Rengi: 7.5 YR 7/4 pembe

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve ince mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Beyaz

Boya Rengi: 10R 4/8 kırmızı

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Figür arka kısmını saran örtü dışında çıplaktır. Sol bacak dizden katlanmış olup ayakucu dışa dönüktür. Sağ bacak hafifçe dizden bükülerek yana doğru açılmıştır. Sol el yanda zemin üzerinde ve vücut ağırlığı bu yöndedir. Sağ el örtünün ucunu tutmuş yana doğru açmaktadır. Örtü kıvrımları sağ kol altında dikey çizgiler halinde gösterilmiştir. Figürün gövdesi ince görünmesine karşın bacakları tombul yapıdadır. Göbek deliği belirtilmiştir. Figürin başı normale yakın, sola doğru eğimli ve izleyiciye dönüktür. Omuz üzerine inen uzun saçları ve bunun üzerinde bereye benzer bir başlık bulunmaktadır. Figürün kasıkları çevresinde ve sağ koltuk altında kırmızı boya izleri gözlenmiştir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 63

Buluntu Tarihi: 2001

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: 5A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 4.9 cm, Genişlik: 3.2 cm, Derinlik: 2.8 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/8 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu, az ve ince mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Beyaz

Boya Rengi: 10R 4/8 kırmızı

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Oval bir kaide üzerinde oturmaktadır. Sol bacak dizden katlanarak ayak ucu içe doğru çekilmiş, sağ bacak hafifçe dizden bükülerek yana açılmıştır. Kaide sağ bacağın uzandığı yöne doğru alçalmaktadır. Sol el zemin üzerinde ve vücut ağırlığı bu yöndedir. Sağ el figürün arka kısmını örten örtünün ucunu omuz hizasında çekmektedir. Örtü kıvrımları sağ kol altında dikey çizgiler halinde belirtilmiştir. Örtünün bir kısmı figürün bacakları altına uzanmaktadır. Bacaklar ve kollar tombuldur. Gövde ince görünmesine karşın ayva göbeğinin gösterilmiş olması tombul bir bebek ifade edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Omuz üzerine inen uzun saçları ve bunun üzerinde bereye benzer bir başlık bulunmaktadır. Gövde üzerine kırmızı boya izleri gözlenmiştir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 64

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Korunan H: 5 cm, Genişlik: 5.5 cm, Derinlik: 3.2 cm

Hamur Rengi: 2.5 YR 6/4 açık kırmızımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: Gözenekli hamura sahip, ince mika ve ince kireç katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: Beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Baş, sol omuz ve sağ kol kırık ve eksik. Gövdenin sağ yüzeyinde kırık var. Sol bacak dizden katlanmış ve içe doğru çekilmiş olup ayakucu dışa dönüktür. Sağ bacak hafifçe dizden kırılarak yana doğru uzatılmıştır. Figür bir tümsek üzerinde ya da sol dizi üzerinde yükseliyor görünmektedir. Sol el zemin üzerindeki yuvarlak formlu bir nesne üzerindedir. Sağ kol eksik olmakla birlikte sağa doğru açıldığı anlaşılmaktadır. Tombul bir yapıya sahip olan figür tümüyle çıplak olup genital organı belirtilmiştir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 65

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 5.2 cm, Genişlik: 6.6 cm, Derinlik: 2.4 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Mika ve taşçık katkılıdır.

Pişme: Kötü

Astar Rengi: Sol kol üzerinde beyaz astar izleri gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *oturan çocuk* figürini. Arka yüz düz. Sol bacak dizden katlanıp içe çekilmiş, sağ bacak yana uzatılmıştır. Oturduğu yerden öne doğru uzanıyor görünmektedir. Sol el oval formlu bir nesne üzerinde ve vücut ağırlığı bu yöndedir. Sağ elini diğerine paralel olarak zemine uzatmış emeklemeye hazır durumdadır. Hareketine uygun olarak başı hafifçe öne uzanmış ve sağa dönüktür. Figür çıplak, başı oran olarak büyük ve kısa saçlıdır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 66

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı çevresi

Ölçüleri: H: 7.8cm, Genişlik: 2.8 cm, Derinlik: 2.6 cm

Hamur Rengi: 5 YR 4/3 kırmızımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: Beyaz izler gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *kourotrophos* figürini. Arka yüzü düz. Bir koltuk üzerinde oturmuş olan figürün başında bir *stephane* ve bunun üzerinde bir *kredemnon* bulunmaktadır. Başın iki yanından aşağı uzanan *kredemon*un bir ucu sağ kol altından dönerek sol dizin yan tarafına sarkmaktadır. Figürün bacak hatları giysi altından belli olmakta ve giysi kıvrımları yatay kavisli hatlar şeklinde gösterilmiştir. *Stephane*nin önünde saçlar açık ve kulak üzerinden geriye doğru toplanmış görünmektedir. Figür kollarını göğüs altında kavuşturmuş olup sol göğsü ile kolu arasında bir bebek figürü tutmaktadır. Çok alçak kabartma olarak görülen bebek cılız bir görünüme sahiptir. Detayları kaybolmuş olmakla birlikte bebeğin sol kolunu dirsekten kırarak yukarı uzattığı anlaşılmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı yer: Pişkin-Ayvazoğlu 2014, 107/Fig.14

KATALOG NO: 67

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: H: 7.1 cm, Genişlik: 3.2 cm, Derinlik: 2 cm

Hamur Rengi: 7.5YR 7/4 pembe

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve az mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *kourotrophos* figürini. Arka yüzü düz. Ayaklarından aşağısı kırık ve eksiktir. Bir koltuk üzerinde oturmuş olan figürün başında bir *stephane* ve bunun üzerinde bir *kredemnon* bulunmaktadır. Başın iki yanından aşağı uzanan *kredemon*un bir ucu sağ kol altından dönerek sol dizin yan tarafına sarkmaktadır. Figürün bacak hatları giysi altından belli olmakta ve giysi kıvrımları yatay kavisli hatlar şeklinde gösterilmiştir. *Stephane*nin önünde saçlar açık ve kulak üzerinden geriye doğru toplanmış görünmektedir. Figür kollarını göğüs altında kavuşturmuş olup sol göğsü ile kolu arasında bir bebek figürü tutmaktadır. Bebeği taşıyan sol kol daha yukarıdadır. Çok alçak kabartma olarak görülen bebek cepheden gösterilmiş olup cılız bir görünüme sahiptir. Detayları kaybolmuş olmakla birlikte bebeğin sağ kolunun *kourotrophos*un sağ eline doğru uzandığı, sol kolunun ise dirsekten kırılarak elinin kendi yüzüne doğru uzandığı görülebilmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

Yayınlandığı yer: Pişkin-Ayvazoğlu 2014, 107/Fig.15.

KATALOG NO: 68

Buluntu Tarihi: 2002

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: R14A

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı

Ölçüleri: Korunan H: 6.9 cm, Genişlik: 3.5 cm, Derinlik: 2.8 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu, az ve ince mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *kourotrophos* figürini. Arka yüzü düz. Başı kırık eksiktir. Figürün başında bir *kredemnon* taşıdığı anlaşılmaktadır. *Kredemnon*un bir ucu sağ diz üzerinden uzanarak sol yana sarkmaktadır. Figür ayak bileklerine kadar uzanan bir giysi taşımaktadır. Bir koltuk üzerinde oturmuş olan figür, ellerini kucağında kavuşturmuş olup sol göğsü ile kolu arasında bir bebek figürü tutmaktadır. Çok alçak kabartma olarak görülen bebek cılız bir görünüme sahiptir. Detayları kaybolmuş olmakla birlikte bebeğin sol kolunu yukarı doğru uzattığı görülebilmektedir.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 69

Buluntu Tarihi: 2004

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: P13B-D

Seviye: +1.16/+1.01 m

Buluntu Yeri: Sunu alanı çevresi

Ölçüleri: Korunan H: 7.5 cm, Genişlik: 2.1 cm, Derinlik: 2 cm

Hamur Rengi: 5 YR 7/4 pembe

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi dolu kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *kourotrophos* figürini. Arka yüzü düz. Bir koltuk üzerinde oturmuş olan figürün başında bir *kredemnon* taşımaktadır. *Kredemnon*un bir ucu sağ diz üzerinden uzanarak sol yana sarkmaktadır. Figür ayak bileklerine kadar uzanan bir giysi taşımaktadır. Sağ el sol omuza doğru bir bebek figürü tutmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.ın sonu-III. yy.ın başı

KATALOG NO: 70

Buluntu Tarihi: 1997

Sektör: Artemis

Plankare: S31B

Ölçüleri: H: 6.5 cm; Genişlik: 3.4 cm; Derinlik: 2.5 cm

Hamur Rengi: 10 YR 6/3 soluk kahverengi, 10 YR 5/3 kahverengi

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve az mika katkılıdır.

Pişme: Kötü

Astar Rengi: Ağız çevresinde beyaz izler gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: Kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak mask figürini. *Satirik* ve abartılı yüz hatlarına sahiptir. Ağız genişçe açılmış, iri ve yassı burunun kenarları yukarı doğru çekilmiştir. Sağ göz iri ve patlak görünümde iken sol göz çekik ve badem biçimindedir. Çatılmış görünen kaşlardan sağdaki daha yukarıda iken sol kaş gözle paraleldir. Kaşların duruşundan ötürü alında oluşan derin kırışıklıklar gösterilmiştir. Saç, alnın ortasına doğru kalıp biçimindedir.

Tarihleme: M.Ö. III. yy.

Yayınlandığı yer: Dewailly 2007, 147/Fig. 8.a.

KATALOG NO: 71

Buluntu Tarihi: 2009

Sektör: Apollon

Plankare: J15C

Seviye: +1,55/+1,34 m

Ölçüleri: H: 2.8 cm; Genişlik: 1.8 cm; Derinlik: 9 mm.

Hamur Rengi: 10 YR 6/4 açık sarımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli bir yapıya sahiptir. İnce kireç ve bol mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Gözlenmemiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: Kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak mask figürini. Sol yanı kırık ve eksik olan yüz *satirik* ve abartılı bir yapıya sahiptir. İri bir burun, iri ve badem formunda gözlere sahiptir. Kaşların çatılmış olmasından ötürü alında oluşan derin kırışıklıklar gösterilmiştir. Ağız kapalı, dudaklar iri ve dolgun. Elmacık kemikleri çıkıktır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy.

KATALOG NO: 72

Buluntu Tarihi: 1997

Sektör: Artemis

Plankare: S31B

Ölçüleri: H: 9.8 cm; Genişlik: 4.1 cm; Derinlik: 3.4 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/8 sarımsı kırmızı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: Beyaz izler gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş çift kalıp.

Tanım: Pişmiş toprak *papposilenos* figürini. Ayak bileklerinden aşağısı kırık ve eksiktir. Figürün oran olarak büyük olan başı cepheden ve tepesi saçsızdır. *Satirik* yüz hatlarına sahiptir. Boyunsuzdur. Figürün mide ve kalça kısımları abartılı biçimde şişkin olup sadece bu kısımlar ile üst bacakları örten bir *himation*a sarılmıştır. Figür sol kolu ile omzu arasında bir bebek figürü, sağ elinde bir üzüm salkımı tutmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. III. yy.

Karşılaştırma: Davidson 1952, 51, no. 331/pl.29; Goldman-Jones 1942, 405/Pl. XXIII; Higgins 1969, 197-198,no.736/ pl.97 (LIMC III/2, no: 689); Merker 2000, 245/H364, pl.53; Webster 1960, 257/A4.

KATALOG NO: 73 (Ayrıca bkz. Levha XX)

Buluntu Tarihi: 2014

Sektör: Artemis

Plankare: GH16

Seviye: +0.79 m

Ölçüleri: Korunan H: 9.4 cm; Boyun R: 7.5 cm; Karın R: 14.3 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: İnce gözenekli bir yapıya sahiptir. İnce kireç ve az mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: 2.5 YR 6/6 açık kırmızı

Boya Rengi: 5YR 2.5/1 siyah, 2.5 YR 5.8 kırmızı

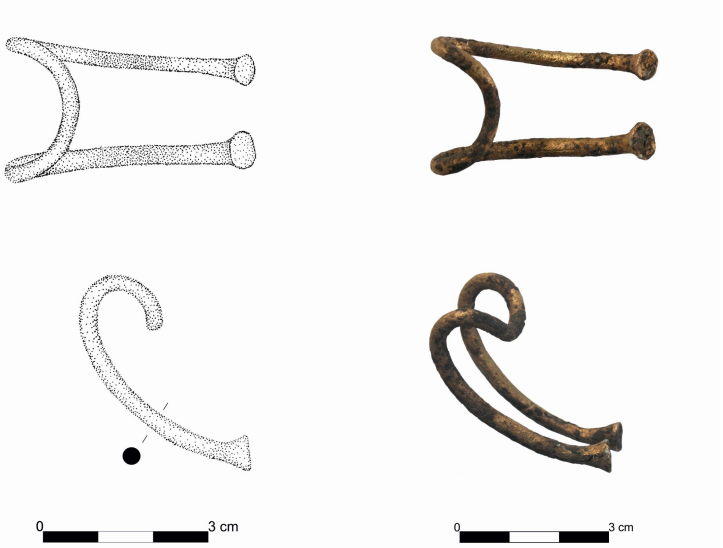
Tanım: Siyah figürlü *oinokhoe* parçası. Geniş karınlıdır ve karından gövdeye geçiş basamaklı bir profille sağlanmıştır. Ana sahnede çelenkli Dionysos figürü bir katır üzerinde ve katırın gittiği yöne dönüktür. Sahnenin sarmaşık ya da asma dallarıyla zenginleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Sahne iki yanda içi iki sıra noktalı dikey bezeme şeritleriyle sınırlandırılmıştır. Boyun tümüyle boyalıdır. Boyundan gövdeye geçişte yer alan şeritte zikzak zinciri yer almaktadır. Bundan sarkan dil motifleri üstten sahnenin içine uzanmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. VI. yy. sonu

Karşılaştırma: LIMC III/2, no:393-399, 407, 435-436

KATALOG NO: 74

Buluntu Tarihi: 2009

Sektör: Batı Onur Anıtları

Plankare: M 14C/N 14 B

Seviye: +0.15 m

Ölçüleri: H: 3.5 cm; Genişlik: 2.6 cm; Kalınlık: 3 mm

Yapım Tekniği: Bronz döküm üzerine altınla yaldızlama

Tanım: Bronz üzerine altın yaldızlı *kantharos* kulbu. Kulbun gövdeye yatay olarak birleşip yükselen ve üst kısmında içe dönüş yapan formuyla bir *cup kantharos*a ait parça olduğu anlaşılmaktadır.

Tarihleme: M.Ö. IV. yy. sonu III. yy. başı

Karşılaştırma: Andrioménou 1975, 569/Fig. 38-39.

KATALOG NO: 75

Buluntu Tarihi: 1993

Sektör: Artemis

Plankare: S 31A

Ölçüleri: H: 4.8 cm; Genişlik: 4.6 cm.

Yapım Tekniği: İnce bronz bir levhadan kesilerek yapılmış.

Tanım: Bronz sarmaşık yaprağı. Kenarlarındaki aşınmalar bulunmaktadır. Kap biçiminde olup sap kısmı belirtilmiştir.

Tarihleme: Arkaik Dönem

KATALOG NO: 76

Buluntu Tarihi: 2008

Sektör: Apollon

Plankare: L15A

Seviye: +0.33/+0.16 m

Buluntu Yeri: Dikdörtgen sunağın güney batı köşesi, birinci ve ikinci basamakların üzeri

Ölçüleri: Korunan H: 9.8 cm; Genişlik: 5.5 cm; Derinlik: 4 cm

Hamur Rengi: 2.5 YR 6/6 açık kırmızı, 2.5 YR N5/1 kırmızımsı gri.

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: Beyaz

Boya Rengi: 10R 5/8 kırmızı, 10R 3/3 koyu kırmızı

Yapım Tekniği: İçi boş, çift kalıp

Tanım: Pişmiş toprak *barbitos*lu figürin. Alt bacaklar ve arka kısımda alt gövde kırık ve eksik. Figür *khiton* üzerine *himation* giymiştir. Yüz dolgun, gözler iri ve badem şeklinde, burun iri ve alt kenarları geniş, ağız çizgisi geniş ve alt dudak dolgun, üst dudak alt dudağa göre çıkıntılı ve dolgun görünmektedir. Kısa ve kalın boyunludur. Sol kolunu dirsekten kırarak öne uzatmış olup sol elinde bir *barbitos* tutmaktadır. Sağ kol yana düz bir biçimde uzatılmıştır. Sağ elde *plektron* bulunmamaktadır. Figür *barbitos*u çalma değil tutma pozisyonundadır. *Barbitos*un ses kutusu çevresindeki bordür gösterilmiştir. *Barbitos*un telleri kalın bir bant biçiminde gösterilmiştir. Yüze ve boyun çevresine uygulanmış olan kırmızı boya korunmuştur.

Tarihleme: M.Ö. VI. yy.ın 2. yarısı

KATALOG NO: 77

Buluntu Tarihi: 2008

Sektör: Apollon

Plankare: K15

Seviye: +0.33/+0.16 m

Buluntu Yeri: Dikdörtgen sunağın güney batısı

Ölçüleri: Korunan H: 6 cm; Korunan genişlik: 5.9 cm; Korunan derinlik: 1.7 cm.

Hamur Rengi: 5 YR 5/3 kırmızımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Beyaz izler gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş, kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *barbitos*lu figürin parçası. Yalnızca üst gövdenin ön bölümü ile sol kol korunmuştur. *Khiton* üzerine *himation* giymiş olduğu anlaşılan figür sol kolunu dirsekten kırarak öne uzatmış olup sol elinde bir *barbitos* tutmaktadır. *Barbitos*un ses kutusu çevresindeki bordür gösterilmiş ve telleri kalın bir bant biçiminde ifade edilmiştir.

Tarihleme: M.Ö. VI. yy.ın 2. yarısı

KATALOG NO: 78

Buluntu Tarihi: 2008

Sektör: Apollon

Plankare: K15

Seviye: +0.33/+0.16 m

Buluntu Yeri: Dikdörtgen sunağın güney batısı

Ölçüleri: Korunan H: 3.1 cm; Korunan genişlik: 3 cm; Korunan derinlik: 1.5 cm.

Hamur Rengi: 5 YR 6/4 açık kırmızımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: Beyaz izler gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş, kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *barbitos*lu figürin parçası. Yalnızca sol üst gövde korunmuştur. Sol elde *barbitos* tutulduğu anlaşılmaktadır. *Barbitos*un telleri kalın bir bant biçiminde gösterilmiştir.

Tarihleme: M.Ö. VI. yy.ın 2. yarısı

KATALOG NO: 79

Buluntu Tarihi: 2008

Sektör: Apollon

Plankare: K15

Seviye: +0.33/+0.16 m

Buluntu Yeri: Dikdörtgen sunağın güney batısı

Ölçüleri: Korunan H: 3.2 cm; Korunan genişlik: 2 cm; Korunan derinlik: 9 mm

Hamur Rengi: 5 YR 6/4 açık kırmızımsı kahverengi, 5 YR 4/1 koyu gri

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve az mika katkılıdır.

Pişme: İyi

Astar Rengi: Beyaz izler gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş, kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *barbitos*lu figürin parçası. Yalnızca sol üst gövde korunmuştur. *Barbitos*un üst bölümü korunmuştur. *Barbitos*un telleri kalın bir bant biçiminde gösterilmiştir.

Tarihleme: M.Ö. VI. yy.ın 2. yarısı

KATALOG NO: 80

Buluntu Tarihi: 2008

Sektör: Apollon

Plankare: K15

Seviye: +0.33/+0.16 m

Buluntu Yeri: Dikdörtgen sunağın güney batısı

Ölçüleri: Korunan H: 4.6 cm; Korunan genişlik: 2.9 cm; Korunan derinlik: 1.1 cm

Hamur Rengi: 5 YR 6/6 kırmızımsı sarı

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve az mika katkılıdır.

Pişme: Orta

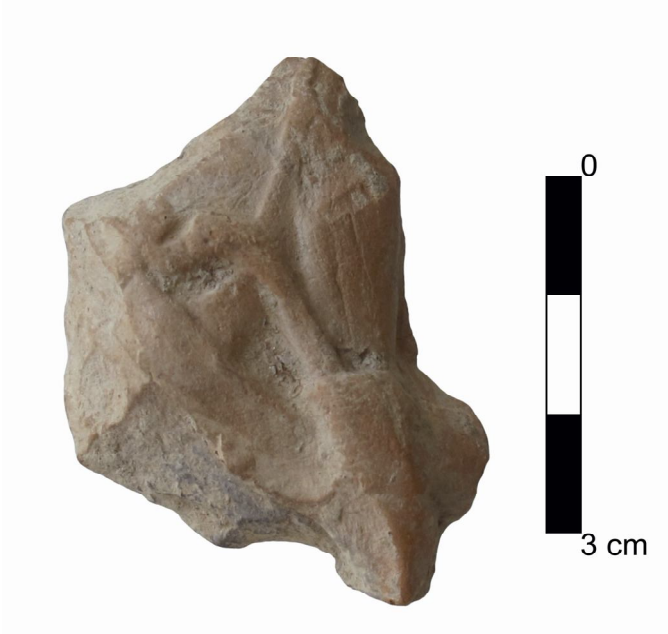
Astar Rengi: Beyaz izler gözlenmiştir.

Boya Rengi: Gözlenmemiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş, kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *barbitos*lu figürin parçası. Yalnızca figürün *barbitos*u tuttuğu sol eli ile *barbitos*un bir kolu ve telleri korunmuştur. *Barbitos*un telleri kalın bir bant biçiminde gösterilmiştir.

Tarihleme: M.Ö. VI. yy.ın 2. yarısı

KATALOG NO: 81

Buluntu Tarihi: 2008

Sektör: Apollon

Plankare: K15

Seviye: +0.33/+0.16 m

Buluntu Yeri: Dikdörtgen sunağın güney batısı

Ölçüleri: Korunan H: 3.6 cm; Korunan genişlik: 2.3 cm; Korunan derinlik: 9 mm.

Hamur Rengi: 5 YR 5/4 kırmızımsı kahverengi

Hamur Özellikleri: Sıkı hamurlu ve az mika katkılıdır.

Pişme: Orta

Astar Rengi: Beyaz izler gözlenmiştir.

Boya Rengi: 10R 4/6 kırmızı boya izleri gözlenmiştir.

Yapım Tekniği: İçi boş, kalıp yapımı

Tanım: Pişmiş toprak *barbitos*lu figürin parçası. Yalnızca *barbitos*un bir kolu ve telleri korunmuştur. *Barbitos*un telleri kalın bir bant biçiminde gösterilmiştir.

Tarihleme: M.Ö. VI. yy.ın 2. yarısı

KATALOG NO: 82

Buluntu Tarihi: 2009

Sektör: Apollon

Plankare: K16A

Seviye: -0.28

Ölçüleri: Uzunluk 16 cm; Kalınlık: 12.8 cm.

Yapım Tekniği: Taşın doğal biçiminden yararlanılarak basitçe işlenmiştir

Tanım: Deniz taşından *phallos*. Uç kısmı düzeltilmiştir.

Tarihleme: Protogeometrik Dönem

Yayınlandığı yer: Şahin 2011, s.161/çiz. 4, s.162/ res.5.

KATALOG NO: 83

Buluntu Tarihi: 2004

Sektör: Apollon

Plankare: K15B

Seviye: -0.59

Buluntu yeri: Yuvarlak sunak içi

Ölçüleri: Uzunluk: 6.9 cm; Kalınlık: 3.8 cm.

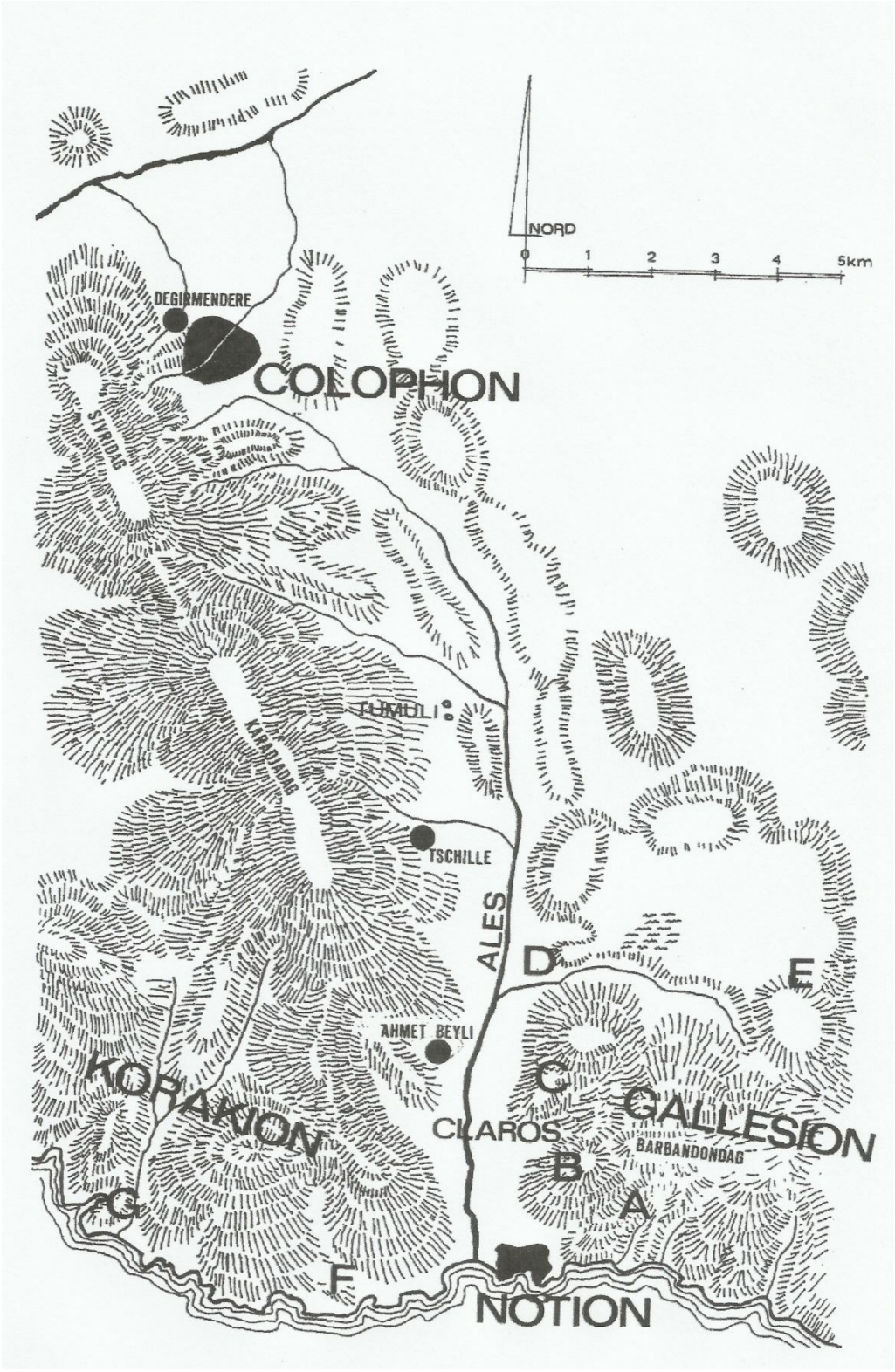
Yapım Tekniği: Taşın doğal biçiminden yararlanılarak basitçe işlenmiştir

Tanım: Taş *phallos*.

Tarihleme: Protogeometrik Dönem

LEVHALAR

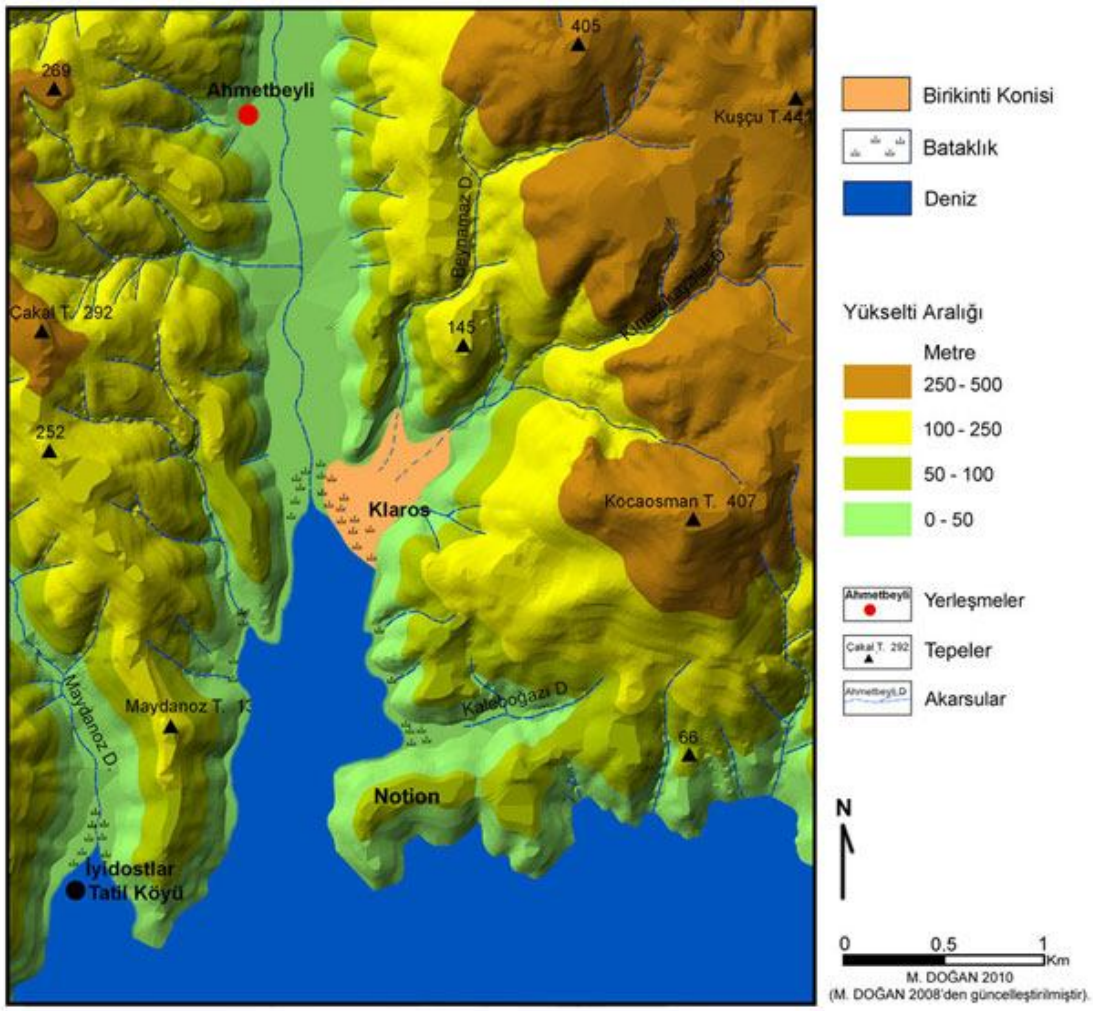
LEVHA I

Harita 1) Kolophon Ülkesi

(Şahin 1998, 91)

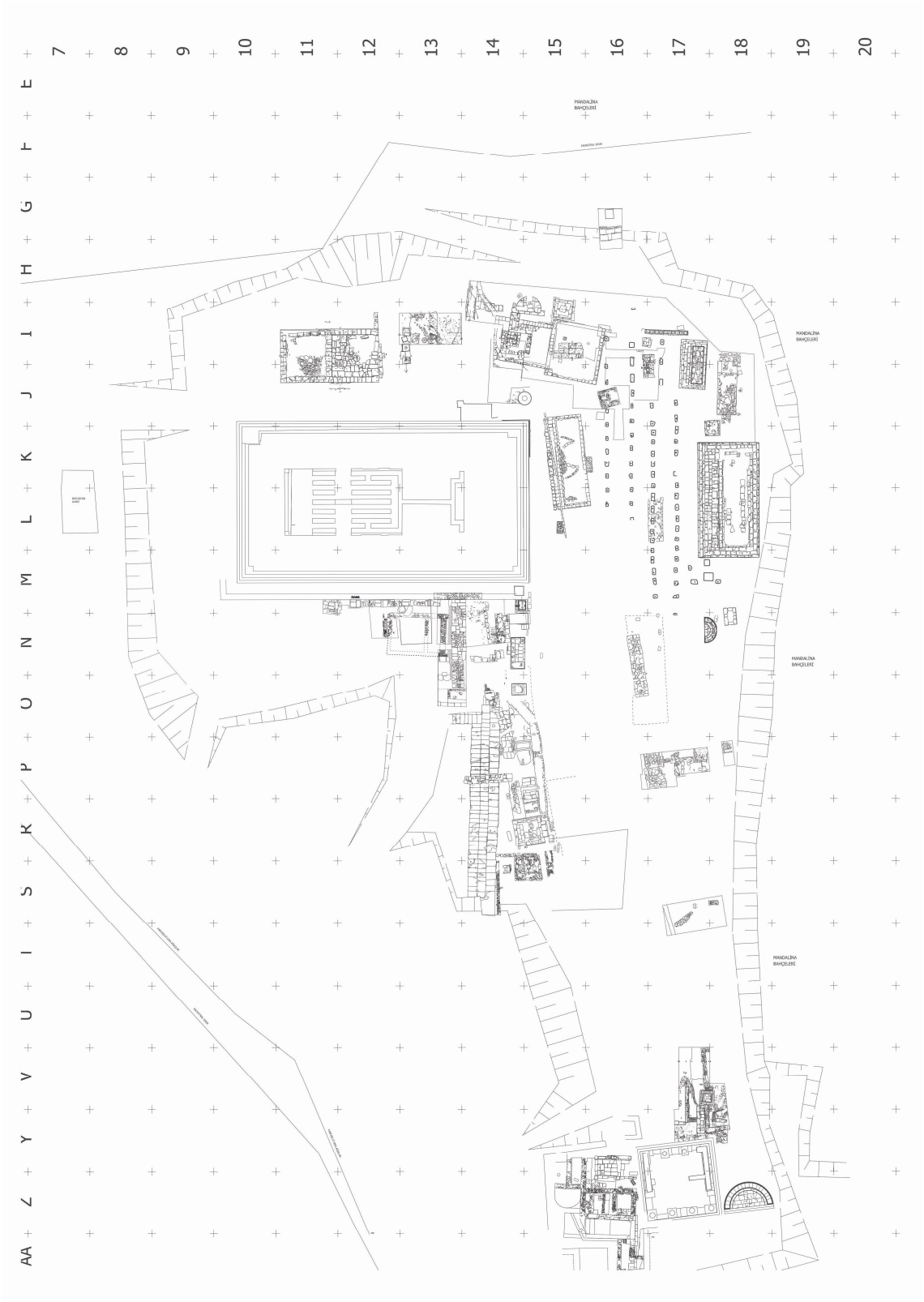
LEVHA II

Harita 2) Klaros'un 3000-2500 yıl önceki kıyı çizgisi

(Çizim: M. DOĞAN)

LEVHA III

Çizim 1) Klaros Kazısı Vaziyet Planı (2014'de güncellenmiştir)

(Klaros Kazısı arşivi)

LEVHA IV

Resim 1) Klaros Kutsal Alanı

(Klaros Kazısı Arşivi)

Resim 2) Batı Onur Anıtları Sektörü

(Klaros Kazısı Arşivi)

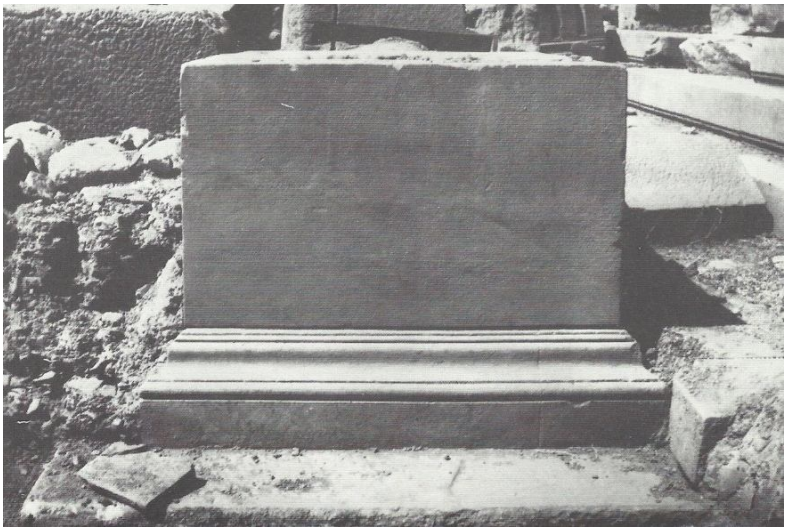
LEVHA V

Resim 3) Smyrnalı *Khresmologos* Menophilos Dekreti

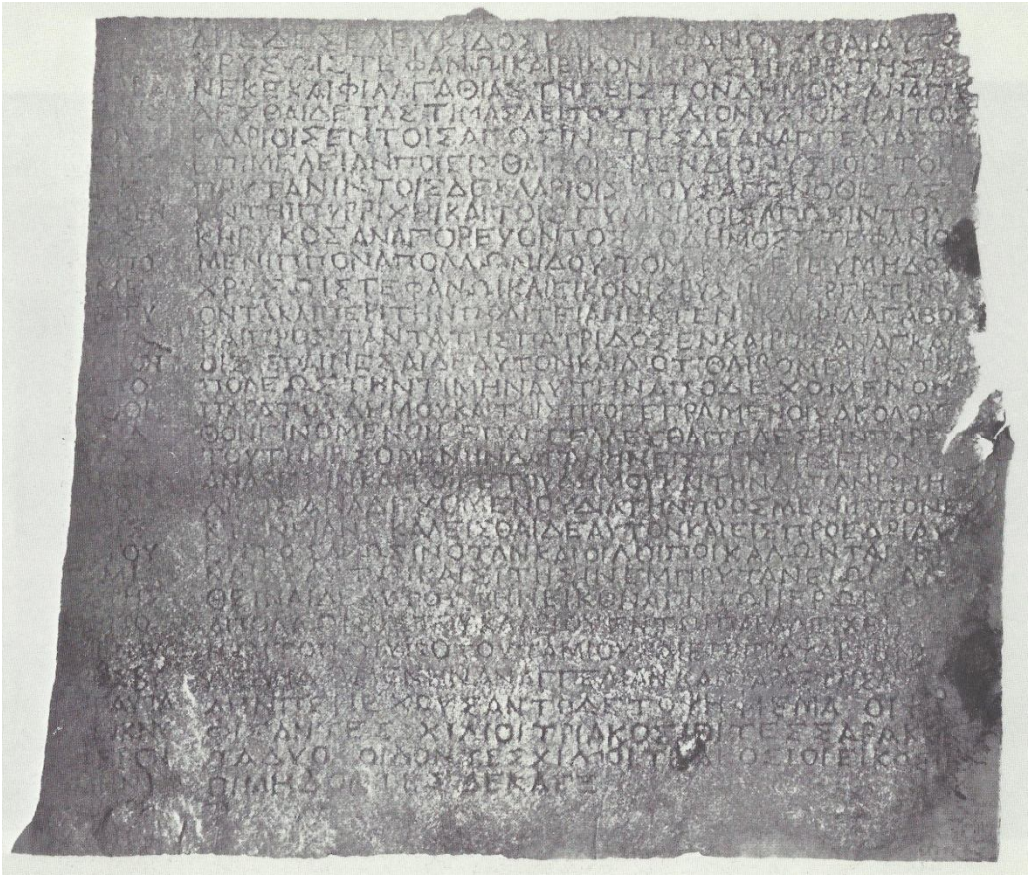
(Robert ve Robert 1992, 281, fig. 1)

LEVHA VI

Resim 4) Menippos Anıtı'nın kaidesi

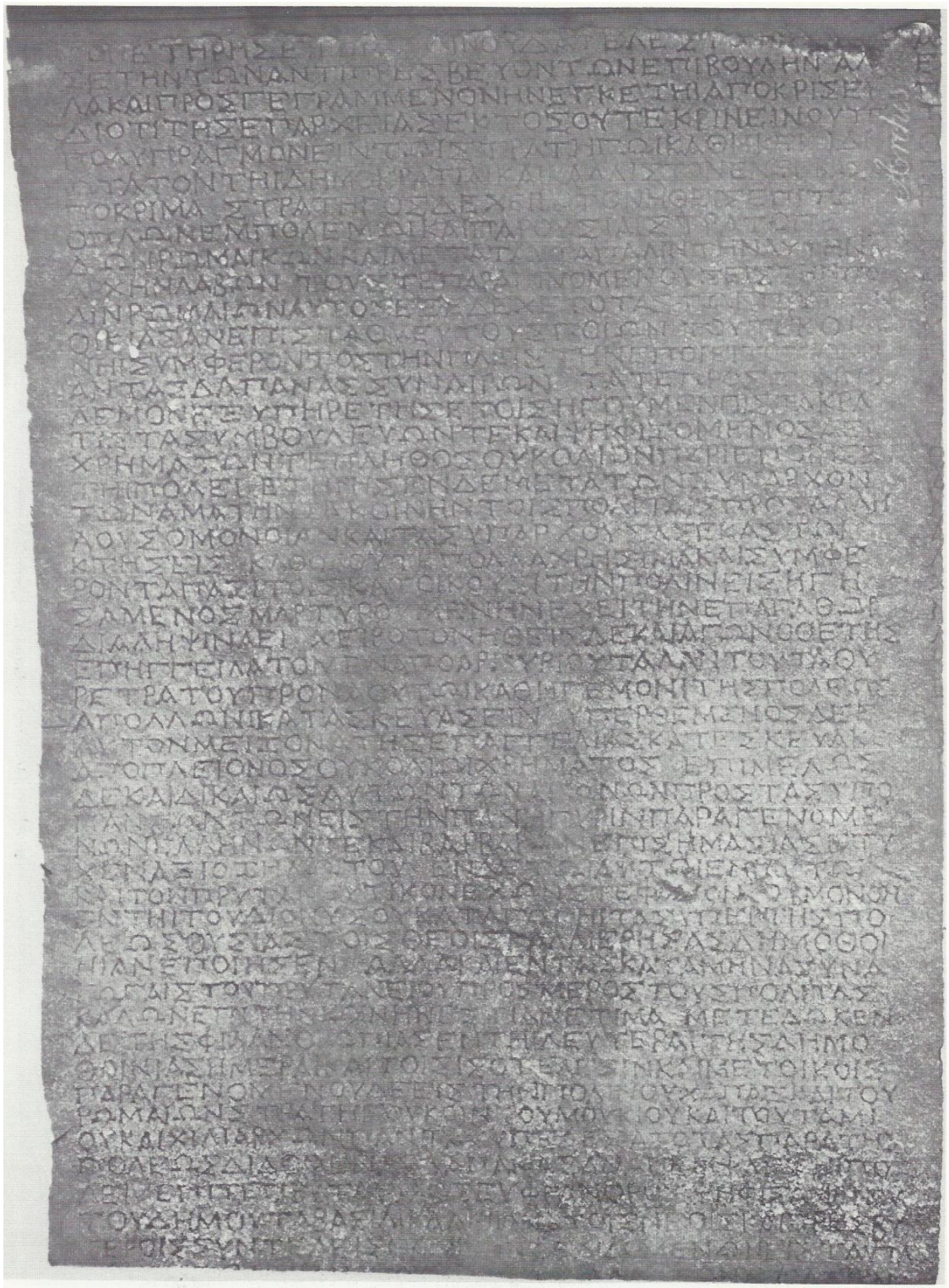
(Robert-Robert 1989, Pl.XXVI/ Fig. 36)

Resim 5) Menippos Dekreti, III. Kolon/ Satır 21'den sonuna kadar

(Robert-Robert 1989, Pl. XXV / Fig.34)

LEVHA VII

Resim 6) Menippos Dekreti, II. Kolon/ Satır 1-48

(Robert-Robert 1989, Pl. XXII / Fig.31)

Resim 7) Adak yazıtlı heykel kaidesi

(Klaros Kazısı arşivi)

Resim 8) Dionysos'a adanmış güneş saati

(Klaros Kazısı Arşivi)

LEVHA IX

Resim 9) Güneş saatinin kaidesi

(Klaros Kazısı Arşivi)

Resim 10) Güneş saatinin Hellenistik Apollon Sunağı'na göre konumu

(Klaros Kazısı Arşivi)

LEVHA X

Resim 11) Sondage 4B-C (Ferrary-Verger 1999, 824/Fig. 9)

Resim 12) Sunu Alanının Lucullus Anıtı'na göre konumu

(Klaros Kazısı Arşivi)

LEVHA XI

Resim 13) Sunu Alanı

(Klaros Kazısı Arşivi)

Resim 14) Sunu Alanından detay (*khous*lar)

(Klaros Kazısı Arşivi)

LEVHA XII

Resim 15) *Khous*lar

(Klaros Kazısı Arşivi)

Resim 16) *Khous*lara ait parçalar

LEVHA XIII

Resim 17) *Minyatür Kâse*ler

(Efes Müzesi Arşivi)

Resim 18) Evcil domuza ait çene kemikleri ve dişler

Resim 19) Evcil domuzlara ait savunma dişleri

Resim 20) Koyun/keçilere ait dişler

LEVHA XV

Resim 21) Koyun/keçilere ait üye kemikleri

Resim 22) Çift tırnaklı bir türe ait parmak kemikleri

Resim 23) Boğaya ait topuk kemiğinin üst ucu

LEVHA XVI

Resim 24) Genç hayvanlara ait omurlar

Resim 25) Boynuz ucu

Resim 26) Kasaplık izleri taşıyan kemik parçaları

Resim 27) Farklı derecelerde ısıya maruz kalmış kemik parçaları

LEVHA XVII

Resim 28) Orta boyutlu otçullara ait kafatası, kaburga ve uzun kemik parçaları

Resim 29) Kaburga, omur ve uzun kemik parçaları

LEVHA XVIII

Resim 30) Sunu alanında bulunan Kolophon sikkeleri

(Önol 2007, Kat.no. 17 (=a), 43 (=b), 51 (=c), 79 (=d), 84 (=e)**)**

LEVHA XIX

Resim 31) Mermer tiyatro maskı

(Şahin 1998, 94/Res. 76)

Resim 32) Dionysos betimli *oinokhoe*

(Foto: N. ŞAHİN)

Çizim 2) Dionysos betimli *oinokhoe üzerindeki* figür grubunun çizimi

(Çizim: C. PİŞKİN AYVAZOĞLU)

ÖZGEÇMİŞ

Ad: Cennet

Soyadı: Pişkin Ayvazoğlu

Doğum Tarihi: 1979

Doğum Yeri: İzmir

e-Posta: cennetps@gmail.com

Eğitim:

Yüksek Lisans: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı / İzmir (2005–2007)

Lisans: Adnan Menderes Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü/ Aydın (2000–2004)

Tezler:

Yüksek Lisans Tezi: Antik Çağ'da Karia Bölgesi'nde Dionysos Kültü ve Şarap Üretimi

Lisans Tezi: Anadolu'nun Neolitik Çağ Mimarisi

Kazı Deneyimi:

2014 Temmuz-Ağustos, Klaros (Ahmetbeyli, İzmir)

2013 Ağustos- Eylül, Barcın Höyük (Yenişehir, Bursa)

2013 Temmuz, Klaros (Ahmetbeyli, İzmir)

2012 Ağustos-Eylül, Barcın Höyük (Yenişehir, Bursa)

2012 Temmuz, Klaros (Ahmetbeyli, İzmir)

2011 Temmuz –Eylül, Klaros (Ahmetbeyli, İzmir)

2010 Temmuz –Eylül, Klaros (Ahmetbeyli, İzmir)

2009 Temmuz –Eylül, Klaros (Ahmetbeyli, İzmir)

2008 Eylül-Kasım, Smyrna Antik Kenti (İzmir)

2007 Ağustos, Barcın Höyük (Yenişehir, Bursa)

2006 Temmuz-Ağustos, Kadıkalesi/Anaia (Kuşadası, Aydın)

2005 Temmuz-Ağustos, Kadıkalesi/Anaia (Kuşadası, Aydın)

2002 Haziran-Eylül, Tralleis (Aydın)

Yüzey Araştırması Deneyimi:

2007 Eylül, Manisa İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması (Manisa)

Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Sunulan Bildiriler:

Doğan Gürbüzer, E.- Pişkin Ayvazoğlu, C., "An Iconographic Analysis on Relationship between Cult of Dionysos and Terracotta Figurines Carrying Barbitos in Claros" European Association of Archaeologists 20th Annual Meeting, 10-14.September.2014.

Pişkin, C., "Dionysos and the Festival of Anthesteria at Claros" Le Sanctuaire de Claros, Colloque International, Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditeranée Amphithéatre Benveniste, 13-14 Janvier 2012.

Yayınlar:

Pişkin-Ayvazoğlu, C., "Dionysos and the Festival of Anthesteria at Claros" (Le sanctuaire de Claros et son oracle: Actes du colloque international de Lyon, 13-14 janvier 2012) *Travaux de la Maison de l'Orient* 65, 2014, s. 99-107.

Şahin, N., Zunal, O., Pişkin, C., Günata, G., Karakan,G., Açar,E., Lebe,F., Balaban,C., "Klaros 2012" 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 3. Cilt (27-31.Mayıs.2013), Muğla 2014, s. 342-353.

Şahin, N., Zunal, O., Pişkin,C., Karakan, G., "Klaros 2011", 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt (28.Mayıs-1.Haziran.2012), Çorum 2013, s.253-264.

Şahin, N., Zunal, O., Pişkin, C., "Klaros 2010" 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 4. Cilt (23-28.Mayıs.2011), Ankara 2012, s. 287-302.

Projeler:

2012-Devam ediyor, *Klaros'ta Dionysos Kültü*, Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi (Araştırmacı)

2009-2010, *Klaros Kutsal Alanındaki Apollon Sunaklarının ve Kutsal Yolların Kazı, Çizim ve Digital Ortamda Ayağa Kaldırılma Projesi*, Tübitak Projesi (Burslu Öğrenci)

Yabancı Dil: İngilizce

ÖZET

Apollon Klarios'a ait bir kutsal alan ve kehanet merkezi olan Klaros'ta Apollon'un yanı sıra Dionysos da tapınım görmekteydi.

Epigrafik belgeler ve arkeolojik buluntular kültün esas olarak Hellenistik Dönem'de güçlü olduğunu göstermektedir. Hellenistik Dönem'de *Dionysia* ve *Katagogia*'nın kutlandığı epigrafik belgeler yoluyla bilinmektedir. Antik kaynaklar ise *Anthesteria*'nın *Khytroi* günü uygulanan Aiora *ritüel*inin Kolophonlular tarafından kutlandığı bilgisini vermektedir. B.O.A. Sektörü'nde bulunmuş olan M.Ö. IV. yy. sonu-III. yy. başına ait kült konteksti *Anthesteria*'nın somut kanıtlarını sunmaktadır. . Kontekstte bulunan çok sayıda minyatür *khous*, *Anthesteria*'nın *Khoes* günü kullanılmıştır. Aynı kontekstte bulunan *oturan çocuk* ve *kourotrophos* figürinleri *khous*lar ile birlikte çocuk bakımı ve yetiştirilmesi ile ilgili ortak anlama sahiptir.

Hellenistik Apollon sunağının kuzeybatısında bulunmuş olan *in situ* güneş saati Dionysos'a sunulmuş en geç adak olup sunağın kuzey bölümünün Dionysos'a ayrılmış olduğuna işaret etmektedir. Dionysos'a güneş saati adanmış olması onun geç dönemde Apollon gibi güneşle ilişkilendirildiğini göstermektedir. Bu iki tanrının birlikte tapınım görmesi yaygın bir durumdur ve Klaros'ta özellikle Hellenistik Dönem'de birlikte tapınım görmüşlerdir.

İkonografik olarak Dionysos kültü ile ilişkilendirilen daha erken buluntular da söz konusudur. Bunlardan en erkeni Protogeometrik *phallos*lardır. Bu malzeme Dionysos kültünün Klaros'taki geçmişine ışık tutmakta ve söz konusu ortak kültün düşünülenden daha erken dönemlere gittiğini göstermektedir.

Dionysos'un Klaros'ta çocukların yetiştirilmesi, sağlık, güneş ve tiyatro ile ilgili işlevleri belirlenebilmektedir. *Katagogia*'nın kutlanıyor olması onun belli zamanlarda ortadan kaybolduğuna ve geri döndüğüne inanılan bir tanrı (*khtonien*?) olduğunu göstermektedir. Olasılıkla Dionysos, Klaros'ta kehanetle de ilgiliydi.

ABSTRACT

Dionysus was worshipped beside Apollo at Claros, where a sanctuary and prophecy center was dedicated to Apollo Clarios.

Epigraphical and archaeological evidence indicate that his cult was especially strong in the Hellenistic Period. It is known from the epigraphical evidence that Dionysia and Katagogia were being celebrated. It is also known from the ancient sources that the Aiora – a ritual that was being practiced on the Khytroi day of Anthesteria – was being celebrated by the Colophonians. A secure context related to Anthesteria – from the end of the fourth/beginning of the third century B.C. – comes from the B.O.A. sector at Claros. Seated boy and kourotrophos figurines were found in this context together with numerous miniature khoes. All these finds had the common meaning of caring and raising children.

A sundial that was found in situ on the northwest of the Hellenistic Apollo altar is the latest offering to Dionysus and indicates that the northern part of the altar was dedicated to him. The sundial shows that Dionysus was identified with sun like Apollo.

Earlier finds associated with Dionysus iconographically, such as Protogeometric phallus images shed light on the early history of Dionysus and indicate that common cult of Apollo and Dionysus goes to earlier than it was considered at Claros.

The identified functions of Dionysus at Claros are related to raising children, health, theater and sun. Colophonians believed that Dionysus was a god whom disappeared and then returned (chtonien?), as the celebration of Katagogia shows. Dionysus was probably associated with prophecy at Claros.